

T.C.
KÜLTÜR BAKANLIĞI
ANITLAR VE MÜZELER GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

20.
ARAŞTIRMA SONUÇLARI
TOPLANTISI
1. CİLT

27-31 MAYIS 2002
ANKARA

T.C. KÜLTÜR BAKANLIĞI YAYINLARI

Yayın No: 2951/1

Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Yayın No: 91

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN

Fahriye BAYRAM

Dr. Adil ÖZME

Neslihan GÜDER

İnsaf GENÇTÜRK

DİZGİ: Meryem UYANIKER

ISBN: 975-17-3082-1 (Tk.No)

975-17-3083-X (1. Cilt)

ISSN: 1017-7663

Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre yayınlanmuştur.

KÜLTÜR BAKANLIĞI DÖSİMM BASİMEVİ
ANKARA-2003

İÇİNDEKİLER

Osman AYTEKİN Artvin İli Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması, 2001	1
Mehmet TOP Hakkâri İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması 2001	17
Mine KADİROĞLU, Zafer KARACA, Turgay YAZAR, Fahriye BAYRAM, Bülent İŞLER Çoruh Vadisi Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2001 Yılı Yüzey Araştırması	29
Nur AKIN, Zeynep ERES, Burçe İVEDİ Şanlıurfa İli, Birecik ve Halfeti İlçeleri Çevresindeki Geleneksel Kırsal Yerleşmeler (2001 Yılı Çalışmaları)	41
Kadir PEKTAŞ, Gülsen BAŞ Bitlis Güroymak ve Tatvan İlçelerinde Ortaçağ ve Sonrası 2001 Yılı İncelemeleri	53
Ali BORAN Siirt ve İlçelerindeki 2001 Yılı Yüzey Araştırması	67
A. A. BAYHAN, F. SALMAN, M. S. BAYRAKTAR Adıyaman İli ve İlçelerinde Yüzey Araştırması-2001	81
Havva İŞKAN Tios 2001	99
Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESCHINI The Eleventh Survey of the Great Palace: the Crossing of the Itineraries	113
Sema ALPASLAN Lykia'da Bizans Dönemi Araştırmaları	127
Ebru PARMAN Antalya-Olympos ve Çevresi Geç Antik-Ortaçağ 2001 Yılı Yüzey Araştırmaları	139
Maria ANDALORO Küçük Tavşan Adası: 2001 Report	153
Akın ERSOY, Binnur GÜRLER Şirince Köyü ve Çevresi 2001 Yılı Yüzey Araştırması	169
Emel ERTEN Olba (Uğuralanı) 2001 Yüzey Araştırması	185

Detlev WANNAGAT Bericht Über die Erste Foschungskampagne in Diokaisareia/Uzuncaburç	197
Giovanni SALMERI, Anna Lucia D'AGATA Cilicia Survey 2001	207
Nicholas K. RAUH, LuAnn WANDSNIDER Dağlık Kilikia Yüzey Araştırma Projesi: 2001 Sezonu Raporu	213
Feridun ÖZGÜMÜŞ, Ken DARK 2001 Yılı Fatih-Zeyrek-Çarşamba Semtlerinde Yapılan Yüzey Araştırması.....	225
Vecihi ÖZKAYA, Oya SAN Alinda 2001 Araştırmaları	235
Eric M. MOORMANN, Miguel John VERSLUYS The Nemrut Dağ Project: New Research the Mountain of the Gods by Amsterdam University (2001)	249
Maria Berg BRIESE, Poul PEDERSEN Report of the Turkish-Danish Investigations in Ancient Halikarnassos (Bodrum) in 2000 and 2001	257
Aslı ÖZYAR, Günhan DANIŞMAN, Cemil GÜRBÜZ, Haluk ÖZENER Tarsus Gözlükule 2001 Yılı Enterdisipliner Araştırmaları	273
Turgut SANER, Zeynep KUBAN Kıran Gölü Kutsal Alanı	283
Winfried HELD Forschungen in Loryma 2001	289
Armağan ERKANAL-ÖKTÜ, Ayşe Gül AKALIN, Kaan İREN, Clemens LICHTER 2001 Kuzey İzmir-Menemen Ovası Yüzey Araştırması	301
Lutgarde VANDEPUT, Veli KÖSE Pisidien Survey Projekt: Erste Kampagne in Pednelissos	315
Marc WÄELKENS, Femke MARTENS, Hannelore VANHAVERBEKEL The 2001 Survey Season at Sagalassos and in its Territory.....	329
Mehmet KARAOSMANOĞLU, Mehmet İŞIKLI, Birol CAN 2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması	345

ARTVİN İLİ-ÇORUH VADİSİ'NDEKİ TARİHİ YOLLAR VE KÜLTÜR VARLIKLARI YÜZEY ARAŞTIRMASI, 2001

Osman AYTEKİN*

1997 yılından beri Artvin ve ilçelerinde yürüttüğümüz yüzey araştırmamız¹; bu yıl itibarıyla Artvin, Erzurum ve Bayburt il sınırları içerisinde yer alan Çoruh Nehri vadisinde yapımına başlanan hidro-elektrik amaçlı baraj ve HES inşaat sahası² içerisinde bulunan ve gelecekte sular altında kalacak olan kültür varlıkları ile tarihî yolların tespit ve incelemelerine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir.

Söz konusu araştırma; T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleri çerçevesinde ve Artvin Valiliği İl Kültür Müdürlüğü ile DSİ XXVI. Bölge Müdürlüğü'nün yanı sıra Deriner ve Muratlı-Borçka barajları ve HES'lerinin yapımını üstlenen ERG. İnş. Tic. ve San. A.Ş ile Yüksel İnş. A.Ş. ve Konsorsiyumun katkılarıyla³; Bakanlık temsilcisi Ankara-Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri uzmanı Nuray Demirtaş'ın gözetiminde, sanat tarihçileri Erkan Koç ve Fatih Karaca ile kameraman Y. Emre Aytekin'in katılımlarıyla 06-20 Ağustos 2001 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir⁴.

* Yrd. Doç. Dr. Osman AYTEKİN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi 65060 Van-TURKİYE.

- 1 O. Aytekin, "Artvin-Türk Dönemi Yüzey Araştırmasının İlk Beş Yılı (1997-2001) Üzerine Bir Değerlendirme", 6. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Şöleni, Kayseri (Baskıda).
- 2 Vadiye ismini veren Çoruh Irmağı, Bayburt sınırları içerisindeki dağlardan doğup Bayburt şehrini merkezini geçtikten sonra Erzurum'un ispiri çay merkezine ulaşır ve oradan Artvin'in Yusufeli çay merkezine geçerek Artvin-Borçka ilçesi'nin Muratlı Köyü'nün ölkemizi terk ederek Gürcistan'ın Batum yakınlarında Karadeniz'e dökülür. Yılda yaklaşık bir çok dere ve çaydan kendisine katan irtifağın 24 km/s'ine kadarın dışında olmak üzere toplam uzunluğu 488 km'dir. Bkz. *AnaBritannica*, "Çoruh Irmağı" mad., C. 6, İstanbul, 1992, s. 514. Bazı kaynaklarda ise Çoruh Irmağı'nın uzunluğu 376 km gösterilmektedir. Bkz. M. T. Taşkın, *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası*, Ankara, 1973, s. 40. Elektrik İşleri Etüt. Bürosü Genel Müdürlüğü verilerine göre Çoruh Irmağı'nın ana kolu ve yan kolları üzerinde toplam 15 baraj ve HES inşa edilecektir. Bunlardan en önemliler Artvin sınırları içerisinde kalmakta olup, mansapdan-mansaba doğru ana kol üzerinde Muratlı-Borçka, Deriner, Artvin, Yusufeli ve Arslançay; yan kollarından Berta Suyu üzerinde Dağlık ve Bayramlı; Barnal Çayı üzerinde Altıpınar barajları ve HES'lerdir. Devamını teşkil eden ve Erzurum sınırları içerisinde kalan ana kolda Aksu, Güllüpaş ve Ispir; yan kollarından Oltu kolu üzerinde Ayvalı ve Olur barajları ve HES'lerdir. Üçüncü olarak Bayburt il sınırları içerisinde ve anakol üzerinde Laleli barajı ve HES'dir. Teknik bilgi için bkz. DSİ Çoruh Projesi XXVI. Bölge Müdürlüğü (Tanıtım Dokümanı), Artvin; Çoruh Nehri Havzası Enerji İmkanları, T.C. Elektrik İşleri Etüt. Bürosü Genel Müdürlüğü (Projelere ait tanıtım dokümanı), Ankara; I. Aytekin, "Artvin'deki Enerji Yatırımları" *Livane Dergisi*, Sy. 13-14, Mart-Nisan 1998, s. 6-15.
- 3 4 yıl boyunca sürdürülmesi planlanan ve Aşağı Çoruh Vadisi'nden Yukarı Çoruh Vadisi'ne kadar yayılım gösterecek olan araştırmamızın 2002 yılı itibarıyla TÜBİTAK'ça desteklenmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca, bir proje de Van-Yüzüncü Yıl Üniversitesi Araştırma Fonu Başkanlığına sunulmuştur.
- 4 Araştırmamızın gerçekleştirilmesinde katkıları olan; Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Artvin Valiliği'ne, İl Kültür Müdürü Sengül Sezgin'e ve personeline, DSİ XXVI. Bölge Müdürü Mehmet Kiliç'a ve DSİ XXVI. Bölge Müdür Yardımcısı Osman Demir'e Şef Yener Yılmaz'erle ERG. İnş. Tic. ve San. A.Ş. adına L. Necir Sezgin'e ve Yaşar Altun'a, Yüksel İnş. A.Ş. ve Konsorsiyumun adımlarına proje koordinatörü Harun Özazlan'a ve sana mühendisi Ali Fıkrer Abıral'a, ulaşımımızı sağlayan Mehmet Gündoğdu'ya, eşme bütçeyi ekibimizin Çoruh Irmağı'ndan geçişini sağlayan Mehmet Yaşar'a, okubimize zaman zaman kulavuzluk yapan Ero. Çağalla, Bakanlık temsilcisi Nuray Demirtaş başta olmak üzere her zaman özveri ile çalışmalarıyla destek çeken ekip arkadaşlarımıza ve emeği geçen tüm Artvinli hemşehrilerimize teşekkürlerimi sunarım.

2001 yılı araştırma sezonunda; yapımına başlanan ve Artvin İli sınırları içerisinde bulunan Muratlı, Borçka ve Deriner Barajı ve HES inşaat sahaları ağırlıklı olarak, henüz inşaatı başlamamış Artvin ve Bağlık Barajı ve HES sahaları ise kısmen incelenmiş ve 18 köprü, 4 cami, 2 türbe, 2 ev, 1 şapel, 1 değirmen ve 1 kanyon ile tarihî yol kapsamına giren Batum-Ardahan karayolu (şose), vadi boyunca devam eden patikalar ve geçmişte Çoruh Irmağı üzerinde gerçekleştirilen Artvin-Batum bağlantılı kayık taşımacılığı güzergâhı belirlenmeye çalışılmıştır.

Tespiti yapılan kültür varlıklarının video-kamera ve fotoğraf çekimlerinin yanı sıra, bir kısmının görünüş, plân-kesit çizimleri yapılmıştır. Ayrıca, tarihî yolların geçiş güzergâhları belirlenmeye çalışılmış ve yer yer belgelenmiştir. Bunlardan tescilli olmayan 10 adet kültür varlığının tesciline ilişkin anıt fişleri hazırlanmıştır. Yukarıda kısaca özetlenen 2001 yılı araştırma sezonuna ait bulgular mansabdan-menbaya doğru gerçekleştirilmiştir. Bir çoğu tarafımızca ilk kez saptanan bu kültür varlıkları, baraj gelişim sahası çerçevesinde değerlendirilmiş ve iyi durumda olanların kapsamlı tanıtımları yapılmıştır⁵ (Şekil: 1).

MURATLI BARAJ SAHASI

Artvin DSİ XXVI. Bölge Müdürlüğü'nün kontrollülüğünde ve 01.09.1999 tarihinde Yüksel İnş. A.Ş. Konsorsiyumu'nda yerli-yabancı (Avusturya başta olmak üzere) 6 firma tarafından 69 ay sürede bitirilmek üzere yapımına başlanan Muratlı Barajı ve HES inşaatı; Borçka İlçesi'ne bağlı sınırdaki Muratlı Köyü'nün 2 km. mambasından başlayarak, 96 m. maksimum su seviyesi ile Borçka merkezine kadar yükselecektir. Bu saha içerisinde;

Karşıköy-Yüksek Mahalle'de Bulunan Köprü: Muratlı-Borçka yolu güzergâhında, küçük bir dere üzerinde yer almakta olup, tek gözlü, yol döşemesi düz ve yonu taşından yapılmış küçük bir köprüdür. Üzerinde herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Köprü'nün kesin olmamakla birlikte, 1878 sonrasında yöreye egemen olan Rus yönetimi tarafından tamamlanan Batum-Ardahan bağlantılı şosenin inşası sırasında yaptırılmış olmalıdır. Köprü'nün tabliyesi sonradan asfaltlanmıştır. Kemer yüzeyleri betonla sağlamlaştırılarak halen araç geçişi için kullanılmaktadır. Orijinal durumunu kısmen yitirmiştir.

Borçka-Merkez Aksu Mahallesi'ndeki Köprü: Eski Batum-Ardahan bağlantılı tarihî yol güzergâhında ve Çoruh Irmağı'nı besleyen Kaynarca (Deviskel) Deresi'nin üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda ve nehir yatağının yaklaşık 150 m. uzağında bulunan köprü; üç gözlü, yol geçişi düz olan ve kemerleri düzgün kesme taş, diğer kısımları kaba yonlu taş ile inşa edilmiştir (Çizim: 1). Mema tarafından selyaranlara yer verilmiştir. Üzerinde herhangi bir kitabesi yoktur. Ancak, tabliyesinin 37,28 m. uzunluğuna rağmen genişliğinin 2.20 m. olmasıyla, orijinalde Osmanlılar Döneminde yaya-fayton geçişleri için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 1878 sonrasında ise Ruslar tarafından tabliyesinin her iki tarafına eklenen beton kolonlarla genişletilerek, araç yolunun kullanımına açıldığı gözlemlenmektedir. Ayrıca, mansab tarafında yaya'ların geçişini sağlayan ahşaptan oluşturulmuş ek bir yol bandı bulunmaktadır ve tabliyesi her iki tarafından, orijinal olmayan demir korkuluktur. Halihazırda araç kullanımına açık bulunmaktadır (Resim: 1).

Şapel: Borçka İlçesi, Aralık Köyü, Tepebaşı Mahallesi'nde, yüksekçe bir tepe üzerinde çevreye hakim bir şekilde yerleştirilmiştir. Dikdörtgen plânlı, iki katlı ve tek neflidir. Üst kat dıştan, 4.38x3.23 m. ölçülerindedir (Çizim: 2). Duvarlara kireç harcıyla tut-

5 Kültür Bakanlığı uzmanınca Deriner Barajı ve HES sahası 26-28 Ocak 1995 tarihinde kısa süreli olarak incelenmiş ve bu rapor doğrultusunda Trabzon-KYKK'nun 08.03.1996 gün ve 2410 sayılı kararına göre burada var olan kültür varlıklarına ilişkin bazı yaptırımlar önerilmiştir. Ancak, bizim tespitlerimize göre herhangi bir uygulamaya gidilmediği anlaşılmaktadır. Yine T.C. Çevre Bakanlığı Çevre: Etki Değerlendirmesi ve Plânlama Genel Müdürlüğü'nün 02 Mart 1999 tarih ve 1476 sayılı yazılarından anlaşıldığına göre 23.06.1997 tarihli: QED Yönetmeliği'nin geçici 1. maddesine göre 07.02.1993 tarihinden önce projeleri onaylanmış olduğu anlaşılan Borçka, Muratlı, Yusufeli ve Artvin barajı ve HES projelerinin geçici 1. madde kapsamında oldukları ve yeni yönetmelik hükümlerine tabi bulunmadıkları belirtilmektedir. Bu durumda, Deriner Barajı ve HES'inin de aynı kapsamda olduğu ortaya çıkmaktadır.

turulmuş kırma taş malzeme ile örülmüş olup; içten tonoz, dıştan somer dam çatıya sahiptir. Üst kata giriş, batı yönünden yuvarlak kemerli ve içten düz atkı taşı bir kapı ile gerçekleştirilmiştir. Doğu duvarında mazgal bir penceresi bulunmaktadır. Alt kata giriş ise, kuzeydoğu köşesinden sağlanmaktadır. Üzerinde herhangi bir kitabe ve süsleme unsuruna rastlanmamıştır. Muhtemelen Ortaçağ'ın sonlarından olmalıdır. Meskun mahal dışında terk edilmiş durumda olan yapının içinde ve çevresinde define avcıları tarafından gerçekleştirilen tahriplere rastlanmıştır. Ayrıca, şapelin hemen alt kısmında tepenin eteğinde; düzgün bir plân vermeyen kilise kalıntısının varlığı tespit edilmiştir.

Yeniyo Mahallesi Aşağı Camii: Borçka ilçe merkezinin Yeniyo Mahallesi'nde bulunan yapı; ahşap ve ahşap arası karkas biçiminde inşa edilmiş olup, dıştan 10.20x9.91 m. ölçülerinde kare plânlı, düz tavanlı, kırma çatılı ve alaturka (oluklu) kiremit örtülüdür (Çizim: 3). Kuzey ve doğu yönünde yedi ahşap direk üzerine oturan, dışa açık biçimde altlı-üstlü düzenlenmiş balkon biçiminde son cemaat yerine sahiptir. Kuzeybatı köşesinde orijinal olmayan tek şerefeli betonarme minaresinin yanı sıra, doğu cephesinin tabanında WC ve abdestlik mekânı bulunmaktadır. Harime giriş, kuzey cephesinin eksteninde yer alan kapı ile sağlanmaktadır. İçte; altı ahşap direk üzerine oturtulmuş "U" biçiminde köşklü ahşaptan mahfil bulunmaktadır. Mahfil kısmına, içten kuzeydoğu köşesindeki ahşap merdivenle, dıştan ise balkondan geçilerek kuzey cephesine açılan iki ayrı kapıyla ulaşılmaktadır. Düz ahşap tavan on adet ahşap direk taşınmaktadır ve orta kısmında ortası kare, çevresinde iki kademeli göbek süsü dikkat çekmektedir. Cami, toplam 13 adet yuvarlak kemerli pencere ile aydınlatılmıştır. İçte ve dıştaki ahşap direk ve hatılarda oyma tekniği ile yapılan baklava dilimi, zikzak, yedi kollu yıldız ve burma gibi süslemelere yer verilmiştir. Harimin iç yüzeylerine lambiri çakılmış, pencere, kapı, mahfil korkulukları ve mihrap-minber yenilenmiştir. Üzerinde herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. XVIII. yüzyıl sonrasında ve Osmanlı Döneminde inşa edilmiş olmalıdır (Resim: 2).

BORÇKA BARAJ SAHASI

Artvin DSİ XXVI. Bölge Müdürlüğü'nün kontrolünde ve 01.09.1999 tarihinde Muratlı Barajı'nın yapımını üstlenen Yüksel İnş. A.Ş. Konsorsiyum'daki yerli-yabancı 7 firma tarafından 69 ay sürede (01.06.2005) bitirilmek üzere yapımına başlanan Borçka Barajı ve HES inşaatı; Borçka ilçe merkezine 1,5 km. uzaklıkta, Murgul Suyu'nun Çoruh'a karıştığı yerin 300 m. mansabından başlayarak 185 m. maksimum su seviyesi ile Artvin'e çıkış sağlayan Köprübaşı'nı geçerek Deriner Barajı'nın başlama noktasına kadar yükselecektir. Bu saha içerisinde;

Gevül Köprüsü: Borçka-Murgul bağlantılı karayolunun 11. km.sinde yer alan ve Korucular Köyü istikametindeki köylere geçiş sağlayan köprü; Çoruh Irmağı'nı besleyen Murgul Deresi üzerinde olup, tek gözü, yuvarlak kemerli, yol tabliyesi eğimli, 30.47 m. uzunluğunda bir yapıya sahiptir. Özellikle kemerinde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır ve kireç harcıyla tutturulmuştur. Yaya yolu kırma taşlarla döşenmiştir. Tabliye her iki yanında sonradan eklenmiş betondan korkuluğa sahiptir. Yaya geçişleri için kullanılabilir durumdadır. Üzerinde herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. Ancak, yörede sıkça rastlanan tipik Osmanlı köprülerinden biridir ve XVIII. yüzyıl sonlarından olmalıdır.

Hatıla Vadisi Köprüsü: Artvin merkezine bağlı Fıstıklı Köyü yakınında, Çoruh'a yaklaşık 500 m. uzaklıkta ve Hatıla Deresi üzerinde yer alan köprü; tek gözlü, yuvarlak kemerli, yol tabliyesi eğimli, 19.32 m. uzunluğunda bir yapıdır. Kemerinde düzgün kesme taş, ayaklarında ise kırma taş malzeme kullanılmış ve kireç harcıyla tutturulmuştur. Yürüme yolu ve daha sonraki bir dönemde eklendiği anlaşılan korkuluklar kırma taşlardır. Geçiş kısmı, korkuluk ve ayaklarında bozulmalar ve tahripler mevcuttur. Basit onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Günümüzde kullanılmayan köprü; Artvin'den, Borçka-Murgul bağlantılı tarihî patika yol güzergâhında bulunmaktadır. Üzerinde kitabe bulunmamaktadır. Osmanlı Döneminden ve XVIII. yüzyıl sonlarından olmalıdır.

Taraklı Köprüsü: Borçka'nın 3 km. kadar güneyinde, Ambarlı Köyü yol ayrımında, Murgul Suyu'nun Çoruh'a karıştığı vadinin üst tarafında yer almakta olan köprü; orijinalde üç gözlü taş köprülerden biri olmakla birlikte; günümüze sadece 20.50 m. açıklığındaki tek kemeri ulaşabilmiştir⁶. Diğer bir kemerin de temel kalıntıları bulunmaktaydı. Bu yıl baraj çalışmaları sırasında toprak dolgu altında kalarak tümüyle ortadan kalkmış bulunmaktadır. Yapı, Osmanlı Döneminde Borçka'dan Artvin'e ulaşım sağlayan patika yol güzergâhı için ve muhtemelen XVIII. yüzyıl sonrasında yaptırılmış olmalıdır. Kitabesi bulunmamaktadır.

DERİNER BARAJ SAHASI

Artvin DSİ XXVI. Bölge Müdürlüğü'nün kontrollüğünde ve 08.01.1998 tarihinde ERG İnş. Tic. ve San. A.Ş. liderliğinde Rusya ve İsviçre'ye ait beşi yabancı olmak üzere 6 firma tarafından 84 ay (08.01.2005) sürede bitirilmek üzere yapımına başlanan Deriner Barajı ve HES inşaatı; Artvin şehir merkezinin 5 km. membasından başlayarak, 395 m. maksimum su seviyesi ile Yusufeli istikametine doğru devam eden ana kolun yanı sıra, Şavşat ve Ardanuç yönüne doğru da gelişim göstermektedir. Yusufeli yönünde, Çağlayan Köyü'nün yakınında yapımı plânlanan Artvin Barajı ve HES'e kadar, Şavşat yönünde Ortaköy sınırlarında kalan Bağlık Barajı ve HES'e kadar, Ardanuç yönünde ise Ferhatlı Köyü sınırlarına kadar yükselecektir. Bu baraj, Çoruh Vadisi'nde yapımına başlanan barajlar içerisinde, yükseklik ve yayılım açısından en büyüklerindedir. Bu baraj sahasında;

Zeytinlik Camii: Artvin merkezine bağlı Zeytinlik Köyü'nde bulunan ve cephelerin ekseriyeti düzgün kesme taş, diğer kısımlarıysa ahşap malzeme ile inşa edilen cami; dıştan 13.00x12.50 m. ölçülerinde kare plânlı harime sahip olup, kuzey yönünde altışar ahşap direk üzerine oturan, yanları açık tutulmuş ve iki kattan oluşan son cemaat yeri bulunmaktadır. Düz tavanlı, kırma çatılı ve alaturka kiremit örtülüdür. Kuzeybatı köşesinde yapıya sonradan eklenmiş tek şerefeli betonarme bir minareye sahiptir. Harime giriş, iki ahşap kanatlı dikdörtgen formlu bir anıtsal kapıyla sağlanmaktadır. Sekiz adet ahşap direk üzerine oturtulmuş "U biçiminde" köşklü ve korkuluklu ahşaptan mahfili bulunmaktadır. Buraya, içten kuzeybatı köşesine yerleştirilen ahşap merdivenle ve son cemaat yerinin üst kısmıyla irtibatlandırılmış bir kapı ile geçilmektedir. Ahşap minberi orijinaldir, mihrabı ise sadedir. Yapı; doğu, batı ve güney duvarlarındaki beşerden on beş, kuzey duvarında ise iki olmak üzere toplam on yedi pencere ile aydınlatılmıştır. Caminin özellikle içteki ahşap elemanları özenli işçilik ve oyma tekniği ile yapılan zengin süslemelere sahiptir. Ayrıca; harime giriş sağlayan kapının kanatları, minber ve tavan göbeğinde de süslemelere yer verilmiştir. Giriş kapısı üzerinde bulunan kitabesine göre yapı, H. 1272 (1857) tarihinde Saliha Hanım tarafından Osmanlı Döneminde yaptırılmıştır. Çok az onarımla günümüze gelebilmiş ve ibadete açık bulunmaktadır⁷.

Oruçlu Camii: Artvin merkezine bağlı Oruçlu Köyü'nde bulunan ve cepheleri düzgün kesme taş, iç kısmı ise ahşap malzeme ile inşa edilmiş olan cami, dıştan 13.50x12.25 m. ölçülerinde kare plânlı harime sahip olup, düz tavanlı, kırma çatılı, alaturka kiremit örtülü ve minaresiz bir yapıdır. Son cemaat yeri bulunmamaktadır. Altında, doğu yönünden giriş sağlanan bodruma sahiptir. Harime giriş kuzeyden ve anıtsallaştırılmaya çalışılan kapı ile sağlanmaktadır. İçte, sadece kuzey bölümünde olmak üzere 6 adet ahşap direk üzerine oturan 2.10 m. eninde mahfile yer verilmiştir. Buraya içten kuzeybatı köşeye konulan ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Mihrabın ve 1951 yılında yenilenen ahşap minberin önemli bir özelliği bulunmamaktadır. Harimde dikkat çeken bir başka unsur da, herhangi bir destek elemanı kullanılmadan tavanın kafes

6 K. Köroğlu, "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. I, Ankara, 1999, s. 149.

7 O. Aytekin, *Ortaçağdan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimari Eserler*, Ankara, 1999, s. 119-126; *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler-Artvin İli*, C. I, Ankara, 1983, s. 747-748.

sistemiyle çatıya monte edilmiş olmasıdır. Ayrıca, tavan merkezine sembolik de olsa kubbeye yer verilmiştir. İç mekânda ajur ve kalem işi süslemeler bulunmaktadır. Giriş kapısı üzerindeki kitabe ve kaynaklara göre yapı, H. 1325 (1907) tarihinde, Ali Hamza oğlu İsmail Çoruh tarafından köy halkının da yardımları ile yaptırılmıştır. Kısmi onarımlarla ve sağlam bir şekilde günümüze gelebilmiştir. İbadete açık bulunmaktadır⁸.

Zeytinlik Köyü Aşağı Türbe: Artvin merkezine bağlı Zeytinlik Köyü karşısında, Çoruh Irmağı'nın kıyısında, geliri camiye ait olan zeytinlik ve meyve ağaçlarından oluşan vakıf arazisi üzerinde yer alan türbe; iç döşemesi altında kriptası olan, dıştan 7.90x7.82 m. ölçülerinde kare plânlı ve tromplarla geçilen merkezî kubbeli bir yapıdır (Çizim: 4). Cephe duvarları taş, kubbesi ve kriptasının tonoz örtüsü tuğladandır. Yapıya kuzeyden girilmektedir ve güney duvarında bozulmuş durumda mihrabi bulunmaktadır. Cephelerin dış kaplama taşları tümüyle yerlerinden söküldüğünden kapı ve pencere formları bozulmuştur. Ancak, kuzeyde iki, diğer yönlerde birer olmak üzere toplam beş adet pencereye yer verildiği anlaşılmaktadır. Kripta, iç mekânın orta kısmında ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plâna sahiptir. Buradaki mezarlar tümüyle bozulmuş ve içi çakıl taşları ile doludur. Üzerinde herhangi bir süsleme ve kitabesi bulunmamaktadır. Erken Selçuklu türbelerine benzerlik göstermesi ile XII. yüzyıla ve Saltuklulara ait olabileceğini tahmin etmekteyiz. Kaplama taşlarının Zeytinlik Camii'nin cephesinde kullanıldığı bilinmektedir. Terkedilmiş durumda ve zaman zaman işlevi dışında kullanılmaktadır⁹ (Resim: 3).

Zeytinlik Köyü Yukarı Türbe: Aşağı Türbe'nin yaklaşık 500 m. güneybatı yönünde, yukarısında ve zeytin ağaçlarından oluşan arazinin kenarında bulunan türbe, dıştan 8.55x8.40 m. ölçülerinde, iç kriptası, merkezî kubbeli yapısıyla ve malzemesiyle Aşağı Türbe'nin bir benzeridir. Bunun da dış kaplama taşları tümüyle sökülmüştür. Diğerinden farklı olarak; kriptası kuzey-güney doğrultusunda düzenlenmiştir ve güney duvarına pencere konmamış, bunun yerine doğu duvarına aitli-üstlü iki pencere yerleştirilmiştir. XII. yüzyıldan ve Saltuklu eseri olmalıdır. Terkedilmiş durumdadır¹⁰.

Cevat-Ali Rıza Demiröz Evi (Eski Gümrük Binası): Artvin merkezine bağlı Oruçlu Köyü'nde bulunmakta olup taş, ahşap ve tuğla malzeme kullanımı ile inşa edilen ev, dıştan 12.11x11.36 m. ölçülerinde kare plâna sahip ana bölüm ile, arka cephesinin sol köşesine eklenmiş bulunan içten 5.25x4.50 m. ölçülerindeki yan kanattan oluşmaktadır. Bodrum üzeri iki kata sahiptir. Kıрма çatılı ve alaturka kiremit örtülüdür. Bodrum katına karşılıklı olarak yerleştirilmiş ikişer ahşap kanatlı kapılarla giriş sağlanmaktadır. Arka yönünde yan yana sıralanmış üç oda yerleştirilmiştir. Önde ise hemen girişin solunda bir oda, diğer girişin hemen yanı başında ise birinci kata çıkış sağlayan ahşap merdiven bulunmaktadır. Burası önde bir, giriş yanında iki, arka bedeninde ise iki olmak üzere toplam beş pencereye sahiptir. Duvarları daha kalın tutulmuş olan ek bölüme giriş, bitişiğindeki odadan ve ön cephesine konan kapı ile gerçekleştirilmiştir ve sadece ön cephesinde bir penceresi vardır. Birinci kata giriş, kuzey yan cephesinden ve sundurmali ahşap merdivenden çıkılarak sağlanmıştır. Odaların düzenlenişi açısından bodrum katına benzerlik göstermektedir. Farklı olarak; girişin sol yanındaki odaya, içe taşıntı yapan ve tuğladan yapılmış bir ocak ile arka yöndeki iki odanın beden duvarına yakın kısmına peçko olarak adlandırılan ve ikinci katta da devam eden içi tuğla, dışı kalın saca kaplı silindirik biçimli bir tür ilkel kalorifer sistemi gösterilebilir. Mutfak ve ortadaki odanın birer, diğer iki odanın ise üçer penceresi vardır. Mutfak bölümünün diğer yanında beş ahşap direk üzerine oturtulmuş at nalı formunda kemerlere sahip ve çapraz korkuluklu büyükçe bir çardak yer almaktadır. Arka sol yandaki ek bölüm odasına yanındaki odadan geçilmektedir ve burası üç pencere ile aydınlatılmıştır. Son kata, birinci kat çardağının köşesine yerleştirilmiş olan ahşap merdiven ile çıkılmaktadır ve çok

8 Aytekin, a.g.e., s. 127-130; Vakıf Abideler, s. 751-752.

9 Aytekin, a.g.e., s. 231-234; Vakıf Abideler, s. 748-750.

10 Aytekin, a.g.e., s. 235-236; Vakıf Abideler, s. 750-751.

az değişikliklerle birinci kata benzer düzenleme yapılmıştır. Farklı olarak mutfaktaki pencere sayısı ikiye çıkarılırken, arka tarafın sağ baştaki odanın bir penceresi azaltılmıştır. Süsleme açısından ek bölümün ve üst kat arka odalarının iç duvar yüzeylerinde figürlü kalem işi süslemelere rastlanmaktadır. Yöre mimarisine benzerlik göstermeyen yapının, ev sahiplerinden alınan bilgiye göre 1878 sonrasında çevreye egemen olan Rus idaresince Gümrük Binası olarak yaptırıldığı ve 1917 yılından sonra ise, Ruslar çekilince arazi sahiplerince konut olarak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde yapıya dıştan eklenen tuvalet ve banyonun orijinalde konut dışında çözümlendiği anlaşılmaktadır. Çok az değişikliklerle eski dokusunu korumaktadır. Ek bölümün de ikinci bir peçkoya sahip olduğu, duvarlarında var olan kalıntılardan izlenmektedir (Resim: 4).

Berta Köprüsü: Eski Artvin-Şavşat karayolunun 21. km.sinde, yeni baraj yolunun Şavşat-Erzurum yol ayrımında, Çoruh Irmağı'nı besleyen ve Şavşat yönünden gelen Berta Suyu'nun üzerinde, güneydoğu-kuzeybatı istikametinde, dış yüzeyleri bombeli, kireç harcıyla tutturulmuş taş malzeme ile inşa edilen köprü, döşeme uzunluğu 64.20 m., ortalama genişliği 5 m. ve yaklaşık 7.30 m. yüksekliğe sahip olup, üç gözlü ve yolunun düz olduğu köprüler grubuna girmektedir. Bu köprü; Batum-Ardahan bağlantılı tarihî araç yolu üzerinde bulunmaktadır ve Ardanuç istikametine geçişi sağlamaktadır. Tabliyesi sonradan asfaltlanmış ve her iki yanına taştan korkuluk eklenmiştir. Suyun içinde kalan her iki ayağı memba ve mansabında, üst kısımları yarım konik külahla belirlenen, yarım yuvarlak formlu selyaranlara sahiptir. Kitabesi bulunmadığından kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği saptanamamıştır. Osmanlı köprülerine oldukça benzerlik göstermektedir. Daha önce tanıtımı yapılan Borçka'daki köprü ile de benzeşmektedir. Bütün bunlarla birlikte, Osmanlı Döneminde yapılmış olabileceği ancak, Batum-Ardahan bağlantılı yolun üzerinde bulunması ve araba geçişlerine elverişli olması nedeniyle son şeklini, 1878 sonrasında Rus yönetimi zamanında kazandığını tahmin etmekteyiz. Halen kullanılabilir durumda olmakla birlikte, 1980'li yıllarda buranın hemen yakınına yapılan modern köprüden dolayı eski işlevini kaybetmiştir¹¹.

Hamamlı Köyü Altındaki Taş Köprü: Artvin merkezine bağlı Hamamlı Köyü'nün alt tarafında, Deriner Barajı için yapılan yeni yolun hemen üst kısmında yer alan ve bombeli taş malzeme ile inşa edilen köprü, yağmur suları ile beslenen küçük bir dere yatağı üzerinde, tarihî Batum-Ardahan yolu güzergâhında bulunmaktadır. Tek gözlü ve yolunun düz olduğu köprüler grubunda olup, 14.11 m. uzunluğa, 6.53 m. genişliğe ve 3.50 m. ölçüsünde kemer açıklığına sahiptir. Sağlam ve kullanılabilir durumda olmasına karşın, yeni açılan Deriner Barajı güzergâhındaki yol nedeniyle, eski yolla birlikte bağlantısız duruma gelmiştir. Muhtemelen 1878 sonrasında ve Rus yönetimi zamanında inşa edilmiş olmalıdır. Herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

Yine buna benzer başka bir taş köprü de, buranın çok yakınında ve Şavşat istikametine doğru paralelinde bulunmaktadır. Aynı yol güzergâhında ve aynı zamanda yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Avcılar Yakınındaki Taş Köprü: Ardanuç İlçesi'ne bağlı Avcılar Köyü yakınında, Ardanuç modern karayolunun üst kısmında, yağmur suları ile beslenen dere yatağı üzerinde ve bombeli taş malzeme ile inşa edilen taş köprü, tek gözlü ve yolunun düz olduğu köprüler grubundan olup, 11.40 m. uzunluğa, 9.30 m. genişliğe ve 2.20 m. ölçüsünde her iki taraftan yuvarlak kemerlerle vurgulanmış tonozla sonlanan kemer açıklığına sahiptir (Çizim: 5). Hamamlı altındaki köprülere, her açıdan yakın benzerlik içindedir. Sağlam ve kullanılabilir durumda olmakla birlikte, Ardanuç yönüne devam eden eski yol güzergâhı değiştiğinden kullanılmaz hale gelmiştir. Tarihî Batum-Ardahan yolu güzergâhında bulunması ile 1878 sonrasında Ruslar tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Resim: 5).

Avcılar Kemer Köprüsü: Ardanuç İlçesi'ne bağlı Avcılar Köyü Şavlet Mahallesi'nde ve Ardanuç Suyu üzerinde, taş malzeme ile inşa edilen köprü, tek gözlü, yuvarlak

11 AYTEKİR, a.g.e., s. 260-261.

kemerli ve yolunun eğimli olduğu köprülerden olup, 15.06 m. uzunluğunda ve 2.66 m. genişliğinde kemere sahiptir. Kemerlerinde düzgün kesme taş, ayaklarında ise kırma taş kullanılmış ve kireç harçla tutturulmuştur. Yürüme yolu çay taşı ile döşelidir. Korkulukları bulunmayan yapı, yayaların kullanımına açıktır. Kitabesi bulunmamakla birlikte, tipik Osmanlı köprülerinden biridir ve muhtemelen XVIII. yüzyıldandır. Buranın 500 m. mansabında modern bir köprü yer almaktadır (Resim: 6).

Deriner Barajı sahası içerisinde yıkılmış ve sadece ayak kısımlarının bir bölümü günümüze gelebilmiş çok sayıda ve Ortaçağ'a ait taş-ağşap köprü kalıntılarına rastlanmıştır. Bunlardan belirlenebilenleri; Berta Köprüsü'nün mansab tarafı yakınında, Berta Köprüsü ile Çimenli Köyü arasında, Zeytinlik Köyü'nün Aşağı Türbe'ye geçiş sağlayan asma köprü'nün mansab tarafı yakınında (yan yana iki adet) ve Demirkent Köyü'nün altındaki köprü kalıntıları sayılabilir. Bu saha içerisinde ve Hamamlı Köyü altında, yeni araç yolunun hemen üst tarafında ve küçük bir derenin kenarında Ortaçağ'dan kalma taştan inşa edilmiş su değirmeni kalıntısına rastlanmıştır. Ayrıca, Ardanuç İlçesi'ne çıkmadan, modern karayolunun üst tarafında Cehennem Deresi Kanyonu da tabiat varlığı olarak karşımıza çıkmaktadır.

ARTVIN BARAJ SAHASI

Çoruh Havzası Gelişme Plânı'nda gösterilen ancak henüz yapımına başlanmayan Artvin Barajı ve HES inşaatı; Yusufeli'ye bağlı Çağlayan Köyü'nün 3 km. memba (yukarı) tarafından başlanarak Yusufeli'nin Sukavuşumu mevkii yakınında yapımı plânlanan Yusufeli Barajı ve HES inşaatına kadar yayılım gösterecektir. Bu sezon bu baraj sahası içerisinde kısa süreli de olsa bir araştırma yapılmış ve aşağıdaki yapılar tespit edilmiştir:

İnanlı Camii: Yusufeli İlçesi'ne bağlı vadi içerisindeki İnanlı Köyü'nde yer alan cami, dıştan 7.30x7.14 m. ölçülerinde kare plânlı ana mekân ile 2.29 m. derinliğinde altı kapalı, üstü çardak şeklinde düzenlenmiş son cemaat yerinden oluşmaktadır. Düz ahşap tavanlı, kırma çatılı ve alaturka kiremit örtülüdür. Minaresi bulunmamaktadır. Kalın tutulmuş cephe duvarları, kireç harç ağırlıklı kırma taş malzeme ile iç aksamı ise ahşap malzeme ile inşa edilmiştir. Hariminde "L" biçiminde ahşaptan köşklü mahfile yer verilmiştir ve buraya içten kuzeybatı köşesine yerleştirilen merdivenle, dıştan ise son cemaat yerinin üst bölümü ile irtibatlandırılmış kapı ile giriş sağlanmaktadır. Mihrabı sade, ahşap minberi ise süslemelidir. Ana mekân, doğuda iki, güneyde dört, batıda üç ve kuzeyde iki olmak üzere toplam on bir pencere ile aydınlatılmıştır. Son cemaat yerinin alt bölümünün sonradan kapalı duruma getirildiği anlaşılmaktadır. İç mekânın ahşap elemanlarında oyma tekniği ile oluşturulmuş süslemelere yer verilmiştir. Kitabesi bulunmadığından kesin olarak hangi tarihte yaptırıldığı saptanamamıştır. Osmanlı Döneminden ve muhtemelen XVIII. yüzyıl sonrasından olmalıdır. İbadetle açık bulunmaktadır¹².

İnanlı Köyü'nde, çizim bazında gelecek sezon araştırmayı plânladığımız Mustafa Tunç Evi, bodrum üzeri iki kattan oluşmaktadır. Yöresel mimariyi yansıması açısından ve üzerindeki H. 1216 (1801) tarihi bulunması bakımından önemli bir yapıdır. Ayrıca İnanlı Köyü'nün üst tarafında, Artvin-Yusufeli bağlantılı tarihî patika ya da kervan yoluna ait, dere yatağına sahip derin bir vadi içerisinde ahşaptan yapılan köprü kalıntısı dikkat çekmektedir. Ortaçağ'dan-Osmanlı Dönemi boyunca kullanılmış olmalıdır. Günümüzde köprü'nün yol geçişi tamamıyla yıkılmıştır.

BAĞLIK BARAJ SAHASI

Çoruh Irmağı'nın Berta Çayı kolu üzerinde ve 12 km. membasında yapımı plânlanmış ve dar bir bölgede yayılım gösterecek olan Bağlık Barajı ve HES inşaatı, Deriner Barajı'nın bu yöndeki ulaştığı noktadan, yani Ortaköy sınırlarından başlanarak yük-

selecektir. Burada da kısa süreli bir inceleme gerçekleştirilmiş ve iki köprü kalıntısı saptanmıştır. Bunlardan biri, Ardanuç-A. Irmaklar yönünden gelip, Berta Suyu'na karışan derenin üzerinde olup, 14.61 m. uzunluğunda, tek gözlü ve yolunu eğimli olduğu taş köprülerdendir. Ortaçağ'dan kalma olduğunu tahmin ettiğimiz bu köprünün doğal afetlere dayanamayarak kemeri 2001 yılı içinde yıkılmıştır. Diğer köprü ise, yine Berta Suyu üzerinde, Artvin-Şavşat bağlantılı karayolunun Şavşat'a 23 km. kala yolun sağ yanında, Ardanuç'a bağlı Bağlıca Köyü'ne geçiş sağlayan yeni köprünün mansabında yer almaktadır. Bu köprü de ne yazık ki, sel baskınlarına dayanamayarak 1960'lı yılların sonlarında yıkılmıştır. Ölçümü yapılacak durumda değildir. Sadece, karşı tarafın ayak kısmı korunmaktadır. Eski fotoğraflardan tek gözlü ve eğimli yola sahip taş köprülerden olduğu anlaşılmaktadır. Ortaçağ'dan kalmadır.

TARİHİ YOL AĞI

Araştırmamızın kapsamına giren "Tarihi Yollar"a ilişkin olarak Çoruh Irmağı'nın ülkemizi terk ettiği Borçka-Muratlı Köyü'nden başlayarak Borçka, Deriner, Artvin ve Bağlık baraj sahalarında izlenmeye çalışılmıştır. Bu güzergâhta, tarihsel öneme sahip Batum-Ardahan bağlantılı şose, vadi kıyısı boyunca coğrafik şartlara göre şekillenen patika ya da kervan yolu ile Çoruh Irmağı üzerinde gerçekleştirilen Artvin-Batum hatlı kayak taşımacılığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Batum-Ardahan Tarihi Yolu: Acaristan'daki Batum'dan başlayarak, Borçka'ya bağlı Muratlı'dan ülkemiz sınırları içerisine giren ve Çoruh Irmağı'nı takip ederek Borçka ilçe merkezine ulaşan; buradan Artvin yönüne devam edip Borçka'ya bağlı Adagül Köyü'ne ait Kâtiphanlar mevkiinden yükselmeye geçerek (Resim: 7) Artvin'in karşısındaki Seyitler Köyü'nden aşağı doğru bir çok virajda tekrar Çoruh kıyısındaki Sotubar Mahallesi'ne inerek buradan bir kolu Artvin şehir merkezine, diğer ana kolu ise tekrar yükselmeye başlayarak Deriner Barajı nedeniyle yeni açılan yol güzergâhını takip ederek (Harhan yolu-Resim: 8) Hamamlı Köyü'nün altındaki tarihi Berta Köprüsü'nden geçip, Ardanuç istikametine yönelmekte ve Cehennem Deresi Kanyonu'ndan dolayı tekrar Ferhatlı Orman Deposu'ndan yükselmeye başlayarak Ardanuç'un Yolüstü Köyü'ne ulaşan ve buradan Bilbilan yaylasından geçerek Ardahan'a bağlantı kuran, ortalama 5 m. genişliğinde ve yaklaşık 190 km. uzunluğunda bir yoldur¹³. Bu yılı, bu yol güzergâhından Muratlı-Ardanuç arası tespit edilmeye çalışılmıştır. Muratlı-Borçka arasındaki kısım halen bazı değişikliklerle birlikte kullanılmaktadır. Borçka-Ardanuç arasındaki bölüm ise Cumhuriyet Döneminde (1930'lu yıllardan sonra) yapılan modern karayolları ve Deriner Barajı üstünden geçen yeni yol dolayısıyla yer yer bağlantıları kesilmiştir. Ayrıca, baraj suyu dolayısıyla yapılacak olan yeni yollar bu tarihi dokuyu biraz daha etkileyecektir. Bu arada, Çoruh kıyısında var olan güzergâh ise, sular altında kalmış olacaktır. Bazı yazılı kaynaklara göre bu tarihi yolun, 1878 öncesinde Osmanlılar tarafından yapımı plânladığı ve araç yolu niteliğinde olmasa da faytonların geçebileceği bir şeridin açıldığı varsayılmaktadır. Ancak asıl işlevine 1878 sonrasında yöreye egemen olan Ruslar tarafından kazandırıldığı ve yolun askerî amaçlı olarak yaptırıldığı bilinmektedir. Bu güzergâhta, taş köprüler dikkat çekmekle birlikte, çok sayıda tümüyle demir malzeme ile yapılmış köprülere de rastlanmaktadır. Aynı zamanda bu yol ağının, Ortaçağ'dan kalma kervan yolu olabileceğini tahmin etmekteyiz.

Patika-Kervan Yolu: Çoruh Vadisi boyunca rastlanan çok sayıda Ortaçağ ve sonrasında ait köprülerden de anlaşılacağı üzere, geçmişi eskilere dayanan ve bir kısmı tüm değişmelere rağmen günümüze gelebilen patika yollar mevcuttur¹⁴. Bunlardan en belirgin olanlarına Artvin Köprüsü'nden Çoruh'un her iki kıyısını takip ederek Borçka istikametine doğru devam eden patikalar gösterilebilir. Özellikle, Artvin Kalesi ile

13 Muvahhit Zeki, *Artvin İli Hakkında Genel Bilgiler* (Osmanlıca'dan Sadeleştirilenler: H. Tokdemir-E. Tokdemir), İstanbul, 1999, s. 40.

14 Muvahhit Zeki, a.g.e., s. 41-42.

bağlantılı olan patikanın Fıstıklı Köyü çıkışında koruma duvarlarına yer verildiği anlaşılmaktadır. Bu tür patikalara Şavşat, Ardanoç ve Yusufeli güzergâhlarında da yer yer rastlanmaktadır. Ekseriyeti modern karayolları yapımı sırasında ortadan kalktığı gibi, var olan bölümlerinin de bir kısmı baraj suları altında kalmış olacaktır.

Kayık Taşımacılığı: Ne zamandan beri uygulamaya geçildiği belirlenemeyen Çoruh Irmağı üzerindeki kayık taşımacılığının, Batum'un bizden koparılmasına kadar (1921) aktif olarak uygulanmıştır¹⁵. Yörede yaptığımız incelemelerde en son güzergâhın Yusufeli sınırları içerisinde yer alan Demirkent Köyü altındaki Tarakçılar Köprüsü'ne kadar ulaştığı anlaşılmakta ve merkezlerinin Artvin-Köprübaşı başta olmak üzere, Zeytinlik Köyü ve Borçka istikametindeki kıyı köylerde yoğunlaştığı görülmektedir. 1921 sonrasında eski önemini kaybetmekle birlikte, 1955'li yıllara kadar Batum'a izinli olarak geçişlerde ve ara istasyonlarda kullanıldığı bilinmektedir. Bütün çabalarımıza rağmen fotoğraflardan tanıdığımız Çoruh'a has, yük ve yolcu taşımacılığında kullanılan, 12 m. boyunda 1,5 m. genişliğinde, yaklaşık 4 ton kapasiteli, üç kürekçi (tayfa) ve bir reis tarafından yürütülen ahşap kayık örneği tespit edilememiştir. Artvin'den Batum'a yaklaşık su akış yönüne doğru 4-5 saatte gidilebildiği ve geriye, ipe çekilerek ya da rüzgârlı havalarda yolken açarak, iki günde geri dönülebiliyormuş. Günümüzde artık hiç kullanımı olmayan ve çok az sayıda hayatta olan reislerine rastlanan kayık taşımacılığının güzergâhı ve istasyonları doğal olarak Muratlı, Borçka ve Deriner barajlarının suları altında kalmış olacaktır. Ayrıca, 1930'lu yıllardan sonra Borçka-Yusufeli arasında yapılan modern karayolları hafriyatının Çoruh kıyı şeridini olumsuz yönde etkilediği ve kayık istasyonlarının orijinal şeklini bozduğu görülmektedir.

Yukarıda etrafıca tanıtımı yapılan kültür varlıkları ve tarihî yolların yanı sıra; Çoruh Vadisi kıyı boyunca gelişen köy ve mahallelerde çok sayıda yöresel mimariye ait yapılarla, özellikle Batum-Ardahan yolu güzergâhında karşımıza çıkan ve tam olarak hangi tarihten oldukları tespit edilemeyen demir köprüler ile (bunlardan en büyüğü Borçka ilçe merkezinde ve kullanımdadır) 1970'li yıllarda Çoruh Irmağı ve yan kolları üzerinde yoğunlaşan çelik hafatlı ve ahşap döşemeli asma köprüler anılmaya değer yöreye has otantik değerlerdir. Yine, etnografik nitelikte sayılabilecek, Borçka İlçesi Aydınlar Mahallesi'nde seramik üretimi yapan ve geçmişi atalarına dayanan bir geleneğin günümüzdeki belki de son temsilcisi durumundaki, 1929 doğumlu Kazım Şirin ustayı da anmak gerekir. Daha önce çevre ilçelere ve Batum'a kadar pazarlandığı vurgulanan toprak kapların, talepsizlik nedeniyle üretimine bir yıldır ara verildiği belirlenmiştir. Tam olarak baraj güzergâhında olmamakla birlikte, çalışmalarımız esnasında Artvin merkezine bağlı Seyitler Köyü'nde Ortaçağ'a ait yıkılmış bir kilise ve Salkımlı Köyü'nde orijinal dokusunu koruyan ahşap bir cami minberi saptanmıştır. Araştırmamızın sonunda, Şavşat-Ciritdüzü Köyü'ne gidilmiş ve Atabeklere ait tarihî mezarlıkla ilgili gelecekte yapılabilecek çalışmalar için gözlemlerde bulunulmuştur.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Görülebileceği üzere, bu yıl ilk kez araştırması yapılan baraj sahaları içerisinde en yoğun kültür varlıkları ve tarihî yol ağı Deriner Barajı ve HES inşaatı güzergâhında tespit edilmiştir ve Ortaçağ'dan-Cumhuriyet Dönemi başlangıcına kadar bir süreyi kapsamaktadır. Köy yerleşmelerinin coğrafik koşullardan dolayı vadi tabanında yoğunlaşmaması ve şehir merkezlerinin Yusufeli hariç, sular altında kalmayacak şekilde barajların planlanmış olması, bu sayıyı azaltıran etmenlerden olmuştur.

1998 yılından başlayarak; gelecek yıllarda diğer barajlarla inşaat faaliyetlerinin artarak devam edeceği ve yörenin sosyo-kültürel alanında önemli değişikliklere yol açacağı bilinen olgu hakkında şimdiden kesin bir yargıya ulaşmak ve branşımızla ilgili kalıcı önerilerde bulunmak doğru olmayacaktır. Ancak, bir kısım barajların yapımına

15 Muvahhit Zeki, a.g.e., s. 21-22; *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1869* (Hazırlayan: K. Erinoğlu), C. 1, Ankara, 1993, s. 216-219.

başlanmış olması ve bunlardan etkilenen karayolu ağının yeni güzergâhlarda açılması ile ilk su tutumuna 2005-2006 yılında geçileceği düşünüldüğünde, vadiye yönelik acil önlemler almak zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu sahaya ilişkin önerilerimiz olarak;

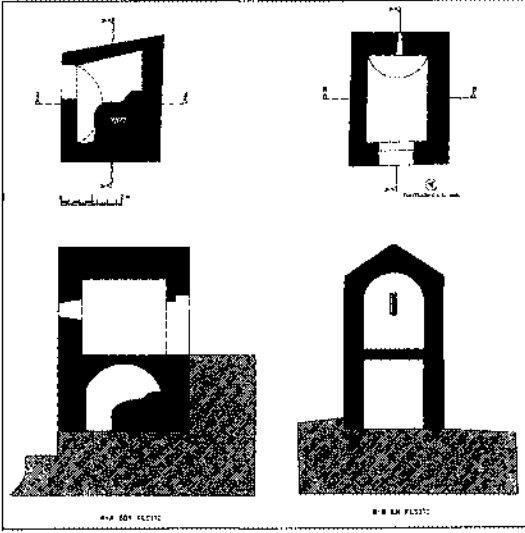
Muratlı'dan başlayarak, Erzurum sınırlarına kadar Çoruh Vadisi'nin video-kamera ve fotoğraf çekimlerinin yapılarak arşivlenmesi önemli bir belge niteliğinde olacaktır. TRT tarafından yapılmı pânlanan "Çoruh Artık Durgun Akacak" belgeselinin, bu anlamda yararlı olacağı açıktır. Ayrıca, diğer branşlardaki uzmanlarca da baraj alanının tetkik edilmesiyle değişik verilerin saptanabilmesine imkân verecektir. Tarafımızca hazırlanan ve TÜBİTAK tarafından desteklenmesi uygun bulunan projemiz, ekibimiz ve yöre adına bir kazanım olarak değerlendirilebilir.

Tanımlanabilir durumdaki tüm mimarî yapıların rölövelerinin çıkarılması ve T.C. Kültür Bakanlığı Trabzon Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 08.03.1996 tarih ve 2410 sayılı kararında da belirtildiği gibi, Artvin merkezine bağlı Zeytinlik karşısında yer alan Aşağı ve Yukarı türbelerin (kümbet) restütüsyon ve restorasyon projelerinin hazırlanarak ve kurtarma kazılarının yapılarak dönemlerinin tam olarak saptanması ve birinin köyün yeni yerleşim alanına, diğerinin de Artvin şehir merkezinin uygun bir birimine taşınması ve projesi doğrultusunda aslına uygun olarak yeniden inşa edilmesi faydalı olacaktır. Aynı şekilde, Zeytinlik ve Oruçlu camileri de, yeni oluşturulacak köylerine taşınarak kurtarılabilir. Oruçlu Köyü'ndeki Gümrük Binası farklı bir uygulama gösteren yapı olması nedeniyle, sahibinden satın alınarak (devlet-sivil) ilerideki turizm aktivitesi için Artvin'in herhangi bir yerleşim yerinde otel-pansiyon olarak hizmete sunulabilir. Berta Köprüsü'nü Artvin merkezine çıkış sağlayan herhangi bir yere, Ardanuç-Avcılar'daki her iki köprüler ise, Ardanuç ilçe merkezine yakın yol güzergâhlarında değerlendirilebilir. Ayrıca, Muratlı ve Borçka Barajı güzergâhlarındaki mimarî yapılar için de bir ayrıştırma yapılarak, yukarıdakine benzer önlemler alınabilir.

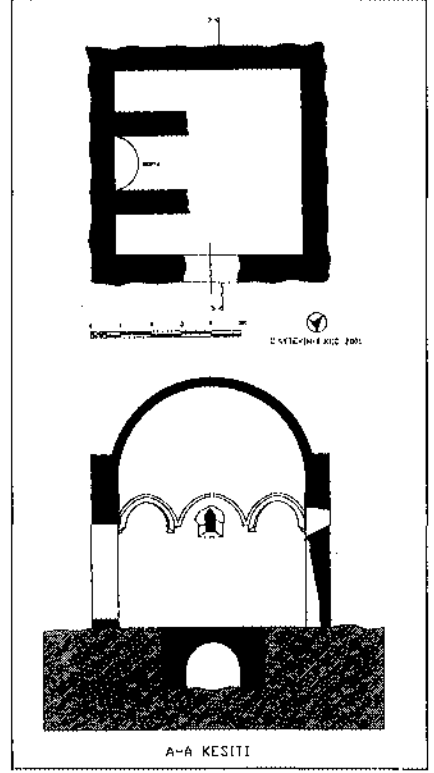
Halen tescilleri yapılmamışsa, Zeytinlik Köyü Aşağı ve Yukarı türbelerinin, Zeytinlik ve Oruçlu camilerinin tescillenmeleri yararlı olacaktır (Bunların tescilli olup olmadıkları tarafımızca tam olarak tespit edilemediğinden bu sezon bunlara ait anıt işleri hazırlanmamıştır). Daha önce tescilleri olmadığını belirlediğimiz, Borçka-Aralık Köyü'ndeki şapelin, Borçka-Yeni Yol Mahallesi'ndeki Aşağı Camii'nin, Borçka-Aksu Mahallesi'ndeki köprü'nün, Murgul-Koruçular Köyü sınırlarındaki Gevül Köprüsü'nün, Artvin merkezine bağlı Oruçlu Köyü'ndeki Gümrük Binası'nın, Artvin merkezine bağlı Hamamlı Köyü altındaki köprü'nün, Artvin merkezine bağlı Fıstıklı Köyü yakınlarındaki köprü'nün, Ardanuç İlçesi'ne bağlı Avcılar Köyü yakınındaki iki köprü'nün ve Yusufeli İlçesi'ne bağlı İnanlı Köyü Camii'ne ait anıt işleri doldurulmuştur.

Sonuç olarak, Çoruh Vadisi hakkında tutarlı bir yargıya ulaşabilmek için, Şavşat yönünde Bağlık Barajı ve HES inşaatı sahasından Altıparmak, Tortum, Olur ve İspir istikametine doğru incelemelerimiz başta olmak üzere, gelecek yıllarda araştırmamızı tüm Çoruh Vadisi'ni kapsar biçimde sürdürmeyi ve Batum-Ardahan şosesinin Ardanuç-Ardahan bölümü ile Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli yönünde vadilerde gelişen patika yol ağının izlemeyi planlamaktayız.

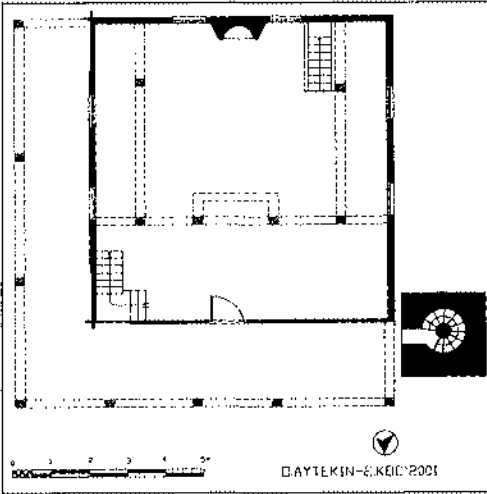

Çizim 2: Borçka-Aralık Köyü Tepebaşı Mahallesi Şapeli, plân ve kesitleri

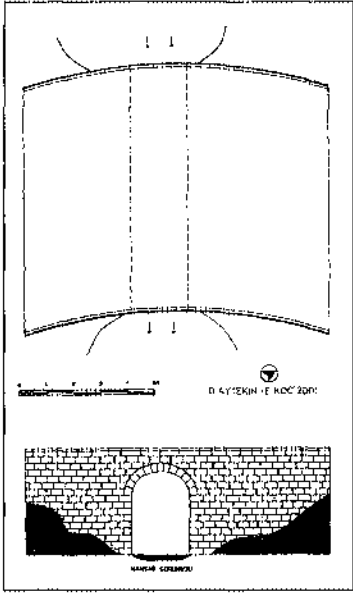

Çizim 4: Artvin-Zeytinlik Köyü Aşağı Türbe, plân ve kesit

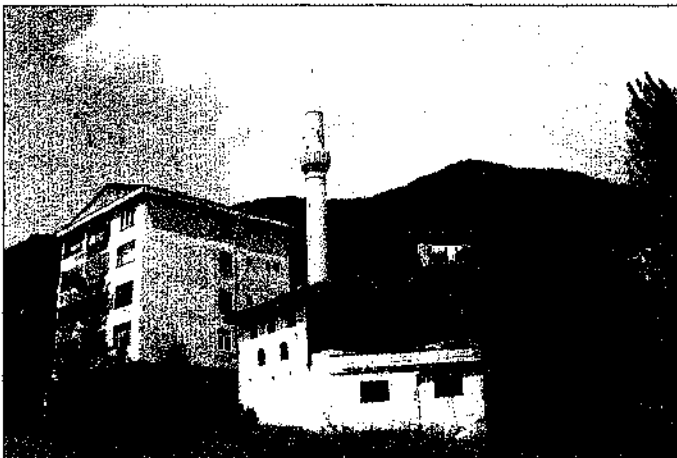
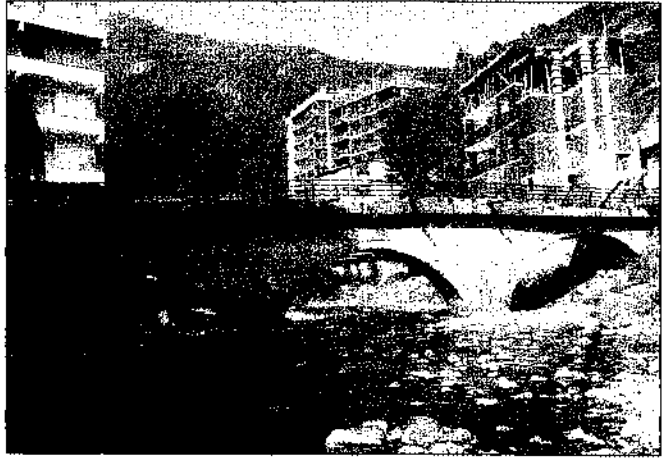

Çizim 3: Borçka-Yeni Yol Mahallesi Aşağı Camii plânı

Çizim 5: Ardanuç-Avcılar Köyü yakınındaki köprü, plân ve görünüşü

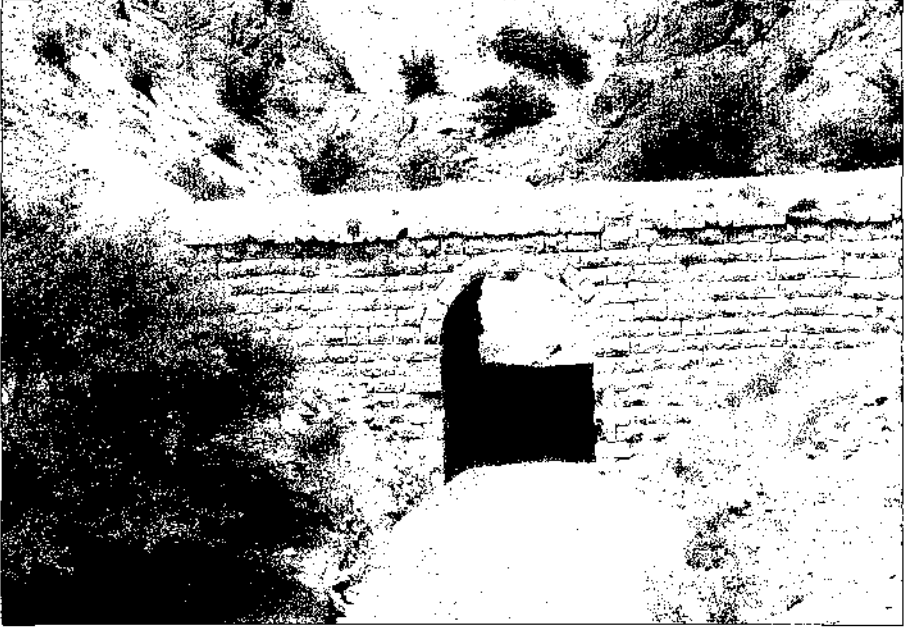
Resim 2: Borçka-Yeni Yol Mahallesi Aşağı Camii, genel

Resim 3: Artvin-Zeytinlik Köyü Yukarı Türbe, genel

Resim 4: Artvin-Oruçlu Köyü eski gümrük binası, ön cepheden

Resim 5: Ardanuç-Avcılar Köyü yakınında bulunan köprü, mansabdandan genel

Resim 6: Ardanuç-Avcılar Köyü Şavlet Mahallesi Köprüsü, genel

Resim 7: Artvin-Borçka arasında yer alan Katiphanlar mevkii, oruh Vadisi ve yol ağı

Resim 8: Artvin-Çoruh Vadisi, Deriner Baraj sahası

HAKKÂRİ İLİ VE İLÇELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI 2001

Mehmet TOP*

Hakkâri İli ve ilçelerine yönelik 2001 yılı yüzey araştırması başkanlığında, Van Müzesi'nden Bakanlık Temsilcisi Arkeolog Mete Tozkoparan'ın katılımıyla 19.07.2001–01.08.2001 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya çizim ekibi olarak Sanat Tarihçisi ve Restoratör Erkan Koç, sanat tarihi öğrencisi Zeki Özcaner ile Hüseyin Teremiz katılmıştır. Çalışmalar Hakkâri Valiliği'nin maddi destekleriyle yapılmıştır¹.

Hakkâri merkeze bağlı Ağaçdibi (Gehi), Oğul (Tal), Ceylanlı (Valto), Üzümcü ve Çaltıkoru (Siwine) köy ve vadilerinde yapılan çalışmalarda; 1 manastır, 8 kilise, 1 cami ve 2 gözetleme yapısı tespit edilmiştir. Bu yapıların plân ve kesitleri çıkartılmış, fotoğraflarla belgelenecek ayrıntılı tanımlamaları yapılmıştır. Bu bildiri kapsamında; Oğul Mar Abdîşo Manastırı, Oğul Göze ve Azizan kiliseleri, Ceylanlı Dehiye ve Sirte kiliseleri ile Üzümcü Şeyh Ali Camii ve Doğanca Şeyh Mahmut Gözetleme Yapısı tanıtılacaktır.

1. OĞUL - MAR ABDİŞO MANASTIRI

Manastır ve kiliselerin bulunduğu Oğul Vadisi eski adıyla Tal, Hakkâri merkeze bağlı ve merkeze uzaklığı 27 km.dir. Buraya Çukurca karayolu üzerinden 20 km.si asfalt, geriye kalanı, vadiye doğru toprak araç yolu ile ulaşılmaktadır. Vadideki Oğul Köyü ve diğer mezralar terör nedeniyle boşaltılmış ve tamamı uzun yıllar meskûn mahal dışında kalmıştır. Ancak 2001 yılında kontrollü bir şekilde buralara ulaşma imkânı bulunabilmiştir. Eski Nasturi birimlerinin bulunduğu vadi, coğrafik olarak sarp kayalık ve yüksek dağların sıralandığı, tabanı ve çevresi ağaçlık ve ormanlık bir arazi yapısına sahiptir.

Oğul Vadisi'nin orta kesiminde yer alan manastır yapısı, ulaşılması güç, yüksekçe sarp ve dik kayalıkların önünde kurulmuştur. Toprak yoldan kuzeye doğru yaya, 2 saatlik bir tırmanma ile yapıya ulaşılmaktadır. Günümüzde herhangi bir patika yol mevcut olmayıp, dağ tırmanışı şeklindeki yürüyüşle çıkış sağlanmaktadır. Ancak kayalıklara oyulmuş eski yol izleri ve merdivenler kayalık kesimlerde halen mevcuttur.

Topografik açıdan vadinin güneye bakan dik ve sarp kayalıklarından ikinci kademesine, 82.43 m. uzunluğunda, en derin kısmı 14.30 m., batı ucu 5.00 m., doğuya doğru bazen 0 noktasına yaklaşan ve bazen derinleşen doğal kaya girintilerinden istifade edilerek manastır kurulmuştur (Çizim: 1). Buranın kayalıklara birleşen iç kısmında bir ayazma bulunmaktadır (Resim: 1).

* Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kampüs-Van/TÜRKİYE.

1 Yardım ve desteklerinden dolayı Hakkâri Valisi Sayın Orhan Işın'a, İl Kültür Müdürü Emin Özatak'a, İl Çevre Müdürü'ne, İl Jandarma Alay Komutanlığı'na, Üzümcü Jandarma Karakol Komutanlığı'na, Oğul Köyü Muhtarı'na, Bakanlık Temsilcisi Arkeolog Mete Tozkoparan'a, ekip elemanları Erkan Koç, M. Zeki Özcaner ve Hüseyin Teremiz'e, çalışmalarımızda bize eşlik eden Nasrullah Müezzinoğlu'na ve diğer şahıs ve kurumlara teşekkür ediyorum.

Asıl yapı batı tarafta karşımıza çıkmaktadır. Yapı buraya, kayalığın kuzeye doğru genişlemesinden yararlanılarak yapılmıştır. Ön kısmında doğu-batı yönünde uzanan günümüzde tek zemin kattan ibarettir (Resim: 2). Bu mekân 1.85 m. genişliğinde, 23.93 m. uzunluğunda, üzeri aynı yönde beşik tonozla örtülüdür (Resim: 3). İçerisi büyük ölçüde toprak ve yıkıntılarla dolmuş ve yer yer beşik tonoz yıkılmıştır. Bu mekânın üzerine birlikte genişçe bir alan oluşmuş vaziyettedir. Güney duvarı hem kalın hem de cepheden dikkat çekici yüksekliktedir. Kireç harcıyla düzgün sıralı moloz taşlarla örülmüştür. Ortaya yakın bir yerine, dikdörtgen açıklıklı bir kapı yerleştirilmiştir. Kapının biri doğusunda, diğeri batı üst kesiminde olmak üzere iki pencere açılmıştır. Pencerelerden batıdaki haç şeklinde düzenlenmiştir.

Yapının kurulduğu kaya girintisinin en gerisinde bir ayazma yer almaktadır. Oval şekilde kuzeyden kayalıklara dayanmış, güney tarafına bir duvarla set yapılmıştır. İçerisinde suyu halen mevcuttur.

Manastır yapılarının ikinci bölümü, kayalıkların doğusunda, doğal girintili çıkıntılı mağaraların önüne bir duvar yapılması suretiyle inşa edilmiştir. Bu ikisini bağlayan yol, kayalıkların önüne yapılan duvarla gerçekleştirilmiştir. Ancak bir duvar büyük ölçüde yıkıldığından doğu ve batı bölümlerine eskisi gibi birbirinden geçiş sağlanamamaktadır. Bu duvarın bir kısmı yukarıya kadar devam etmektedir. Batı tarafındaki duvarın üst kesimleri, doğusu ise tamamen yıkılmıştır. Duvarın içe bakan kısımları kireç harcıyla sıvanmış, orta kesimine dikdörtgen bir niş, en üste de bir pencere açılmıştır. Düzgün sıralı moloz taş örgülü duvar, 0.80 m. kalınlığında tutulmuştur.

Günümüze gelebilen kısımları yapı hakkında fikir verebilecek mahiyettedir. Zaman içerisinde define arayıcılarının da büyük tahripleri olmuştur. Batıdaki tek sahından ibaret içerisi tonoz seviyesine kadar toprakla dolmuş mekânın üzerinde ikinci katın varlığı belirlenememiştir. Buradaki güney duvarının üst kesiminin yıkılması, duvarın devam ettiğini göstermektedir. Burada duvar yukarıya doğru devam ettirilip, gerisinde korunaklı bir alan da oluşturulmuş olabilir. Gerçekten doğal kaya ve mağaralarla bütünleşmiş bir mimari anlayış, bu manastıra ilginç ve erişilmesi güç özellikler kazandırmaktadır. Patika yolun yapılarak ziyaretçilere açılması, Hakkâri turizmine büyük katkı sağlayacaktır.

2-OĞUL BAG (GÖZE) KİLİSESİ

Kilise, Oğul Vadisi'nin Göze mezarında, yolun ve derenin güney tarafında yüksekçe bir yerde kurulmuştur. Karşısındaki güneybatı yamacında boş ve yıkık durumda mezra evleri bulunmaktadır. Vadi tabanına yakın durumdadır.

Kilise doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı, 6.40 x 10.50 m. dış ölçülere sahip bir yapıdır. Sahın ve kanki bölümlerinden meydana gelmiştir (Çizim: 2). Batı cephede hafif güneye kaydırılmış dıştan dikdörtgen açıklıklı bir kapıdan sahına girilmektedir. Kapı dıştan 0.55 m., içten 1.00 m. genişlikte tutulmuş ayrıca içten sivri kemerli bir şekilde düzenlenmiştir. Sahın 4.50x4.85 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen plânlı olup, üzeri doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Batı duvarın üst orta kesiminde yer alan bir mazgal pencere burayı aydınlatmaktadır. Duvarlarında sıva kalıntıları mevcuttur. Sahının kuzeybatısı define arayıcıları tarafından kazılmıştır. Yine bu bölümün güneydoğu kesimi ise güney tarafındaki yıkıntılarla dolmuş vaziyettedir (Resim: 4).

Sahının doğusundaki kanki bölümü, kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı 2.05x4.40 m ölçülerindedir. Sahından birisi servis, diğeri tören kapısı olmak üzere iki kapı açıklığı ile geçilmektedir. Tören kapısı sivri kemerli bir açıklık şeklinde 1.15 m. genişliğinde ve 2.10 m yüksekliğinde dikkat çekici büyüklükte tutulmuştur (Resim: 5). Doğru duvarına, tören kapısının tam karşısına denk gelen yerden 1.10 m. yükseklikte bir mihrap yerleştirilmiştir. Mihrap 0.40 m. genişliğinde ve 0.80 m. yüksekliğinde sivri kemerlidir. Biri doğu, diğeri batı duvarında kuzey köşeye kaydırılmış dolap nişleri açılmıştır. Ayrıca doğu duvarının güney üst köşesine bir mazgal pencere yerleştirilmiştir. Duvarlar kireç harcıyla sıvanmıştır.

Yapının üst kesiminde biri kuzey, diğeri güney tarafta birbirinden bağımsız iki havalandırma tüneli mevcuttur. 0.50 m. genişlik ve 0.30 m. yükseklikteki havalandırma tünellerinden güneydeki kısmen yıkılmış durumdadır.

Kilisenin dış cepheleri düzgün sıralı moloz taşlarla oluşturulmuştur. Duvar kalınlıkları 0.80-1.40 m. arasında değişmektedir. Güney ve doğu duvarlarının üst kesimlerinde yıkılmalar mevcuttur. Dış beden duvarları düz toprak damdan sonra üst kesimlerde devam etmektedir. Bu ya üstte ikinci bir katın varlığına ya da, koruma amaçlı bir çevre duvarına işaret etmektedir. Bu duvarların da çoğu kısımları yıkılmıştır.

3. OĞUL - AZIZAN KİLİSESİ

Vadi tabanından Oğul'a kadar devam eden toprak yolun yaklaşık 7. km.sinde kuzeye ayrılarak devam eden araç yolundan kiliseye ulaşılmaktadır. Günümüzde de Aziz-an olarak adlandırılan mevkide, herhangi bir yerleşme mevcut değildir. Kilise eğimli, teraslanarak tarlalar oluşturulmuş, yer yer ağaçlık bir araziye kurulmuştur. Kuzeyden güneye eğim yapan yamaca inşa edilmiş kilisenin güney giriş cephesine, bir teras yapılmıştır. Bu teras, doğu-batı yönünde uzanan 4.60x11.30 m. ölçülerinde dikdörtgen bir alan oluşturmaktadır (Resim: 6).

Kilise dikdörtgen plânlı, 10.90x5.62 m. dış ölçülerinde bir yapıdır. İki bölümden meydana gelmiş olmasına rağmen, bugün içteki bölüntü duvarı, temel seviyesine kadar yıkılmıştır. Yapıya güney cephenin batısına kaydırılmış iki kademeli bir açıklığa sahip kapıdan girilmektedir. Kapı içten sivri kemerlidir. Sahın 3.50x6.75 m. ölçülerinde dikdörtgen plânlı, doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülmüştür. Batı yönüne bir mazgal pencere açılmıştır. Yine aynı duvarın kuzey ve güney köşelerine birer niş yerleştirilmiştir.

Doğudaki kanki bölümünü ayıran duvar günümüzde zemine kadar yıkıktır. Burada iki açıklık olduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır. Ortaya yakın yerdeki tören kapısı 1.00 m. genişliktedir, güneydeki servis kapısı ise daha dar tutulmuştur. Yapının üst örtüsünden, sahınla kankinin birlikte yapıldığı, bölüntünün ise sonra gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bugün bu ara duvarın kolayca yıkılmış olması, kenarlardan bağlantısız olmasındandır. Kankinin doğusuna, ortaya yakın bir yere yerleştirilen mihrap, zeminden 1.00 m. yükseklikte sivri kemerli bir girinti şeklindedir. Boyu 0.90 m., genişliği 0.70 m., derinliği ise 0.40 m.dir. Benzer formda daha derin bir niş, kuzey duvarın ortasına yakın bir yerde yer almaktadır. Yine doğu duvarın kuzey ve güney köşelerine küçük nişler yerleştirilmiştir.

Yapıda kireç harcıyla tutturulmuş moloz taş malzeme kullanılmıştır. Üst örtü dıştan düz toprak dam şeklindedir. Kenarlarına taştan bir saçak dolanmaktadır. Doğu ve batı duvarlarında boydan boya çatlamlar mevcuttur. Kuzeyine sonradan günümüze yakın bir ilave yapılmıştır. Dış cephelerdeki kalın derz, sıva vazifesi görmektedir.

İçteki yıkılan ara duvarı ve dış duvarlardaki bazı çatlamlar dışında yapı sağlamdır. Ancak günümüzde kullanılmamakta, kendi haline terk edilmiş durumdadır.

4. CEYLANLI (VALTO) SIRTE KİLİSESİ

Kilisenin bulunduğu Ceylanlı, eski adıyla Valto bölgesi ve vadisi, Hakkâri merkezine bağlı ve merkezden uzaklığı yaklaşık 35 km.dir. Günümüzde tamamen boşaltılmış üç yerleşim birimine (sırasıyla Sütçüler, Yiğimli ve Ceylanlı) sahiptir. Araç yolu henüz yeniden açılmadığı için buraya yaya olarak gidilmiş ancak, Sütçüler ve Yiğimli'da incelemeler yapılabilmektedir.

Sirte Kilisesi, Ceylanlı'ya bağlı Sütçüler mezrasında bulunmaktadır. Burası Çurca-Hakkâri asfaltından itibaren 7 km. uzaklıktadır. Güneyden kuzeye eğimli arazi, kademeli teraslar şeklinde değerlendirilmiştir. Ağaçlık arazi bu şekilde alt kesimdeki derreye kadar uzanmaktadır. Kilise, bugünkü yolun hemen üst kısmında kalan, düzlenmiş

bir araziye kurulmuştur. Güney tarafına bitişik olarak sonradan iki odalı bir ev yapılmıştır (Resim: 7).

Kilise doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı olup, dış ölçüleri 11.90x6.50 m.dir. İki bölümden meydana gelmiştir (Çizim: 3). Batıdaki salon kısmına kuzey cephenin batı köşesinden girilmektedir. Burası 3.80x6.50 m. ölçülerinde doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Batı duvarına bir mazgal pencere ile alt kesimine bir ocak yerleştirilmiştir (Resim: 8).

Doğudaki kanki kısmı, 2.00x3.80 m. ölçülerinde kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı ve doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Ortada sivri kemerli, 0.70 m. genişliğindeki tören kapısı ile güney köşedeki daha küçük servis kapısı, salonla kankinin irtibatını sağlamaktadır. Doğu ve güney duvarında yıkılmalar mevcuttur. Ayrıca kuzey duvarında iki niş bulunmaktadır.

Duvar kalınlıkları değişmektedir. Güney ve batı duvarları daha dar tutulmuştur. Düzgün sıvalı moloz taş örgüsü görülmektedir. Yer yer siva izleri kalmıştır. Taşlar birbirine kireç harcıyla tutturulmuştur. Üzeri dıştan düz toprak dam örtülüdür. Günümüzde büyük ölçüde sağlam, ancak kullanılmamaktadır.

5. CEYLANLI (VALTO) DEHIYE KİLİSESİ

Valto Deresi'nin kuzey yamacına yüksekçe bir mevkiye ve vadiye hakim bir noktaya kilise inşa edilmiştir. Batı tarafındaki düzlük Nasturi mezarlığıdır. Daha üst kuzey yamaçta ise taştan Nasturi evlerinin kalıntıları mevcuttur. Kilise de, kuzeyden güneye eğimli bir arazi üzerine kurulmuştur.

Kilise, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı, 13.00x6.93 m. dış ölçülerinde, iki bölümden meydana gelmiştir. Dış cephesi toprak ve taş yığıntılarıyla dolmuş, doğu duvarı tamamen yıkılmıştır. Günümüzde güney cephenin batı tarafına kaydırılmış giriş kapısı, dıştan kapanmış vaziyettedir. Doğudan yıkılan duvar nedeniyle, yapıya da giriş bu kısımdan sağlanmaktadır. Kuzey cephenin doğu tarafına sonradan duvarla bir eklenti yapılmıştır (Resim: 9).

Dikdörtgen plânlı salon 4.35x9.85 m. ölçülerindedir. Doğu-batı yönündeki tonoz seviyesinde açılmış bir pencere ile aydınlatılmaktadır. Güneydeki giriş kapısı içten sivri kemerli bir girinti oluşturmaktadır. Doğudaki kankiye geçişi sağlayan tören kapısı sivri kemer açıklıklıdır. Dikdörtgen ve daha küçük servis kapısı sonradan kapatılmıştır. Sıva izleri mevcuttur. Yıkılan duvarlar da, taş ve toprak zeminde yığınlar meydana getirmiştir.

Kanki, kuzey-güney eksenli dikdörtgen plânlı ve 2.40x4.34 m. ölçülerindedir. Doğu duvarı temel seviyesine kadar yıkıktır. Doğu-batı yönünde beşik tonozla örtülüdür. Güney duvarın alt seviyesine dar ve derin tutulmuş bir niş açılmıştır. Bunun dışında, batı duvarına, tören kapısının iki yanına yerleştirilmiş nişler küçük ölçülerdedir.

Yapının tamamında moloz taş kullanılmıştır. Moloz taşlar kireç harcıyla tutturulmuştur. Üst örtü dıştan düz toprak dam şeklindedir.

Yapının kuzey tarafındaki sonradan yapılan eklentide bir taş dikkat çekmektedir. Bu taş üzerine kazıma tekniğinde tamamen stilize bir süvari figürü işlenmiştir. Sol doğru dönük süvari bir eliyle kılıç diğer eliyle balta tutmaktadır. Sol üst köşede de bir haç motifi yer almaktadır. Yapı günümüzde terkedilmiş, kullanılmamaktadır.

6. ÜZÜMCÜ KÖYÜ ŞEYHALİ CAMİİ

Hakkâri merkeze bağlı Üzümcü Köyü'nün içersinde yer almaktadır. Merkeze 25 km. uzaklıktaki köye, Çukurca-Hakkâri karayolundan 1 km.lik stabilize bir yol ile ulaşılmaktadır.

Cami batıdan doğuya doğru eğim yapan bir araziye kurulmuştur. Aslında yapının üç katlı olduğu ve bu üç katın değişik fonksiyonları içerdiği anlaşılmıştır. Bu durum-

da zemin kat zaviye, orta kat medrese, üst kat ise cami olarak düzenlenmiştir. Ancak son yapılan onarımlarda caminin dış beden duvarlarına dokunmadan ve kısmen plânını koruyarak iki kata düşürülmüş, içten tamamen betonarme hale dönüştürülmüştür. Dıştan da örtü, sac çatı ile kaplanmıştır. Zemin kat ziyaretgâh, birinci kat ise cami olarak kullanılmaktadır (Resim: 10).

Yapının mevcut mimarisi ve plânı göz önünde bulundurularak aslı gibi üç kat halinde plânı çıkarılmıştır. Özellikle sonradan ilave edilen beton direk ve kirişler, bu plânda gösterilmemiştir.

Zemin kat, doğu-batı yönünde düzgün olmayan bir dikdörtgene oturmaktadır. Dış kenar uzunlukları birbirinden farklıdır. Güney kenarı 16.10 m., kuzey kenarı 15.24 m., doğu kenarı 10.70 m., batı kenarı ise, 11.91 m.dir. Burası üç bölüm halinde düzenlenmiş olup, birincisi giriş kısmıdır. Buraya güney duvarına açılmış kapıdan girilmektedir. Kapının önüne yine sonradan üzeri beton, kenarları demir kaplı bir dış giriş yapılmıştır. Duvar bu kısımda dıştan bir kademelenme yapmaktadır. Bu kısım, 3.00x9.00 m. ölçülerinde kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlıdır. Doğu duvarına iki küçük pencere açılmıştır. İkinci bölüm yapının kuzey tarafında, doğu-batı ekseninde dikdörtgendir. Birinci kısmın batı duvarına açılmış bir kapıdan buraya geçilmektedir. Batı ucu kayalıktır. Ziyaretgâh bu bölümde olup, bir vitrinde muhtelif tarikat eşyaları sergilenmektedir. Bunun güneyinde ise asıl toplanma mekânı yer almaktadır. Burası doğudan batıya genişleyen ve düzgün olmayan bir dikdörtgene oturmaktadır. İkinci bölümden buraya geçilmekte ve kuzey duvarının ortasında bir kapı bulunmaktadır. Güney duvarına üç niş yerleştirilmiş, ortaya yakın bir yerine ise, pencere-mihrap açılmıştır. İçten sivri kemerli dikdörtgen bir girinti şeklindedir. Buradaki her üç bölümde beton direk, kireç ve tabliye kumları yeşil, üst kısımlar sarıya boyanmıştır.

Birinci kat, zemin katın üzerinde devam etmekte ve iki bölümden oluşmaktadır. Doğudaki birinci bölüm, kuzey-güney yönünde dikdörtgen plânlı, 3.20x8.97 m. ölçülerindedir. Kuzeyden merdivenlerle çıkılan giriş kapısı buraya açılmaktadır. Doğu duvarında sivri kemer açıklıklı üç pencere yer almaktadır. Pencerele büyükçe ve birbirine eşdeğerdir. Batıdaki ikinci kısma buradan sivri kemerli iki açıklıkla geçilmektedir. Bu açıklıklardan güneydeki 2.60 m., diğeri 2.30 m. genişlikte tutulmuştur (Resim: 11).

Düzgün olmayan dörtgene oturan bu kısmın güney duvarına üç pencere açılmıştır. Kuzey tarafına sonradan bir mahfil eklenmiştir. Burası da tamamen betonarme hale dönüştürülmüş ve güney duvarı ortasına basit mihrap yapılmıştır.

Günümüzde batı duvarının kuzey köşesindeki kapı dışında mimarî olarak pek belirtisi kalmamış, köylülerin anlatımı ile de doğrulanan ikinci kat, tek mekândan ibarettir. Güney duvarına açılmış mihrap ve iki pencere dışında herhangi bir açıklık söz konusu değildir.

Plânını üç katlı olarak tahmin ettiğimiz ve günümüzde iki katlı hale dönüştürülmüş yapının, dış beden duvarları ve cepheleri aslı halini büyük ölçüde muhafaza etmektedir. Harçla tutturulmuş, düzgün sıralı moloz taş örgülü duvarları görülmektedir. Doğu ve güney duvarındaki sivri kemerli üçlü pencere, cepheleri harekettirmektedir.

Hem cami, hem medrese, hem de tarikat yapısı özelliği ile üç fonksiyonlu bir yapıdır. Özellikle yörede caminin az bulunması nedeniyle, bir müslüman yerleşmesini işaret eden ve 1700'lerde yapıldığı tahmin edilen ve halen ziyaret edilen bir yapı olması önemini artırmaktadır.

Ayrıca 6 parça halinde bazı tarikat eşyaları camide bulunmaktadır. Bunlar bir vitrin içersinde korunmakta ve sergilenmektedir. Bu malzemelerin geneli ağaçtan, oldukça iri taneli 80 cm. uzunluğunda bir tespih, metalden 80 cm. uzunluğunda bir maşa, iki tane biri kulplu kandil, bir adet keçeden fes ile piriçten yapılmış 23 cm. uzunluğunda bir yazı hokkasından ibarettir.

7. DOĞANCA ŞEYH MAHMUT GÖZETLEME YAPISI

Doğanca (Orite) Vadisi'nde, vadiyi tutmak için yapılan küçük bir gözetleme yapısıdır. Van-Hakkâri karayolunda 10 km.lik stabilize bir yol ile yapıya ulaşılmaktadır. Batıdan ve güneyden geçen derelerin kesiştiği noktada, yolun tam karşısında kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Buraya ancak kayalara tırmanarak ulaşmak mümkün olmuştur.

Kuzeyi açık üç yönlü ters "U" şeklindeki duvarlardan ibarettir. Duvarların belirli bir yüksekliğe kadar olan kısımları kalmıştır. Güneyden 7.80 m. uzunluğunda bununla birleşen batı duvarı 4.63 m. doğu duvarı 6.03 m.dir. İçten güney duvarına açılmış bir niş dışında herhangi bir mimarî elemanı yoktur. Harçla tutturulan üç duvardan, moloz taş örgülü duvarların kuzeye devam eden kısımları ile üst kısımları yıkılmıştır. Vadiye hakim, çevreyi gözetlemek için yapılmıştır (Çizim: 4).

8. SONUÇ

Hakkâri İli ve ilçelerinde Ortaçağ ve sonrasına dönük mimarî eserlere ilişkin dört yıldır sürdürdüğümüz yüzey araştırmasında Hıristiyan Nasturilere ve müslümanlara ait çeşitli dinî ve sivil yapılar tespit edilerek bunların bilimsel yöntemlerle belgelenmeleri ve tanımları yapılmıştır. Bu bağlamda 2001 sezonunda da çoğunluğu kilise olmak üzere 12 yapının tespit ve incelenmesi gerçekleştirilmiştir. Tanıttığımız yapılardan manastır, hem konumu, hem de yapısı, kendine özgü nitelikleri ile karşımıza çıkmaktadır. Sarp ve dik, ulaşılması güç doğal kaya girintileri ve mağaralardan faydalanarak yapılmış, içerisinde ayazması bulunan, iki katlı olması muhtemel ancak günümüze tek katı gelebilmiş bir yapıdır.

Kiliseler ise arazinin hakim noktasına inşa edilmiş, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı iki bölümlü yapılardır. Taş malzemedен inşa edilmeleri, süslemesiz olmaları belirgin özellikleridir. Bazı kısımları yıkılsa da günümüze sağlam gelebilen yapılar grubunu oluşturmaktadır.

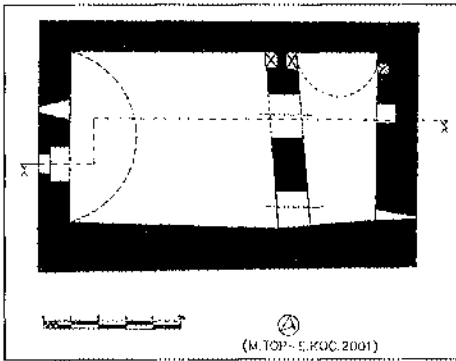
Tarihî camiler, Hakkâri ve çevresinde sayıca azdır. Bu yönüyle Üzümcü Köyü Şeyh Ali Camii önemlidir. Günümüzde son yapılan onarımlarla aslı plâni bozulsa da aslında üç kat düzeninde alt katı tarikat yapısı, orta katı medrese, üst katı da cami olarak işlevlendirildiği anlaşılmaktadır. Taştan dış beden duvarlarına dokunulmadan içerisi tamamen değiştirilmiş, orta ve üst katlar tek kata indirgenmiş ve günümüzde burası cami olarak kullanılmaktadır. İçteki beton siva, direk ve örtüde kullanılan tabliye, yapının orijinal iç yapısını bozmuştur.

Gözetleme yapısı ise vadilerdeki yolu kontrol edebilmek için tepe noktalarına kurulmuş küçük ölçekli yapılardır. Mimarî açıdan fazlaca bir özellik göstermezler.

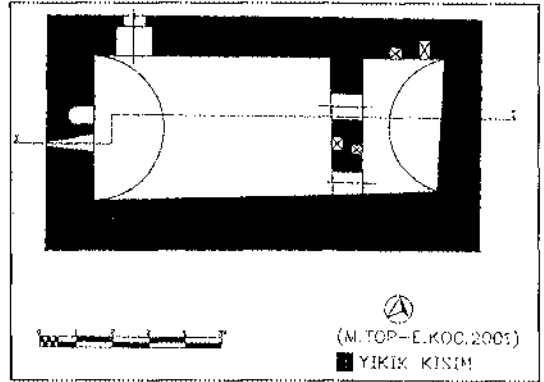
Hakkâri, tespit etmeye çalıştığımız kültür varlıkları yanında, coğrafi yapısı yani suları, buzulları ve dağları ile de dikkat çekmektedir. Bu çerçevede 2001 yılında Cilo Dağları'ndaki Cehennem (Avasipi) Buzulu'na çıkılmıştır. 2002 sezonunda özellikle Yüksekova İlçesi ve civarında çalışmalar sürdürülecektir.

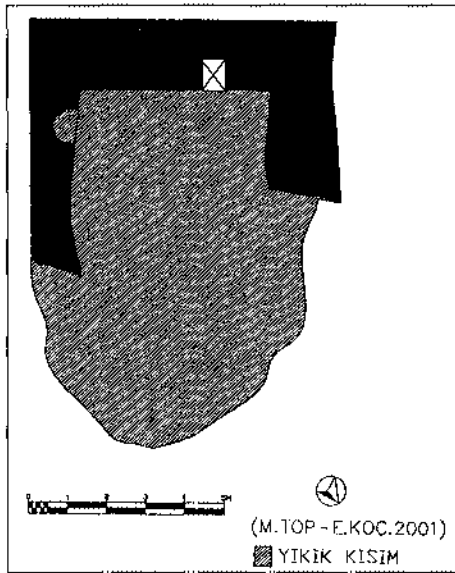
Çizim 1: Mar Abdiso Manastırı plânı

Çizim 2: Oğul Göze Kilisesi plânı

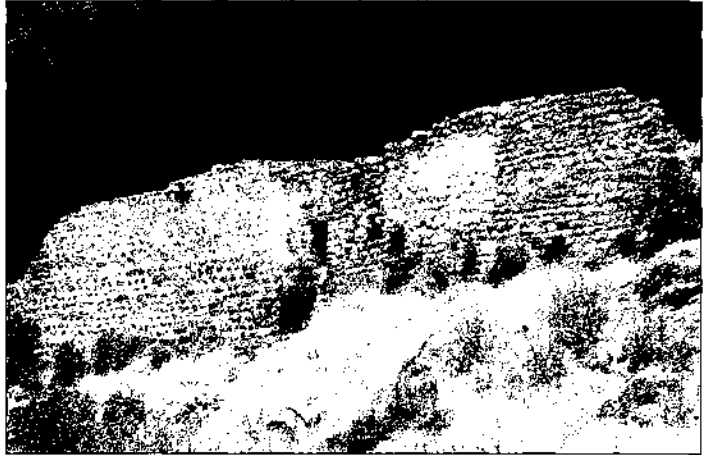
Çizim 3: Valto Sirte Kilisesi plânı

Çizim 4: Doğanca Şeyh Mahmut gözetleme yapısı plânı

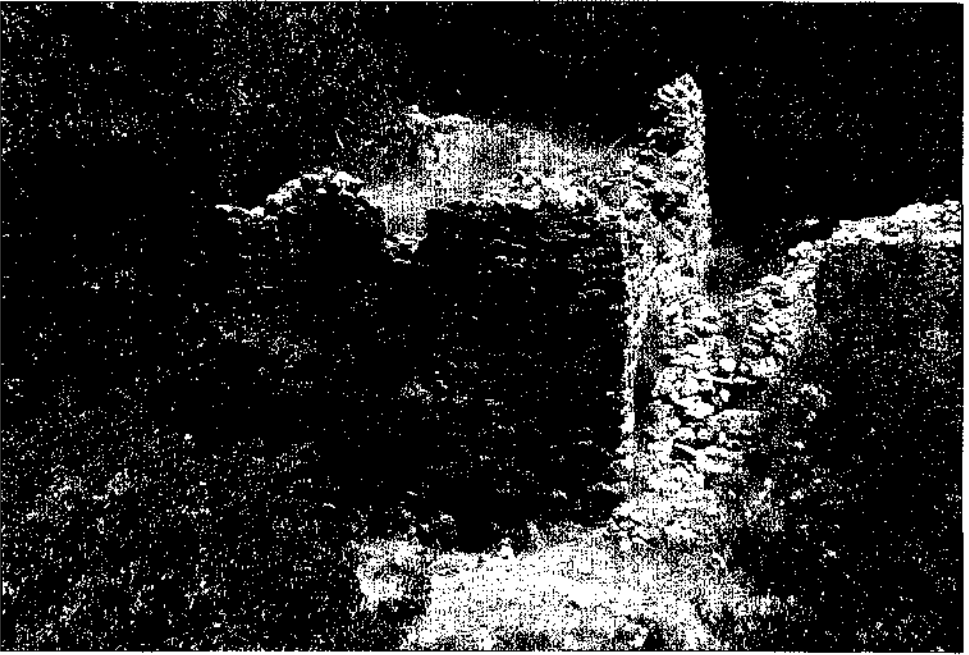
Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

Resim: 4

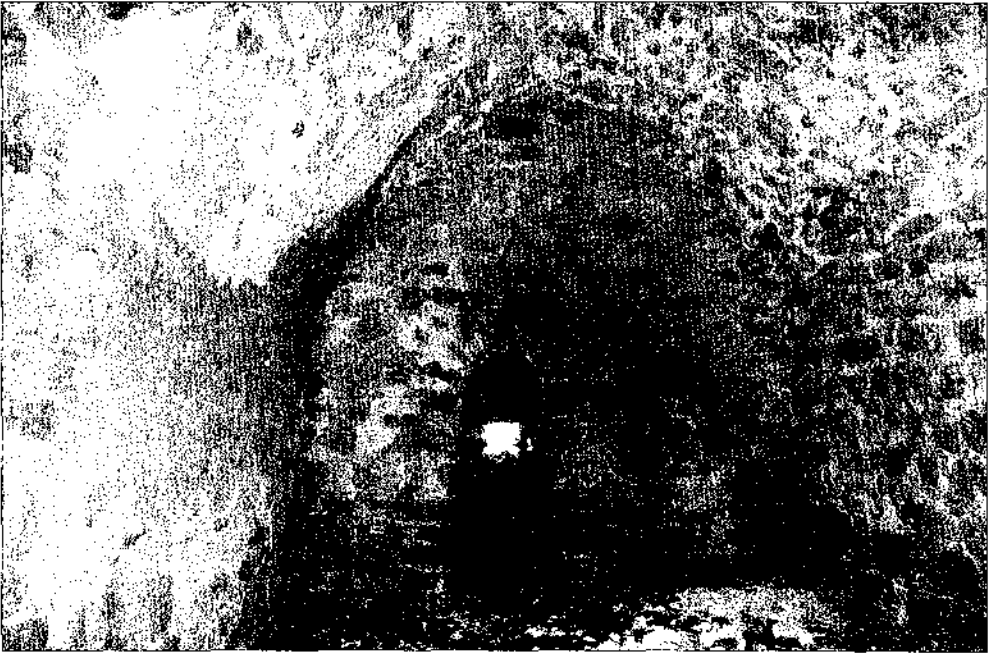
Resim: 5

Resim: 6

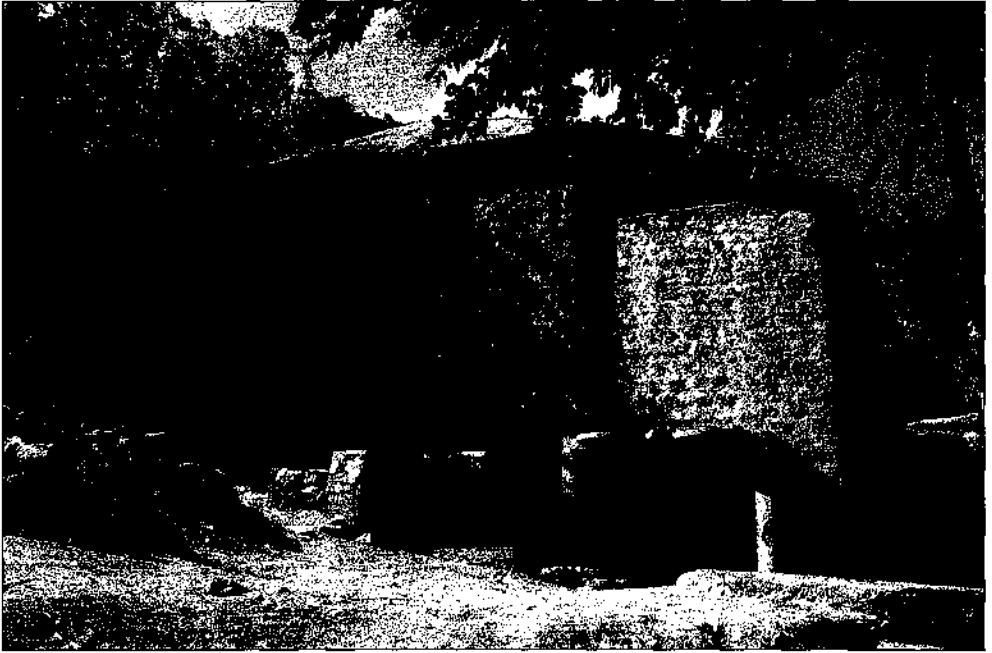
Resim: 7

Resim: 8

Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

ÇORUH VADİSİ ORTAÇAĞ GÜRCÜ MİMARİSİ 2001 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Mine KADİROĞLU*
Zafer KARACA
Turgay YAZAR
Fahriye BAYRAM
Bülent İŞLER

1995 yılında başlatılan Ortaçağ Gürcü mimarisi yüzeysel araştırmalarının yedincisi Artvin, Ardahan ve Erzurum il sınırları içinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya Hacettepe Üniversitesi öğrencileri Mehmet Bayram, Selçuk Duran ve Bora Dedemen katılmış, Kültür Bakanlığı temsilcisi olarak Sayın Fahriye Bayram görevlendirilmiştir. Araştırma giderleri, Kültür Bakanlığı Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü ve araştırmamızın sponsorluğunu üstlenen Türk-Gürcü Eğitim ve Kültür Vakfı'nın katkıları ile karşılanmıştır. Temsilçimize ve öğrencilerimize, özverili çalışmalarından dolayı; Kültür Bakanlığı Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü ile Türk-Gürcü Eğitim ve Kültür Vakfı'na maddi destekleri için teşekkür ederim.

2001 yılı yüzeysel araştırması iki bölüm halinde yürütülmüştür. İlk bölümde Erzurum İli, Şenkaya İlçesi sınırları içindeki Bardız Deresi Vadisi, Oltu İlçesi'ndeki Oltu ve Penek Çayı vadileri ile Artvin İli, Yusufeli İlçesi'ndeki Barhal Çayı Vadisi taranmış ve bu vadilerde yer alan oniki yerleşim yerindeki yapılar ve/ya da kalıntıları belgelendirilmiştir¹. Çalışmamızın ikinci bölümü ise, tek yapı düzeyinde yayına hazırladığımız Artvin İli, Yusufeli İlçesi, Tekkale Köyü mezrasında yer alan Dört Kilise Manastırı'ndaki çalışmalara ayrılmıştır. 2001 yılı araştırma programımızda olmamasına rağmen, restorasyon çalışmalarının başlatılacağını öğrendiğimiz Erzurum İli, Tortum İlçesi, Çamlıyamaç Köyü, Öşkvank Kilisesi'ne (963-973) de gidilmiş ve yapının restorasyon öncesi durumu saptanmıştır. Öşkvank Kilisesi'nde çalışmamızın nedeni, bugüne kadar yapılan bazı restorasyonlardaki yanlış uygulamalardan duyulan kaygıdır. Konuyla ilgili sorunlar, önerilerimiz ve restorasyon konusundaki duyarlılığımız, Kültür Bakanı Sayın M. İstemihan Talay'a iletilmiş, konu Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü yetkilileri ile de görüşülmüştür.

Bu yıl yaptığımız yüzeysel araştırmalarında belgelendirilen yapılar, vadilere göre şu şekildedir.

* Doç. Dr. Mine KADİROĞLU, Mebusevleri, Önder Cad. 3/5, 06580 Ankara/TÜRKİYE.

Dr. Zafer KARACA, Sabancı İletişim, Sabancı Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE.

Dr. Turgay YAZAR, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE.

Fahriye BAYRAM, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Ulus-Ankara/TÜRKİYE.

Bülent İŞLER, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Görevlisi, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE.

1 2001 yılında ilk kez belgelendirilen Bahçelli Kışta, Hamzat, Kop. Solomon Kale, Suhbeçi ve Vank Köyü'ndeki duvar veya da yapı kalıntılarının tescil işlemlerinin düzenlenerek tescil işlemleri yapılmak üzere Kültür Bakanlığı'na sunulmasında, Bakanlık temsilcimiz Sayın Fahriye Bayram'ın katkısı büyüktür.

BARDIZ DERESİ VADİSİNDEKİ ÇALIŞMALAR

Bardız Deresi Vadisi'ndeki ilk çalışmalarımızda, yayınlara "Ortoulı" ya da "Ortu-eli" adıyla geçen, trikonchos plân tipindeki kilisenin, Erzurum İli, Şenkaya İlçesi, Örtülü Köyü'nde olduğu, ancak günümüze gelemediği saptanmıştır². Aynı vadiye yer alan Örtülü Vank Kilisesi ve kuzeyine bitişik şapele ait kalıntılar ise, köyün yaklaşık 1 km. güneydoğusunda, Bardız Deresi'ne dökülen suyun güney kıyısında bulunmuştur³.

ÖRTÜLÜ VANK KİLİSESİ: İki basamaklı bir yükselti üzerine yapılmış olan kilise tek nefli ve yaklaşık 10.53x6.72 m. boyutlarındadır (Çizim: 1). Yapının apsis kubbesi, naosun kuzey duvarının şapele bitişik doğu kısmı ile güneybatı köşedeki duvar paye-sinin alt bölümü kısmen ayakta durmaktadır (Resim: 1). Apsis ekseninde, pencere açıklığının iki yanında, yarım daire plânlı birer niş yer alır ve kuzeydeki nişin güneyine, kare biçim- li küçük bir niş daha yerleştirilmiştir⁴. Yuvarlak kemerli bu nişlerin içlerine, daha küçük boyutlu ikinci bir niş açılmıştır (Resim: 2). Bu uygulamaya, bölgede şimdiye kadar bel-gelendirmediğimiz Gürcü kiliselerinin hiç birinde rastlanmamıştır.

Kilisenin içindeki molozlar arasında, bir tarafı yuvarlatılmış payelere ve başlıkla-ra ait kalıntılar görülebilmektedir. Dilimli kaidelere oturduğu anlaşılan payelerin, alçak kabartma tekniğiyle yapılmış yaprak motifli başlıklara sahip olduğu saptanabilmektedir. Ki-lisenin batısındaki yıkıntılar içinde, yapıda kullanılan kaplama taşlarından farklı, süsle-meli bir kemer taşı tespit edilmiştir. *In situ* olarak bulunmadığından bu taşın, yapının neresinde kullanıldığı belirlenememiştir.

Kilisenin kuzeyinde, sonradan eklendiği anlaşılan ve iyi durumda günümüze ula-şan bir şapel ve zalmaktadır. Şapel yaklaşık 6.56x3.88 m. boyutlarında, düzgün olma-yan dikdörtgen plânlıdır. Batı cephe eksenindeki kapıdan girilen şapel, beşik tonoz ör-tülüdür. Önündeki kaya kütesine bitişik olarak inşa edilen doğu duvara, dışa doğru da-ralan mazgal tipi bir pencere açılmıştır. Kaya kütesinin engellenmesine rağmen, bu pen-cerenin açılmış olması, ancak apsis pencerelerinin litürjik işlevleri ile açıklanabilir. Ya-pının kuzey duvarında da bir mazgal pencere daha yer almaktadır. Bu pencerenin çap-raz olarak yerleştirilmesini, dış cephede simetrik bir düzenleme sağlanması kaygısıyla ilişkilendirmek mümkündür.

Kilisede ve şapelin dış cephelerinde, yaklaşık eş boyutlu, düzgün kesilmiş taşlar kullanılmıştır. Her iki yapıda da taşlar, aralarında harç görünmeyen düzgün sıralarla örülmüştür ve duvar dolgusu kalınlığının, kaplama taşlarına oranı yaklaşık 1/3.4'tür. Şapelin iç örgüsünde kullanılan taşlar ise daha kaba işlenmiştir. Duvar işçiliğinden yo-la çıkarak, kiliseyi ve şapeli, 10. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmek mümkündür.

KOP ŞAPELİ: Bardız Deresi'nin kuzeyinde, Ardahan yol kavşağındaki köprünün batısındaki düzlükte, tek basamaklı bir yükselti üzerine yapılmış Kop Şapeli yer alır⁵ (Resim: 3). Yaklaşık 6.78x4.20 m. ölçülerindeki dikdörtgen biçimli şapelin, yarım daire plânlı apsisi, dıştan düz bir duvarla sınırlanır (Çizim: 2). Yapının dış duvar kaplama ta-şlarının söküldüğü veya tahrip edildiği görülmektedir. Yaklaşık kare plânlı naosun güne-yinde, yapının tek giriş açıklığı, batısında da takviye kemeri ile ayrılmış dikdörtgen plânlı bir bölüm yer alır. Apsis ve batı duvarı ekseninde, birer mazgal pencere bulunan naosun örtüsü yıkıktır. Duvarlar farklı boyutlarda kesilmiş taşlarla, düzgün sırafar oluş-turacak şekilde örülmüştür. Şapelin güney ve doğu cephelerindeki açıklıkların lento ve sövelerinde, geometrik süsleme yer alır. Duvar yüzeylerindeki sıva ve boya kalıntıları

2 Örtülü Kilise 1907 yılında Gürcü araştırmacı, E. Takaişvili'nin başkanlığında bir ekip tarafından gerçekleştirilen ve so-nuçları, iki ayrı yayında sunulan çalışmalar sırasında belgelendirilmiştir. E. Takaişvili, *Album d'Architecture Géorgien-ne*, II is 1924, s. 23-6 (plân); bundan böyle "Takaişvili 1924"; E. Takaişvili, *Kola-Otitisi ve Çangl'do 1907 yılında Yapı-lan Arkeolojik Araştırma Gezisi*, Paris 1938, s. 38-40 (Gürcüce) bundan böyle "Takaişvili 1938".

3 Örtülü Vank için bkz. Takaişvili 1924, 24-b (plân); Takaişvili 1938, s. 40-41.s

4 Söz konusu kare biçimli niş, ilgili yayında gösterildiği gibi iki değil, bir addettir. Bkz. Takaişvili 1924, 24-b.

5 Kop Şapeli ilk kez, 1907 yılı araştırmaları sırasında belgelendirilmiştir. Bkz. Takaişvili 1924, 25-g (plân); Takaişvili 1938, s. 7. Ancak, 1938 tarihli yayında, şapelin bölgedeki diğer şapellerle birlikte sadece adı geçer; mimari özellikleri, kitabesi ve tarihi ile ilgili bilgi yer almaz.

görülmektedir. Yapının güney ve doğu cephelerinde, Gürcü alfabesiyle yazılmış birer kitabe tespit edilmiştir (Resim: 4), ancak kitabeler okunamamıştır. Bu nedenle yapı için kesin bir tarih önermek mümkün olmamakla birlikte, vadideki diğer yapılarla aynı tarihlerde, 10. yüzyılda yapılmış olmalıdır.

PERTUS/BOBOSGİRİ KİLİSESİ: 1966 tarihli bir yayında, Şenkaya İlçesi, Merkez Bucağı'na bağlı, bugünkü adı Zümrütköy olan Pertus'da, biri tek nefli, iki yapının olduğu belirtilmiştir⁶. Aynı yayında, 1907 tarihindeki araştırmalar sırasında dahi yıkık olarak belgelenen Bobosgiri Kilisesi de, Pertus yakınlarında gösterilmiştir⁷. Ancak Tao Klarceti bölgesindeki Gürcü yapılarının Türkçe ve Gürcüce eski ve yeni adlarını derleyen ve yerlerini belirten bir çalışmada, Bobosgiri Kilisesi'ne ait kalıntıların; eski adı Babos denilen Gezenek Köyü'nde olabileceğinden söz edilmiştir⁸. Araştırmalarımız, "Pertus" ve "Bobosgiri"Ortaçağ yerleşimleri hakkında bilgi veren bu kaynakların, yanıtıcı olduğunu ortaya koymuştur.

Gezenek Köyü sakinlerinden, yıkılarak birinin yerine okul, diğerinin yerine ise cami yapılan iki kilisenin varlığı öğrenilmiştir. Yerine okul yapılan kilise hakkında bilgi edilememiş, diğer kilisenin ise önceleri köyün okulu olarak kullanıldığı, daha sonra yıkılarak yerine cami inşa edildiği anlaşılmıştır. Anlatılanlara göre, bu kilise dışa taşkın apsisli ve tek nefli bir yapıdır. Bu kiliseye ait olduğunu düşündüğümüz, madalyon içindeki haç motifleri ile bezenmiş iki taş, caminin batı duvarında kullanılmıştır. Bu günkü caminin tek basamaklı yükselti üzerinde olması, 1997 yılında belgelendirdiğimiz Ekeki Kilisesi'ndeki gibi, kilisenin özgün yükseltisinin korunup, kilise ile yaklaşık aynı boyutlarda bir caminin yapıldığını aklı getirir⁹.

Çalışmalarımız sırasında, Gezenek Köyü'nün karşısında yer alan ve eski adı "Pertus" olan Zümrütköy'e "Bobosgiri" denildiği saptanmış, köyün çıkışındaki bir tarla içinde, kiliseye ait olduğu belirtilen kalıntılar bulunmuştur. Bu kalıntılardan yapının boyutları ve plan tipine ilişkin bilgi edinmek mümkün değildir. Ancak, Zümrütköy'deki bir evde, bir sütun belgelendirilmiş, ikinci bir sütunun da, köydeki diğer bir evde kullanıldığı öğrenilmiştir. 1907 yılındaki araştırmada, Bobosgiri Kilisesi'nin iç ve dış kaplamalarında düzgün kesme taşların kullanıldığı ve bazı yerlerde kabartma süslemelerin bulunduğu belirtilmiştir¹⁰. İncelemelerimiz sırasında da köydeki bir komda, tarladaki kalıntılardan getirildiği belirtilen ve üzerine haç motifli kabartılmış bir blok taş daha belgelendirilmiştir (Resim: 5). Bir duvara yerleştirilmek üzere yüzeyi işlenmiş olduğu anlaşılan bu taş, yukarıdaki tanımlı doğrular niteliindedir. Köyde tespit edilen sütunlar, haç motifli taş ve tarla içindeki kalıntılar, köyün yerel adı da düşünülduğünde, burasının Bobosgiri Kilisesi'nin parça olarak kalbine işaret etmektedir¹¹.

Tek parça kesme taş üzerine kabartma tekniğinde yapılmış haç motiflerine, özellikle 10. yüzyılın 2. yarısından sonraya tarihlenen Çoruh Vadisi'ndeki Gürcü kiliseleri-

6 J. Zdanovič, *L'itinéraire Géorgien de Ruy Gonzales de Clavijo et les Églises aux Confins de L'Atabegat*, Oxford 1966, s. 12. bundan böyle "Zdanovič 1966".

7 *Ay. es.*, s. 12.

8 M. Thierry, "Topographie et État Actuel des Monuments Géorgiens en Turquie Orientale", *Revue des Études Géorgiennes et Caucasiennes*, 5 (1988), s. 133 (s.129-167).

9 Ekeki Kilisesi için bkz. M. Kadıoğlu-Z. Karaca-T. Yazar, "Ortaçağ Gürcü Mimarisi 1997 Yılı Yüzyüzy Araştırması", XVI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Ankara 1999, s. 129 (s. 129-142), dn. 4 E. Takaişvili, *1917 Yılında Gürcistan'ın Güneyinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar*, (Rusça) Tiflis 1952, s. 76-78, çiz. 109 (plan, doğu ve güney cephe), res. 110-113, burcan böyle "Takaişvili 1952".

10 Takaişvili: 1938, s. 44.

11 1907 tarihindeki araştırmalar sırasında bile yıkık olduğu belirtilen içten tetrakonchos, dıştan haç planlı, ufak boyutlu Bobosgiri Kilisesi için bkz. Takaişvili 1924, çiz. 20-21 (plan, boyuna kesit); Takaişvili 1938, s. 43-45; V. Beridze, *Architecture de Tao Klardjetie*, (Rusça-Fransızca), Tiflis 1981, s. 139-140, 283-284, çiz. 95 (plan, kesit), fot. 49, bundan böyle (Beridze 1981). Bu yayınca, Bobosgiri Kilisesi'nin boyutlarının yaklaşık 8,50x9,60 m. olduğu belirtilmiştir. 2001 yılı yüzey araştırması sonuçları sunulurken, Bobosgiri Kilisesi, "1938 tarihli yayından alıntı yapılarak kısaca tanıtılmıştır. Bkz. M. Kadıoğlu-Z. Karaca-T. Yazar, Ortaçağ Gürcü Mimarisi: 2000 Yılı Yüzyüzy Araştırması, 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2001. bundan böyle "Kadıoğlu-Karaca-Yazar 2002".

nin cephelerinde sık rastlanmaktadır. Bobosgiri Kilisesi'ni belgelendiren ilk araştırmacı, yapıyı 9. yüzyıla tarihler ve 10. yüzyıldan daha geç olamayacağını belirtir¹². Tarihleme dönem kaynakları ya da kitabelere dayanmadığı için farklı görüşte olan araştırmacılar da vardır¹³. Bobosgiri Kilisesi'ne ait kalıntıları gerçekten bulduğumuz kabul edilse bile, eldeki veriler kimlik ve tarihlendirme hakkında yorum yapmamıza yeterli kanıtı oluşturmamaktadır.

PENEK ÇAYI VADİSİNDEKİ ÇALIŞMALAR

2000 yılı çalışmalarımız sırasında Şenkaya İlçesi'ndeki Kiaglis Altı Kilisesi'ni belgelendirirken, yakınında bulunduğunu öğrendiğimiz, ancak araştırmadığımız "Camhus, Kamhis Kilise", ya da yörede yaşayanların dediği gibi, "Cankız Kilise"yi ve eski adı "Solomon Kala" olan Evbakan Köyü'ndeki kalıntıları belgelendirmek için, Penek Vadisi'ne bu yıl yeniden gidilmiştir¹⁴.

KAMHİS KİLİSE: İlk kez 1902 yılında belgelendirilen ve o tarihte bile yıkık olduğu bilinen Kamhis Kilise'ye ait kalıntılar, Şenkaya İlçesi Yanıkkaval Köyü'ndeki ilköğretim okulunun bahçesinde¹⁵. Gürcü mimarisinde, "Cvari"¹⁶ plân tipine, özgün bir örnek oluşturduğu bilinen kiliseden günümüze sadece, güneydoğu köşe mekânına ait duvarlar ulaşmıştır. 2000 yılında kalıntıların hemen bitişiğine, öğretmenlerin lojman gereksinimlerini karşılamak için, prefabrik bir baraka yapılmıştır.

SOLOMON KALA: Erzurum İli, Şenkaya İlçesi, Evbakan Köyü çevre sakinleri tarafından Solomon Kala olarak adlandırılmaktadır¹⁷ (Resim: 6). 1902 yılında yapılan bir araştırmada, Gürcüce "Solomon Kala", Ermenice okunuşuyla "Sogomon Kala" denilen köyün güneyinde bir kale ve yakınındaki kayalıklarda yer alan bir kilise tanıtılmıştır¹⁸. Yayımda, kalenin yüksek bir tepede kurulduğu, içinde tek nefli ve kubbeli bir kilise ile daire plânlı bir sarnıcın yer aldığı belirtilir. Yayımdan, kilisenin kare plânlı naosunun doğusunda apsis, batısında ise güney-kuzey doğrultusunda dikdörtgen plânlı bir narteksin yer aldığı öğrenilmektedir¹⁹. Kubbenin, içten silindirik, dıştan sekiz cepheli, yüksek olmayan bir kasnak üzerine oturduğu, kasnağın cephelerinde sekiz sütunçeyle taşınan bir kemer dizisinin bulunduğu, verilen bilgiler arasındadır. Fotoğraflardan da, kilisenin duvarlarının çok düzgün kesilmiş eş boyutlu taşlarla örüldüğü saptanabilmektedir²⁰. 10.-11. yüzyıllara tarihlendirilen kilisenin kubbe ve duvarlarında, fresko kalıntıları bulunduğundan söz edilmektedir. Freskolardaki Gürcüce "hutsuri" kitabelerden, kilisenin Aziz Nikolaos'a adandığı ve kitabelerin epigrafik özelliklerinden hareketle, freskoların 14. yüzyıla ait olabileceği belirtilmiştir²¹. Araştırmalarımızda bu yapı saptanamamıştır.

Araştırmalarımız sırasında, 1902 yılı yayınında tanıtılan yapıardan sadece, köyün kuzeydoğusunda yer alan kaya kilisesi belgelendirilmiştir²².

12 Takaişvil 1938, s. 45.

13 Beridze 1981, s. 140, 284.

14 Kadıroğlu-Karaca-Yazar 2002, s. 6, o'notlar 37-39.s

15 Takaişvili 1909, s. 84-85, çiz. 57 (plân); Beridze 1981, s. 185, 310, çiz. 131 (plân).

16 5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl başlarına tarihlenen Msthera Cvari Manastırı Kilisesi'ne atfen verilen bu isim, kare ve kubbeli orta mekânın, konchlarla dört yöne genişletilerek, konchların aralarına yerleştirilen mekânlardan oluşan plân tipini ifade etmektedir.

17 *Erzurum İli Yılığında* köyün adı "Soğmun"dur. Bkz. s. 235.s

18 Takaişvili : 1909, s. 80-84, çiz. 53 (p.ân), 54 (boyuna kesit), Tab. XIII-23 (kalenin genel görünümü), XIII-24 (kilisenin kuzey cephesi), Tab. XIV-25 (kilisenin içi, kuzeydoğudan).

19 *Ay. es.*, s. 80, çiz. 53 (plân), 54 (boyuna kesit).

20 Takaişvili 1909, Tab. XIII-24.

21 *Ay. es.*, s. 82.

22 Tao Klarceti bölgesinde pek çok yapının günümüze gelemediği saptanmıştır ama şimdiye kadar bir yeri belirlenemeyecek şekilde tümüyle yıkılmış, kale örneğine rastlanmamıştır. Bu nedenle, Evbakan Köyü içinde ve çevresinde bulunmadığımız "Solomon Kala'nın, gelecek yüzyet araştırmaları sırasında, Penek ve Oltu vadilerinde, henüz gidemediğimiz yerlerde araştırılması gerekmektedir.

KAYA KİLİSESİ: Kilise yaklaşık kare plânla, tek nefli yapılmış ve kubbe ile örtülmüştür (Çizim: 3). Doğuda yarım daire plânlı bir apsisi bulunan kilisenin çevresinde bir kısmı kilise ile bağlantılı mezar odaları, mezar nişleri veya şapelier yer almaktadır. Kilisenin kubbe ve duvarları freskolarla bezelidir. Sahnelerin çokluğu ve çeşitliliği dikkat çekicidir. Zamanla kararmış ve bozulmuş olan freskoların üzerleri kazınmış, "Meryem'in Ölümü" sahnesi dışındaki bir çok sahne, tanımlanamaz duruma gelmiştir (Resim: 7).

Çevresindeki mezar odalarından hareketle kilisenin, bir mezar yapısı işlevi gördüğünü düşünmek mümkündür. 1902 tarihli araştırmada, freskolardaki "hutsuri" kitabelerde İsa, Meryem, İrene, Barbara, Elizabeth, Tekla, Konstantin ve Helena gibi havari, aziz ve azize isimlerinin geçtiği belirtilmiştir²³. Freskolardaki kitabelerin epigrafik özellikleri, 14. yüzyıla işaret etmektedir.

OLTU ÇAYI VADİSİNDEKİ ÇALIŞMALAR

BAHÇELİ KIŞLA KİLİSESİ: Gürcüce özgün adı bilinmeyen Bahçeli Kışla Kilisesi, Oltu Çayı'nın doğu kıyısındaki aynı adı taşıyan köyün girişinde, bir tarla içinde yer almaktadır (Resim: 8). Özgün plân tipi trikonchos olan yapıdan günümüze kuzey, güney ve batı duvarlarına ait dolgu gelebilmiştir (Çizim: 4). Yapının mevcut hali 1907 tarihli araştırma sırasında çizilen plân taslağını doğrular niteliktedir²⁴. Dıştan düz duvarlarla sınırlandırılmış eksedralar, duvarlardaki payelere oturan kubbenin örttüğü, merkezdeki mekâna açılır. Batı haç kolu diğerlerine göre daha uzundur. Bu nedenle dıştan serbest haç plân tipinde algılanır ve bir mezarlık içinde yer aldığı belirtilen kilise, 10. yüzyıl sonuna tarihlendirilir²⁵. Mezarlıktan hiçbir iz günümüze ulaşmamıştır.

SUHBEÇİ KİLİSESİ: İşhan Manastırı'nın kuzeyinde, yaklaşık 1800 m. rakımda ve çok zor ulaşılabilen bir düzlükteki kilise, kubbeli ve tetragonchos plân tipindedir²⁶. Yapının batısındaki mekânın batı duvarı ile doğu ve güney eksedraları, merkezdeki kare plânlı mekânı örten kubbesi de batıdaki alt kısmı dışında tamamen yıkılmıştır (Resim: 9). 11.40x8.60 m. boyutlarındaki kilisede, dışa yarım daire olarak yansıyan doğu, kuzey ve güney eksedralar, merkezdeki mekâna doğrudan bağlanır (Çizim: 5). Benzer düzenleme gösteren batı eksedranın batısındaki mekân nedeniyle yapı, dıştan trikonchos olarak algılanır²⁷. Batıdaki dikdörtgen plânlı mekândan kiliseye geçilmesi, bu mekânı narteks olarak değerlendirmemizi sağlamaktadır. Yapıyı 1917 yılında inceleyen ve 6. yüzyıl sonu-7. yüzyıl başına tarihleyen araştırmacı, batıdaki bölüm hakkında bilgi vermez²⁸, ancak bu çalışmanın sonuçlarını değerlendiren bir başka araştırmacı, yapıya sonradan eklendiğini belirtir²⁹. Fakat çalışmalarımız sırasında, bu bölümde dilatasyon tespit edilememesi, yapı ile birlikte inşa edilmiş olduğunu düşündürmektedir. Bununla birlikte, Tao Klarceti bölgesindeki Gürcü kiliselerinin batılarında, yapı ile birlikte plânlanan narteks geleneğine rastlanmamaktadır. Kiliselerin batılarına, 10. yüzyılın 2. yarısından itibaren eklenen dikdörtgen plânlı mekânların da, narteks işlevi tartışmalıdır. Üstelik batı ek mekânların bazılarında sadece kilise içinden geçilmesi ve bu mekânların dışa açılmamaları, narteks olarak yorumlanmalarını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle Suhbeçi Kilisesi'nde, yapıyla birlikte inşa edilen bu mekânın işlevi konusunda, Gürcü yapılarının genel özellikleri dikkate alınarak, ihtiyatlı davranılmalıdır.

Suhbeçi Kilisesi ile ilgili çözümlenmesi gereken diğer bir sorun, yapının tarihlendirilmesidir. Yapıyı 6. veya 7. yüzyıla tarihlendiren ilk araştırmacı, kilisenin özensiz ke-

23 Takaişvili 1909, s. 84.

24 Takaişvili 1924, 23-b (plân); Takaişvili 1936, s. 52; Beridze 1981, s. 138-139, 289, çiz. 94 (plân).

25 Takaişvili 1936, s. 52; yapı ile ilgili kısa bilgiler içinde geçiş eşomanının tromp ya da pandantif olarak belirtilmemiş olması, araştırmacı Beridze'nin tarihlendirme konusunda kuşku duymasına neden olur. Bkz. Beridze 1981, s. 139, 283.

26 2000 yılı yüzey araştırmamız sırasında ulaşım güçlüğünü nedeniyle henüz bölgelelendiremediğimizi belirttiğimiz kiliseye yürüyerek, yer yer de katır sırtında, ancak iki saatte çıkılabilmıştır.

27 Takaişvili 1952, s. 81, çiz. 114/2 (plân); Beridze 1981, s. 171-172, 307, çiz. 121 (plân).

28 Takaişvili 1952 Tab. 114/2.

29 Beridze 1981, s. 171, 307.

sılmış taşlarla, düzgün sıralar halinde örülmüş duvarlarından ve süslemeye rastlanmadığından söz eder. Duvar tekniği, plân tipi ya da süslemelerin yoklu, önerilen tarihlere neden gösterilmemiştir. Bu araştırmamızın sonuçlarına dayanan ikinci bir yayında, kubbeyle trompla geçildiği ve kasnağın sekizgen olabileceği belirtilir, ilk yayındaki erken tarih hakkında yorum yapılmaz³⁰.

Bizim saptamalarımıza göre, yapının geçiş sisteminde pandantif kullanılmıştır ve kasnağa ait herhangi bir iz tespit edilememektedir. Yapının tarihlenmesi ve belirtilen sorunların çözümü için, daha ayrıntılı bir çalışma gerekmektedir.

İŞHAN, MERYEMANA ŞAPELİ: Bölgede daha önce bilinen ancak, içine girilemeyen şapelin içine bu yıl girilebilmiştir³¹. Bölgede, en ayrıntılı çalışılmış yapılardan olan manastırın, şapelindeki duvar resimleri hakkında hiçbir yayında bilgi yoktur. İlk tespitlerimizde göre apsiste, "Tahtta Oturan İsa" ve alt kısmında aziz figürleri yer almaktadır (Resim: 10). Freskoda seçilen renkler ve uygulanış yöntemi, manastır kilisesindeki duvar resimlerine benzediğinden³², 10. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirmek mümkündür.

BARHAL ÇAYI VADİSİNDEKİ ÇALIŞMALAR

HAMZAT ŞAPELİ: Yusufeli İlçesi'nden geçen Barhal Suyu üzerinde yer alan şapelin, yapılması plânlanan baraj sularının altında kalacağı kesinleşmiştir. 4.85x3.71 m. boyutlarında, dikdörtgen plânlı, tek nefli ve tonozlu şapel, orta bölümü yıkık olan güney duvarı dışında, iyi durumda günümüze ulaşmıştır (Çizim: 6; Resim: 11). İlk kez belgelenen yapıyı, duvar tekniğinden hareketle, 10. yüzyıl içine tarihlendirmek mümkündür.

Biziere ulaşan bilgilere göre, günümüze gelebilmiş Ortaçağ Gürcü kültür varlıklarımıza ait anıtsal yapıların hiçbiri, baraj suları altında kalmayacaktır³³. Küçük boyutlu, şimdiye kadar araştırılmamış, ama mimarlık tarihi içinde bir yeri bulunan Hamzat Şapeli ile birlikte, yine Barhal Suyu üzerinde yer alan bir diğer şapelin, sular altında bırakılmasına içimiz el vermemektedir.

1995 yılından bu yana düzenleme, belgeleme çalışmaları yaparak elde ettiğimiz sonuçları, tüm araştırmacılar ile paylaşarak, Ortaçağ Gürcü Uygarlığı'na ait kültür varlıklarımıza sahip çıktığımızı dünya kamuoyuna kanıtlamaya çalışıyoruz. Söz konusu şapelleri, bu bağlamda değerlendirerek korumaya almak ve sular altında kalmasını önlemek için, güvenilir bir yere taşımak.

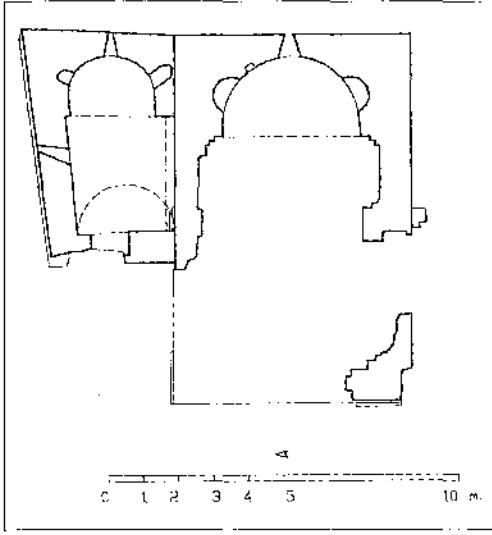
Bu öneriler üzerinde düşünmeye değer mi?

30 Berdze: "bize göre kasnak sekizgen ve tromplar üzerine oturuyordu" diye başlayarak, Takaisvili'nin ki-seyi gördüğünde, "ne kubbe, ne de tonozların kaldığını, sadece, içteki duvarlara ait kalıntıların ayakta" olduğunu ekler ve "Takaisvili ki-seyi 6-7. yüzyıla tarihler" demekle yetilir. Bkz. Berdze 1981, s. 171, 307.

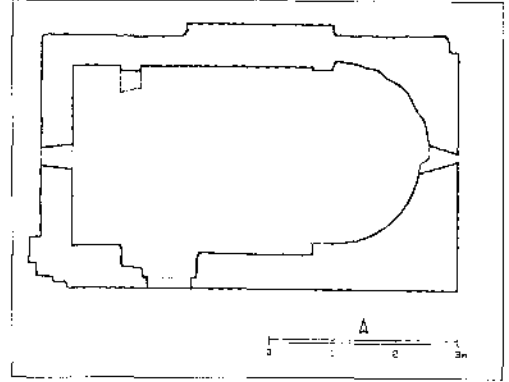
31 İşhan İkoğretim Okulu müdürü, öğretmenler, muhtar ve işhanlılar okullarını ve eski eserlerini korumak üzere bir vakıf kurmuşlardır. 1999 yılında, İşhan Katedrali ve Meryemana Şapeli'ndeki çalışmalarımız sırasında, katedralin çevre düzenlenmesinin yapıldığı, güneydeki çeşmeden akan suyun yönü değiştirilerek, kilise ve şapelin temellerine işleminin engellendiği görülmüştür.

32 İşhan Katedrali ve güneybatısındaki 1006 yılına tarihlendirilen Meryemana Şapeli için bkz. Takaisvili 1952, s. 23-43. Çiz. 1-4 (plân, kesit ve doğu cephe). Fot. 5-38; M. Kadroçiu, *The Architecture of the Georgian Church at İşhan*, Frankfurt: 1991; Dobadze 1992, s. 191-208, çiz. 70 (plân), fot. 271-316.

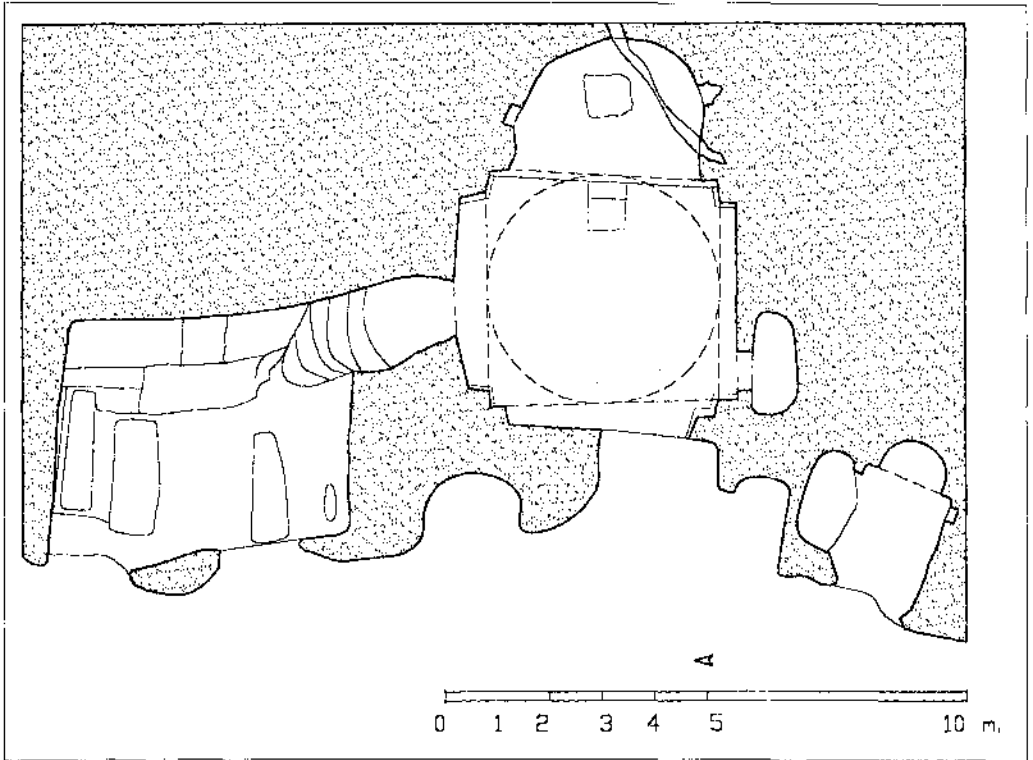
33 Artvin ili sınırlarında yapılacak barajlar hakkında, Bakanlık temsilcimiz Feriye Bayramın da çağrılı olduğu bir dizi toplantı yapılmış. Ortaçağ Gürcü mimarisine ait yapılar içinde bazı köprüler ile iki şapel haricinde, kiliselerin etkilenmeyeceği anlaşılmıştır.

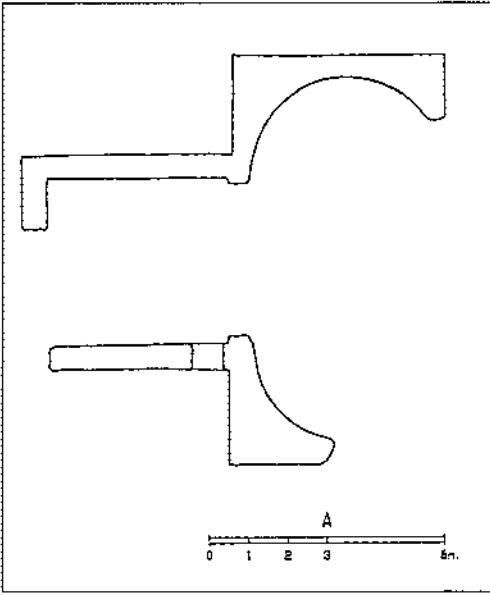
Çizim 1: Örtülü Vank Kilisesi, plân

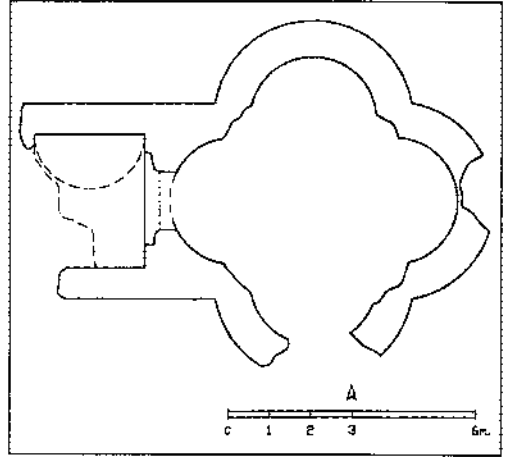
Çizim 2: Kop Şapeli, plân

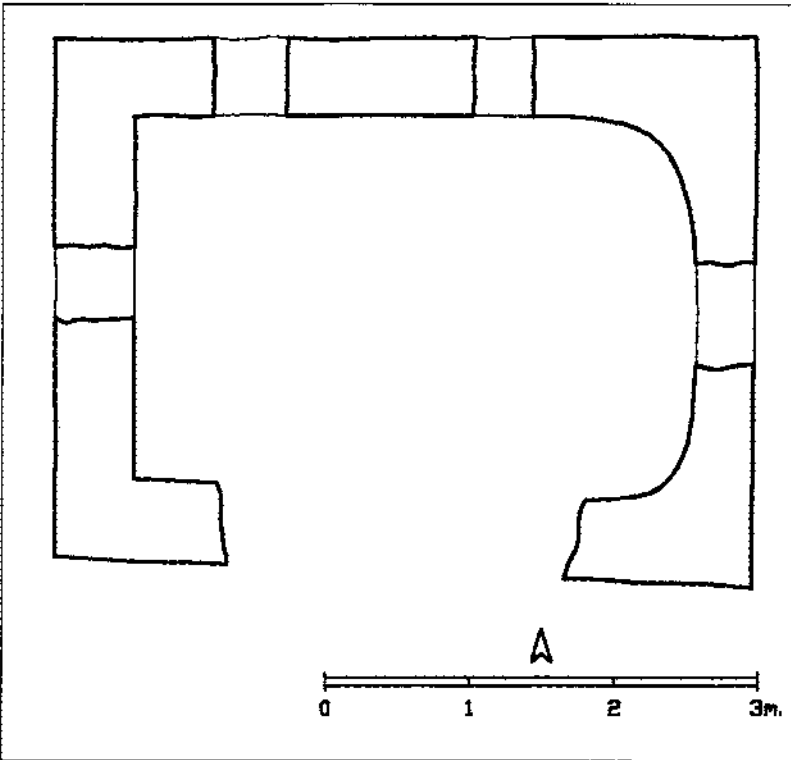
Çizim 3: Soloman Kale, plân

Çizim 4: Bahçelli Kışta Kilisesi, plân

Çizim 5: Suhbeçi Kilisesi, plân

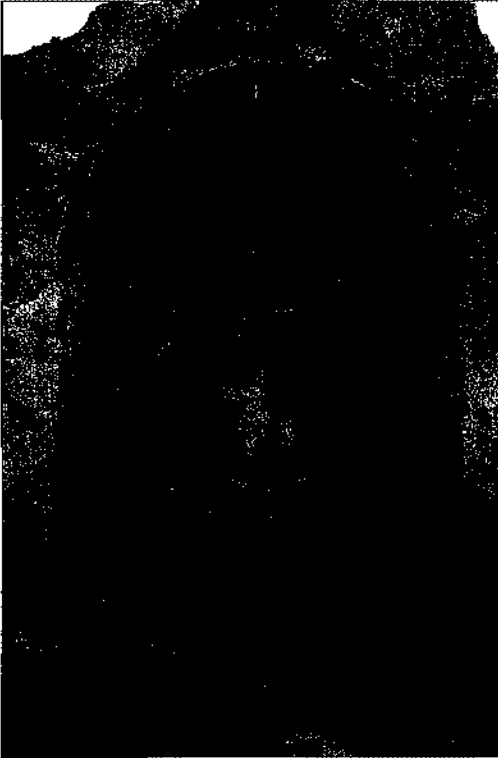

Çizim 6: Hamzat Şapeli, plân

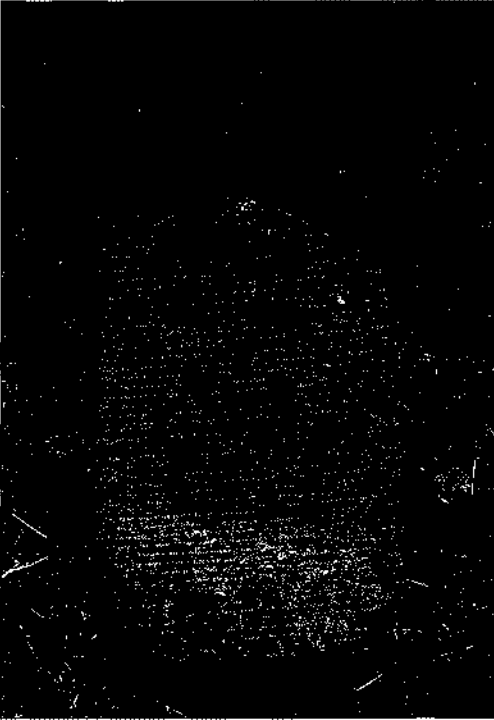
Resim 1: Örtülü Vank Kilisesi, kuzeybatıdan

Resim 2: Örtülü Vank Kilisesi, apsis

Resim 3: Kop Şapeli, güney cephe

Resim 4: Bobosgiri Kilisesi'ne ait olduğunu düşündüğümüz haç motifi kabartılmış taş

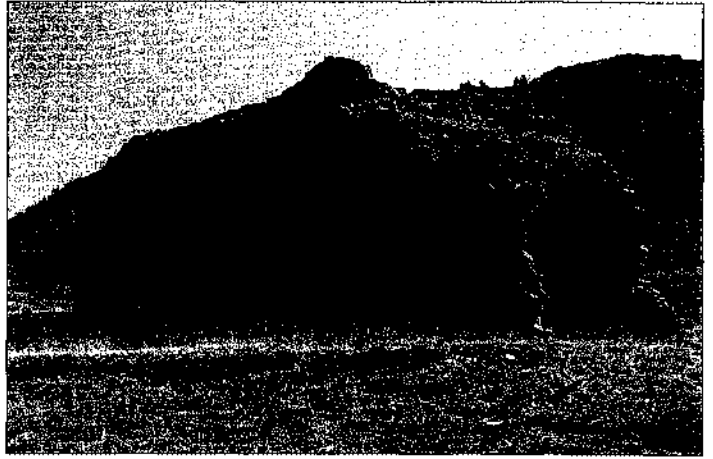
Resim 5: Solomon Kala, genel

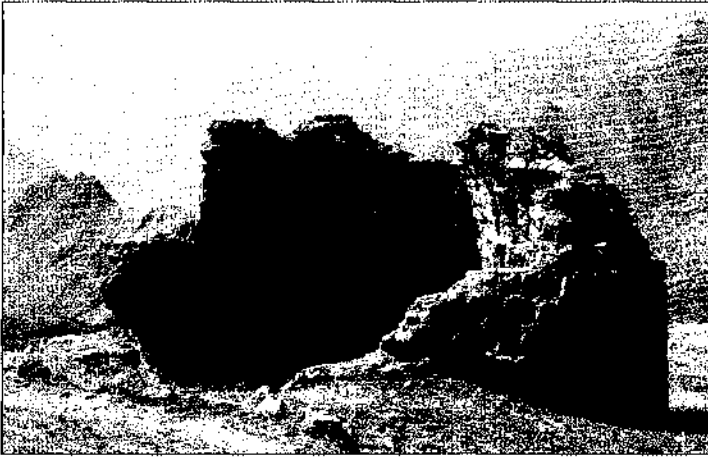
Resim 6: Solomon Kala, fresko örnekleri

Resim 7: Bahçeli Kışla Kilisesi, genel

Resim 8: Suhbeçi Kilisesi, kuzeybatıdan

Resim 9: Suhbeçi Kilisesi, kuzeydoğudan

ŞANLIURFA İLİ, BİRECİK VE HALFETİ İLÇELERİ ÇEVRESİNDEKİ GELENEKSEL KIRSAL YERLEŞMELER (2001 YILI ÇALIŞMALARI)

Nur AKIN*
Zeynep ERES
Burçe İVEDİ

Özet

İlisu ve Karkamış Baraj Göllerİ altında kalacak olan kültür varlıklarının belgelenmesi ve kurtarılmasına yönelik ODTÜ TAÇDAM GAP Projesi kapsamında 2000 yılında başlattığımız araştırma (26.08-09.09.2000), 2001 yılında da 13-21 Ağustos tarihleri arasında sürdürülmüştür¹.

Bu araştırmanın temel amacı, Fırat Nehri'nin doğusunda ve Şanlıurfa İli'nin batısında yer alan, kuzeyde Fırat Nehri ile güneyde Suriye sınırı ile belirlenen alan içinde yer alan ilçe, köy ve mezra boyutundaki geleneksel sivil mimarlık özelliklerini koruyan yerleşmelerin ve yerleşme ölçeğinde fazla bütünlüğü kalmamış yörelerde de, karakteristik tek yapıların rölövelerinin çıkartılarak belgelenmesidir.

2000 yılı çalışmaları çerçevesinde öncelikle saptanan alanın tümü hızla taranarak, bölgedeki farklı mimarî gelenekler ve bunların sürekliliği ile özgünlüklerini ne ölçüde korudukları yönünde gerekli tespitler yapılmıştır. İkinci aşamada ise özgünlüğünü görelî olarak daha iyi korumuş olan Birecik'in güneyinde yer alan ve kerpiç mimarî görülen yerleşmelerin tek yapı ve doku bazında belgelenmesine ağırlık verilmiş, kısmen de Birecik'in kuzeyinde kalan alanda tek yapı bazında belgelemeler yapılmıştır.

2001 yılı çalışmaları kapsamında, Birecik-Şanlıurfa karayolunun kuzeyinde kalan ve geçen yıl ayrıntılı çalışılan bölgeye göre çok daha farklı mimarî özellikler içeren alandaki geleneksel kâgir yapılar üzerine çalışılmasının yararlı olacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda büyük ölçüde değişime ve bozulmaya uğramış bu bölgede, özgün niteliklerini en iyi biçimde koruyan Halfeti İlçesi'nin Fıstıközü Köyü'nün, iyi bir örnekleme oluşturduğu görülmüş ve bu köyün ayrıntılı bir biçimde belgelenmesine karar verilmiştir.

Ekip

Araştırma, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Restorasyon Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Prof. Dr. Nur Akın başkanlığında, aynı anabilim dalına mensup Araştırma Görevlisi

* Prof. Dr. Nur AKIN, İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı, 80191 İstanbul/TÜRKİYE.

Araş. Gör. Zeynep ERES, İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı, 80191 İstanbul/TÜRKİYE.

Burçe İVEDİ (Y. lisans bğr.), İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı, 80191 İstanbul/TÜRKİYE.

1 Bu çalışmanın yapılmasına olanak sağlayan ODTÜ TAÇDAM Başkanı Prof. Dr. Numan Tuna'ya teşekkür ederiz.

Zeynep Eres, yüksek lisans öğrencisi Burçe İvedi ve lisans öğrencileri Sinem Gülen, Ayşe Tusavul ve Selçuk Sayın'ın katılımıyla yürütülmüştür. Bu çalışmaya, Nevşehir Hacı Bektaş Müzesi elemanlarından Murat Demirbilek Bakanlık temsilcisi olarak katılmıştır².

Geçen yıl olduğu gibi bu yıl da çalışmalarımız için Prof. Dr. Mehmet Özdoğan başkanlığındaki Mezraa-Teleilat kazı ekibinin lojistik olanakları kullanılmıştır³.

Belgeleme Çalışması

Yukarıda da değinildiği gibi, bu yıl Halfeti'nin Fıstıközü Köyü'nde çalışılmış (Harita: 1), burada tek yapı ve doku ölçeğinde belgeleme yapılmıştır. Bu bağlamda, tek bir aileye ait bir yapı topluluğunun konut, ahır, mutfak, işlik vb. öğeleriyle birlikte bir bütün olarak nasıl biçimlendiği ve burada, yaşamın nasıl sürdürüldüğünün tanımlanmasının yanı sıra, yapı topluluklarının birbirleriyle ilişkisi ve köy dokusunu nasıl oluşturduğu incelenmiştir.

Bu amaçla köyün merkezinde, köy camisinin de üzerinde bulunduğu yapı adasında doku analizi yapılmış (Çizim: 2) ve bu yapı adasının doğusunda yer alan yapı dizisinin tümünün rölövesi çıkartılmıştır. Bu yapı dizisinin özellikle doğuya bakan cephesi, eski bir dere yatağının önündeki ağaç dizisinin gerisinde oluşturduğu, belirli bir süreklilik gösteren sokak silüeti ile (Resim: 1, 2), yerleşmenin görsel açıdan en etkileyici kesimlerinden biridir. Aynı şekilde bu yapı adasının doğusunda, yerleşmenin ana yolu üzerinde yer alan ve yörede "kabaltı" olarak adlandırılan, altında açık tonoz bulunan tek oda mekânı da, yerleşmenin en çarpıcı yapısıdır (Resim: 3, 4). Bu özel yapının da rölövesi çıkartılmıştır. Bu örnekler dışında, köyün üst kısmındaki yamaçta yer alan, eğimli araziye oturtulmuş bir yapı topluluğu da, yeraltına oyulmuş ambar, ahır vb. yapılarıyla farklı özellikler göstermesi nedeniyle belgelenmiştir.

Yerleşmenin Yer Aldığı Bölgenin Özellikleri

Halfeti İlçesi'ne bağlı Fıstıközü Köyü, ilçenin 22 km. güneyinde ve Birecik'in 19 km. kuzeyinde yer alır (Harita: 1). Köye iki güzergâhtan ulaşım olanağı vardır: Bunlardan biri Birecik-Ayran-Halfeti yolu (19 km.), diğeri de Birecik-Halfeti karayolunun Yeşilözen sapağından güneybatıya dönüp, köye ulaşan yoldur (30 km.).

Fıstıközü, Fırat'ın yüksek bir vadi içinden aktığı bölgede, bu vadiyi oluşturan doğudaki dağ dizisinin (Çekem Dağı) arkasındaki Fırat'a paralel bir diğer vadide yer alır. Kuzeydoğu-güneybatı yönündeki bu vadi, kuzeyde Yeşilözen Köyü'nün kuzeyinden başlar ve güneyde Dorucak Köyü yakınında Fırat'a açılarak sonlanır. Vadi boyunca akan İğmik Deresi de bu noktada Fırat'a kavuşur. Bu vadi boyunca güneyden kuzeye, Dorucak, Bulaklı, Fıstıközü ve Yeşilözen köyleri dizilmiştir. Vadi çevresinin sulak ve arazi toprağının verimli olmasına bağlı olarak bu bölge, çalışma alanımız olan Birecik-Halfeti'nin genelinden farklı olarak zengin bir yeşil örtüye sahiptir. Vadi boyunca sulu tarım yapılmaktadır. Bostan ve bahçe tarımının yanı sıra, meyve ve zeytin bahçelerinin çokluğu da dikkat çekicidir.

Fıstıközü, yukarıda tarif edilen vadinin yaklaşık ortasında, 640 m. rakımlı Kalecik Tepesi'nin yamacında yer alır. Köy, eğimli arazide eğime paralel ve doğrusala yakın bir aks üzerinde yapılanmıştır. Köyün içi, özellikle de dereye uzanan aşağı kısmı, yeşil örtü açısından son derece zengindir. Ancak üzerinde yer aldığı arazi genel olarak kalker esaslı kayalık zemindir. Yerleşmenin üst kesimlerinden başlayarak Kalecik Tepesi'nin tümü kayalıktır. Nitekim arazinin bu özelliklerinden yararlanılarak bu yukarı kısımda yer alan yapı topluluklarında, yer altına açılmış mağara gibi mekânların, ahır ve

2 Çalışmamıza yardımlarından dolayı Murat Demirbilek'e teşekkür ederiz.

3 Kazı evini paylaşmanın yanı sıra, karşılıklı bilgi alışverişi ile araştırmalarımızın geniş bir bakış açısı ile ele alınmasını sağlayan, kazı başkanı ve tüm kazı ekibine teşekkür ederiz.

ambar olarak kullanıldığı görülmüştür. Tepenin daha üst kısımlarında da doğal mağaralar bulunmaktadır.

Yerleşmenin Mimari Özellikleri

Doku Tipi

Yerleşmenin mimari karakteri Halifeti'yle benzeşmekte, onun hinterlandında, ona bağlı bir köy olduğunu açıkça göstermektedir. Yerleşmede çıkmaz sokakların da yoğun olduğu organik bir sokak dokusu söz konusudur (Çizim: 1). Evler kapalı bir düzen sergilediği, avlular ya yapılarla ya da duvarlarla sınırlandırıldığı için, iki tarafı sınırlı güçlü bir sokak etkisi hissedilmektedir. Fıstıközü Köyü ve aynı vadiye yer alan diğer köyler (Yeşilözen ve Bulaklı) bu "kapalı doku" özellikleriyle, çalışma alanının "açık doku" görülen diğer kırsal yerleşmelerinden tamamen farklı bir doku karakteri göstermektedirler⁴.

Biçimleşme Özellikleri

Fıstıközü'nde mimari biçimleşme, tek yapı yerine "yapı toplulukları" bazında ele almak daha doğru olur. Çünkü bilindiği gibi köy yerleşmeleri, genellikle yaşama biçiminin bir yansıması olarak tek evlerden değil, farklı işlevlerin görüldüğü, birbirleriyle ilişkili ancak bağımsız yapılardan oluşan yapı topluluklarıdır. Fıstıközü'nde de bir yapı topluluğu en azından bir konut ve onunla bütünleşen ahır, ambar, mutfak ve helâ içermektedir (Çizim: 3, 4). Bu birimler bir avlunun etrafını çevrelemekte ve konut birimi, işlik, ahır ya da ambar gibi zeminde geniş yer kaplayan mekânların üst katında, ancak bunlara göre oldukça küçük boyutlarda yer almaktadır. Buna bağlı olarak konutun önünde gelişen ve ahırın tavanını oluşturan alan, konutun terası olarak kullanılmaktadır. Yerleşmede ağırlıklı olarak tek katlı yapılaşmanın arasında gözlenen bu iki katlı konut birimleri, oldukça dikkat çekicidir ve yerleşme silüetinin etkin öğelerindedir (Resim: 1, 2, 5).

Yapılar hafif eğimli bir arazide ve en azından bir kenarları boyunca yanlarındaki yapıya bitişik olmaları nedeniyle, genellikle eğime bağlı olarak biri diğerinin biraz üstünde bir kotta yer alacak biçimde gelişmiştir. Dolayısıyla da, bütün düz damlar birbirlerinin üzerinde merdiven gibi bir görünüm yaratmaktadır (Resim: 7, 8). Nitekim çalışılan yapı adasında da damdan dama geçilerek bütün yapı topluluklarına ulaşabilmek mümkün olmuştur.

Fıstıközü'nde, bir yapı adasında birden fazla sayıda yapı topluluğu bulunmaktadır (Çizim: 2). Yapılar dikkatle incelendiğinde, yapı topluluklarının kendi içindeki kurgusu açısından bugünkü mevcut durumla, yapılarını ilk yapılışı arasında büyük farklılıklar olduğu gözlenmektedir. Pek çok yapıda, bugün başkasına ait olan bir yapıya açılan kapının kapatılmış olduğu, ya da başka ailelere ait yapıların birbirinin içine girdiği, ortak duvarları kullandığı görülmüştür. Bu durum, büyük olasılıkla miras paylaşımı ve ailelerin büyük aile düzeninden giderek çekirdek aileye dönüşmesi nedeniyle mülkiyete bağlı olarak parselasyonun değiştiğini ve bunun sonucunda da, yapıların birbirleriyle ilişkisinin farklılaştığını göstermektedir.

Bir yapı topluluğu içindeki yapıların birbirleriyle ilişkisine plân açısından bakıldığında (Çizim: 3, 4), bir avlunun etrafında zeminde ahır, ambar, helâ, mutfak ya da benzeri bir işlik mekânı ve bazen de ikinci eş için bir konut biriminin yer aldığı, ahırın üstünde de esas konut mekânının bulunduğu görülmektedir. Tüm yapılar, toprak dam inşaatında ağaç boyuna bağlı kalınmasından dolayı eni bir ağaç boyunu (yaklaşık 3-3,5 m.) geçmeyen dar, ancak gereksinime göre uzunlukları ayarlanabilen, genellikle ince uzun dikdörtgen biçimlidirler. Ancak araya taşıyıcı nitelikte duvar örülmesiyle, iki odalı dolayısıyla plân olarak geniş, karesi yapılar da elde edilebilmektedir. Köyde genellikle

4 Kapalı ve açık doku tanımı için bkz: Akın, N., Z. Çres ve B. İvedî (2002), "Urfa İl, Birecik ve Halifeti İlçeleri Çevresindeki Geçmiş Kırsal Yerleşmeler 2000 Yılı Çalışmaları", 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 28 Mayıs-01 Haziran 2002, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, C:1, s. 63-78.

le ahırın bu biçimde iki gözlü ve kareye yakın plânlı olduğu, ancak avlu etrafındaki diğer yapıların tek gözden oluştuğu gözlenmiştir. Esas konut birimi de, bu ahırın üzerinde ve genellikle tek gözlü olarak yer alır. Konut biriminin önünde yer alan teras kısmı işlik olarak kullanılır.

Üst katta yer alan konut biriminin iç mekânı, o yapı topluluğunun en özenli mekânıdır. Konutun sokağa bakan dar cephesi boyunca bir pencere dizisi bulunur. Uzun kenarların da, genellikle sokağa bakan tarafında birer pencere yer alır ve odanın dar sokak cephesi önüne yerleştirilen sedirin de etkisiyle, iç mekânda adeta bir "çıkma"da oturma etkisi uyandırılmıştır. Bunun dışında uzun kenarlar boyunca ve diğer kıskenarda, doğraması özenli yapılmış dolap nişleri ve bu nişler arasında da duvarlar boyunca sürekliliği olan ahşap silmeler yer alır (Resim: 9).

Evde esas yaşam, işlik olarak kullanılan teras ve avluda geçer. Avlu zemini genellikle doğal taştır. Bir köşesi asma çardağı ile örtülür, bir kenarında da düzensiz olarak çevrilmiş toprak alanda çiçek ve ağaç vb. yeşillikler yetiştirilir. Avlu içinde nar, incir gibi bölgeye özgü ağaçlar ve pekmez teknesi vb. büyük taş kaplar bulunur. Üst kattaki konut birimine çıkış, avluda açıkta yer alan bir taş merdivenle sağlanır. Merdiven ahırın bir duvarı boyunca çıkar ve konutun önündeki terasa ulaşır. İşlik olarak kullanılan terasın zemini toprak dam olması nedeniyle topraktır⁵. Genellikle terasta, bazen üstü çardakla örtülen bir ocak yer alır. Terastan konut damına seyyar bir ahşap merdivenle ulaşılır. Konut damı, hem yazın üzerinde yatılan, hem de salça, pestil vb. küçük yiyeceklerin kurutulmak üzere serildiği bir açık mekândır.

Malzeme ve Yapı Sistemi Özellikleri

Fıstıközünde tamamen kuru taş duvar tekniğine dayalı yığma taş yapılaşma görülür. Duvar gövdesi çamur harçlı moioz taş ile örülmüş, dışı kesme taş ile kaplanarak düzgün bir görünüm oluşturulmuştur. Döşemeler, ağaç gövdelerinin kiriş olarak kullanılıp, üzerinin sapla kaplanması ve bunun üstünün de 30-40 cm. kalınlığında toprakla örtülmesiyle oluşturulmuştur. Ancak zemin katların zemininde, taş döşeme de kullanılabilmektedir.

Ahır türü yapılar hemen zemin kotundan başlamakta, buna karşın, ambar, mutfak ya da konut olarak kullanılan tek katlı yapılarda, en az 40-50 cm. yüksekliğinde bir subasman görülmektedir. Üst kata taş merdivenle ulaşılmaktadır. Ancak daha önce de belirtildiği gibi dama çıkmak için kullanılan seyyar merdivenler ağaçtandır.

Bezeme Özellikleri

Fıstıközündeki yapıların dış cephesinde genellikle bezeme görülmektedir. Bu bezemeler özellikle "ana yapı" niteliğindeki iki katlı yapıların konut birimi olan üst katlarında yer alır (Resim: 6). Bu bezemeler, Halfeti İlçesi'nde gözlenen, Bursa kemeri biçimli pencere, pencere üzerinde eğrisel biçimli kuş takası, pencere çevresinde ya da yapı bitiminde geometrik desenli taş silme gibi bezemelerin, daha basit biçimlenişte olanlarıdır. Kuş, yılan, bıçak vb. biçimli taş üzeri kabartma bezemelerle de karşılaşılmıştır. Cephede çok da ağırlıklı etkisi olmayan ve yerel ustaların yaptığı anlaşılabilir bu bezeme anlayışı, bölge genelinde ancak bazı kırsal yerleşmelerde (Yeşil Özen ve Çiftlik Köyü gibi) ve az sayıdaki yapıda görülmesi nedeniyle bir farklılık oluşturmakta ve bu köye, özgün bir nitelik kazandırmaktadır.

Koruma Sorunları

Yukarıda da değinildiği gibi Fıstıközü, özgün niteliklerini günümüze kadar oldukça iyi koruyagelmış bir yerleşmedir. Fıstıközünün yer aldığı vadide bulunan ve bugün-

5 Ancak son zamanlarda büyük çoğunluğu betonla çevrildiği gözlenmiştir.

kü "izlerden" geçmişte Fıstıközü ile benzer mimarî karakter taşıdığı anlaşılan diğer yerleşmelere bakıldığında; Fıstıközü'nün hemen güneybatısında yer alan Bulaklı Köyü'nün tamamen betonlaştığı ve birkaç tekil yapı dışında tarihsel değerliliğini gösterecek bir özelliği kalmadığı, Fıstıközü'nün kuzeydoğusunda yer alan Yeşilözen Köyü'nün ise, Bulaklı'ya göre nispeten daha iyi korunmuş ve özgün dokusu anlaşılır olmakla birlikte, hızla betonlaşma sürecine girdiği ve "doku bütünlüğü" özelliğini büyük ölçüde yitirdiği görülmektedir.

Fıstıközü ise, her ne kadar genel silüet açısından belirli bir özgünlük göstermekteyse de, yerleşme ayrıntılı bir biçimde incelendiğinde, bir yandan bakımsızlık nedeniyle birçok yapının harap olduğu (Resim: 10), geleneksel yapılarda özgün niteliklere uymayan değişimlerin başladığı ve hatta çevreyle uyumsuz yapılaşmanın da gözlemlendiği bir durumla karşılaşılmaktadır.

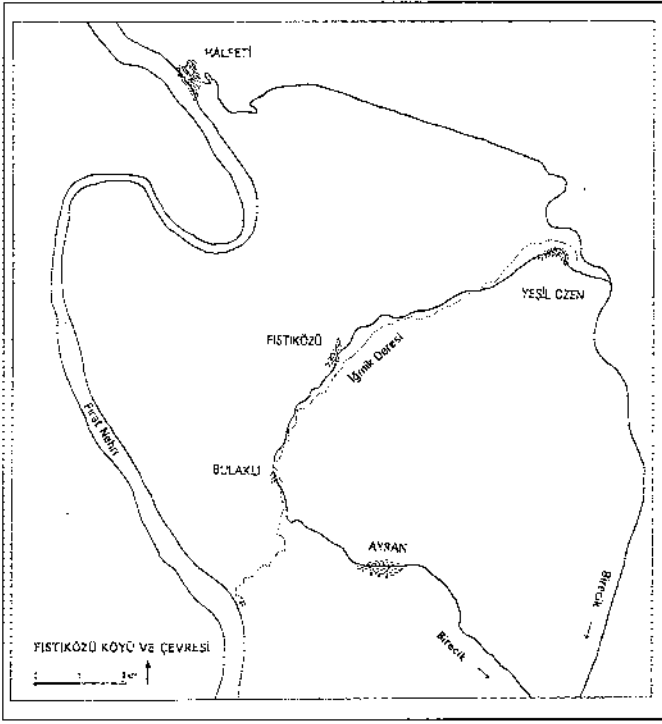
Yerleşmede mimarî bozulma, öncelikle yapıların bazı öğelerinin değiştirilmesi ile başlamaktadır. Buna en tipik örnek, toprak damların beton döşemeye çevrilmesi ve doğal kayalık ya da toprak zeminli avluların betonla kaplanması gösterilebilir. Bir sonraki aşamada ise, tek katlı yapının üstüne betonarme kat çıkılmakta, ya da yapı yıkılarak yerine çok daha geniş tabana yayılan betonarme bir yapı yapılmaktadır. Ayrıca yerleşmede yapı topluluklarının avlularında da, benzer biçimde yeni beton yapıların inşa edilmeyle başladığı gözlenmiştir.

Bu bozulma sürecinin nedenleri arasında başta, köyün terkine bağlı olarak oluşan bakımsızlık gelmektedir. Diğer önemli neden, yerleşme sakinlerinin geleneksel sürdürme konusunda isteklerinin olmaması, "modern ve kullanımı kolay" olarak tanımlanan betonun tercih edilmesidir. Bunların yanı sıra günümüzde bu tür yapıları, geleneksel yöntemlerle onarmak söz konusu olursa da, gözlemlerimiz bunun için gerekli olan usta ve malzeme temininin de kolay olmadığı yönündedir.

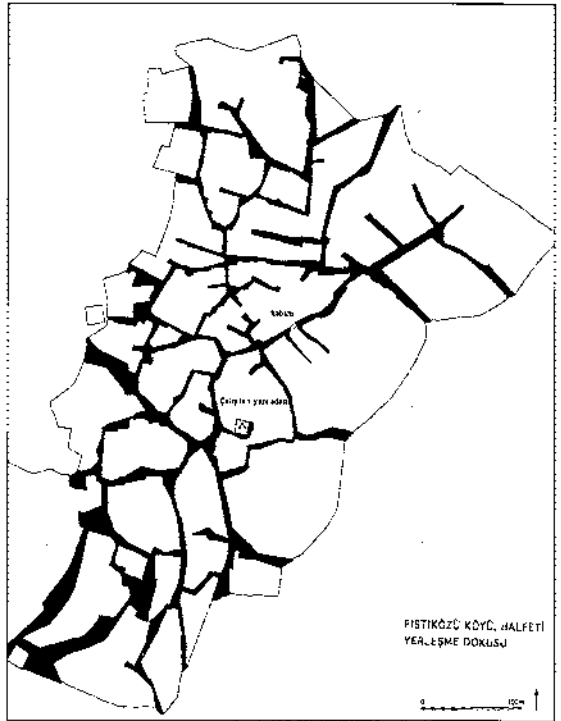
Ayrıca Fıstıközü'nde demografik hareketlilik de söz konusudur. Bir yandan yerleşmenin geleneksel sakinlerinin büyük bir kısmı köyü terk etmekte, bir yandan da köy, dışarıdan bir miktar göç almakta ve özellikle bu yeni gelen nüfus, geleneksel yapıları kullanırken varolana saygı duymayarak eski doku içinde çevreyle uyumlu olmayan yeni yapılar inşa etmektedir.

Sonuç

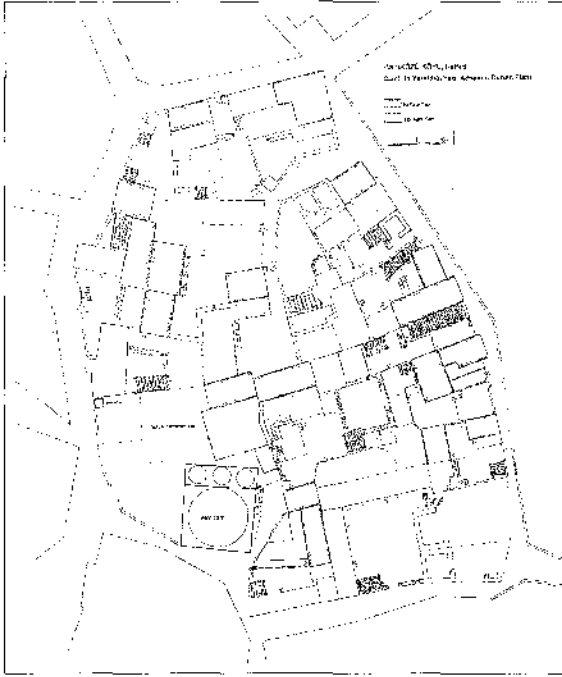
Yukarıda belirtilen değişimlerin hızla devam etmesi durumunda, çevresindeki diğer köyler gibi Fıstıközü de kısa süre içinde özgün karakterini kaybedecek ve kimliksiz herhangi bir yerleşme durumuna gelecektir. Bu nedenle öncelikle yerleşmede hızlı ve kapsamlı bir biçimde başlayan belgelenme çalışmalarının tamamlanması ve geleceğe yönelik olarak yerleşmenin özgün mimarî özelliklerini koruyarak geliştirmeye yönelik bir koruma programının oluşturulması yararlı olacaktır.

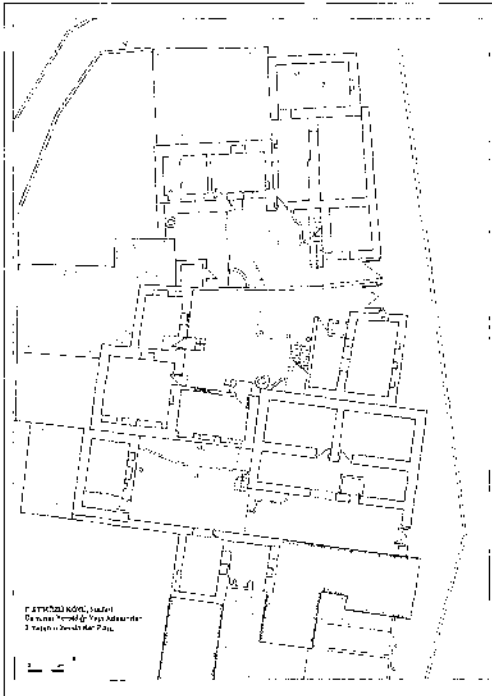
Harita 1: Fıstıközü Köyü ve çevresi

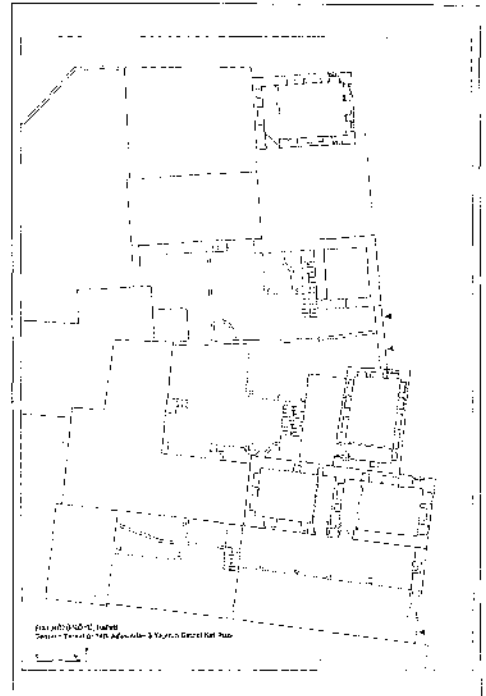
Çizim 1: Fıstıközü Köyü, Halfeti, yerleşme dokusu

Çizim 2: Fıstıközü Köyü, Halveti, caminin yer aldığı yapı adasının durum plânı

Çizim 3: Fıstıközü Köyü, Halveti, caminin yer aldığı yapı adasından 3 yapının zemin kat plânı

Çizim 4: Fıstıközü Köyü, Halveti, caminin yer aldığı yapı adasından 3 yapının birinci kat plânı

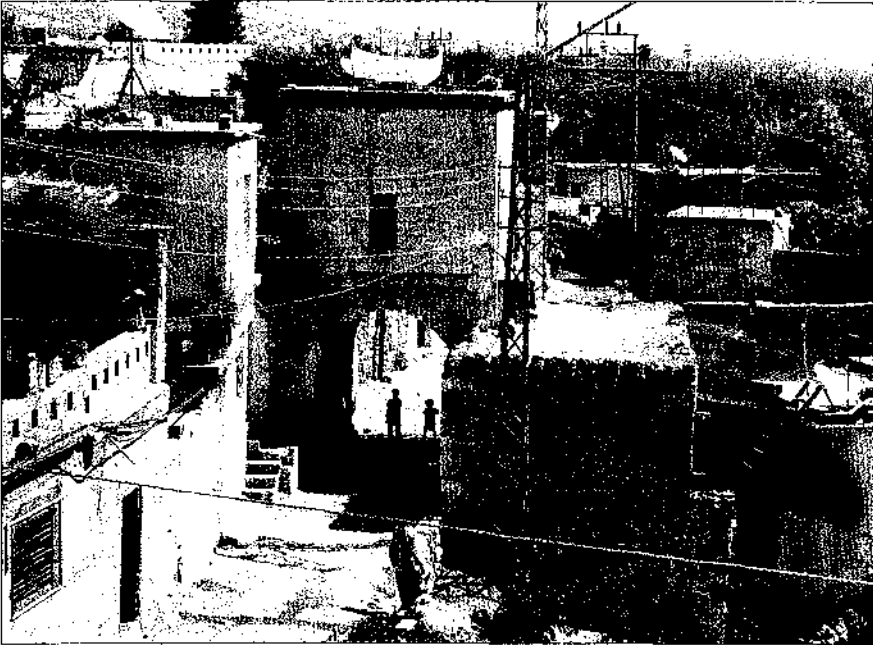
Resim 1: Fıstıközü Köyü, caminin yer aldığı yapı adasının doğu silueti

Resim 2: Fıstıközü Köyü, caminin yer aldığı yapı adasının doğu silueti

Resim 3: Fıstıközü Köyü, köyün ana yolu üzerinde bulunan kabaltının doğu cephesi

Resim 4: Fıstıközü Köyü, köyün ana yolu üzerinde bulunan kabaltının batı cephesi

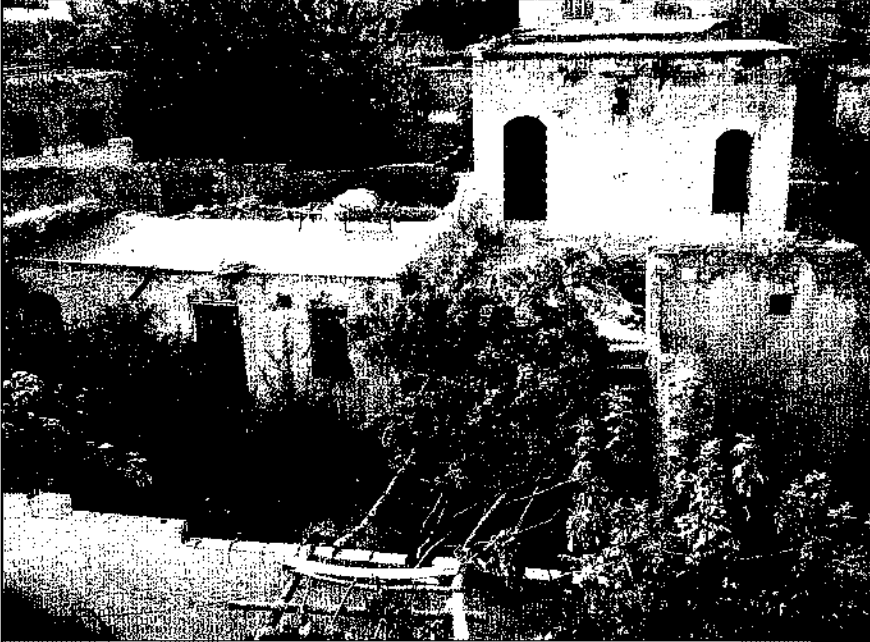
Resim 5: Fıstıközü Köyü, caminin yer aldığı yapı adasının kuzeyinde yer alan Şih Müslim Öz Evi'nin doğu cephesi

Resim 6: Fıstıközü Köyü, caminin yer aldığı yapı adasının doğu kısmında yer alan Mehmet Erdoğan Evi'nin kuzey cephesi

Resim 7: Fıstıközü Köyü, caminin yer aldığı yapı adasının batısında yer alan Hacı Bazo Evi

Resim 8: Fıstıközü Köyü, caminin yer aldığı yapı adasının doğu kısmında yer alan Ahmet Erdoğan Evi'nin güney görünümü

Resim 9: Fıstıközü Köyü, caminin yer aldığı yapı adasının doğu kısmında yer alan Ahmet Erdoğan Evi'nin konut biriminin iç mekân görünümü

Resim 10: Fıstıközü Köyü, caminin yer aldığı yapı adasının batısında yer alan terk edilmiş ve yıkık durumda olan bir yapı topluluğu

BITLİS GÜROYMAK VE TATVAN İLÇELERİNDE ORTAÇAĞ VE SONRASI 2001 YILI İNCELEMELERİ

Kadir PEKTAŞ*
Gülşen BAŞ

1997 yılında ilki gerçekleştirilen "Bitlis ve Çevresi Yüzey Araştırmaları"na, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile 2001 yılı Temmuz ayı içinde devam edilmiştir. Araş. Gör. Gülşen Baş, yüksek lisans öğrencisi Erbil Cömertler ve Van Müzesi'nden Uzman A. Mete Tozkoşaran'ın katıldığı araştırmada, Bitlis'in Güroymak ve Tatvan ilçeleri ile, bu ilçelere bağlı köylerdeki tarihi eserler üzerinde çalışılmıştır.

Araştırma süresince 1 cami, 2 türbe, 2 kilise, 2 kale, 8 mezarlık ile farklı boyut ve formlarda mağaralar tespit edilmiştir.

Küçüksu Kotum Baba Zaviyesi

Tatvan'ın 4 km. güneydoğusundaki Küçüksu'da yer alan eser, giriş mekânı ile türbe ve bunun bitişiğindeki başka bir mekândan oluşmaktadır. Türbenin güney duvarının ortasındaki mihrabın üzerinde düzensiz bir şekilde ve kazınarak yazılmış kitabe "*Hezê'l mescid'ül-mübârek Abdullah ibn-i Zûrâre Sâhib Resûlallah (S.A.V.) tarih sene aşera ve erba'a ba'de vefatı'n-Nebi Aleyhisselâm*" şeklindedir. Bu kitabe, türbede yatan kişinin Abdullah bin Zûrâre olduğunu belirtmekteyse de bu konuda kesin bir bilgi elde edilememiştir.

Yapı üç bölümlü bir düzenleme göstermektedir. Doğu cepheden girilen ilk bölüm mescittir. Dikdörtgen plânlı mescidin güneydoğusundaki açıklıkla, sandukanın bulunduğu asıl türbe mekânına geçilmektedir. Mekânın güneyine basit nitelikli mihrap nişi açılmıştır. Nişin üst kesimindeki kandil motifi, yapıdaki tek süsleme unsuru olarak dikkat çekmektedir.

Türbenin kuzeybatısından, dikdörtgen plânlı üçüncü bölüme ulaşılmaktadır. Bu mekânın güneyinde, doğal kayalığa oyularak oluşturulan muhtemelen bir çile hücresi yer almaktadır.

Düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı yapıda mekânlar içten beşik tonoz, dıştan düz damla kapatılmıştır.

Yapının güneydoğu köşesinde oldukça küçük ölçülerde dairesel plânlı, konik külahlı bir türbe bulunmaktadır. Düzgün kesme taş ile inşa edilen yapının yapım tarihi ve kime ait olduğu konusunda bilgi veren herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.

Bolalan Köyü Bapirikal Zaviyesi

Tatvan'a bağlı Bolalan Köyü'nün İncekaya mezrasında bulunan yapı, halk arasında Hüseyin Dede Türbesi olarak adlandırılmaktadır. Kitabesi olmadığı için inşa tarihi tespit edilememiştir.

* Doç. Dr. Kadir PEKTAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü 65080 Kampüs Van/TÜRKİYE.

Araş. Gör. Gülşen BAŞ, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 65080 Kampüs Van/TÜRKİYE.

Doğal bir kayalığa yaslandırıldığı için dağınık ve düzgün olmayan bir plân şemasına sahip olan zaviye, üç bölümden meydana gelmektedir. Kuzeydeki yuvarlak kemerli kapıdan, dikdörtgen plânlı ve beşik tonoz örtülü giriş mekânına geçilmektedir. Mekânın batı duvarına bir niş açılmıştır. Bunun doğusunda 5 basamakla diğer mekâna ulaşılmaktadır. Doğal bir mağara niteliğindeki mekânın doğusundaki yarım yuvarlak plânlı apsis, burasının önceki dönemlerde tek nefli bir şapel olduğunu göstermektedir. Mekânın güney duvarına sonraki dönemlerde basit nitelikli mihrab nişi açılarak bu bölüm mescit olarak kullanılmıştır.

Giriş mekânının güneyinden, doğal kayaya oyulan hol aracılığıyla asıl türbe mekânına geçilmektedir. Türbede bir sanduka bulunmaktadır.

Süsleme unsuru taşımayan yapıda duvarlar, son yıllarda içten ve dıştan sıvanmıştır.

Çekmece Köyü-Kale

Tatvan'ın Çekmece (Şahmıran) Köyü'nde, bugünkü yerleşim alanının dışında, birbirine yakın yüksekliklerde, 4 tepe üzerinde kale kalıntıları tespit edilmiştir. Tepelerden biri üzerinde gerçekleştirdiğimiz incelemede kalenin büyük ölçüde yok olduğu anlaşılmıştır. Sur duvarlarına ait kalıntılar yer yer izlenabilmektedir (Resim: 2). Kale alanı içinde tespit edilen yapı kalıntısı yıkık vaziyettedir. Yapının duvarları dıştan, üst örtü başlangıcına kadar toprakla dolmuştur. Beşik tonozla örtülen ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plân gösteren yapının işlevini belirtecek herhangi bir ipucuna rastlanmaktadır (Çizim: 1).

Çekmece Köyü-Kilise

Aynı köyde bulunan kilise¹ doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. İç mekân, dört ayak üzerine oturan orta kubbeye dört yönden bağlanan beşik tonozlar ve köşelerde kubbelerden oluşan merkezi örtü sistemine sahiptir (Çizim: 2).

İç mekânda kuzeydoğu ayak üzerine Ermenice bir kitabe yerleştirilmiştir.

Düzdün kesme taş malzeme ile inşa edilen kilisede giriş kapısı ile kubbe geçişleri ve iç mekândaki nişler üzerinde basit karakterli geometrik süslemeler yer almaktadır. Büyük ölçüde sağlam durumdaki kilise günümüzde camii olarak kullanılmaktadır (Resim: 1).

Sallica Köyü-Kilise

Tatvan'a bağlı Sallica Köyü'nde tespit edilen kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır (Çizim: 3). Batı cephesinin ortasında sivri kemerli niş şeklinde düzenlenen giriş kapısı bulunmaktadır. Kapının iki yanında kare formlu birer nişe yer verilmiştir.

Doğuda bulunan yarım daire plânlı apsis, yarım kubbe ile kapatılmıştır. Apsisin doğu duvarındaki pencere, iç mekânı aydınlatan tek açıklık durumundadır. Moloz taşın kullanıldığı kilisenin iç mekânı ve dış cephelerindeki sivalar tamamen dökülmüştür. Yapı süslemesizdir. Kilise üzerinde herhangi bir kitabeye rastlanmamıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde uzun bir dönem içinde inşa edilen tek nefli² yapılardan biri olan bu kilisenin inşa tarihi belirlenememiştir. Günümüzde köylüler tarafından kullanılmak üzere yapının girişine yeni mekânlar ilave edilmiş durumdadır.

1 Vakıflar tarafından onarılan kilisenin bir plânı ve ses yutma yöntemi olarak, ortadaki ayaklara yerleştirilen küplerin iki fotoğraflı yayınlanmıştır (Orhan Cezmi Tuncer, "Camilerimizde Akustik" Prof.Dr.Yılmaz Onge Armağanı, Konya, 1993, Çiz. 4, Fot. 1-2, s. 103-114.

2 Walter Bachmann, *Kirchen und Moschen in Armenien und Kurdistan*, Leipzig, 1913, s. 40-47; J. Michel Thiery, "Monasteres Armeniens du Vaspurakan", *Revue des Études Arméniennes*, Sy. VII, Paris, 1970, s.147-148; M. Sözen, "Çemişgezek'in Ulukale Köyü'ndeki Mimarî Eserler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sy. V, İstanbul, 1973, s.119-140; Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I*, Ankara 2000, s.127-129,134-137 v.d.

Çanakdüzü Köyü Mezarlığı

Tatvan'a bağlı Çanakdüzü Köyü'nün 8 km. doğusundaki Yalinağaç mezarında, güneyden kuzeye doğru alçalan yamaç üzerinde, 5-6 mezardan oluşan küçük bir mezarlık tespit edilmiştir. Mezarlık köy halkı tarafından "Kale Şehitliği" olarak isimlendirilmektedir. 14. yüzyılda kullanıldığı anlaşılan mezar taşları, süsleme düzenleri ve kaliteli işçilikleriyle, bölgede Tatvan Reşadiye, Erciş Çelebibağı ve Gevaş Halime Hatun Mezarlığı'nda yer alan örneklerle paralel özellikler taşımaktadır³.

Baş ve ayak şahidesi ile sandukadan oluşan ve bir kadına ait olduğu anlaşılan mezarda, sanduka toprak altında kalmış, ayak şahidesi yere düşürülmüştür. 1,10x0,42x0,18 m. boyutlarındaki şahidenin arka yüzü boştur. Ön yüzün üst kesiminde iki sıra mukarnas alınlık yer almaktadır. Alt kesim dört yönden kabartma sülüs kitabe kuşağı ile çevrelenmiştir.

Yazının kuşattığı yüzeye palmet ve rumilerle birleşen bir kandil kompozisyonu işlenmiştir. Kandilin yuvarlak gövdesinin içi gülçe ile dolgulanmıştır.

1.30x0,45x0,20 m. boyutlarındaki ayak taşının ön yüzünde üstte, "Allah bâkî" (Bâkî olan Allah'tır) ibaresini içeren tek satırlık sülüs yazıyı, üç sıralık mukarnas düzenleme izlemektedir. Altta kabartma sülüs hatlı kitabeyle dört yönden çevrelenen alanda, mukarnas kavsaralı bir nişe yer verilmiştir.

Dört sıralı düzenlenen mukarnas kavsaranın köşelikleri bitkisel düzenlemelerle dolgulanmıştır. Kavsaranın altındaki deforme olmuş üç satırlık kitabe, tarih vermesi açısından önem taşımaktadır.

Transkripsiyonu:

"Bint-ül Emîr.....

.....

sene seb'a ve seb'a miê H. 707"

Türkçe anlamı:

"Emîr..... kızı

.....

yedi yüz yedi yılı (M.1307)."

Şahidenin arka yüzünde girift bir kandil kompozisyonu tüm yüzeyi kaplamaktadır. Alt kesimdeki kandilin kollarından gelişen bitkisel karakterli rümi ve yapraklar, hareketli bir görünüm sergilemektedir (Resim: 3).

Güroymak Haydar Bey Camii

Güroymak'ın Erenler Mahallesi'nde bulunan caminin yapım tarihi ve yaptıranı konusunda bilgi veren inşâ kitabesi mevcut değildir. Cami son yıllarda Vakıflar tarafından restore edilmiştir.

Kare plânlı yapı sade bir eserdir. İç mekân 7.80 m. çapında, 5.90 m. yüksekliğinde ve tam bir yarım küre teşkil etmeyen kubbe ile örtülmüştür (Çizim: 4). Doğu cephe- den dörtgen açıklık şeklindeki kapı ile girilen iç mekânın güneyinde, yarım daire form- lu sade mihrab nişi bulunmaktadır. Mihrabın yarım yuvarlak formu güney cephede de dışa yansıtılmıştır. Mihrap çıkıntısının üstü konik bir külâh ile kapatılmıştır (Resim: 4).

Düzgün kesme taş malzemenin kullanıldığı camide, süslemeye yer verilmemiştir.

3 Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları*, Ankara, 1972, s. 25 ; T. Tarhan-V. Sevin-M. B. Aşan, "Van Gevaş Tarihi Türk Mezarlığı Kurtarma Kazısı, Onarım ve Çevre Düzeni Çalışmaları 1998" VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı (18-23 Mayıs 1990) s. 19-41; Abdüsselam Uluçam, *Erciş Çelebibağı Selçuklu Mezarlığı ve Mezar Taşları*, Ankara, 2000; Ka- dir Pektaş, *Bitlis Tarihi Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Ankara, 2001, s. 19.

Arpacık Köyü Kalesi

Güroymak'a bağlı Arpacık Köyü'nün 700 m. güneydoğusunda bir kale kalıntısı tespit edilmiştir. Kasrok ve Duvab derelerinin çevrelediği yükselti üzerinde bulunan kale büyük ölçüde yok olmuştur. Ancak sur duvarlarına ait moloz dolgular yer yer takip edilebilmektedir (Resim: 5). Kalan izlerden, kalenin düzgün olmayan üçgen plân gösterdiği anlaşılmaktadır. Yapının tarihini verecek herhangi bir ipucuna rastlanmamaktadır (Çizim: 5).

Kuştaşı Köyü Mezarlığı

Güroymak'a bağlı Kuştaşı Köyü'nün 1.5 km. güneydoğusunda tarihî bir mezarlık tespit edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda uzanan bir yükselti üzerinde yer alan mezarlıkta tek şahideden oluşan mezarlar bulunmaktadır. Bunların ön yüzlerinde kitabe, arka yüzlerinde başta kandil olmak üzere farklı geometrik süslemelere yer verilmiştir. Tarihi tespit edilebilen mezar taşlarından, mezarlığın 15. yüzyılda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Mezarlıkta 1,55x0,63x0,24 m. ölçülerindeki bir şahidenin ön yüzündeki dokuz satırlık nesih kitabe, M.1494 tarihini vermektedir.

Transkripsiyon:

"Hezê kabr es-saîd

Eş-şehîd

El-kasîr'ül

Ömr el-muhtac ilâ

Rahmetillâhi Teâla ve ğufrânehü

Ömer bin Pîr Ahmed

Teveffe fi târih sene tis'a ve tis'in ve semane miê. H. 899."

Türkçe anlamı:

Bu mezar, saîd, şehîd, kısa ömürlü, Allah'ın rahmeti ve affına muhtaç, Pîr Ahmed oğlu Ömer'indir. Sekiz yüz doksan dokuz yılında vefat etti." M. 1494

Şahidenin arka yüzünde ortada büyük, üst köşelerde de küçük birer kandil motifine yer verilmiştir.

1,65x0,72x0,25 m. ölçülerindeki başka bir şahidenin ön yüzünde, üstte üç madalyon bulunmaktadır. Madalyonların yüzeyi altı ve on iki köşeli yıldızlarla dolgulanmıştır. Bunun altında yüzeysel nişçiklerle oluşturulan iki sıralı düzenlemeyi 10 satırlık kitabe takip etmektedir. Kitabeye göre mezar H. 899/M.1494 tarihinde öten Derviş oğlu Seyfeddin'e aittir.

Transkripsiyon:

"Hezê kabr

Es-saîd eş-şehîd

El-kasîr'ül ömr

El muhtac ila

Rahmetullâhi

Teâlâ ve ğufrânehü

Seyfeddin bin Dervîş

Teveffe fi şeh-r-i

Şaban sene tis'a

ve tis'in ve semâne miê H. 899."

Türkçe anlamı:

"Bu mezar, saîd, şehîd, kısa ömürlü, Allah'ın rahmeti ve affına muhtaç, Derviş oğlu Seyfeddin'indir. Sekiz yüz doksan dokuz yılının Şaban ayında vefat etti." (M. 1494-Haziran).

Şahidenin arka yüzeyinin üst kesiminde içleri sade bırakılmış dairesel iki madalyona yer verilmiştir. Madalyonların ortasında tabanları işlenmemiş iki üçgen ters ve düz olarak yerleştirilmiştir. Alttaki alanda ortada büyük, köşelerde küçük kandillerden meydana gelen üçlü kandil düzenlemesi tekrarlanmaktadır (Resim: 6).

Sanduka ile baş ve ayak şahidesinden oluşan diğer bir mezar deformasyona uğramıştır. 1,16x0,69x0,13 m. ölçülerindeki baş taşının ön yüzünde, aşağıdan yukarıya doğru genişleyen kabartma yüzeyde ne olduğu anlaşılamayan şekiller işlenmiştir. Ayak taşının arka yüzündeki tahrip olmuş motifin, mevcut kısımlarından anlaşıldığı kadariyle bir hayvan figürü olması muhtemeldir.

Kekliktepe Köyü Mezarlığı

Güroymak'a bağlı Kekliktepe Köyü'nde oldukça geniş bir alana yayılan büyük boyutlarda bir mezarlık tespit edilmiştir. Genelde baş ve ayak taşı ile sandukadan meydana gelen mezarların büyük bölümü kitabeli olup, içerdikleri farklı süsleme düzenleriyle dikkat çekmektedir.

1,38x0,58x0,18 m. ölçülerindeki başka bir şahidenin ön yüzünde 7 satırlık kitabe bulunmaktadır. Kitabeden mezarın 15. yüzyıla ait olduğu anlaşılmakta, ancak kitabenin tarih veren bölümündeki deformasyon nedeniyle kesin tarihi belirlenememektedir.

Transkripsiyon:

*"Bismillahirrahman
Errahîm hezê kabr
Es-saîd eş-şehîd el-
Merhûm el-muhtâc
İla rahmetillâhi Teâlâ Sey-
eddin.....semâne
Ve selâsîn ve....."*

Türkçe anlamı:

"Rahman ve Rahîm Allah'ın adıyla. Bu mezar saîd, şehîd, merhûm, Allah'ın rahmetine muhtaç, Seyfeddin Sekizyüz otuz.....". (H. 830-839/M. 1426-1436)

Şahidenin arka yüzünde, üstte iki kandil yer almaktadır. Alttaki sivri kemerli nişin yüzeyi bitkisel düzenlemeyle dolgulanmıştır. Düzenlemede, iki rumi sırasının birleşerek ortalarında oluşturdukları boşluklarda, birer palmet motifine yer verilmiştir (Çizim: 6).

Baş ve ayak şahidesiyle sandukadan meydana gelen diğer bir mezarda şahideslerin ön yüzleri boştur. 1,10x0,73x0,15 m. ölçülerindeki baş taşının arka yüzünde, üstte ters ve düz yerleştirilen küçük üçgenlerin oluşturduğu bezeme yer almaktadır. Alttaki dikey ikişer zikzak çizgi, birbirine paralel olarak yerleştirilmiştir. Bunların ortasındaki yüzeye niş içinde bir kandil kompozisyonu işlenmiştir. Ayak şahidesinin arka yüzünde, baş taşı ile benzer tarzda düzenlemeler bulunmaktadır.

Tek şahideden oluşan 1,30x0,53x0,20 m. ölçülerindeki mezar taşının ön yüzünde kazıma sülüs hatlı 8 satırlık kitabe yer almaktadır.

Transkripsiyon:

*"Hezê kabr es-saîd
El-merhûm el-muhtâc ila*

*Rahmetillahi Teâla ve
Ğufrânehü kasîr'ül ömr Şeyh
Abdi ibn-i Şeyh Hüseyin ibn-i
Şeyh İbrahim ibn-i.....Şeyh
El.....teveffe fi tarîh sene
Selâsin ve sittin ve semâne miê. H.863."*

Türkçe anlamı:

"Bu mezar saîd, merhûm, Allah'ın rahmeti ve affına muhtaç, kısa ömürlü, Şeyh.....oğlu Şeyh İbrahim oğlu, Şeyh Hüseyin oğlu, Şeyh Abdi'nindir. Sekiz yüz altmış üç senesinde vefat etti." (M. 1459-Kasım)

Şahidenin arka yüzünde bir kandil kompozisyonu bulunmaktadır.

Üzümveren Köyü Mezarlığı

Güroymak'ın Üzümveren Köyü'nün 1 km. doğusunda yer alan mezarlık, doğu-batı doğrultusunda geniş bir alanı kaplamaktadır. Tek şahide ve sandukadan oluşan mezar taşlarından 13. yüzyıldan kalanlar batıda; 15. yüzyıl ve sonrasına ait gömüler ise doğuda yoğunlaşmaktadır.

İki şahide ve sandukadan oluşan bir kadın mezarında dikdörtgen prizmal formdaki sanduka büyük ölçüde toprak altında kalmıştır. 1,60x0,60x0,19 m. ölçülerindeki baş taşının ön yüzünde 7 satırlık Arapça kitabeye yer verilmiştir.

Transkripsiyon:

*"Hezê kabr es-saîde
Eş-şehîde el-merhûme
El muhtâce ila rahmet-
Allâhi Teâlâ.....Hatun
Bint-i..... teveffe fi
Şehr-i safer semâne
Ve seb'in ve sitte miê. H. 678"*

Türkçe anlamı:

"Bu mezar saîde, şehîde, merhûme, Allah'ın rahmetine muhtaç,.....kızı Hatun'undur. Altı yüz yetmiş sekiz yılının Safer ayında vefat etti." M. 1279

Şahidenin arka yüzünde üstte madalyon içinde altı köşeli yıldızdan gelişen bir düzenleme yer almaktadır. Madalyonun altındaki kandil motifinin gövdesi üzerine "Allah" yazılmıştır. 1,03x0,60x0,17 m. boyutlarındaki ayak taşının ön yüzünde, yanlarda sivri kemerli iki niş, bunların ortasında altta daha üst seviyede başlayan üçüncü niş bulunmaktadır. Şahide üst kesimde kırıldığı için, ortadaki nişin üstte nasıl şekillendiği anlaşılamamaktadır. Arka yüzde yuvarlak kemerli bir niş, tek hareketlilik unsuru olarak kullanılmıştır.

Baş ve ayak şahidesi ile sandukadan oluşan diğer mezarda sanduka kısmen toprak altında kalmıştır. 1,98x0,67x0,24 m. ölçülerindeki baş taşının ön yüzünde deforme bir kitabe mevcuttur. Arka yüzeyine kabartma kandil kompozisyonu işlenmiştir. Kandilin dairesel gövdesi primitif tarzda sekiz köşeli yıldız motifleriyle dolgulanmıştır. Yüzeyin alt ve üst köşelerinde farklı yaprak sayısına sahip birer çiçek motifi yer almaktadır (Resim: 7). Ayak taşının ön yüzünde mihrap formlarını anımsatan ve üstte üçgen şekilde son bulan bir düzenleme yer almaktadır. Üst köşelerde madalyonlar içine alınmış altı yapraklı çiçek motifleri dikkat çekmektedir. Şahidenin arka yüzünde üst kesime geometrik düzenlemeler yerleştirilmiştir. Oluşturulan eşkenar dörtgen panoların yüzeyi, kelebek motifleri ve iç içe dörtgenlerle dolgulanmıştır. Alt kesimde farklı bir kandil kompozisyonu bulunmaktadır.

Bunlardan başka mezarlıkta, kitabelerinden H. 774/M. 1372 yılında ölen Osman bin Ebu Bekir ile H. 866/M. 1462'de ölen Yakub bin Yusuf'a ait, kandil kompozisyonları ile süslenmiş şahideler ve sade sandukalardan oluşan iki mezar daha bulunmaktadır.

Özkavak Köyü Mezarlığı

Güroymak'a bağlı köyün 150-170 m. güneyindeki yamaç üzerinde bir mezarlık bulunmaktadır. Mezarlıkta çok sayıda özelliksiz mezar taşının yanı sıra, diğerlerine oranla daha büyük boyutlu birkaç mezar taşı üzerinde kılıç-kalkan kompozisyonuna yer verilmiştir. Kitabeli örneklerden mezarlığın 15. yüzyılda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

1,40x0,60x0,20 m. ölçülerindeki şahidenin ön yüzünde kazınarak yazılmış 10 satırlık kitabe, H. 886/M. 1481 tarihini vermektedir.

Taşın arka yüzünde birleşen kelebek motiflerinden oluşan bordürün çevrelediği yüzeyde, üstte, uçlarında daireciklerin bulunduğu kesişen dikey ve yatay çizgiler; bunun etrafında ise içeriği tam anlaşılmayan harfler yer almaktadır. Altta iç içe iki daire, alt kesimde tamamlanmadan yarım üçgenlerle birleşmektedir.

Bölmedere Köyü Mezarlığı

Güroymak'a bağlı köyün yaklaşık 1 km. doğusundaki Dalli Mezrası'nda bir mezarlık tespit edilmiştir. 30-40 kadar mezar taşının bulunduğu mezarlıkta genelde tek şahideden oluşan mezar taşlarından 5-6 tanesi üzerinde kılıç-kalkan motifine yer verilmiştir. Bunların dışında süslemeye yer verilmeyen mezar taşlarından biri üzerindeki kazıma kitabe, okunamayacak derecede tahrip olmuştur.

Yazıkonak Köyü Mezarlığı

Güroymak'a bağlı köyün yaklaşık 500 m. güneybatısında bulunan mezarlık geniş bir alanı kaplamaktadır. Tek şahide ile tek sandukalardan oluşan mezarlıkta mezar taşlarının büyük bölümü kitbesiz ve süslemesizdir. Çatma lahit formu bir sandukanın yan yüzeylerinde yer verilen sivri kemerli niş sıraları ve üst bölümü kırılmış şahidenin altındaki kandil motifi, mezar taşlarında karşımıza çıkan nadir süslemeler olarak dikkat çekmektedir.

Taşüstü Köyü Mezarlığı

Güroymak'ın Taşüstü Köyü'nde tespit edilen mezarlık oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır. Mezarlık alanı bugün ortasından geçen demiryolu ile iki bölüme ayrılmış durumdadır. Üst kesimde yer alan mezar taşları kitabe ve süsleme içermeyen sade örneklerdir. Aşağı kesimdeki mezar taşları üzerinde okunabilen kitabeler mezarlığın 15. yüzyılda kullanıldığını göstermektedir. Mezar taşları üzerinde geometrik nitelikte süslemeler ve kandil kompozisyonları dikkat çekmektedir.

Mağaralar

Güroymak'a bağlı Gedikpınar, Bölmedere ve Kekliktepe köylerinde, ölçüleri 3-10 m. genişlik ve 4-6 m. derinlik arasında değişen farklı formlarda mağaralar tespit edilmiştir. Sade ve basit nitelikteki bu mekânları tarihlendirmek mümkün olmamıştır.

Gedikpınar'ın 5 km. kuzeyinde, Güzelsu Köyü'ne giden yolun alt kesiminde "Harabe mevkii" olarak adlandırılan bölgede yer alan mağaralar, kuzey-güney doğrultusunda uzanan derenin doğu kenarında yer almaktadır (Resim: 8). Yan yana bulunan dört mağaradan, kuzeydeki ilk mekânın şapel olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mağaranın doğusunda, kayanın traşlanması sonucu oluşturulan yarım yuvarlak plânlı apsis bulunmaktadır (Çizim: 7).

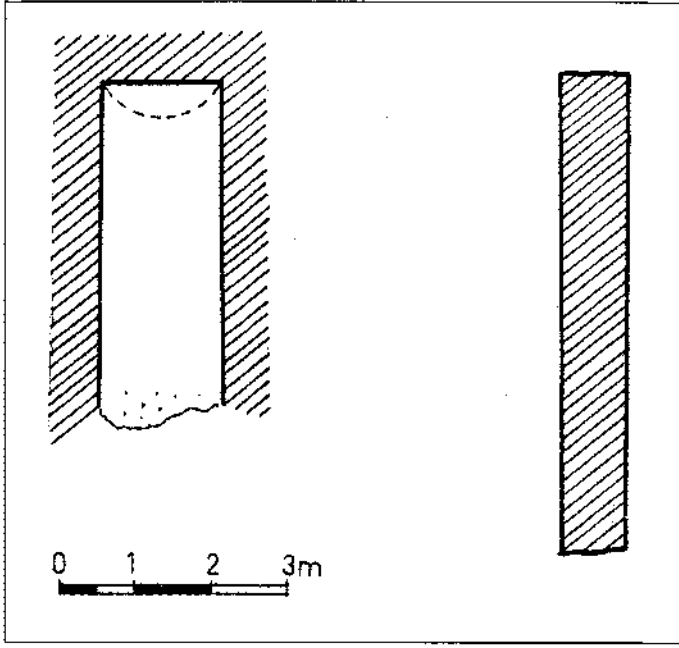
Şapelin yanındaki iki mağara, bir kapı açıklığı ile birbiriyle bağlantılıdır. İlk bölümden geçilen ikinci bölüm, batısındaki bir açıklıkla aydınlanmaktadır. Düzgün tıraşlanmış duvarları ve ferah mekânları ile dikkat çeken bu bölümlerin işlevini kesin olarak belirlemek mümkün olmamıştır.

Bölmedere Köyü'nün yaklaşık 1 km. doğusunda birbirine 4,5-5 m. uzaklıkta iki mağara bulunmaktadır. Kayalığın doğu yüzünde bulunan mağaralardan güneydekine, kayaya yüzeyi üzerinde yer alan küçük çukurlar aracılığıyla, tırmanılarak çıkılmaktadır. Üçgen bir açıklıktan girilen mağara, kuzeyindeki bir açıklıkla aydınlanmaktadır.

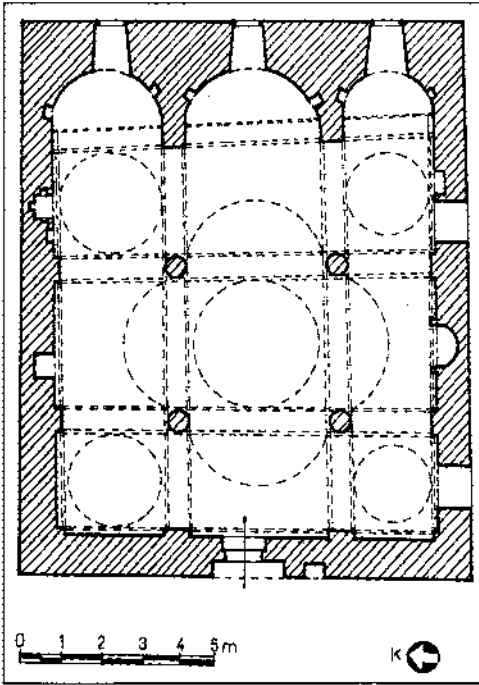
Aşağı seviyedeki ikinci mağara daha büyük boyutludur. Yarım daireye yakın bir plân göstermektedir. Mağara mekânının tavanında iki oluk bulunmaktadır.

Kekliktepe Köyü'ndeki tarihî mezarlık alanının aşağı kesimlerinde iki bölümlü bir mağara tespit edilmiştir. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plânlı ilk bölümün üst örtüsü, tıraşlanmış yapısı itibarıyla tonoz örtüyü anımsatmaktadır. Mekân batıda bir açıklıkla aydınlatılmıştır. İkinci bölüm daha küçük ölçülerdedir.

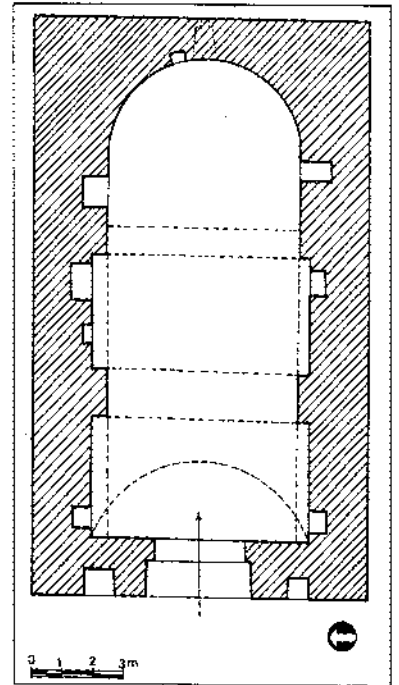

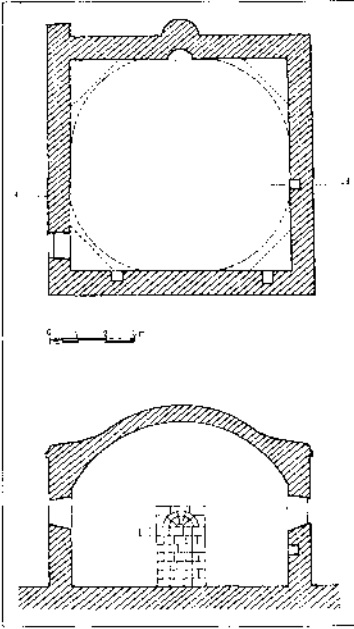
Çizim 1: Çekmece Köyü, kale kalıntısı

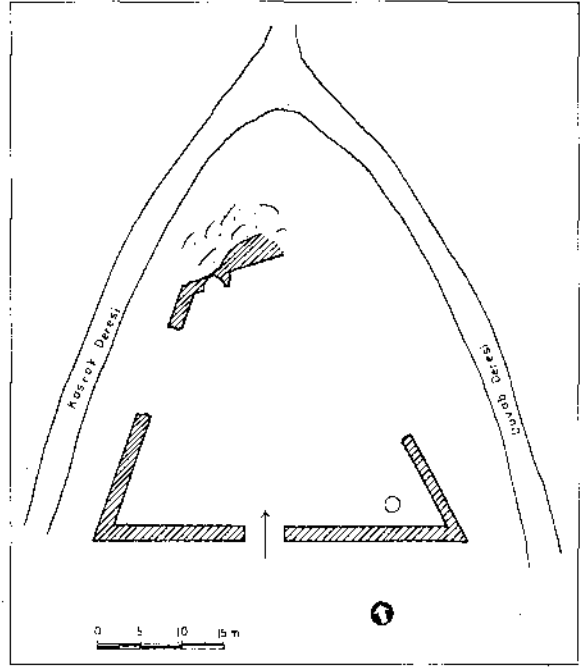
Çizim 2: Çekmece Köyü, kilise

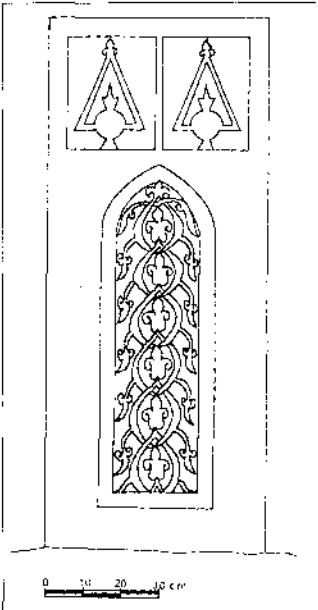
Çizim 3: Salıca Köyü, kilise

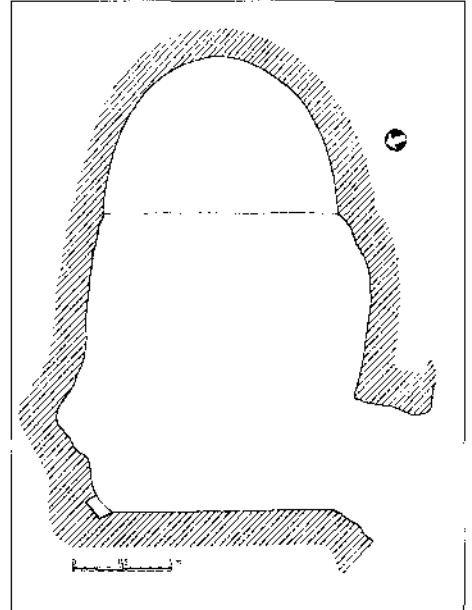
Çizim 4: Güroymak Haydar Bey Camii

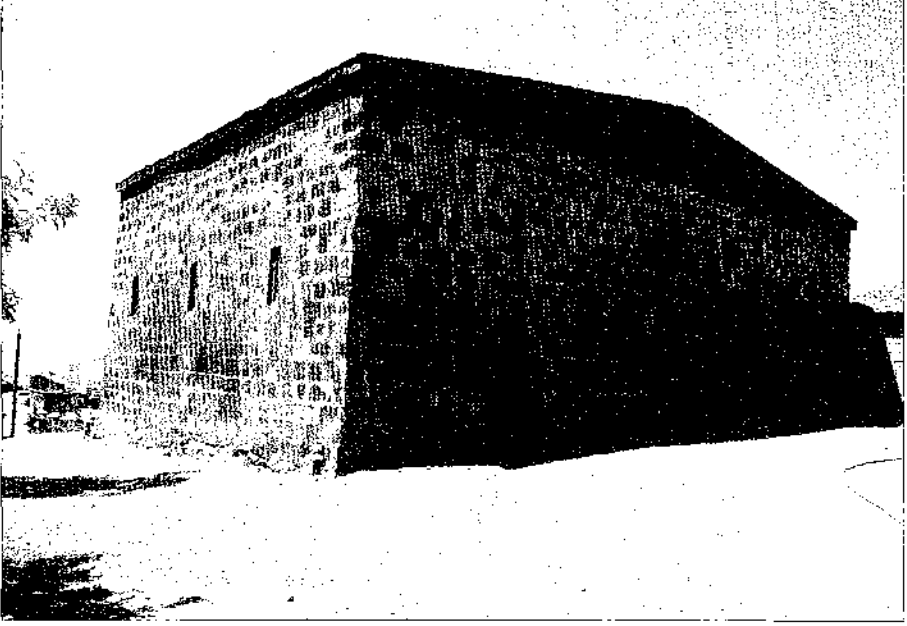
Çizim 5: Arpacık Köyü, kale

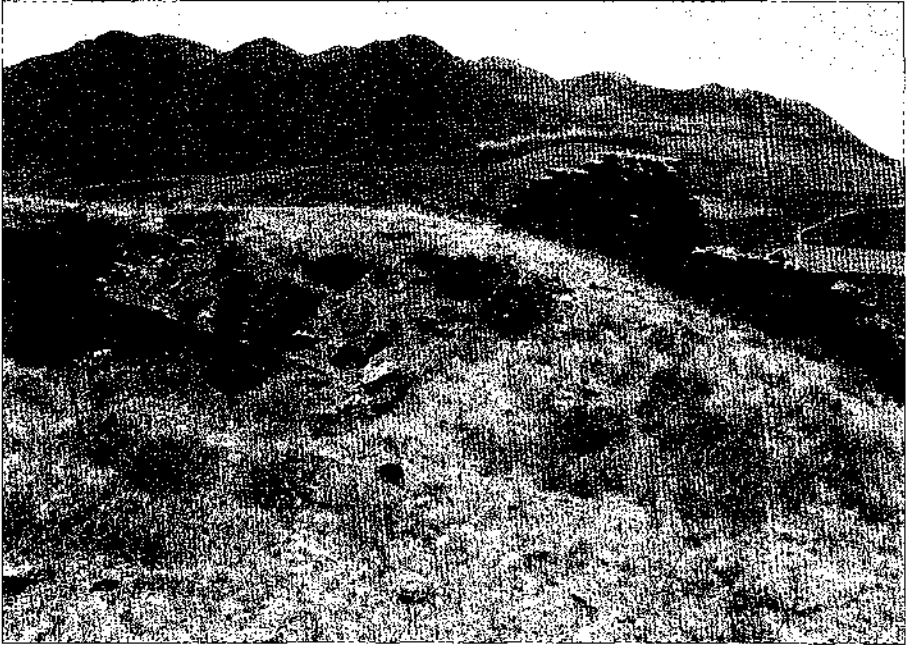
Çizim 6: Keklikdepe Köyü Mezarlığı'ndaki bir şahidenin arka yüzü

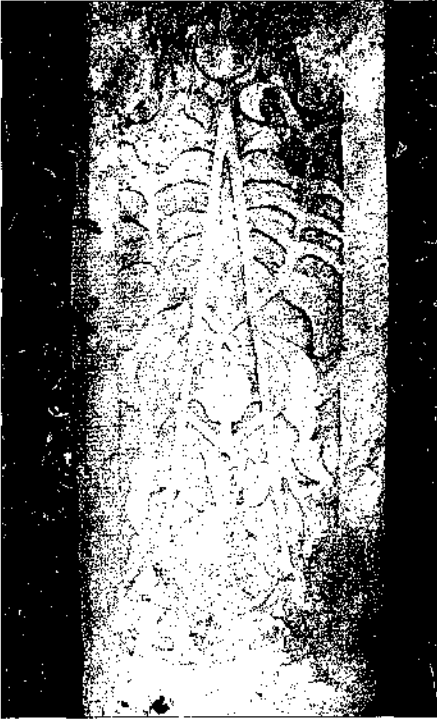
Çizim 7: Gedikpınar Köyü, mağara şapel

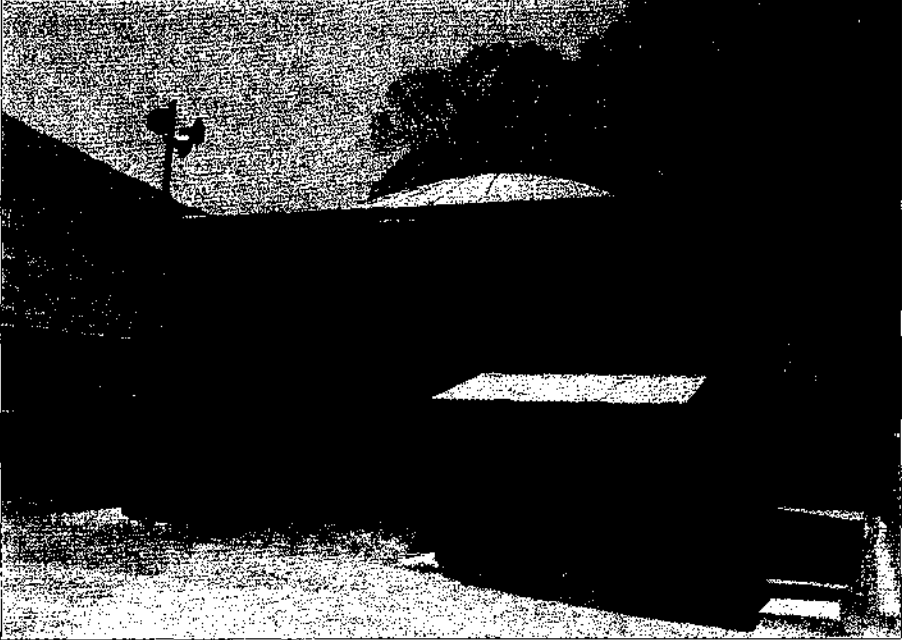
Resim 1: Çekmece Köyü, kilise

Resim 2: Çekmece Köyü, kale

Resim 3: Çanakdüzü Köyü Mezarlığı'ndaki bir şahidenin arka yüzü

Resim 4: Güroymak Haydar Bey Camii

Resim 5: Arpacık Köyü Kalesi, sur duvarı kalıntısı

Resim 6: Kuştaşı Köyü Mezarlığı

Resim 7: Üzümlveren Köyü Mezarlığı

Resim 8: Gedikpınar Köyü, mağaralar

SIIRT VE İLÇELERİNDEKİ 2001 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Ali BORAN*

1-BAYKAN'DAKİ MEZAR ANITLARI

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 22.05.2001 tarih ve 006699 sayılı izni doğrultusunda yapılan "Siirt ve İlçeleri YüzeY Araştırması"nın 2001 araştırma dönemi 16.07.2001-27.07.2001 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Araştırma, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Öğretim Üyesi Yrd.Doç.Dr. Ali Boran'ın başkanlığında, aynı üniversiteden Yrd.Doç.Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu'nun başkan yardımcılığında, sanat tarihçiler Zekai Erdal ve İrfan Yıldız ile Kültür Bakanlığı Temsilcisi Muzaffer Doğanbaş'ın katılımı ile gerçekleştirilmiştir.

Araştırma süresi içinde Başkan Kaymakamlığı'nın ve Siirt Valiliği'nin tahsis ettiği yerlerde kalınmıştır. YüzeY Araştırması Siirt Valiliği ile Başkan Kaymakamlığı'nın destekleriyle yapılmıştır¹. Valiliğin desteği bu yıl da devam edecektir. Ayrıca Emniyet Müdürlüğü'nün ve jandarmanın güvenlik yönünden çok büyük destekleri olmuştur.

Siirt'teki yüzeY araştırmasının bu dönemki kısmı Başkan ve köylerinde yapılmıştır.

Başkan ve köylerindeki mezar anıtları üzerinde yapılan çalışma sonunda, iki yerleşim yerinde yüz kadar mezar taşı ile bir türbe incelenmiştir.

ŞEYH ALİ TÜRBESİ ve MEZARLIğI

Başkan'a bağlı Çevrimtepe Köyü'ne varmadan yolun sol tarafında olup köylülerin "Ziyaret-i Şeyh Ali" diye isimlendirdikleri mezarlık içinde yer almaktadır. Tamamen sağlam olan yapı, kuzey-güney doğrultusunda uzanan 13.65x9.80 m. ebadında dikdörtgen plânlı olup, dört mekândan oluşmaktadır (Çizim: 1; Resim: 1).

Günümüzde yapılmış olan avludan dışarı sivri kemerle açılmış, kuzey-güney doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlı ve üzeri yine aynı doğrultuda uzanan beşik tonozlu eyvandan, bölümlere geçilmektedir. Eyvanda yerden yükseltilmiş dikdörtgen bir platform üzerinde dört adet, baş ve ayak taşları bulunan sandukalı mezar yer almaktadır. Eyvanın güneybatısında bir ocak nişi ile bir pencere, batı duvarında da batıdaki üçüncü mekâna geçişi sağlayan kapı görülmektedir. Eyvanın kuzeyindeki lentolu ve içten sivri kemerli bir niş içine alınmış kapı açıklığıyla ikinci mekâna girilmektedir. Bu kısım da kuzey-güney doğrultusunda uzanan düzgün olmayan dörtgen plânlı olup üzeri aynı doğrultuda uzanan beşik tonoz örtülüdür. İç mekânda iki tane baş ve ayak şahideli sanduka tipinde mezar vardır.

* Yrd. Doç. Dr. Ali BORAN, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kampüs-Van/TÜRKİYE.

1 Siirt'teki araştırmaımıza tam destek veren Siirt Valisi Sayın Nuri Okutan ile Başkan Kaymakamı Sayın Osman Hacıbektayoğlu'na, İl Jandarma Alay Komutanlığı'na, İl Emniyet Müdürlüğü'ne ve emeği geçen herkese şükranlarımı sunarım.

Eyvanın batı duvarındaki lentolu ve içten sivri kemerli bir niş içine alınmış bir kapıyla üçüncü kısma ulaşılmaktadır. Bu bölüm eyvanla aynı büyüklükte olmasına karşın, ondan daha geniştir. Bu mekân kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen plânlı olup üzeri aynı yönde uzanan beşik tonoz örtülüdür. Burada yerden yükseltilmiş dikdörtgen bir platform üzerinde baş ve ayak şahideleri mevcut, sandukalı üç tane mezar bulunmaktadır. Güney duvarında ortada yarım daire plânlı ve sivri kemerli mihrap nişi, nişin de her iki yanında birer mazgal pencere yer almaktadır. Ayrıca batı duvarında da bir mazgal pencere ve bir niş görülmektedir. Kuzey duvarının ortasındaki lentolu ve içten sivri kemerli bir niş içine alınmış giriş açıklığıyla, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen plânlı ve aynı yönde uzanan beşik tonoz örtülü dördüncü kısma girilmektedir. Burada da yer seviyesinde baş ve ayak şahideleri olan sandukalı üç adet mezar mevcuttur. Batı duvarındaki bir mazgal pencereyle iç mekân aydınlatılmaktadır.

Türbe içinde toplam 12 adet sanduka bulunmaktadır. Bunlardan altı tanesinde yazı ve süslemeye yer verilmiştir. Geometrik, rumi, penç, yaprak gibi motiflerin yanı sıra mahallî üslupta yazılmış yazı öğeleriyle bezenmiş bu kabirlerde Fatma Hanım (taşın üzerindeki vefat tarihi 1091/1680), Abdülkadir Geylani neslinden Şeyh Halif oğlu Şeyh Abdülhadi, türbenin bugünkü isimle adlandırılmasına sebep olan Şeyh Şerefeddin oğlu Şeyh Ali (mezar taşı üzerindeki vefat tarihi 1102 / 1691), Hasan Bey kızı Hatun Hanım ve Şeyh Ali'nin kızı ile Mehmet Ağanın isimleri tespit edilmektedir. Mezar taşlarındaki bu isim ve tarihler, inşa tarihi belli olmayan türbenin tarihlendirilmesi için de yardımcı olabilir (Resim: 2).

"Ziyaret-i Şeyh Ali" diye isimlendirilen türbenin dışında dağınık olarak zamanla mezarlık oluşmuştur. Mezarlık içinde 10 adet baş ve ayak şahideli mezar taşı tespit edilmiştir (Resim: 3). Şahideleri üçgen, sivri kemer ve dilimli kemer alınlıklı tepelik tipinde olan bu mezar taşlarında:

- Şeyh Mustafa oğlu Şeyh Abdulkâdir (H.1256/ M.1840)
- Şeyh Ahmed oğlu Şeyh Mustafa (H.1203/ M.1789)
- Şeyh Abdulkâdir oğlu Şeyh Abdülvahab (H.1276/ M.1860)
- Şeyh Abdürrezzak el-Kâdirî kızı Halîme Hâtun (H.1258/ M.1842)
- Şeyh İsmail oğlu Şeyh Abdülkâdir (H.1298/ M.1881)
- Seyyid Abdülkâdir Geylânî neslinden Şeyh Hasan oğlu Şeyh Süleyman oğlu Şeyh Saifiyüddin (H.1306/ M.1889).
- Devâs Ağa Selûkî oğlu Halid Ağa (H.1240/ M.1824)
- Halid Ağa oğlu Ferhûd Ağa (H.1268/ M.1852)
- Bîlo oğlu Nâdir Ağa (H.1304/ M.1887)'nin mezar taşları tespit edilmiştir

ADAKALE (DERZİN) KÖYÜ MEZARLIĞI

Adakale (Derzin) Köyü'ndeki iç kalenin eteğinde ve cami haziresinde olmak üzere iki ayrı yerde mezar taşları bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı bugün yıkılmış durumdaki caminin haziresinde, çoğu da kalenin kuzey yönündeki mezarlıkta yoğunlaşmaktadır. Mezarlık alanı içinde biri sağlam, ikisi de temel seviyesine kadar yıkılmış türbe yer almaktadır. Türbelerin her biri içinde de kabirler vardır.

Mezar taşlarının çoğu kırılmış ve parçalanmış olmasına rağmen, bazılarında isim ve tarih saptanabilmektedir. Buna göre en erken tarihli kabir cami haziresinde olup Şah Mehmed'in kızı Şehriban Hatun'a aittir ve 980/1572 tarihini taşımaktadır. Kabrin baş ve ayak şahideleri dilimli kemer alınlıklı bir tepelik ve dikdörtgen formlu bir gövdeye sahiptir. Alınlıklarında rûmî ve palmetler yer alır. Aynı hazirede bulunan Şah Kulu Bey kızı Gevher Sultan'ın kabri ise baş ve ayak şahideli üstü açık sandukalı tiptedir. Bu kabrin de şahide ve pehle taşları zengin rûmî ve bitkisel süslemeler içermektedir.

Mezarlık içinde yer alan türbede şahideli ve kapak taşlı üç adet kabir vardır. Bunlardan Şerefhan oğlu Ahmed Halef Bey (1142/1730), Mehmed Halef Bey oğlu Hazma Bey (1124/1712) ve Hazma Bey oğlu Haydar Bey (1103/1692)'in isimleri tespit edilmiştir. Hayat ağacı, yaprak, penç motiflerinin yanı sıra özellikle kapak taşlarında geometrik desenlerle süslenmiştir. Türbe dışında ise Hazma oğlu Süleyman (tarihsiz), isim olmayan bir kabirde ebcedle 1070/1657 tarihi, Ahmed oğlu Ya'kub Emin Bey (tarihsiz) ve Toman (Duman) Bey oğlu Mehmet Bey (tarihsiz) isimleri tespit edilmiştir.

Mezarlık içinde şahideleri etrafa yayılmış prizmatik sandukalar vardır. Bu sandukaların üst kısımları altıgen, dörtgen gibi geometrik desenlerin yanı sıra, lâle, yaprak, kıvrık dal, rûmî ve palmet gibi bitkisel motifler açısından zengindir. Çoğu sandukada âyete'l-kürsî yazılmış ve bazılarında 1109/1698, 1022/1613, 1250/1835 ve 1070/1660 tarihleri tespit edilmiştir (Çizim: 2; Resim: 4).

Mezar taşlarında celf sülûs ve celf ta'lik yazı türleri, dil itibarıyla da Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır (Resim: 5).

2001 araştırma döneminde yaptığımız çalışma sonunda mezar anıtları bakımından bölgesel özelliklerle kaynaşarak önemli bir üslup sentezi olan bu eserlerin Baykan ve yöresinin tarihine ışık tutacak önemli belgeler olduğu saptanmıştır. İki yıldır yürüttüğümüz çalışma sonunda Siirt ve ilçelerindeki mezar taşlarının XI. yüzyıldan itibaren Anadolu Türk sanatı için önemli bir yere sahip Ahlat mezar taşlarının devamı olduğu anlaşılmaktadır.

2-BAYKAN'DAKİ CAMİLER

Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU*

Bu tebliğde konu edilecek camiler, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 22.05.2001 tarih ve 006699 sayılı izniyle gerçekleştirilen " Siirt ve ilçeleri Yüzey Araştırması" nın 2001 döneminde tespit edilmiştir.

ÇEVİRİMTEPE KÖYÜ CAMİİ

Baykan'a bağlı Çevrimtepe (Gırdıkan) Köyü'ndedir. Kayalık bir arazi üzerine düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiş olan yapı, özellikle aşağıdaki araziye hakim bir konumdadır. Kitabesine göre cami, H. 977/M.1570 yılında Emir Ahmet Oğlu Emir Halil tarafından yapılmıştır. Cami, mescit, giriş ünitesi ve revak ile iki sarnıçtan oluşmaktadır. 21.40x18.90 m. ölçülerindeki caminin kuzeydoğusunda yer alan tuvalet, abdest alma yeri ve su deposu yakın zamanda eklenmiştir.

Doğu-batı doğrultusunda uzanan ve düzgün olmayan dikdörtgen plânlı giriş ünitesi, üstten tonoz ile örtülüdür. 3.90x3.40 m. ölçülerindedir. Yanlarında yerden yükseltilmiş seki vardır. Buraya sivri kemerli bir kapıyla girilmektedir.

Giriş ünitesinden revağa lentolu bir kapıyla ulaşılmaktadır. Revağın hemen sağındaki lentolu bir kapıyla mescit kısmına geçilmektedir. Giriş revağı, 7.40x3.50 m. ölçülerinde olup, kuzey-güney doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlıdır. Revak doğudan, ortadaki kare payeye oturan iki sivri kemerle dışarı açılmaktadır. Batıdan ise doğrudan mescide dayanmaktadır. Revağın batısında yerden yükseltilmiş olarak uzanan bir seki görülmektedir. Revağın üzeri düz dam şeklinde örtülüdür. Kapı üzerinde celf sülûs hatla Arapça olarak yazılmış inşa kitabesi yer almaktadır.

* Yrd. Doç. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türk-İslam Sanatları Tarihi Anabilim Dalı Kampüsü-VAN/TÜRKİYE.

9.80x6.15 m. ölçülerindeki mescit, kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve mihraba dik tek sahından oluşmaktadır. Güneyde, kalın yarım daire şeklinde iki sütunce ile sınırlandırılmış yarım daire plânlı niş, batı duvarında ise iki mazgal pencere ve güney-doğu köşede de bir niş yer almaktadır. Üzeri kuzey-güney doğrultusunda uzanan beşik toriozla örtülüdür. Bu kapıdan da geçilerek sarnıçlara ulaşmayı sağlayan diğer revağa varılmaktadır. Burası da kuzey-güney doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlıdır ve batıya sonradan yapılan kare ayakla, dam başına açılmaktadır. Sarnıç caminin altında olup bunlara sivri kemerli bir açıklıkla girilmektedir.

Cami, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen plânlıdır. 12.75x11.40 m. ölçülerindedir. Giriş revağını geçtikten sonra sivri kemerli bir niş içine alınmış sivri kemerli kapıdan iç mekâna girilmektedir. Kapı içten dikdörtgen bir niş içine alınmıştır. Kapıyı her iki yanında ayakbabilikler vardır.

Harim, mihraba paralel bir ve mihraba dik iki, toplam üç sahından oluşmaktadır. Mihraba dik her iki sahin, kuzey-güney doğrultusunda uzanan dikdörtgen plânlı olup üzerleri yine aynı yönde uzanan beşik tonoz örtülüdür. Doğudaki sahin daha büyüktür ve doğusunda bir mazgal pencere ile iç mekân aydınlatılmaktadır. Her iki sahin birbiri-ne ve diğer sahına birer sivri kemerle bağlanmaktadır.

Mihraba paralel sahin, doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlı olup üzeri de aynı yönde uzanan beşik tonoz örtülüdür. Kuzeyden birer sivri kemerli açıklıkla diğer sahinlere bağlanmaktadır. Doğü duvarında ortada mazgal pencere yanlarda birer dolap nişi; güney duvarının ortasında ise yarım daire plânlı mihrap nişi ve mihrabın sağında taş malzemededen üç basamaklı minber yer almaktadır. Batı duvarı sade tutulmuştur. İç mekânda herhangi bir süsleme unsuru yoktur.

YARIMCA KÖYÜ CAMİİ

Baykan'a bağlı Yarımca Köyü'ndedir. Cami tevkanî olup sonradan yapılan tamirler sonucunda alt kat doldurularak kapatılmıştır. Üst örtü betonarmeden yapılmıştır. Kitabesi de onarımlar sırasında yerine ters olarak yerleştirilmiştir. Oyma tekniğiyle celi süsle yazılmış kitabeden H.1023/M.1614 tarihi okunabilmektedir.

Cami, doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün olmayan dikdörtgen plânlıdır. Yapının güneyinde boydan boya uzanan bir seki yer almaktadır. 18.00x9.85 m. ölçülerindedir. Dört basamaklı bir merdivenle sekiye çıkılır, sekiden de lentolu ve içten sivri kemerli bir niş içine alınmış bir kapıyla alt katın doldurulmayan kısmına girilmektedir. Girişin önünde küçük bir pabuçluk görülmektedir. Bu mekân da doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün olmayan dikdörtgen plânlıdır ve düz dam örtülüdür. Batısında biri yarım daire plânlı, diğeri dikdörtgen şeklinde iki niş, güneybatıda da lentolu bir pencere bulunmaktadır. Kuzeyinde de abdest alma muslukları vardır. Kuzeybatısındaki dokuz basamaklı bir merdivenle camiye girişi sağlayan kısma çıkılmaktadır. Yapı içinde, sonradan yapılan imam evi, merdivenin tam karşısındadır.

Doğudaki lentolu bir kapıyla harim bölümüne girilmektedir. Harim, doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün olmayan dikdörtgen plânlı ve düz dam örtülüdür. Güney duvarında iki tane yuvarlak kemerli pencere, mihrabın her iki yanında dikdörtgen birer niş görülmektedir. Batı duvarında iki tane niş daha yer almaktadır. Mihrap yarım daire plânlıdır ve oldukça sadedir.

ULAŞTI KÖYÜ ESKİ CAMİİ

Baykan'a bağlı Ulaştı (Dodan) Köyü'ndedir. Caminin güneybatısında yapıya bitişik sarnıç yer almaktadır. Üst örtüsü ile beden duvarlarının bir kısmı yıkık cami, eğimli bir arazi üzerine kurulmuştur. Caminin güneybatısında ona bitişik halde sarnıç bulunmaktadır. Cami, kuzey-güney doğrultusunda uzanan 8.60x8.40 m. ebadında, kare plâna yakındır.

Sarniç ise, doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün olmayan dikdörtgen plânlıdır. 5.10x3.40 m. ölçülerindedir. Her iki yapı, kesme ve kırma taş malzemeden inşa edilmiştir.

KARAKAYA KÖYÜ CAMİİ

Baykan'a bağlı Karakaya Köyü'ndedir. Tamamen sağlam olan yapı ibadete açıktır. Doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlıdır. Mihraba paralel enine dikdörtgen iki sahından oluşmaktadır. Eş büyüklükteki sahinlar birbirine, ortadaki kare kesitli iki payeye oturan yuvarlak üç kemerle bağlanmaktadır. 11.05x9.10 m. ölçülerindedir. Güneydeki ilk sahin doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlı olup üzeri dam örtülüdür. Güney duvarının ortasında yarım daire plânlı mihrap nişi ve bunun sağ tarafında dikdörtgen bir dolap nişi yer almaktadır. Batı duvarına ise lentolu iki pencere açılmıştır. Payelerden batıdakinin güney yüzünde de küçük bir niş açılmıştır.

İkinci sahin de doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlı olup üzeri düz dam örtülüdür. Kuzey duvarında yanlardaki örülerle sonradan nişe dönüştürülmüş üç tane pencere ve bir tane küçük niş, batı duvarında büyükçe bir niş, doğu duvarında ise, lentolu bir giriş kapısı ve bir mazgal pencere yer almaktadır.

Caminin ihtiyacı karşılamaması üzerine mihrap nişi sonradan kapıya dönüştürülerek güneşe ek bir mekân ilave edilmiştir.

2001 dönemi araştırmaları sonunda dört cami tespit edilmiştir. Bunlarda minare-ye yer verilmemiştir.

3-SİVİL MİMARİ ÖRNEKLERİ

Zekai ERDAL*

Bu tebliğde konu edilecek evler, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 22.05.2001 tarih ve 006699 sayılı izniyle gerçekleştirilen "Siirt ve İlçeleri Yüzey Araştırması"nın 2001 döneminde tespit edilmiştir. İki senedir yürütülen yüzey araştırması çerçevesinde bir çok köy gezilerek bol miktarda tarihî eserin tespiti yapılmıştır. Bunların içinde özellikle sivil mimariden, köylerin mimarî dokusunu yansıtacak örnekler yok denecek kadar azdır. Mevcut konutlar ise tarihî değeri olmayan yeni yapılardır. Dedecek ve Karakaya köylerindeki evler ise bu çevredeki ev mimarisini az da olsa yansıtmaktadır. Yöre halkının dediğine göre bu konutlar Kurtuluş Savaşı öncesi yörede bulunan Mustafa Kemal Atatürk'ü misafir etmesi açısından dolayı da oldukça önemlidir. İl merkezinde sivil mimarlık örnekleri, evlerin inşasında kullanılan ve yöreye has ve uzun ömürlü olmayan "cas" taşından dolayı fazla kalmamıştır. İncelenen Abdullah Alp Evi gerek Hükümet Konağı olarak kullanılması ve gerekse Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün burada halka hitap etmesinden dolayı önemlidir. İl merkezinde eski dokuyu gösteren evler, yeni evler ve kullanılan taş malzemeden dolayı oldukça azalmıştır.

ABDULLAH ALP EVİ

Cumhuriyet Mahallesi'nde Merkez Karakolu karşısındadır. Ev sahibinin beyanına göre 1938 yılında yapılmıştır. İlk yapıldığı yıllarda Hükümet Konağı işlevine sahip olduğu belirtilmektedir. Dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü bu evin balkonundan hal-

* Zekai ERDAL, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kampüs-Van/TÜRKİYE.

ka hitap etmiştir. Ev, doğu-batı doğrultusunda uzanan meyilli bir arazi üzerinde olmasından dolayı doğudan iki, batıdan üç katlıdır. İç sofalı, bahçeli evlördendir. Evin cep-heleri sade tutulmuş olup kireç sivalidir. Açılan pencereler, kapı ve balkon ile batıdaki eyvanlar hareketliliği sağlamaktadır. Yöreye özgü "cas" denilen taş malzemeyle inşa edilmiştir. Yer yer tuğla malzeme de kullanılmıştır. Ev aşağıdan yukarıya doğru çıkıldıkça küçülmektedir.

Zemin kat, 17.00x15.30 m. ebadında kareye yakın bir plâna sahiptir. Evin kuzey-batısı cepheden taşıntı yapmaktadır. Doğu cephenin ortasındaki lentolu ve iki sütun-ce-ye oturan sivri kuşatma kemeri içine alınmış bir kapıyla zemin katın sofasına girilmektedir. Sofa doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen plânlıdır. Sofanın kuzey ve gü-neyinde yaklaşık kare plânlı ikişer oda sıralanmıştır. Odalar, açılan pencere ve nişlerle hareketlendirilmiştir. Ayrıca kuzeybatıdaki bir başka oda diğerlerinden daha yüksek tu-tulmuş olup altı basamaklı çıkılmaktadır. Merdiven sofaya, günümüzde arası doldurul-muş bir kemerle açılmaktaydı. Sofanın batı ucunda mutfak ve üst kata çıkışı sağlayan "L" şeklindeki merdiven görülmektedir. Yine sofadan bir kapıyla bağlantılı olan ve doğ-rudan bahçeye bakan ana eyvana ulaşılmaktadır. Üzeri beşik tonoz örtülü ve bahçeye sivri kemerle açılan eyvan, bunaltıcı ve sıcak geçen yaz aylarında kullanılmaktaydı. Ey-vanın güneydoğusundaki bir kapıyla bahçeye inmeyi sağlayan 10 adet taş basamaklı merdivenin yer aldığı üzeri beşik tonoz örtülü ve yine bahçeye sivri bir kemerle açılan ikinci eyvan bulunmaktadır. Bu eyvan diğerinden daha küçük tutulmuştur. Eyvanın gü-neydoğusunda sekiz basamaklı bir merdivenle, bahçenin yukarı seviyesinde bulunan kısmına çıkılmaktadır.

Arazinin eğiminden yararlanılarak yapılan ana eyvanın altında ahır olarak kulla-nılan düzgün olmayan dörtgen plânlı mekâna, batıdaki kapıyla girilmektedir. İç mekân-ı, yine batı cephesindeki küçük bir pencere aydınlatmaktadır. Zemin kat mutfağının batı cephesine eyvanlarla bir bütünlük sağlamak amacıyla, onları anımsatan bir sivri kemer yapılmıştır. Bu bölümün batı cephesine açılan bir kapıyla, üzerleri beşik tonoz örtülü üç bölüme ayrılmış olan mekâna girilmektedir. Bu odanın kuzeybatısındaki yu-varlak kemerli bir kapıyla da oldukça büyük tutulmuş olan kilere geçilmektedir. Kiler düzgün olmayan dörtgen plânlıdır. Üzeri beşik tonoz örtülü olup tonoz, üzengi seviye-sinde açılmış, bir kısmı sonradan kapatılmış, bol miktardaki basık kemerli taka nişleriyle hareketlendirilmiştir. Güney duvarındaki bir pencereyle iç mekân aydınlatılmaktadır. Bu odanın güneybatısında zeminde açılan bir delikle kilerin altında yer alan ve evin oturduğu kayalık arazinin oyulmasıyla açılan ikinci bir kilere dört basamaklı bir merdi-venle inilmektedir. Bu mekân oldukça soğuk olduğundan çabuk bozulan yiyecekler saklanmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda düzgün olmayan dörtgen plânlı iki mekân-dan oluşmaktadır. Her iki mekân birbirine sivri kemerle bağlanmaktadır ve üzerleri be-şik tonoz örtülüdür.

1. Kat: eyvanların üzerine denk gelen yerdeki dam başına, alt kattan açılan taş basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. Bu katın batı cephesinde, sonradan yapılan yıkım ve tamirlerin izleri görülmektedir. Bahçeye bakan bir sivri kemerden sofaya geçilmek-tedir. Sofa doğu-batı doğrultusunda düzgün olmayan dörtgen plânlıdır. Sofanın orta ye-rinde de ikinci bir sivri kemer daha vardır. Sofanın doğu ucunda lentolu bir kapıyla de-mir korkuluklu ahşap balkona girilmektedir. Sofanın kuzey ve güneyinde ikişer oda bu-lunmaktadır. Odalar açılan pencere ve nişlerle hareketlendirilmiştir. Bu mekânlardan kuzeybatıdaki oda banyo ve tuvalet olup üç bölüme ayrılmıştır. Bunlardan ortadaki mekânda dam başına çıkışı sağlayan beşik tonoz örtülü "L" biçiminde düzenlenmiş merdiven görülmektedir.

DEDEBAKIR KÖYÜ ATATÜRK EVİ

Baykan'a bağlı Dedebakır Köyü'ndedir. Atatürk Kurtuluş Savaşı öncesinde bura-da bir müddet dinlenmiştir. Günümüzde hâlâ mesken olarak kullanılmaktadır. İki katlı ve sofasız evler grubuna girmektedir. Alt kat dikdörtgen plânlı tek bir mekândan ibaret olup üstü düz dam örtülüdür. 12.10x5.60 m. ebadındadır.

Üst kata çıkmak için, güneyindeki 17 basamaklı bir merdiven kullanılmaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlı olup orijinalde iki mekândan ibaret iken günümüzde yapılan eklemelerle dört mekânlı hale getirilmiştir. Kuzeydoğudaki lentolu bir kapıyla diğer mekânların açıldığı hol kısmına ulaşılır. Bu kısmın batısında banyo-tuvalet vardır. Bu her iki bölüm sonradan, ilk mekânın daraltılmasıyla eklenmiştir. Banyo-tuvaletin batısında dikdörtgen bir niş ile bunun hemen köşesinde küçük bir pencere, kuzeyinde de bir kapı yer almaktadır. Holün güneyindeki lentolu bir kapıyla ilk odaya girilmektedir. Oda, kuzey-güney doğrultusunda düzgün dikdörtgen plânlıdır. Güneydoğusunda duvar içinde dolap nişi, kuzeybatısında sonradan eklenen bir duvarla oluşturulmuş yüklük nişi, güney duvarında da sonradan açılmış bir pencere görülmektedir.

Kuzeydoğuda ikinci bir kapıyla ikinci mekâna girilmektedir. Bu mekân da doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlıdır. Batısında pencere, kuzeyinde sonradan ilave edilmiş mutfığa geçişi sağlayan bir kapı, güneyinde de tuvalet-banyoya geçişi sağlayan bir kapı bulunmaktadır. Tamamen kırma taş malzemeden yapılmıştır.

KARAKAYA KÖYÜ ATATÜRK EVİ

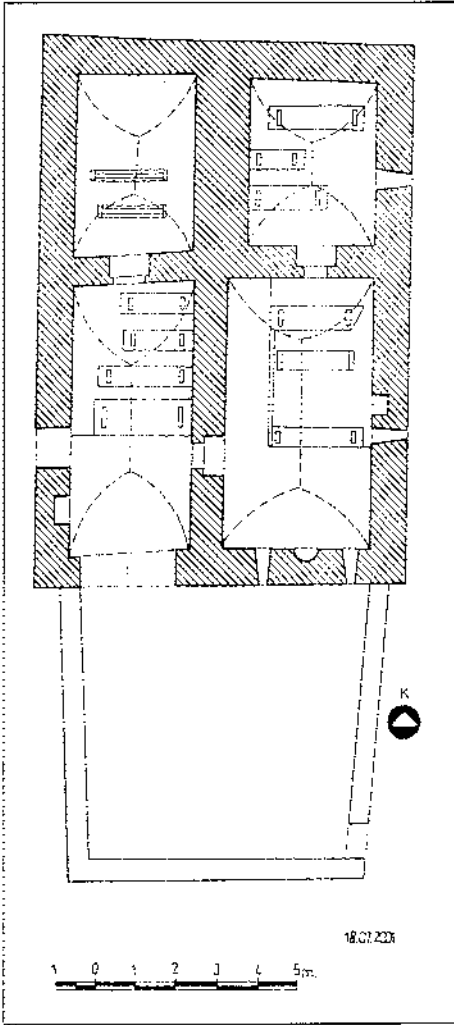
Baykan'a bağlı Karakaya Köyü'ndedir. Atatürk Kurtuluş Savaşı öncesinde bu evde bir müddet dinlenmiştir. Ev, iki katlı ve sofasız tiptedir. Her iki kat da birer mekândan oluşmaktadır ve düz dam örtülüdür. Tamamen kırma ve moloz taş malzemeden inşa edilmiştir.

Alt kat, doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlıdır. 6.50x4.65 m. ölçülerindedir. Batıdaki geniş bir kapıyla sokaktan, güneydoğudaki küçük kapıyla da servis mekânlarına geçiş sağlanmaktadır. Duvarlar tamamen sağır tutulmuştur. Batıda, üst kata çıkışı sağlayan merdivenin olduğu bölüm yer almaktadır.

Üst kat, doğu-batı doğrultusunda uzanan düzgün dikdörtgen plânlıdır. 6.70x4.65 m. ölçülerindedir. Odanın kuzey, kuzeybatı duvarlarında lentolu birer pencere, kuzey ve güney duvarında da karşılıklı birer, güneybatıda da bir tane niş yer almaktadır. Dam-başına geçişi sağlayan kapısı düz lentolu olup güneydoğudadır. Kuzeydoğu köşede ise alt kattan çıkışı sağlanan merdiven basamaklarının olduğu küçük bir kapısı bulunan bir bölüm görülmektedir.

Sonuç olarak; Siirt merkezdeki evler belli bir kültür seviyesinin üstündeki, estetik ve mimarî bir endişe güden insanların yaşamlarını yansıtırken, köylerdeki evler estetik ve mimarî kaygıdan ziyade çeşitli ihtiyaçların etkisinde şekillenmiş basit, bezemesiz çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan insanların anlayışını göstermektedir. Evlerin şekillenmesinde yörenin topografik yapısının yanı sıra iklimin de büyük etkisi vardır. Çünkü bölge, Doğu Anadolu'nun soğuk iklimiyle; Güneydoğu Anadolu'nun sıcak iklimi arasında bir geçiş noktasındadır. Alt katlar ahır-samanlık, üst katlar ise yaşama birimi olarak kullanılmaktadır. Haremlik-selamlık olgusu mimarîde görülmemektedir. Servis mekânları ise alt katta birbirinden farklı birimler halindedir.

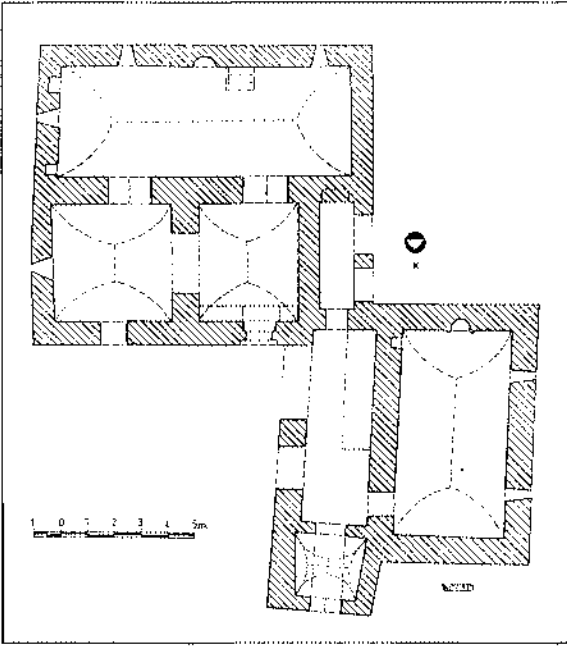
Yörede taş malzemenin bol olmasından dolayı evlerde, kaliteli bir işçiliği yansıtan kırma taş malzeme kullanılmıştır. Bu şekildeki kaliteli taş işçiliğini yine Baykan'a bağlı Çevrimtepe Köyü ve Yarımca Köyü'ndeki evlerde görmek mümkündür. İl merkezinde kalitesiz ve kısa ömürlü olan "cas" taşı bol miktarda kullanılmıştır. Kaliteli taş işçiliğini yöreye yakın olan Diyarbakır, Mardin ve Bitlis'te görebiliriz.

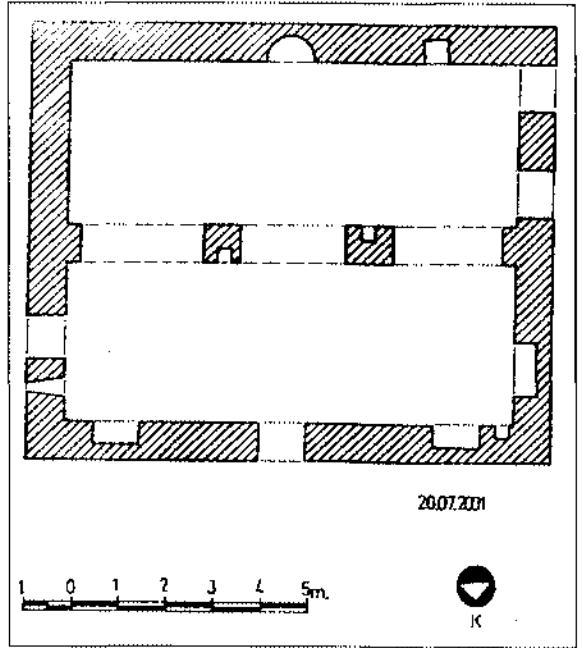
Çizim 1: Baykan Şeyh Ali Türbesi

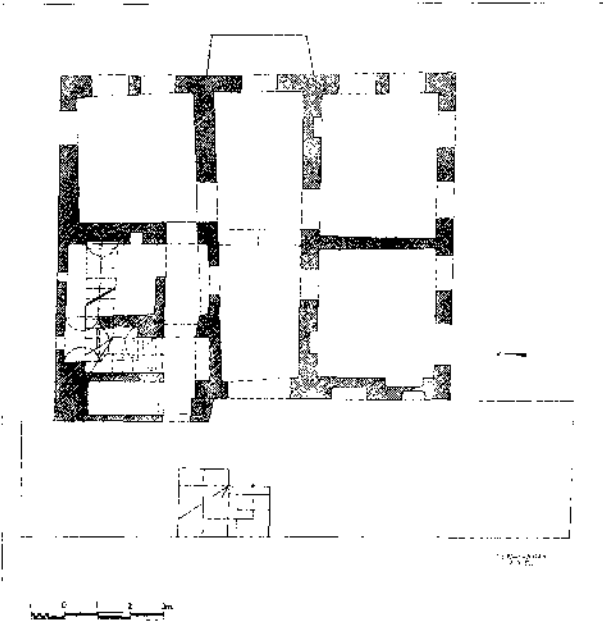
Çizim 2: Adakale mezar taşlarından bir örnek

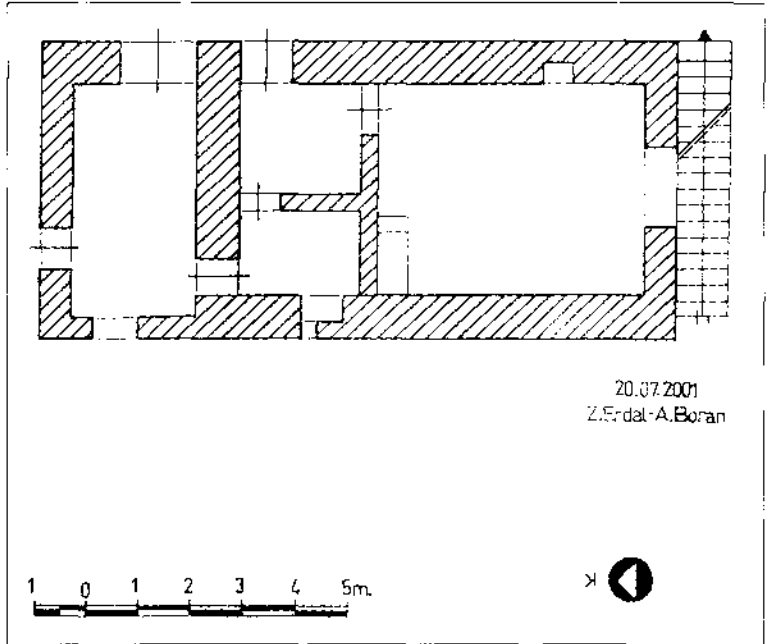
Çizim 3: Çevrimtepe Köyü Camii plânı (A. Tüfekçioğlu)

Çizim 4: Yarımca Köyü Camii plânı (A. Tüfekçioğlu)

Çizim 5: Siirt Abdullah Alp Evi, I. kat plânı

Çizim 6: Baykan Dede Bakır Köyü Atatürk Evi, I. kat plânı

Resim 1: Çevrimtepe Köyü, Şeyh Ali Türbesi, güney cephe

Resim 2: Çevrimtepe Köyü, Şeyh Ali Türbesi'nde şahideli sandukalar

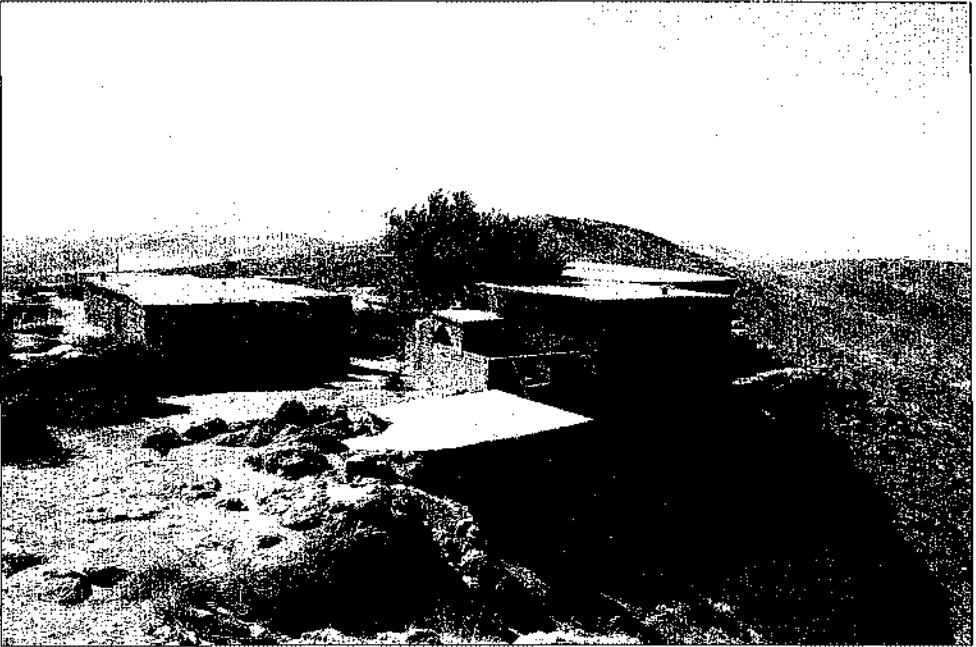
Resim 3: Çevrimtepe Şeyh Ali Mezarlığı

Resim 4: Adakale Köyü Mezarlığı'nda 1070 tarihli şahide

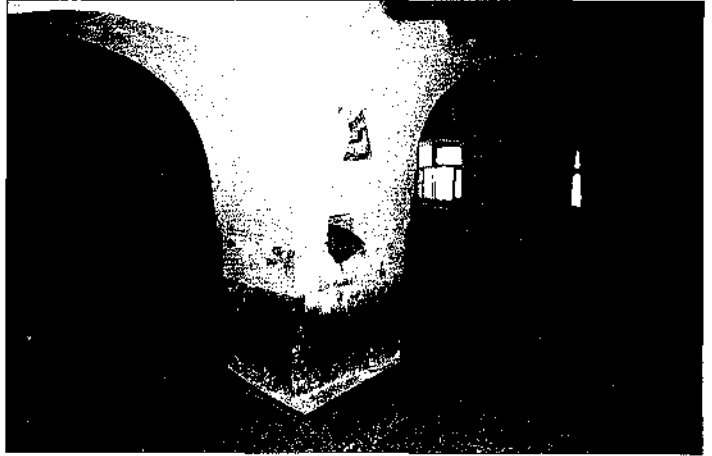
Resim 5: Adakale Köyü Mezarlığı'ndaki, mezar taşlarından bir örnek

Resim 6: Çevrimtepe Köyü Camii (A.Tüfekçioğlu)

Resim 7: Yarımcı Köyü Camii (A. Tüfekçioğlu)

Resim 8: Karakaya Köyü Camii (Z. Erdal)

Resim 9: Karakaya Köyü Atatürk Evi (Z. Erdal)

ADİYAMAN İLİ VE İLÇELERİNDE YÜZEY ARAŞTIRMASI - 2001

A. A. BAYHAN*
F. SALMAN
M. S. BAYRAKTAR

Adıyaman'da iki yıldır sürdürdüğümüz yüzey araştırmasının bu yılki diliminde Adıyaman merkez ve köylerindeki eserler üzerinde çalışmalar yapılmıştır¹.

1. CAMİLER

1.1. *Ulu Camii*: Adıyaman'ın en merkezî yeri olan çarşı içinde bulunan yapının, şehrin en büyük camisi olduğu ve genellikle Dulkadiroğullarından Alau'd-devle Bey'in oğlu Durak Bey'in kenti idare ettiği dönemde, 1506-1515 yılları arasında inşa edildiği kabul edilmektedir². Minare kapısı üzerindeki biri 1213 H./1798 M., diğeri 1271 H./1854 M. tarihli kitabelerden hareketle bu yıllarda tamir edildiği anlaşılan cami, 1279 H./1863 M. yılında tamamen yıkılarak yeniden yapılmış olup, Mehmet Feyzi tarafından yazılan ahşap kapı kanatlarındaki kitabesine göre 1318-1320 H./1902-1904 M. yılları arasında onartılmıştır³. 1986 yılındaki depremde minaresinin külâhı hasar görmüş, ancak daha sonra tamir edilmiştir⁴. Caminin kuzeyinde, bütün cepheyi saracak şekilde, dikdörtgen payelerin taşıdığı ve çapraz tonozlarla örtülü beş gözlü son cemaat yeri bulunmaktadır. Yapıya biri son cemaat yerinden, diğer ikisi de doğu ve batı kenarlardan olmak üzere üç kapıyla girilmektedir. Kuzey kapı kanatları üzerindeki onarım kitabesi şöyledir:

-
- * A. A. BAYHAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 25240 Erzurum/TÜRKİYE.
F. SALMAN, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü, 25240 Erzurum/TÜRKİYE.
M. S. BAYRAKTAR, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 25240 Erzurum/TÜRKİYE.
1. T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 25.06.2001 tarih ve 6732 sayılı izniyle gerçekleştirilen araştırma 21-31 Temmuz 2001 tarihleri arasında yapılmış olup, çalışmalara katılan öğrencimiz F. Kaya'ya, Nevşehir Hacı Bektaş Müzesi'nden Murat Demirebilek'e ve A.A. Bayhan'ın yolculuk ve gündeliğini karşılayan A.U. Güzel Sanatlar Enstitüsü Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz.
  2. S. Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara, 1983, s. 72; H. Gündoğdu, *Dulkadirli Beyliği Mimarisi*, Ankara, 1986, s. 13; Y. Tanrıverdi, *Adıyaman Osmanlı Devri Eserleri* (A. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi), I, Erzurum, 1987, s. 21; S. Sankaya, *Adıyaman İli, Besni İlçesi Osmanlı Dönemi Camileri* (Y.Y.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Basılmamış Lisans Tezi), Van, 1997, s. 20, M. Yaşemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman*, Ankara, 1999, s. 241.
  3. Önceki yayınların tamamında, bu tamiri gerçekleştiren kişi olarak Mehmet Feyzi adı verilmektedir. Bkz. Dn. 2. Oysa bu kişinin kitabeyi yazan kişi olduğu anlaşılmaktadır.
  4. M. Sucu, *Adıyaman İli ve İlçeleri*, Gaziantep, 1993, s. 46.

el-Maü bila şera ve'l-camiu bila kera

Ya M üfettihü'l-ebvab
Menkuş-u bab-ı rahmet oldu inşa
Mutabık oldu camî ü bab-ı ziba
Sadası camî'n söyler ekimü
Salatı terk için yülğavne şayya
Alihümme ya hafiyyü'l-eltaf
Zeki medhinde aciz la nazirdir
Sene 1318

İftah lena hayra'l-bab
Muti'ay'ım fermanına nas
Düzüb bir camii babıyla ra'na
Her giren bedel-i nakd itdi ahali
Sezadır mühtedin mefnum-u hakka
Neccina mütimmen necaf
(Budur?) cennati adn feçhulü

Ya Fettañ
Küşade oldu erbab-ı salate
Der rahmet mab foyz-i Mevla
Lisan-ı hal ile her nefes eyler
Demadem fedhulü sen manaya
Bu ziba camî'n vasfında güya
İki mısralı bir beyt-i dilara

Düzüb Hacı Mehmed Şambayadi
Bırakdı bir eser bi misl-i hemta
Didi tarih tanziminde Sıtkı
Müretteb oldu bu nev perde inşa
Sene 1320
Harrarahü Mehmed Feyzi

Doğudaki kapı beş basamaklı merdivenle çıkılan ve yanlara birer, doğuya ise ortadaki çok daha büyük üç kemerle açılan bir revağa sahiptir. Kuzeydoğu köşede kare kaide üzerinde yükselen silindirik gövdeli minare yer almaktadır. Malzeme farklılığı ve kaide, gövde ve şerefe yönüyle diğer Dulkadirli minareleriyle benzerliği sebebiyle minarenin orijinalden kaldığı sanılmaktadır⁵. Caminin düzgün kesme taştan yapılmış beden duvarlarında iki katlı yuvarlak kemerli pencereler açılmış olup, ayrıca cephelerdeki üçgen alınlıklı düzenlemeler de ilgi çekicidir. Harim kare plânlı olup, sekizgen şekilli dört payenin taşıdığı büyük bir kubbe, kubbenin dört yanına yerleştirilmiş yuvarlak beşik tonozlar ve köşelerdeki dört küçük kubbenin örttüğü bir düzenlemeye sahiptir. Merkezî kubbe yan bölümlere göre daha yüksek ve kasnaklı olarak yapılmıştır. Batı tarafında da yazlık kısım mevcuttur. Bugünkü şekliyle Ulu Camii, Batılılaşma Döneminin son aşamasını teşkil eden Ampir-Rokoko karışımı veya diğer üslupların da aynı yapıda tatbik edildiği bir ekloktik üslup örneği olarak tipik XIX. yüzyıl eseridir.

1.2. *Kap Camii*: Kap Mahallesi'ndeki yapı, 1182 H./1768 M. yılında inşa edildikten sonra 1342 H./1923 M. senesinde Hacı Mehmet Aii tarafından yenilenmiştir⁶. Giriş kapısı: üzerindeki kitabe şöyledir :

Bir harabzare dönmüşken bu cami-i serteser / Kıldı inşa Hacı Mehmed⁷Ali Bey namver
İdüb emvalin ebzai itdi ol merd-i güzin / Çün vücut-i birre sarf itmek ana asar peder
Fazl-ı eltafinla isyanın bağışla yağı yaz / Evcü balaya erince naleyi eyne'l-mefer
Ehl-i şarın kelbini cennetle tebşir cyledin / Lihye-i pak habibin hadimidir bu meğer
Pişrev ü rehber ana danışver olsun car yar / Ruz-i dest ahirde olsun şefi'u hayru'l-beşer
Kim dilerse tarihi tecdid bilmek ey ata/Inno'c'l-amalü bi'l-niyat okusun fehm eder 1342/1923
Ayrıca caminin son cemaat yerinin minareye bakan yüzünde yer alan kitabe de şöyledir:
Bismillahirrahmanirrahim

.....Allah buyurmuşdur Resul-i Mücteba / Kıldı bir sahib-i kerem bu ... işde iktida
Cami-i Kab-ı kadimi yapıdı tecdid cyledi / Ola takvaya reva pes ola makbul-ü Hüda
Muhterem banisini tebrik ü tebcil eyler / Yani hemnam Muhammed o semiy-i Mürteza
Bez-i dinar u dirhem kıldı rızaullah için / Bu ana serdap olsun kesö-i daver-i hayra
Gel huzur-u kalbe nazır-ı kible-i hace sen / Beş vakte kible-i namaz baye eyie dua
Faika bir zım ile izhar kıl tarihini / Tacı mahşer böyle ziba ola .... bu bina
Sene 1342/1923

5 H. Gündoğdu; a.g.e., s. 15.

6 S. Fıkran; a.g.e., s. 70; Y. Tahirverdii, a.g.e., s. 37; M. Sucu, a.g.e., s. 48; S. Sarıkaya, a.g.e., s. 29.

Yapı iki bölümden oluşmakta olup, birincisi doğudaki kısımdır. Burası kuzey güney istikametinde uzanan dikdörtgen şekilli yapıdan ibaret olup, üç kemerli, düz ahşap örtülü son cemaat yeri ve kuzeyinde kadınlar mahfilini içeren tek kubbeli harimden müteşekkildir. Düzgün kesme taştan inşa edilmiş yapının kubbesi, 1923 tamirinde ahşap-tan yapılmıştır. İkinci kısım ise batıdaki yazlık bölüm (musalla) ve onun kuzeybatı köşesinde yükselen minareyi ihtiva etmektedir. Minare kare kaide üzerinde silindirik gövdeli, tek şerefeli ve oldukça kısa bir yapıdır.

1.3. Siratut Camii: Siratut Mahallesi'ndeki yapı, eski caminin yerine Mehmet İnan tarafından 1958 yılında yaptırılmıştır⁷. İlk yapım tarihi bilinmemektedir. Cami yatay dikdörtgen plânlı harim ile onun kuzeyindeki dört kemerle dışarı açılan ve kuzeydoğusunda kare kaideli, silindirik gövdeli minareyi barındıran bir son cemaat yerinden ibarettir.

1.4. Çarşı (Hacı Abdülğani) Camii: Çarşı içerisindeki cami, 965 H./ 1557 M. senesinde Hacı Abdülğani tarafından yaptırılmış ve 1150 H./1640 M. yılında Hacı Mehmet b. Seyfeddin Rızaullah, 1910'da Vakıflar İdaresi ve 1957'de de Cami Yaptırma Derneği tarafından tamir ettirilmiştir⁸ ve 1905'te minaresi yenilenmiştir. Giriş kapısı üzerindeki kitabe şöyledir:

Bu zıba cami-i Abdülğani kim mevkib-i ğufran / Duhuliyle olur müsteğrak feyz-i Hüda insan
Dokuz yüz altmışda görüp ranada negah / Anı tevsi' ... eylemiş Hacı Mehmet Han
Kaza vakı olup üç yüz yirmi beşde negah / Heman çarşıda çünki yapı bir güzel eyvan
Anı bir tarz-ı dilkeşle bünyad-ı selama arz itme / Temennisiyle her mümin oturdu ruz-ı tebenna elan
Teşebbüs-ü vaki ola... ebrar.... / Bu emr-i hayrin ... eyledi icrasına ferman
Bu rahmetinle hem tarih-i mücevher söyledim Şükri / Yenilendi Meryem hala-i Muharrem es-sala ihvan

Bunun hemen üstündeki kitabe şöyledir:

Zair bu eser-i cami yaptırman gerekdir / Tevfik ise her işde Hüda-yı lem yezelindir

Minarenin kapısı üzerinde yer alan kitabe ise şöyledir :

Serv iken iş bu minare-i cami-i Abdülğani / İhtizaz-ı zelzeleyle kesb-i itizal
Bir ilm idi cümle tehanne-i ihtimam / Nazıra şöyle gel fersudesi virdi zılal
Feth-i Hakla hadimine geldi gayret ü ğufran / İtdiler bu resm-i zibaya tezyin ü iştiğal
Okusun artık müezzin şevk ile daim ezan / Menkuş-u şad ola .....Bilal
Geldi bir hatif didi Asım mücevher tarihin / Tam vala oldu yahu Şah Bilal
Sene 1323/1905

Beden duvarlarının alt kısımları eski yapıdan, üstteki bölümler ise tamirlerden olmalıdır. Eskiden düz ahşap örtülü iken, mevcut yapı dört payenin taşıdığı ahşap merkezî kubbe ile onun etrafında düz ahşap tavanla kapatılmış durumdadır.

1.5. Hacı Süleyman Mescidi: Yeni Pınar Caddesi'nde bulunan mescit, 1133 H./ 1720 M. senesinde yaptırılmış, 1308 H./1890 M. ve 1317 H./1899 M. yıllarında tamir ettirilmiştir⁹. 1923 yılında yenilenmiş olan yapıya 1995'te bir de minare ilave edilmiştir. Yatay dikdörtgen şekilli, oldukça sade ve basit yapının önünde, dört sütunlu ve ahşap tavanlı bir son cemaat yeri bulunmaktadır.

1.6. Eski Saray (İbrahim Bey) Camii: Eski Saray Mahallesi'nde bulunan cami, kitabesine göre 1148 H./1638 M. senesinde İbrahim Bey tarafından yaptırılmıştır¹⁰. Girişkapısı üzerindeki kitabe şöyledir:

7 S. Erken, a.g.e., s. 74; M. Sucu, a.g.e., s. 47.

8 S. Erken, a.g.e., s. 76; Y. Tanrıverdi, a.g.e., s. 29; M. Sucu, a.g.e., s. 46; S. Sarıkaya, a.g.e., s. 25.

9 S. Erken, a.g.e., s. 77.

10 S. Erken, a.g.e., s. 77; Y. Tanrıverdi, a.g.e., s. 26; M. Sucu, a.g.e., s. 46; S. Sarıkaya, a.g.e., s. 33.

Nar-ı ateş bani-i beyt-i Hüda mir-i asil / Oldu cev bay-ı rıza-i Hazret-i Rabbi'-enam
Hısn-ı Mansura olub ümera-i mir-i muhterem / Kıldı sükkân-ı esalisin keremle şad kam
Ehl-i taata hususan bezli-emval eyleyüb / Eyledi bu camie vaz'ı esayis-i ihtiram
Ruhunu şad ide İbrahim Paşanın ki Hak / Bir çırağını virdi böyle hayr-ı bakiye nizam
Hak Teala eyleyüb banisinin ömrün taviil / Pesend-i izzette kılsun ber karar ve ber devam
Şakira hatm-i duayla didim tarihini / Mabed-i makbuli İbrahim Beyin oldu tamam
Sene 1148

Mevcut yapıda sadece doğu cephenin bir kısmı ile güney cephe, ilk yapıya ait olup diğer bölümler yapılan onarımlarla değiştirilmiştir. Orijinal camiden kalan mihrap oldukça gösterişli olup, mukarnaslarla nihayetlenmektedir.

1.7. Musalla Camii: Yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 1308 H./1890 M. yılında deprem sonucu minaresinin yıkıldığı rivayet edilmektedir¹¹. 1972 yılına kadar cezaevi olarak kullanılan cami, bu tarihte Vakıflar İdaresi tarafından restore edilerek ibadete açılmıştır. Kibleye göre yatay dikdörtgen şekilli cami, ortadaki kubbe, yanlardakiler çapraz tonozlarla örtülü beş gözlü son cemaat yerine sahiptir. İçeride duvar payelerine oturan kubbeli kare mekân, çapraz tonozlarla örtülü bölümlerle yanlara doğru genişletilmiştir (Çizim: 1; Resim: 1). Kuzeybatı köşede silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare yükselmektedir.

1.8. Zey (İndere) Köyü Camii: Şeyh Abdurrahman Erzincani adına yapıldığı sanılan¹² cami, derenin kuzey tarafındaki yamaca kurulmuştur. Düzgün kesme taş malzemenin inşa edilmiş caminin doğu ve batı cephelerinde, ortada bir büyük, üstte ise iki küçük dikdörtgen şekilli pencerelere yer verilmiştir. Güney cephenin altında, doğu tarafta bir su kaynağı vardır. Burada büyük kemerli bir dehlizle suyun kaynağına kadar ulaşabilmektedir. Suyun iki kenarında sekiler oluşturulmuş olup, özellikle yazın sıcak günlerinde köy halkı burada serinlemektedir. Caminin güney cephesinde, alt katta dört büyük, üstte ise üç küçük dikdörtgen şekilli pencereler bulunmaktadır. Yapının kuzey yönünde küçük bir avlu yer almaktadır. Bunun doğusunda sonradan eklenen bir imam odası mevcuttur. Kuzey cephenin ortasındaki bir kapı vasıtasıyla yapının içerisine ulaşılmaktadır. Yatay dikdörtgen şekilli caminin iç mekânında dörderi serbest, ikişeri duvara bitişik, silindirik şekilli altışar sütunun taşıdığı beşer sivri kemerli iki dizi ile üç paralel nefli bir düzenleme oluşturulmuştur. İç mekân 17.80x9.75 m. ebadında yatay dikdörtgen şekillidir. Sütun başlıklarının bir kısmı mukarnaslı, bir kısmı da silmelidir. Eskiden düz toprak damla örtülü olan cami, günümüzde dıştan kiremitli meyilli çatı, içten düz ahşap tavanla kapatılmıştır. Kible duvarının ortasında ve 4.80 m. genişliğindeki mihrap, tepesinde bir hilal bulunan kaş kemer içerisindedir, yuvarlak kemerli bir nişten ibarettir. Günümüzde yenilenmiş ve boyanmış durumda olan ve 1.00 m. genişliğindeki mihrap nişinin üstünde, içi boş bir kitabelik vardır. Mihrabın sağındaki minber, 2.60 m. derinliğinde ve 75 cm. ölçülerinde olup, yakın zamanda betondan yapılmıştır. Fakat eski minberin akıbeti ile ilgili herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Caminin minaresi, yapıdan 6.70 m. uzaklıkta avlunun kuzeybatı köşesinde yer almaktadır. Avludan birkaç basamakla ulaşılan ve güneye bakan kapı alınlığında, "Rahmetü'l-İlahi 'ala Sahibü'l-Hayrat Sene 1367" ifadesi yazılıdır. Buna göre 1947-48'lerde yapıya minare ilave edilmiştir, aynı tarihlerde muhtemelen cami de tamir edilmiştir. Minare silindirik gövdeli ve mukarnaslı tek şerefeli olup, silindirik petek ve kurşun kaplı konik külâhla son bulmaktadır. Minarenin içerisindedir helezonik şekilli ve 66 basamaktan oluşan bir merdiven vardır.

1.9. Yeni Pınar Camii (Hacı Mehmet Mescidi): Yeni Pınar Mahallesi'ndeki yapı 1133 H./1720 M. tarihinde yaptırılmıştır. 1308 H./1890 M. yılındaki depremde bir kısmı yıkılmış olan minare 1317 H./1899 M. yılında tamir edilmiştir. 1986 yılında ise cami ta-

11 M. Sucu, a.g.e., s. 47.

12 M. Sucu, a.g.e., s. 48; M. Akar, *İnsanlığın Kültür Mirası Adıyaman*, İstanbul, 2000, s. 30.

mamen yıkılarak yerine mevcut yapı inşa edilmiştir¹³. Mevcut haliyle dört ayağa oturan merkezî bir kubbe ve onbir küçük kubbeyle örtülü bir plâna sahiptir. Minare caminin kuzeybatı köşesindedir. Kapısındaki kitabe şöyledir :

Bu mübarek ser ra'nasıduyub lillah / Cümle enkazı ile olmuşdu mahv ü fena
Mahza ilham ile bir zat-ı seniyyü'l-himemin / Nazar-ı merhameti oldu zuhur u peyda
Yani ağa-yı kerem pişe seha endişe / Mustafa nam kişidir o makbul-i Hüda
Kulağası iken Allah'a tevekkül iderek / İhtiyar itdi taka'udluğunu bir perva
Didi İtmamına tarih-i mücevher Hilmi / Oldu istama sürur-u bahş bu tac-i veda

1.10. *Hoca Ömer Camii*: Hoca Ömer Mahallesi'ndeki yapının Hoca Ömer adında birisi tarafından yaptırıldığı ve eski yapının 1919 ve 1951 yıllarında elden geçirildiği sanılmaktadır¹⁴. Dolayısıyla yapının orijinalitesi büyük oranda kaybolmuştur.

2. ÇEŞMELELER

2.1. *Gazhane Çeşmesi*: Şehrin güney tarafında yer alan çeşme, kitabelerine göre 1168 H./1754-55 M. senesinde Ahmet Ağa tarafından yaptırılmış olup, 1173 H./1759-60 M. yılında da Hacı Kasım tarafından tamir ettirilmiştir. Günümüzde Belediye Garajı'nın bir kenarındaki yapı, iki sivri kemerli gözden ibarettir (Çizim: 2; Resim: 2). Alttaki yalağın bulunduğu kısım dolmuş vaziyettedir. İki tane kitabesi vardır. Batıdaki:

Bu bina-i zübejde kim revnak fûray-ı dehr idi / Olmuşdu iden müste'in saff-ı sala
Erbab-ı hayrana giran geldi bu hale söyle kim / Bir bük'an-ı ..... hak ola..... kıta
Şehir daim eyleyüb eclayı ber sa'yla / Merhamet bünyad itdiler kim görmedi müslimin baka
Oldu nezarat bahşle Ahmet Ağa da...delil / ..... eyleyüb kurunha
Ber cüy-i çavuş oldum geldin şemsa dahası / Hayr-ı daima vakf idüb dest ü zeyyanü'l-afat
Her lülesi nuş idene eyler lezzan haliyle / .....
Siper eyleyin ahbablar Lami' didi tarih / Gel içelim bu çeşmeden.....eyle ab-ı hayra
Sene 1168

Doğudaki kitabe de şöyledir:

Ammera fi sene 1173

Mevziinde bu mübarek çeşmenin icrasına / Evvela Ahmed Ağa bezl eyledi mal ü serveti
Gerçi cari oldu ihya kalmışdı zirde / İrtifa'ına virmedi yer hakkın geçer hayrı
Hacı Kasım geldi ref' itdi ..... / Lüfeler nasbiyle tamir itdi dil ü damını
Eyledi Hacı Mehmed ravza-i yasin tamam / Emr-i tenfiz ile oldu merd-i hakda semeresi
Cümlelerin ola mebratı kabul gerd kar / Müstefid ola gelenler ger fakir ger ğani
Nuş idenler zevkya olun çün davana dest / Diye ya Rab rahmetinle ruş eyle kabrini
Bu mübarek çeşmeye Lami' dahi tarih için / Didi ya atşan dil kılmaz bu emeli yekfi
Bu mübarek çeşmenin evvel bina ahdafına / .....
Leylin İtmamına muvaffak olmayub çekmişdi dine / .....
Hacı Kasım eyleyüb ..... / .....
Eyledi Hacı Mehmed ..... yasin kafi / .....
Ola hep sa'yle .....icray-ı makbul ile ... / .....
Şeş cihanda nazar döner olub eyle iltifat... / .....
Hayr iden tahsin ile Lami' didi tarih... / .....

13. Y. Tanrıverdi, a.g.e., s. 33; M. Sucu, a.g.e., s. 47; S. Sarıkaya, a.g.e., s. 37.

14. M.Sucu, a.g.e., s. 46-47.

2.2. *Kap Camii Çeşmesi*: Kap Mahallesi'nde, cami ile hamamın arasında kalan çeşme, yoi seviyesinin hayli altındadır. 1182 H./1768 M. senesinde camiiyle birlikte yapıldığı tahmin edilen çeşme, 1978 yılında tamir ettirilmiştir¹⁵. 17.70x5 m. ebadında kuzey-güney istikametinde uzanan dikdörtgen şekilli çeşme, ikisi beşik tonoz, birisi çapraz tonozla örtülü üç bölüme ayrılmıştır¹⁶. Önceden mevcut olan lüleler onarım sırasında sökülmüştür. Doğu kenarında helalar mevcuttur.

2.3. *Elmas Hatun Çeşmesi*: Adıyaman merkeze 2-3 km. mesafede, güney tarafında, Çimen yolu üzerinde bulunmaktadır. Kitabesine göre 1284 H./1867 M. senesinde Elmas Hatun tarafından tamir ettirilmiştir. Dolayısıyla daha eski tarihli bir yapıdır. Arka ve yan yüzleri betonla sıvanmış olan çeşme, sivri kemerli bir eyvan şeklinde doğuya bakmaktadır. İçerisinde tas koymak için iki niş vardır (Çizim: 3). Altta daire şekilli bir yalak mevcuttur. Nişlerin üzerindeki kitabelikte sağ tarafta şunlar yazılıdır :

Arz-ı rumça bu çeşmenin hayratıdır / Kana kana nuş eylemesun ....gelene...

Sa'y olub tamirine Elmas Hatun ..... / İkisi de ecr ..... bula feyz-i sevab

Akçe sarf-ı nukud idüb rıza-i mutlak Hak / Nara ..... bu çeşme .... olmasun ahzab

Sol tarafta da şunlar yazılıdır :

Sahib olmam ..... / Fi Sebilil-lah Allah zayı' olmaz

..... / 1284

2.4. *Hacı Hasan Çeşmesi*: Adıyaman merkezinin güneyinde, Çimen yolu üzerinde yer almaktadır. Kitabesine göre Hacı Hasan tarafından ilk olarak inşa ettirilen çeşme, daha sonra 1246 H./1830-31 M. yılında torunu Mahmut tarafından tamir ettirilmiştir. Güneye bakan yuvarlak kemerli bir eyvan şeklindeki çeşmenin yalak kısmı tamamen dolmuş, içinde ateş yakılmıştır, bu sebeple de oldukça bakımsız durumdadır (Çizim: 4). Üzerindeki kitabeler şöyledir :

Üstte: Ya Gaffar

Haza tevfik Hacı Hasan torunu

Mahmud çeşmeyi ihya eyledi

Sene 1246 Hacı Hasan ruhu için el-Fatiha

Altta: Maşallah

Haza tevfiku'l-lah

Bu hayru'l-lah ..... eyledi

Hacı (Ha)san .....

Yapub çeşmeyi.....

Sene .....

3. TÜRBELEER

3.1. *Şeyh Abdurrahman Erzincani Türbesi*: Türbe, köye hakim bir tepe üzerine kurulmuştur. Günümüzde de bir ziyaret maha'lli olarak kullanılması nedeniyle türbenin etrafı çeşitli ilavelerle kuşatılmış durumdadır. Üstelik yeşil boya ile boyanarak tarihî dokusu da bozulmuştur. Kuzey taraftan, türbenin girişinin bulunduğu alt kısmı ince bir duvarla, üst bölümü de camekânla kapatılmış eyvan şeklindeki mekâna girilmektedir. Burada küçük bir kapı açıklığı yer almaktadır. 6.40x3.55 m. ebadındaki giriş mekânı kuzey-güney istikametinde uzanan yarım beşik ve yarım çapraz tonozla örtülüdür. Mekânın güney duvarında 70 cm. genişliğinde bir mihrap nişi bulunmaktadır. Asıl türbenin içerisine doğu yönündeki düz atkı taşı ve 1.05 m. genişliğindeki bir kapı vasıtasıyla

15 Y. Tanrıverdi, a.g.e., s. 43.

16 S. Eren, a.g.e., s. 71.

ulaşılmaktadır. Kapının üzerinde iki satırlık Arapça kitabe mevcuttur. 30x140 cm. ebadındaki sülüs karakterli kitabenin baş tarafı, türbenin önüne ilave edilen mekânın üst örtüsünün dayandırıldığı bir kolonla kapatılmıştır. Günümüze ulaşan bölümünde, birinci satırda; ".....*el-mekân el-mübarek el-fakir ila'l-lahi teala*", ikinci satırda ise ".....*tis'a*....." ibaresi okunabilmektedir. Bağdat Seferi 1049 H./1639-40 M. tarihinde gerçekleştirilmiştir. Eğer tarih kısmındaki dokuz, 1049'a ait ise, Şeyh Abdurrahman Erzincani Türbesi'nin IV. Murat'ın emriyle Bağdat Seferi dönüşünde 1639-49'da inşa edilmiş olabileceği varsayılabilir¹⁷. Türbe 5.70x5.70 m. ölçülerinde kare plânlı, pandantiflerle geçilen bir kubbeye örtülüdür. İçeride dört adet ahşap sanduka vardır. Bunlardan sağda büyük olan Şeyh Abdurrahman Erzincani'ye, soldakiler de hanımı ile kızına aittir¹⁸. Türbenin kuzey duvarında 1.10 m. derinliğinde ve 90 cm. genişliğinde bir pencere açıklığına yer verilmiştir. Ayrıca türbenin doğu tarafında bir mezarlık bulunmaktadır. Ancak mezarlık içerisinde eski tarihli bir mezara rastlanmamıştır.

3.2. Hasan-ı Mekki Türbesi: Hoca Ömer Mahallesi'ndeki türbe¹⁹, Hasan-ı Mekki'nin mezarı üzerine 1996'da yapılmıştır.

3.3. Ebu Zer-i Gaffari Türbesi: Adıyaman'ın doğusunda, 5 km. kadar mesafede, Ziyaret Köyü civarında bulunan türbenin IV. Murat'ın Bağdat Seferi dönüşünde, onun emriyle yapıldığı ve 1136 H./1725 M. senesinde onarıldığı rivayet edilmektedir²⁰. Mevcut haliyle türbe, üç sivri kemerli ve çapraz tonozlarla örtülü bir giriş bölümü ile pandantiflerle geçilen bir kubbe ve iki yanında beşik tonozların örttüğü bir mekândan ibarettir. Giriş üzerinde, onarım sırasında ters yerleştirilmiş kitabe okunamayacak durumdadır.

3.4. Mahmut el-Ensari Türbesi: Adıyaman-Kâhta yolunda, şehre yaklaşık 7 km. mesafede, Ali Dağı'nın tepesinde yer alan türbe, rivayetlere göre Bağdat Seferi dönüşünde IV. Murat'ın emriyle yaptırılmıştır²¹. Kapıdaki kitabe 1126 H./1715 M. tarihi vardır. Etrafındaki eklemeler sonradan yapılmıştır. Asıl yapı pandantiflerle geçilen tek kubbeli, kare plânlı olup, kible duvarında bir mihrap nişi mevcuttur.

3.5. Zeynel Abidin Türbesi: Adıyaman-Kâhta güzergâhında, anayola 8 km. mesafede bulunan yapı tamamen yenilenmiş durumdadır. Rivayetlere göre Bağdat Seferi dönüşünde IV. Murat'ın emriyle yaptırılmıştır²².

4. HİRİSTİYANLIK YAPILARI

4.1. Demirkale: Köyün içerisinden geçen derenin yaklaşık 1-1,5 km. kadar yukarısında, halkın "Demirkale" olarak isimlendirdiği, oldukça sarp kayalara oyulmuş mağaralar yer almaktadır. İnsanlar tarafından konut olarak yapıldıkları ve kullanıldıkları sanılmaktadır²³. Bir patika yolla ulaşılan mağaralar, belirli bir yükseklikten itibaren dört katlı olarak yapılmıştır. Birbirleriyle bağlantıyı sağlayan merdivenler göçmüş durumda olduğundan, ancak birinci kata çıkılabilmektedir. Burada dört oda bulunmaktadır. Sağdan itibaren üç kenarı 4,10x3,50x6,20 m. uzunluğundaki birinci mekân ile üç kenarı 4,20x4,50x4,50 m. uzunluğundaki ikinci oda, 4 m. genişliğinde bir açıklıkla vadiye açılmaktadır. Üçüncüsü 3,90 m. çapında dairevi şekilli, dördüncüsü de oldukça küçük ve ulaşımı güç bir mekândan ibarettir. İlk iki mekânın duvarlarında nişler ve yuvarlak oyuklar

17 Bağdat Seferi'nin dönüşünde IV. Murat ve ordusu Mardin, Diyarbakır, Ergani ve Göbbaşı (Adıyaman'ın ilçesi) istikameline hareket etmiştir. Menziller arasında Zey (Indere) Köyü bulunmamaktadır. Bkz. H. Sahillioğlu, "Dördüncü Murat'ın Bağdat Seferi Menzînamesi (Bağdat Seferi Harp Journalı)" *Belgeler*, C.XIII-S.17-1988, Ankara, 1993, s. 73-74. Bununla birlikte Osmanlı padişahının menzillerde dintenirken, birkaç gün çevredeki din büyüklerini veya mezarlarını ziyaret ettikleri bilinmektedir. Fakat IV. Murat'ın doğrudan Şeyh Abdurrahman Erzincani ile görüşmesi aradaki bir büyük asırlık fark nedeniyle mümkün değildir. Bkz. M. Taşdemir, *a.g.e.*, s. 243. Belki torunlarıyla görüşmüş olabilir.

18 M. Sucu, *a.g.e.*, s. 48.

19 M. Sucu, *a.g.e.*, s. 48.

20 Y. Tanrıverdi, *a.g.e.*, s. 46; M. Sucu, *a.g.e.*, s. 48.

21 Y. Tanrıverdi, *a.g.e.*, s. 45; M. Sucu, *a.g.e.*, s. 48.

22 M. Sucu, *a.g.e.*, s. 49.

23 M. Sucu, *a.g.e.*, s. 44.

ile zeminlerinde dairevi oyuklar mevcuttur. Mağaraların yaklaşık 100 m. kadar aşağısında, yine doğal kayaya oyulmuş ve dere yatağından kayalığın tepesine kadar yükselen bir merdiven yer almaktadır. Bir metre genişliğindeki merdivenler, yer yer kayalığın şekline uygun meyilli olarak, yer yer de kayalar oyularak oluşturulmuştur. Basamaklar hala kullanılabilecek durumdadır, ancak bazı yerlerde aşırı tahribat sebebiyle kırılmıştır. Bunlara ilaveten bu bölgede Culfa Mağarası, Kitap Mağarası ve Kral Kızı Mağarası adıyla başka mağaralar da bulunmaktadır.

4.2. St. Paul Kilisesi: Adıyaman Kalesi'nin güneybatısında yer almaktadır. IV. veya V. yüzyıldan kaldığı sanılan kilise, giriş kapısı üzerinde ve içeride duvarlarda bulunan Süryanice kitabelerine göre 1885 ve 1905 yıllarında tamir ettirilmiştir²⁴. Doğu-batı istikametinde uzanan kilise, üç nefli bazilikal plânlı bir yapı olup (Çizim: 5), apsis içerisine yerleştirilmiş ahşap sunağın, Urfalı Süryani marangozlar tarafından 1890'da yapıldığı tahmin edilmektedir. Batıdaki narteksin üst katı içeriye açılmaktadır. Süslemelerde Anadolu'daki Türk-İslâm yapılarındaki motiflerle paralellikler gözlemlemek mümkündür.

5. SU MİMARİSİ

5.1. Paşa (Kap) Hamamı: Kap Mahallesi'nde, Kap Camii'yle birlikte yapıldığı ileri sürülen²⁵ hamamın mimarisinin ve süslemelerinin daha eski özellikler gösterdiği tahmin edilmektedir²⁶. Dıştan dışa 19.70x20.40 m. boyutlarındaki hamamın soğukluk kısmı tromplara oturan bir kubbeyle örtülüdür. Soğukluğun batısında yer alan soyunmalık çapraz ve beşik tonozla kapatılmıştır. Buradan sol tarafında çapraz tonozla örtülü hela bulunan beşik tonozlu bir hol vasıtasıyla sıcaklığa ulaşılır. Ortası kubbeli, dört eyvanlı sıcaklıkta aralarda halvet hücreleri yer almaktadır. Güney tarafta da külhan vardır (Çizim: 6). Giriş kapısının üzerinde karşılıklı duran iki pars figürü arasında üç rozete yer verilmiştir.

5.2. Zey (İndere) Köyü Doğu Köprüsü: Köprü, köyün doğusunda girişte yer almaktadır. Yuvarlak kemerli tek açıklığa sahiptir. Kemer kısmı düzgün kesme taş, diğer yerler moloz dolgu malzemeyle inşa edilmiştir. Toplam uzunluğu 16.10 m. olan köprü'nün üstündeki yol, son zamanlarda betonla kaplanmıştır, dolayısıyla orijinal şeklini yitirmiştir. Ortadaki yüksekliği 4.40 m.yi bulmaktadır.

5.3. Zey (İndere) Köyü Batı Köprüsü: Köprü, caminin güneybatı tarafında bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli tek açıklığa sahip olan köprü'nün kemer ve çevresi düzgün kesme taş, diğer yerler de iri moloz taşlarla örülmüştür. Köprü'nün doğu yüzünün kuzey ucunda iki niş vardır. Köprü yolu güney tarafta 4.40 m., kuzey tarafta da 10.30 m. olmak üzere orijinal taş döşemeleriyle tespit edilebilmekte olup, iki tarafa hafif meyillidir. Orta kısımdaki yüksekliği 3.65 m.yi bulmaktadır.

5.4. Zey (İndere) Köyü Su Değirmeni: Köyün üst kısmında bir de su değirmeni bulunmaktadır²⁷. Yapım tarihi hakkında herhangi bir belge mevcut değildir. Köy halkından da bu konuda yeterli bilgi elde edemedik. Ancak eskiden kalma bir değirmen olduğu anlaşılmaktadır. 3.20x5.00 m. ölçülerinde yatay dikdörtgen şekilli mekânın üst örtüsü tamamen göçmüş durumdadır. Ancak giriş yuvaları hâlâ görülebilmektedir. Kuzey tarafında, üst örtünün hizasında suyun geldiği arklar, altta ise sağdaki daha büyük iki niş yer alırken, güney tarafında doğu uçta dikdörtgen şekilli bir kapı, ortada bir ocak, batı uçta da suyun çıkış deliği bulunmaktadır. İçeride atıl vaziyette bir de değirmen taşı mevcuttur.

24 Kitabelerin tercümesi kilisenin papazı tarafından yapılmıştır.

25 S. Erken, a.g.e., s. 71.

26 Y. Tanrıverdi, a.g.e., s. 41. Ayrıca M. Sucu, a.g.e., s. 48'de giriş kapısı üzerindeki aslan kabartması ve iç içe geçmiş altıgen kabartmaların hareketli hamamın Mamluk, Selçuklu veya Osmanlı dönemlerinde yapılmış olabileceğini belirttikten bu görüşü desteklemektedir.

27 M. Sucu, a.g.e., s. 45.

6. HANLAR

6.1. *Tuz Hanı*: Kap Mahallesi'nde, çarşı içerisinde yer alan hanın XIX. yüzyıl sonlarında yapıldığı rivayet edilmektedir. Mahmut Mumcu'nun mülkiyetindeki han, büyük bir avlu etrafında dizilmiş mekânlardan ibarettir. Revakların arkasına ahırlar, misafirhane olarak kullanılan mekânlar ve hücreler yerleştirilmiştir (Çizim: 7; Resim: 3). Uzun yıllar hayvan pazarı olarak kullanılmıştır.

7. EVLER

7.1. *Halil Bilgiç Evi*: Kap Mahallesi'nde bulunan evin yaklaşık 150 yıl önce yapıldığı tahmin edilmektedir. İki katlı, alt kat duvarları taş, üst kat duvarları da ahşaptan yapılmış evin her iki katı da aynı düzenlemeye sahiptir (Çizim: 8; Resim: 4). Ortadaki holün iki yanına yerleştirilmiş ikişer odadan meydana gelen evin üst kat oturma odasının tavanında ahşap üzerine boya ile zengin süslemeler yapılmıştır.

7.2. *Şazeliye Keleş Evi*: Ulu Camii Mahallesi'nde, Adıyaman Kalesi'nin yamacında bulunan evin yaklaşık 100 yıl önce yapıldığı sanılmaktadır. Bir değirmen üzerine yapılan ev, ortadaki bir holün etrafına yerleştirilmiş mutfak ve odalardan müteşekkil bir düzenlemeye sahiptir. Holün solundaki odalar günümüzde yıkılmış durumdadır (Çizim: 9; Resim: 5).

8. ASKERİ YAPILAR

8.1. *Eski Askerlik Şubesi Binası*: Cumhuriyet'in ilk yıllarının mimarî anlayışını sergileyen yapı, günümüzde metruk vaziyettedir. Kuzey ve güney taraflardaki girişlerden ulaşılan bir hol ile onun iki yanına yerleştirilmiş odalardan ibaret yapının, kalan izlerden hareketle üst kata sahip olabileceği düşünülmektedir (Çizim: 10). Üst örtü tamamen göçmüş durumdadır. Kuzey taraftaki kapının üzerinde yer alan kitabesi kazınarak tahrip edilmiştir.

9. EĞİTİM YAPILARI

9.1. *Cumhuriyet İlköğretim Okulu*: Cumhuriyet Devrinde inşa edilmiş olan yapı, özellikle cephe düzenlemesiyle döneminin mimarî anlayışını sergilemektedir. İki katlı okul hâlâ faaliyetini sürdürmektedir.

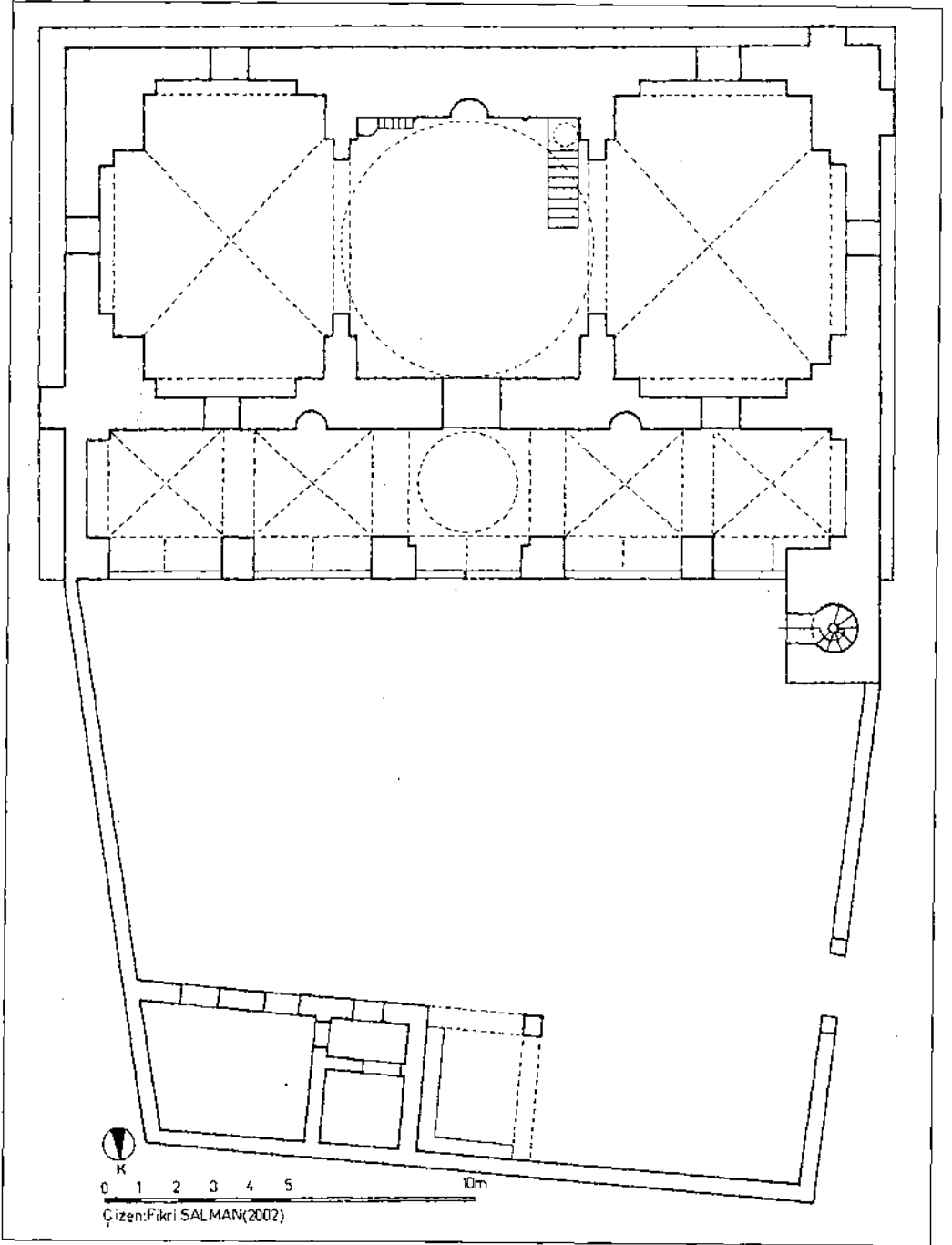
10. DİĞERLERİ

10.1. *Bir Kitabe Parçası*: Adıyaman şehir merkezinin güneyinde, yakın yıllarda yapılmış olan Hacı Abuzer Baba Türbesi'nin giriş kısmında bir kitabe parçasına rastlanmıştır. Üzerinde şu ibare mevcuttur:

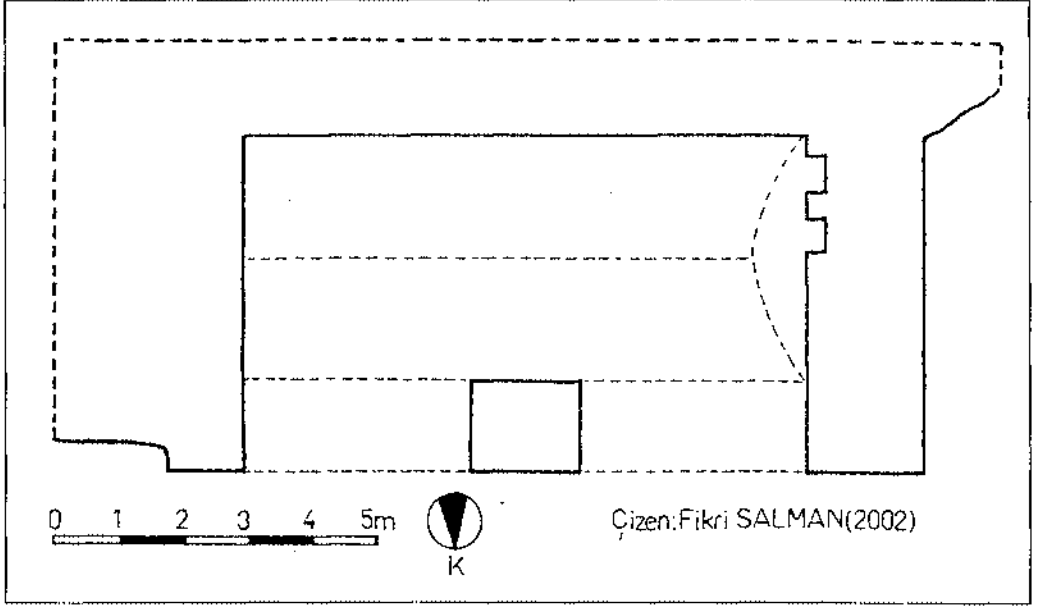
Sıma vali-i zışarı Nasuhi Bey kim/Hayr endişe kerem pişe bina-i zuafa

Bu hükümet konağın gördüğüm olmuş viran / Yeniden eyledi inşasını emr u inha

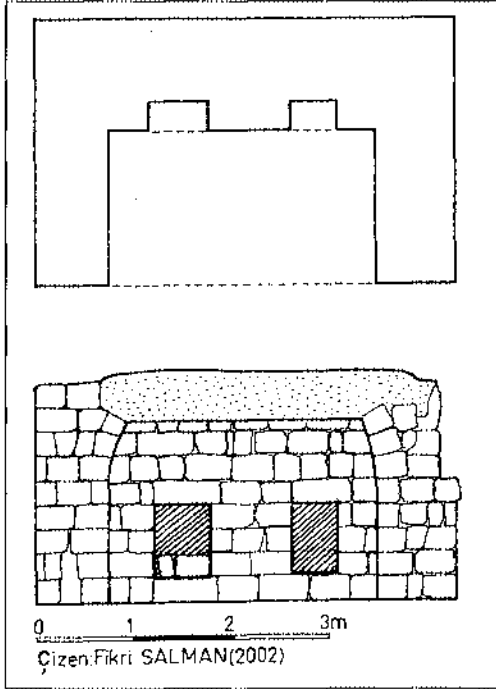
Buna göre kitabe Nasuhi Bey'in Hükümet Konağı'nı yeniden inşa ettirmesiyle ilgilidir.

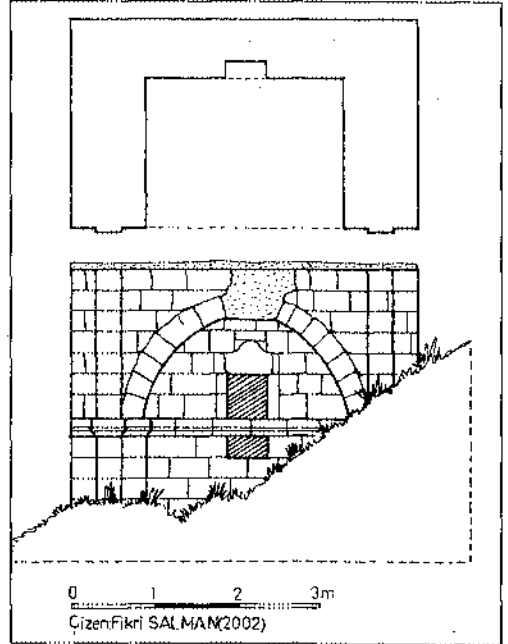
Çizim 1: Musalla Camii plânı (Çiz. Fikri Salman-2002)

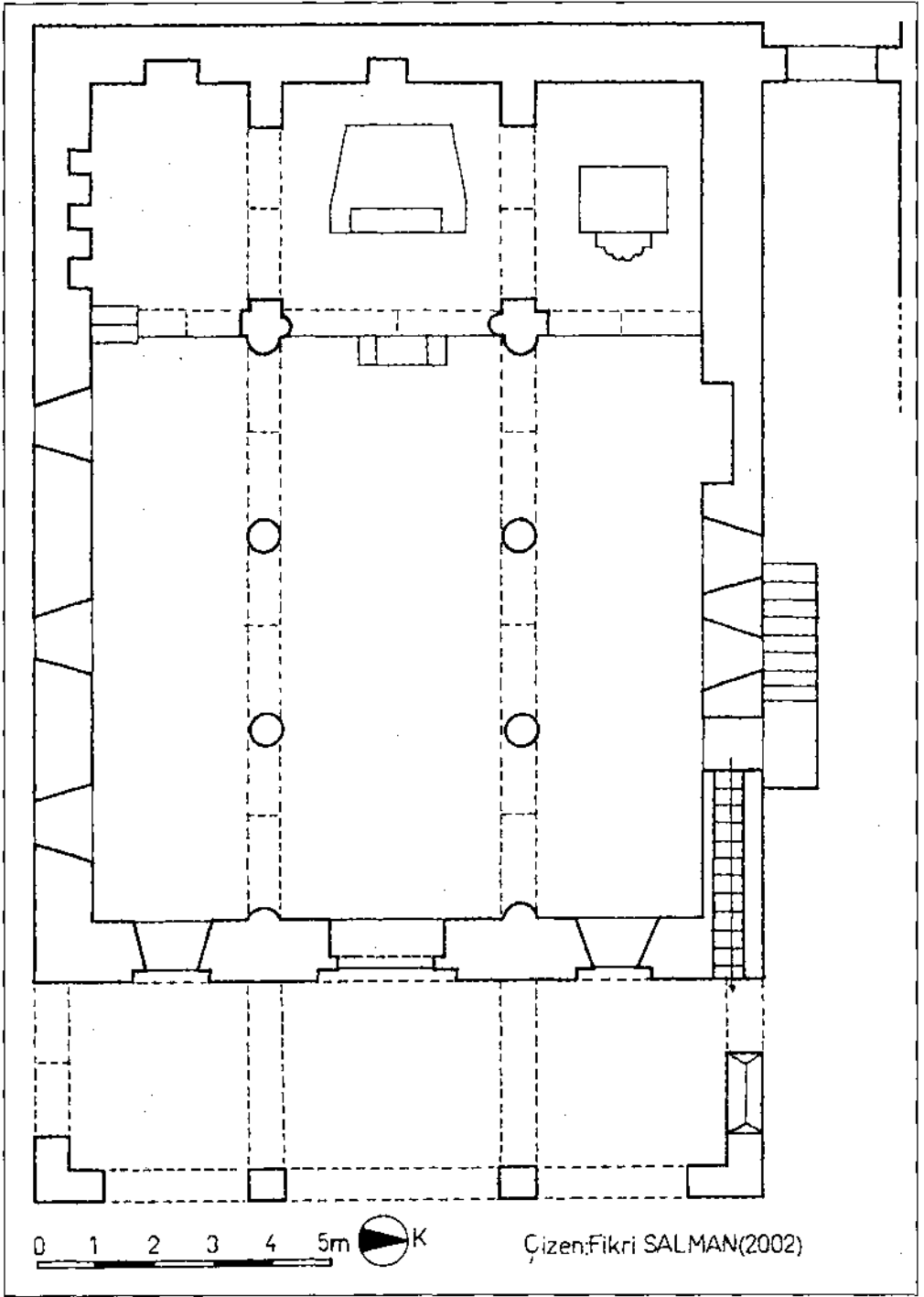
Çizim 2: Gazhane Çeşmesi plânı (Çiz. Fikri Salman-2002)

Çizim 3: Elmas Hatun Çeşmesi plânı ve görünüşü (Çiz. Fikri Salman-2002)

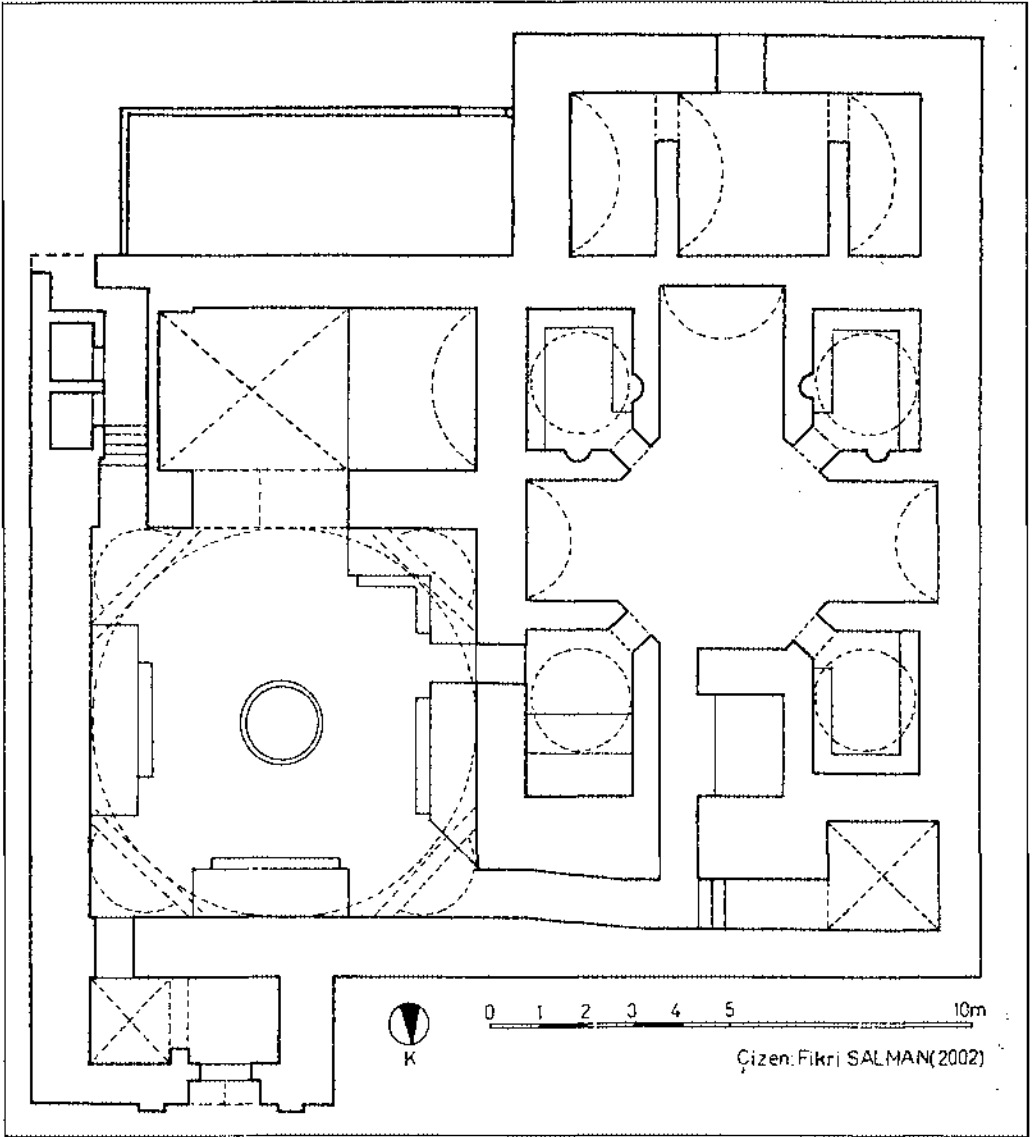

Çizim 4: Hacı Hasan Çeşmesi plânı ve görünüşü (Çiz. Fikri Salman-2002)

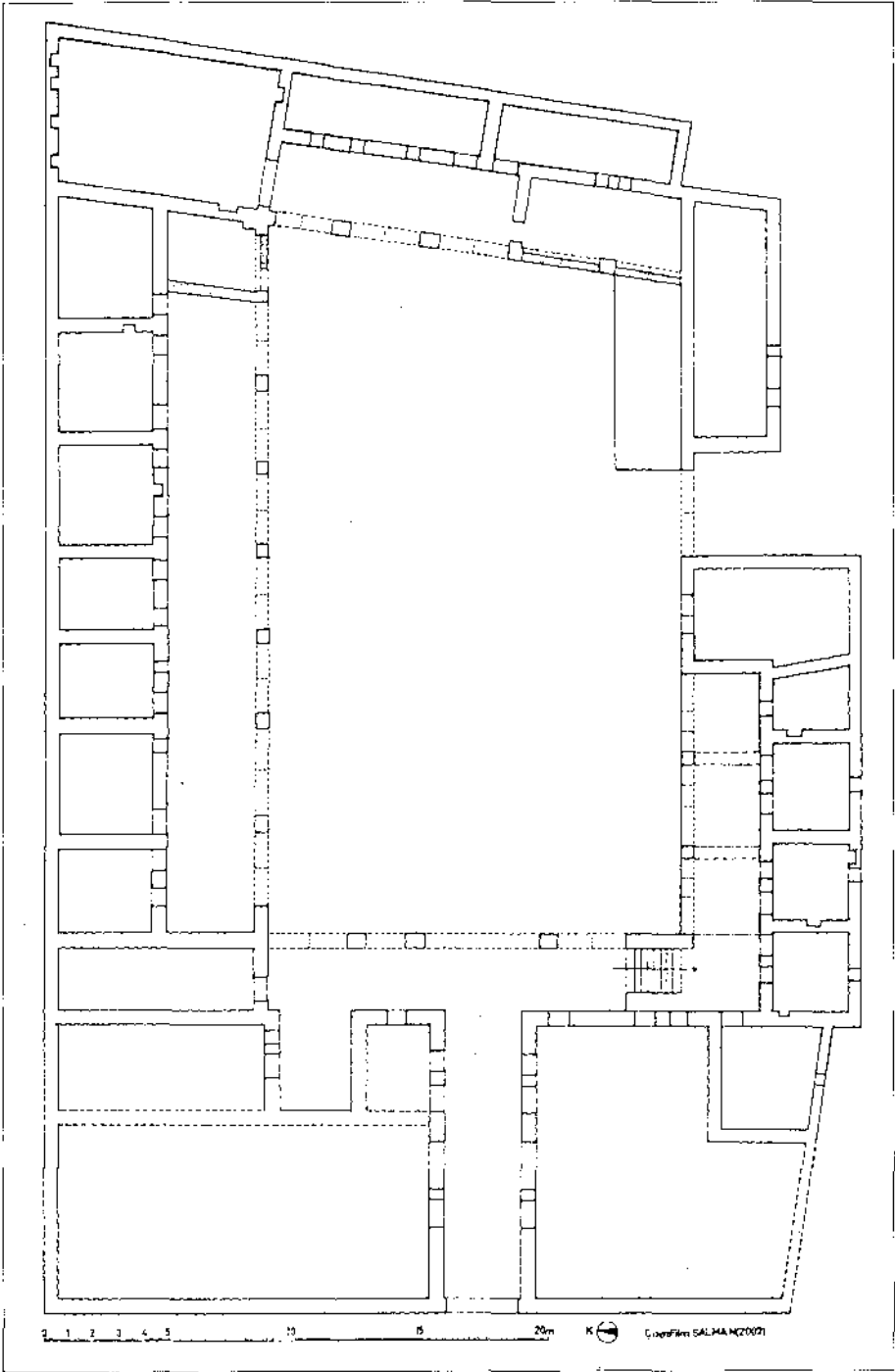

Çizim 5: St. Paul Kilisesi plâni (Çiz. Fikri Salman-2002)

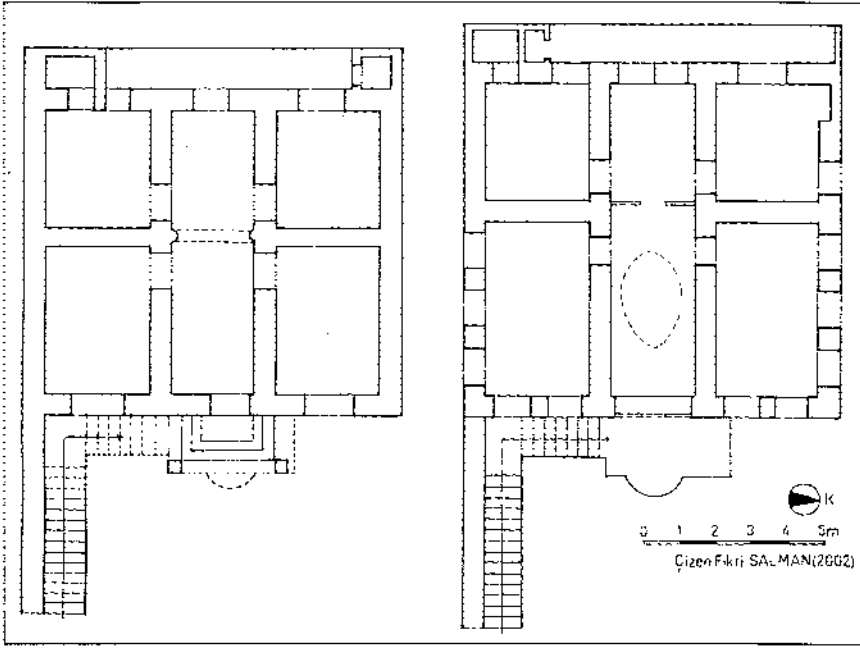

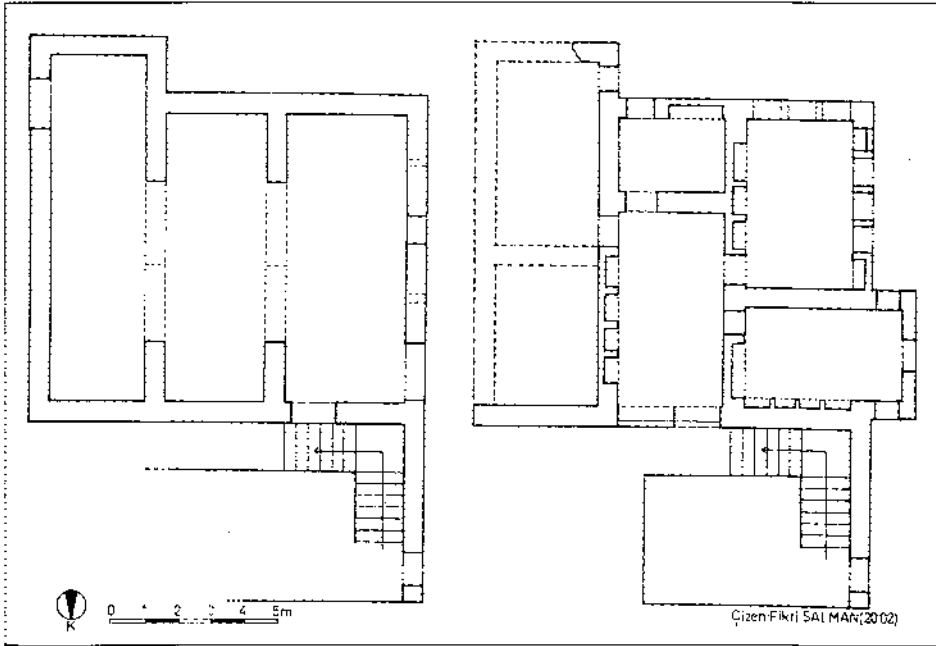
Çizim 6: Paşa Hamamı plânı (Çiz. Fikri Salman-2002)

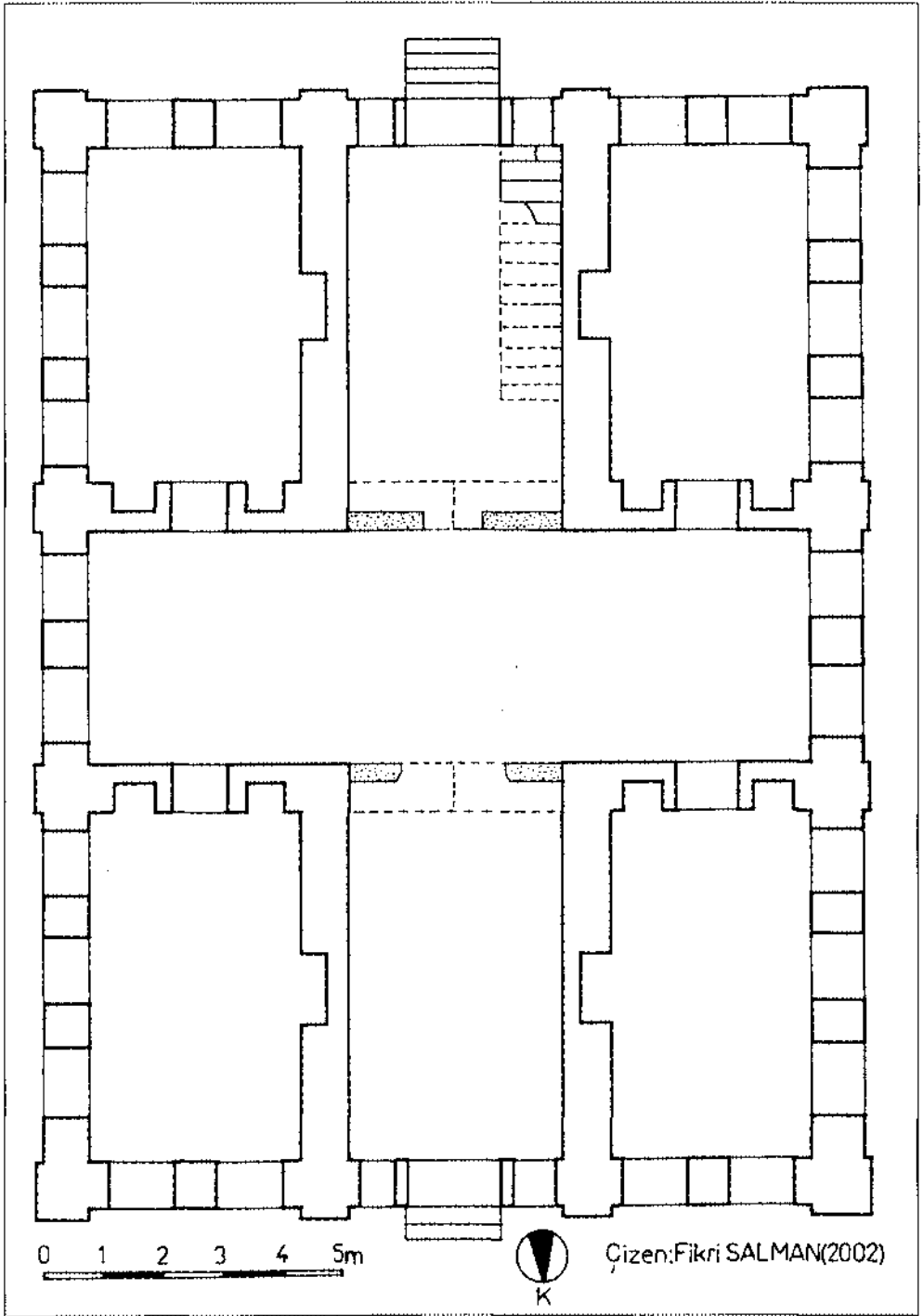
Çizim 7: Tuz Hanı plânı (Çiz. Fikri Salman-2002)

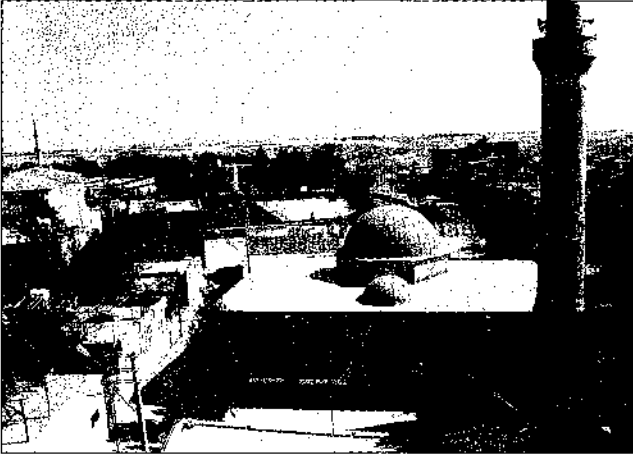
Çizim 8: Halil Bilgiç Evi plâni (Çiz. Fikri Salman-2002)

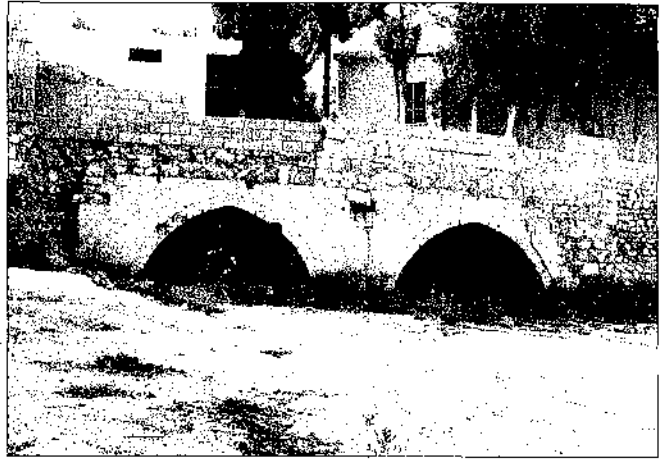
Çizim 9: Şaziye Keleş Evi plâni (Çiz. Fikri Salman-2002)

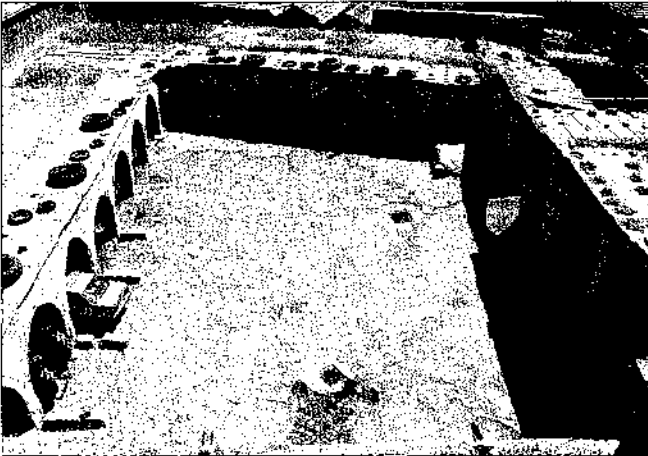
Çizim 10: Eski Askerlik Şubesi Binası plânı (Çiz. Fikri Salman-2002)

Resim 1: Musalla Camii, kuzeyden görünüş

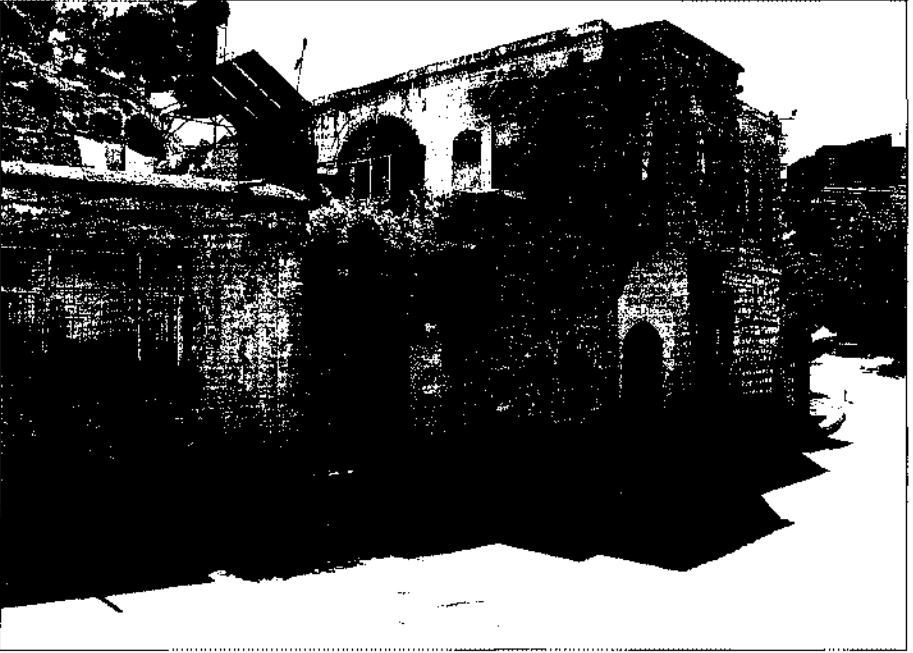
Resim 2: Gazhane Çeşmesi

Resim 3: Tuz Hanı

Resim 4: Halil Bilgiç Evi

Resim 5: Şazeliye Keleş Evi

TLOS 2001

Havva İŞKAN*

14-26 Ağustos 2001 tarihleri arasında gerçekleştirilen çalışmalar şu başlıklar altında toplanmıştır:

1. Harita
2. Fotogrametrik çizim uygulamaları
3. Kent plânı
  - *Akropol doğu yamacındaki destek ve koruma duvarları ile bunların oluşturdukları mekânlar
  - *Bu plânların 2000 yılında yapılan stadion ve doğu galerileri plânlarına bağlanması
  - *Akropol plânının kent plânına bağlanması
4. Yapı çalışmaları
  - *Akropolün doğusundaki "stadyum batı galerileri"
  - *Stadyum doğu galerileri
  - *Hamam ve palestra
  - *Palestranın doğusunda konumlanan büyük tapınağın taş plâni ve blok çizimleri
  - *Mantio
5. Eski projelerin tamamlanması
  - *Akropol üzerinde Tübingen Üniversitesi ile birlikte yürüttüğümüz "Klasik Tlos" projesi kapsamındaki plân ve fotoğraflama çalışmalarının tamamlanması

* Prof. Dr. Havva İŞKAN, Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 07058 Antalya/TÜRKİYE.

1 Genel Müdürlüğümüze önceden bildirdiğim başlama tarihinde (13 Ağustos), Bakanlık Temsilcisi Meliha Coşkun'un yurt dışı görevlendirilmesi nedeniyle bir günlük bir gecikme olmuştur. Bu konuda çok büyük bir hassasiyet göstererek araştırmanın devamını temin eden Genel Müdürlüğümüze ve Bakanlık temsilcisi görevini kabul ederek bizleri yalnız bırakmayan Fethiye Müzesi'nden meslektaşımız Hüseyin Köktürk'e en içten teşekkürlerimi sunarız.

Araştırma ekibi başkanlığında, Harita Mühendisi Em. Alb. Dr. İnan Özdilek, Uzm. Ark. Fatih Gülşen, Mimar Şeyda Güvenç Duran ile öğrencilerimiz Erdoğan Aslan, Hamdi Kan, Havva Keskin ve Barış Özdilekten oluşmuştur. Yabancı araştırmacılar ise Prof. Dr. Martin Zimmermann, Dr. Jit Halper ve öğrenci Hilmar Könkötter. Tlos araştırmalarının başlangıcından bu yana olduğu gibi, bu sezonda da Zeliha Nihal Kocabaş ailesinin yanınca kaldık. Bu aileye bize yıllardır gösterdikleri konukseverlik ve daha da önemlisi Tlos Kalası'nın karşısında konduğumuz için, Doç. Dr. Sif Alanç içindeki koruma yasalarına saygılı yaşamları için de teşekkür etmek istiyorum. Ancak çene, dişarak bakıldığında, Tlos'ta turizmin artık ülkemizde her yerde görmeye alıştığımız çarpık gelişiminden kaynaklanan son derece hızlı ve yıpratıcı bir sürecin de başlangıcını izliyoruz. Bu konu acil önlem gerektirmektedir.

2001 Tlos yüzey araştırmalarına AKMED (Şuna-İnan Kırış Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü), ATSO (Antalya Ticaret ve Sanayi Odası) ile AKTOB (Akdeniz Seyahat Acentaları Derneği) maddi destek sağlamıştır. Kurum Başkanları olan Sayın Kayhan Dörtük, Tunay Altınpınar ve Gaye Doğançoğlu'na bu destekleri için çok teşekkür ediyorum. Tlos antik kentimizin zorlu topografyasında çok kısa sürede bir harita çıkararak Harita Genel Komutanlığı uzmanlarına ve öncelikle Sayın Tuğgeneral Durmuş Bakan'a teşekkür ederim.

- *Yayın aşamasındaki "Tlos Kaya Mezarları" projesi kapsamında, çizimlerinde sorun bulunan 17 kaya mezarının yeniden çiziminin yapılması
6. "Tlos Lahitleri" projesinin başlaması için gerekli eksik çizimlerin tamamlanması
  7. "Tlos Yazıtları" projesi kapsamında özellikle mezar yazıtlarının arşivlenmesi ve yeni yazıtların istampaj çalışmaları

HARİTA

İlhan ÖZDİLEK

Bir süredir Harita Genel Komutanlığı nezdinde yürüttüğümüz girişimlerin sonucu olarak, Tlos kentinin 1:1000 ölçekli haritası Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı bu seçkin kurum tarafından yapılmıştır. Ödeneksiz bir yüzey araştırmasının bu güne dek altından kalkamadığı bu zorluğu böyle bir yardımla ve kendi öz kaynaklarımızla çözmüş olmaktan mutluluk duyuyoruz. Bu yıl yaptığımız plân çalışmalarında, yapıların ve duvar kalıntılarının bu harita üzerine oturtmayı esas aldık. Gerçekleştirilen bu etkinliklerle en geç gelecek yıl Tlos antik kentinin –olasılıkla yeni bir sit sınırı düzenlemesine de ışık tutacak- arkeolojik veri tabanı destekli haritası bitmiş olacaktır.

FOTOGRAMETRİK ÇİZİM UYGULAMALARI

İlhan ÖZDİLEK
T. Fatih GÜLŞEN

Tlos'ta kent plânına esas olan yapıların büyük bir bölümünde duvarlar, çatı yüksekliklerine kadar korunmuştur. Yine savunma ve destek duvarları da bazı yerlerde ikinci kat çatılarına kadar ayakta. Klasik yöntemlerle çizim ve rölevelerinin yapılması uzun süre alan ve bazı yerlerde arazi yapısı nedeniyle bunun bile mümkün olmadığı bu duvarlar, ilk kez uygulamaya başladığımız yersel fotogrametri yöntemleriyle çalışılmıştır. Bu etkinlikle akropolün doğu yamacındaki savunma ve destek duvarları (Çizim: 1-3), kuzeydoğu yamacındaki uzun savunma duvarı ve büyük hamamın tümü içten ve dıştan çizildi. Kısa sürede ve başarıyla gerçekleşen dokümantasyonla, özellikle savunma ve destek duvarlarının akropolde oluşturdukları büyük mekânların işlevinin anlaşılması mümkün olmuştur.

KENT PLÂNI VE YAPI ÇALIŞMALARI

T. Fatih GÜLŞEN
Erdoğan ASLAN

Akropolün doğu yamacı üzerinde konumlanan duvarlar (Çizim: 1, 2), -geçici olarak- yukarıdan aşağıya doğru A (Likya duvarı/duvarları), B (teras duvarları ve tonozlu duvarlar) ve C (savunma duvarları) olmak üzere adlandırılmıştır.

"B duvarları" sözcüğü tek başına bir duvarı değil, aynı yerde farklı zamanlarda ve farklı işlevlerde yapılmış bir duvarlar bütünü tanımlar. Bunlardan ilkinin, bir giriş olduğunu tahmin ettiğimiz bölümün güneyinde algılıyoruz. Burada oluşturulan teras, önde büyük ve oldukça kaba işçilikli taşlardan örülen bir duvarla tutulmaktadır. Ve ilk evre, teras dolgusu ile önündeki büyük taşlı kaba duvardan oluşur.

2. evre kesme blok taşlardan örülü duvardır. Bunun özelliği, içinde çok fazla sayıda şpolyen malzeme barındırmasıdır. Şpolyen bloklar, gözlemlenebildiği kadarı ile, daha çok kaya mezarlarının düşen montaj parçalarıdır. Öndeki tonozlu birimin altında kalan bölümdaki harç kalıntıları, duvarın kendisine ait değildir; bunlar tonozun altında var olan duvardan geriye kalan izlerdir. Bu ikinci evre duvarı, tonozların arkasında izlenerek kuzeye doğru devam eder.

Ortasında örgü duvar ve merdiven bulunan bölüm (Çizim: 4): İşlevi konusunda bir açıklama getirmek zordur. Perde duvarın kuzey üst bölümünde, arkadaki merdiveni aydınlatmak amacıyla bir pencere/mazgal açılmıştır. Arka duvardaki üç faskiyeli arşitrav bloku büyük bir kaya mezarına ait olmalıdır. Buradan itibaren altta düzenli basamakları bulunmayan bir merdiven yardımıyla tonozun üstüne çıkılabilir. Basamakların bitiminden itibaren 2. evre duvar, köşe yaparak ana kayaya yaslanmış. Ana kayanın tonozun hemen üzerine gelen yüzünde, alnacı çökmüş ve içi sıvalı bir kaya mezarı yer alır. Tonozlu konstrüksiyonun kuzeydeki son tonozunda 3. yapı evresine ait bir çıkıntı duvar bulunmaktadır. Bu duvarın öne, doğuya doğru uzandığına işaret eden herhangi bir veri mevcut değildir. Bu, daha kuzeyde ana kaya yanındaki çıkıntı gibi, yalnızca duvar önündeki bir bölümlenme olarak kalmıştır.

2. evre duvarın en önemli özelliği doğal ana kaya oluşumunu takip etmesi ve ona uyum sağlamasıdır. Bu duvar, Likya duvarı olarak da adlandırdığımız A duvarı ile aynı hizadadır. Ancak arada (ca. 8 m.) bugün hiçbir kalıntı görülmediği için ikisinin birleşip birleşmedikleri belirsiz kalmaktadır. Tonozlu mezarın altından doğuya ve güneye yönelen duvar ise, işçilik ve işlev olarak 3. evre duvarla özdeş olmalıdır. Aynı zamanda 3. evre duvarın doğrultusunu da karşılamakta ve ana kayadaki işçilik de iki duvarın yaklaşıp olarak aynı seviyeye yükseldiğini göstermektedir.

"Stadyum batı duvarı" olarak adlandırdığımız duvar iki yapı evresi vermektedir. Ancak enteresan bir biçimde bu evreler altta ve üstte değil, arka arkaya algılanmaktadır. Doğuya, yani dışa/stadyuma dönük duvar son derece özenli bir biçimde işlenen bloklardan örülmüştür. Bu bloklar ayrıca kendi içlerinde belirli bir sıralama da gösterirler. Alttakiler adeta bir ortostat gibi yüksek tutulmuştur. Araya konan ince taş sırası, yine yüksek blokları bir taş sırasından sonra yinelenir. Onun üzerinde de profilli bir silme yükselir. Bu özenli duvar her iki yanında da, yani kuzey ve güney uçlarında, batıya/akropole doğru kıvrılarak dönmektedir. Yani burada tek başına duran bir duvardan değil, kapısından içeri girilebilen bir mekândan söz etmek gerekmektedir.

Yapının kuzey ve güney yan yüzlerine daha sonra duvarlar eklenerek uzatılmıştır. Bu duvarların yapı tekniği ve kullanılan malzemeler tamamen farklı ve spolyen yoğunlukludur. Özenli duvarın arkasına, geriye dönük kollarının arasında da, harçlı/tuğlalı geç dönem duvarı oturtulmuştur (Çizim: 2). Yani gerideki mekân yenilenerek/onarılarak bir kez daha kullanılmıştır. Duvardaki hatırlar bir stoaya ait olabilir. Özellikle kuzey yönünde kullanılan tambur sayısının fazlalığı, bu savı destekler niteliktedir. Güneye doğru uzantısına duvarın hemen bittiği bloka bağlı olarak, uzatma aşamasında bir kapı daha oturtulmuştur. Kapı bu evrede küçültülmüş olmasına rağmen, kullanımı büyük bir olasılıkla sürmüştür. Tamamen kapanışı arkadaki geç duvarın örülmesiyle gerçekleşir. Ve bu aşamada arkadaki mekânlara girişin/geçişin nereden olduğu da henüz belirlenememiştir. Kapı ikinci kullanımda alttan da yükseltilmiş ve yeni kapı dışarıya doğru daralır biçimde yapılmıştır (arkada 102, önde 85). 3.5 m.lik kapı yüksekliği de 1.70 m. ye inmiştir. Tüm oranlarda yaklaşık yarı yarıya bir indirgeme olmuştur. Bu durum ancak savunma amacıyla açıklanabilir. Zaten son evrede köreltilerek sura dahil edilmiştir.

Alanın yayınından sorumlu Çilem Uygun ve Selda Baybo'ya göre söz konusu alanlar askerî amaçlı kullanılmıştır ve tonozların üzerinde de seyirdim yolu vardır. Ayrıca beşik tonozlu duvarları Geç Roma Dönemine, içte görünen harçlı, taş-tuğla karışımı duvarı ise 13. yüzyıla tarihlemektedirler.

STADYUM DOĞU YAPILARI

Erdoğan ASLAN

2000 yılı çalışmaları ile plânları çıkarılan (Resim: 1; Çizim: 5) bu yapıların mimarî elemanları, bu yıl değerlendirilmiştir (Resim: 2; Çizim: 6-7). Çalışmalarda özellikle kuzey uçta yoğunlaşan sütun altlığı ve sütunlar ile tüm cepheye dağılan lon sütun başlık-

ları, arşitravlar, friz blokları ve çörtenli sima-geison parçaları gibi parçalar çizilerek bir katalogda toplanmıştır. *In situ* parçaların yardımıyla bu galerilerin önündeki mimarî düzenlemenin ilk restitüsyonları da gerçekleştirilmiştir.

TAPINAK

Erdoğan ASLAN
Banu ÖZDİLEK

Büyük Hamam'ın kuzeybatısında, çok yoğun bir bitki örtüsü altında kalan ve erken dönem araştırmacıları tarafından hep bir tapınak olarak görülen yapı kalıntısının doğuda kalan küçük bir bölümünde bitki temizliği yapılarak ilk belirlemelere gidilmiştir. Çıkarılan taş plânında (Çizim: 8) yalnızca iki blok, bir platformu belirlemektedir. Göçüğün yoğunluğu, yapının plânına ulaşmayı bu aşamada engellemektedir. Ortaya çıkan sütun başlıkları ve genel olarak bezekler, son derece kaliteli bir işçilik sergilemektedir. Korint düzenindeki mimarî parçalar, İ.S. 3. yüzyıl başlarına tarihlendirilebilmektedir. Bu alandaki çalışmalarımızı gelecek yıllarda arttırarak sürdürmeyi ve bizim de bir tapınak olarak yorumladığımız yapıyı ortaya çıkarmayı amaçlıyoruz.

MANTIO

T. Fatih GÜLŞEN
Şeyda DURAN GÜVENÇ

Girmeler-Gebeler Köyü, Yemişlik mevkiinde bulunan yapı, Roma Çağı tuğla mimarisinin ülkemizdeki en görkemli örneklerinden birisidir (Resim: 3). Araxa/Ören'den gelen Eşen Çayı, yapının bulunduğu yerin yaklaşık 350 m. kadar batısından geçer. Çok iyi durumda korunmuşluğu ile, dünyada çok az sayıda bulunan bu yapı türü hakkında bilime önemli katkılar sağlayabilecek durumdadır. Selçuklu hanları ile olan plân benzerliği de (Çizim: 9), Anadolu'da kültürlerin sürekliliği bakımından seçkin bir örnek oluşturmaktadır.

Hemen hemen tam olarak doğu-batı doğrultusunda uzanan yapı, dikdörtgen plânlıdır. Dıştan düzgün bloklarla örülen bir duvar, içte tuğla duvarla kuşatılmıştır. Bu durumun iki ayrı yapı evresinden mi kaynaklandığı, ya da başından itibaren böyle bir duvar sistemine mi gidildiği sorusunu yanıtlamak, çok yoğun bitki örtüsü nedeniyle mümkün değildir. Üstü tuğla tonozla kapatılmıştır. Bu örtünün sadece ortaya gelen kısımları dökülmüştür, başlangıç kısımları tümüyle ayakta. Dikdörtgenin her iki uzun yanında birbiriyle simetrik bakışimli 6'şar kemer konumlanmıştır. Bu kemerler güney yüzde dışa açılırlar ve bu yüzde derinlikleri de daha fazladır. Kuzeydeki kemerler ise mazgal deliğine benzeyen bir orta pencere dışında kapatılmıştır. Bunlardan doğudan itibaren dördüncüsünün arkasında kubbe izlenimi veren bir göçük bulunmaktadır. Burada belki de bir yıkanma ünitesi düşünülmelidir. Güney duvarındaki blok taşlarda göçük ve onarım izleri gözlemlenir. Onarım, harçla tutturulmuş küçük taşlarla yapılmıştır. Güney kemerlere dıştan blok taşlarla girişler oturtulmuştur. Yine tonoz derinliğinin tam ortasına ikinci destek kemerleri atılmıştır.

Doğu kısa yan ise, görülebildiği kadarı ile dıştaki bloktu kabuk duvarın oluşturduğu bir apsisle kapatılır. Batı kısa yüzde de yine apsidial bir kapanmanın varlığı algılanmaktadır. Ancak bu apsistler en dışta düz bir duvarla birleşerek yapıya tam bir dikdörtgen görüntüsü verirler. Batı yönde güney duvarları hizasında uzanan başka duvar kalıntıları da mevcuttur. Bunlar bir ön avluya veya hayvanların toplandığı bir alana ait olabilir.

TLOS BÜYÜK HAMAM

T. Fatih GÜLŞEN

Stadyumun güneydoğusu ile tiyatronun güneybatısı arasında, Xanthos Vadisi'ne egemen bir konumda yapılan hamamın ayrıntılı bilimsel yayını Fatih Gülşen tarafından tamamlanmıştır. 45.80x28.50 m. ölçülerinde ve sıra tipli hamamlar grubundaki Tlos Merkez Hamamı, plân özellikleri (Çizim: 10), duvar işçiliği, sıva, ısıtma sistemi, süslemeleri ve yapının yakınlarında ele geçirilen bir yazıtta göre İ.S. geç 2. -erken 3 yüzyıl civarında olmalıdır.

KUMCAĞIZ MEVKİİ

Erdoğan ASLAN

Havva KESKİN

Yamaçta ele geçirilen lahit kapağının dış yüzeyi ince murçla ve tüm profilleri bıçak inceliğinde işlenmiştir. Mahya girişi yoktur. Semerdamin kısa yüzlerinde ortadan ahşap hatil geçer. Bu dikey hatil, kapağın doğu dar yüzünde formu kareye yakın pencere gibi büyük bir açıklıkla bölünmüştür. Bunun içinde ve kenarında herhangi bir profil bulunmaz; ancak sağ ve sol yanlarında, kenardan eşit uzaklıkta simetrik iki dübel deliği açılmıştır. Bu da açıklığın belki de metalden bir kapakla örtüldüğünü göstermektedir.

Kapağın hemen güney alt bitişiğinde ikinci bir lahit kapağı ve doğusunda da bir lahit afitliği bulunmaktadır. Parçalar arasında herhangi bir bağlantı tespit edilememiştir. Ancak kapaklardan biri, yamaçın biraz daha üzerinde konumlanan ana kayadan oyulmuş lahte ait olabilir. Bu lahit ve oyulduğu kayanın kuzey alınacına oyulan "niş-mezar", bu görünüşleri ile Tlos'ta üniktir. Lahitin kuzey ucu büyük bir kütle halinde yere düşmüş ve iki büyük parçaya ayrılmıştır. Niş-mezarın içindeki oyuk yukarıya doğru öne gelerek daralır. Buna karşın iki yana doğru dar da olsa bir açılım vardır. Düzgün işlenen girişte oldukça belirgin bir profil yer alır. Olasılıkla urne defin işlevine yöneliktir. Bir stel oturulması pek mümkün görünmemektedir; zira sırtı yuvarlak ve yanlarda da açıklık bulunmaktadır. Nişin kuzey ön yüzüne bakan yamaçta kırık bir kapı parçası bulunmuştur (Resim: 4). Üzerinde kapı tokmağı bulunan profilili kapı, niş açıklığı için uygun değildir; ancak benzer bir işlevi olmalıdır. Olasılıkla bugün üzeri örtülü bir kaya mezarının kapısı olabilir.

YAZITLAR

Martin ZIMMERMANN

Çalışmaların öncelikli amacı, yayına hazırlanan kaya mezarları üzerindeki yazıtların kontrolü olmuştur. Önceden bilinenlerin transkripsiyonları yeniden ele alınmış ve TAM II 600-608 numaralı yazıtlardan yeni istampajlar yapılmıştır. Ayrıca, yeni bulunan yazıtların kopyaları yapılmıştır. Bu bağlamda dokuz yeni yazıt söz konusudur. Bunların tamamı tiyatronun doğusundaki Türk mezarlığında ele geçirilmiştir. Aralarında uzun bir mezar yazıtıyla, Septimius Severus'u onurlandıran yazıtlar en önemlileridir. Önemli bir istampaj çalışması da Davlun Tepe Eğriçam mevkiindeki küçük nekropol alanında yapılmıştır. Buradaki üç mezardan kapsamlı yazıtlar ele geçirilmiştir.

ARSADA LÂHİTLERİ/DİKME

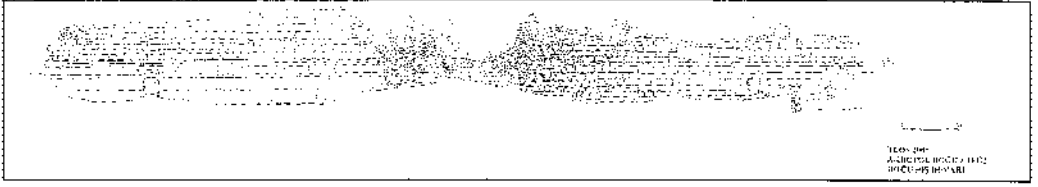
Havva İŞKAN

"Tlos Lâhitleri" yayınının katalog çalışmasına Arsada karşılaştırma örnekleri ile devam edilmiştir. Bu nedenle yapılan araştırma sırasında, bir çiftçi ailenin bahçesinde

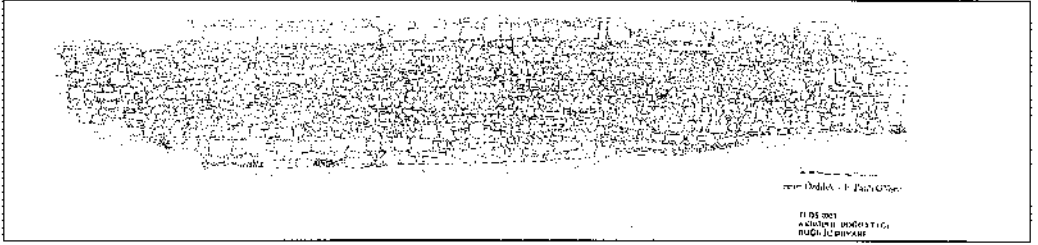
de lâhit bulunduğu yolunda bir haber alınmıştır. Olası bir Roma Çağı lâhti bulmak amacıyla gidilen evde, ailenin tekne diye tanımladığı taşın, ahırın arka duvarını taşıdığı görülmüştür. Aynı anda farkedilen bir başka özellik ise taşın bir lâhit teknesi değil, bir dikme anıt olduğu gerçeği, biz Likya araştırmacılarını özellikle çok sevindirmiştir. Tanımlama üzerine dikmenin altı da ahırın hemen yanındaki saman yığınlarının altında ortaya çıkarılmıştır.

2.68x2.53 m. ile yaklaşık kare bir platformun üzerine, aşağıdan yukarıya doğru yükselen ölçülerde bir kademelendirme yapılmıştır (Çizim: 11). En alt basamak 20, ikincisi 34 ve üstteki 47 cm. yüksekliğindedir. En üstte, kenarı 30 cm.lik kare formu bir oturma izi mevcuttur. İşte buraya 2.75 m. yüksekliğinde ve bir yüz genişliği 80 cm. olan dikme oturtulmuştur. Dikme yukarıya doğru ca. 2 cm.lik minimal bir küçülme gösterir. Dikmenin duvarın iç ve dış tarafında görünen yüzlerinde herhangi bir yazıt ya da kabartmaya rastlanmamıştır. Ancak aşağıya dönük yüz ile duvarın oturduğu yüz, doğal olarak görülememiştir. Fethiye Müzesi ile ortaklaşa yapılacak bir çalışma sonucunda bu dikmeyi altlığı ile birlikte müzeye taşımayı amaçlıyoruz. Umarım bunu gerçekleştirmek mümkün olur.

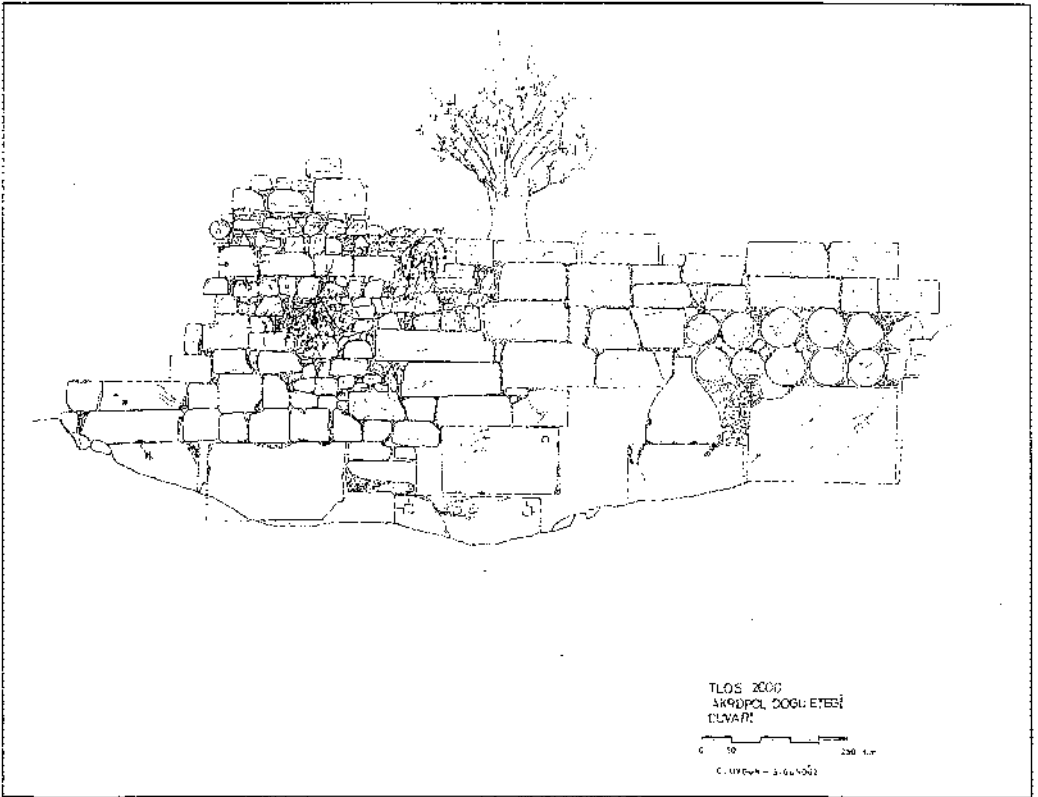
2002 yılında Tlos yüzey araştırmasına yayın amacıyla ara verilmiştir. Lykia periyodünün 5. sayısı olarak hazırlanan "Tlos Yüzey Araştırmaları 1992-2002" kitabı basıya girmek üzere ve Akdeniz Üniversitesi Likya Uygarlıkları Araştırma Merkezi adresinden temin edilebilir.

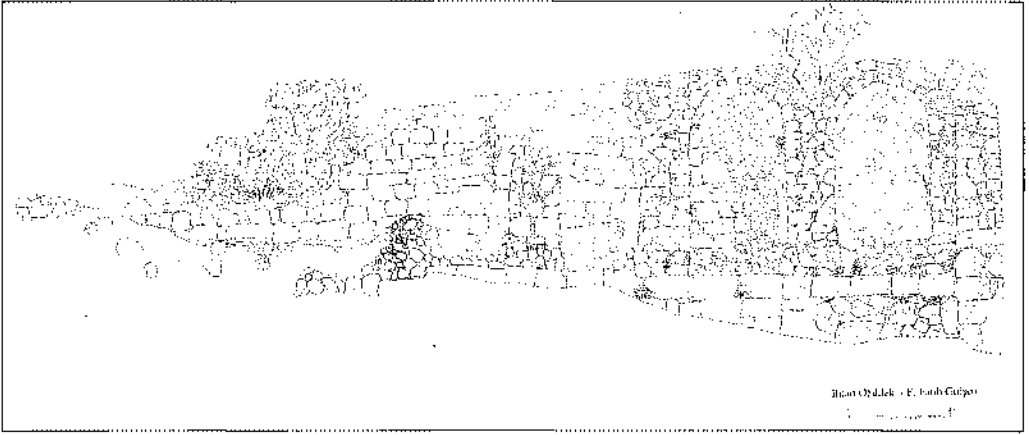
Çizim 1: Tlos 2001, akropol doğu eteği doğu dış duvarı

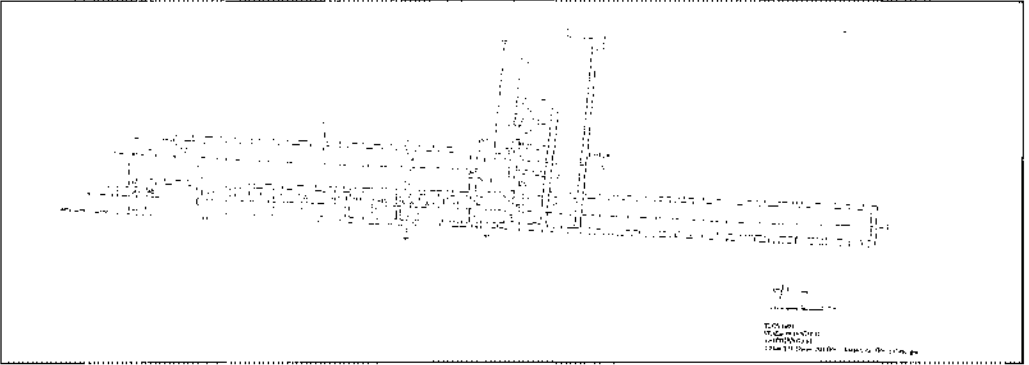
Çizim 2: Tlos 2001, akropol doğu eteği doğu iç duvarı

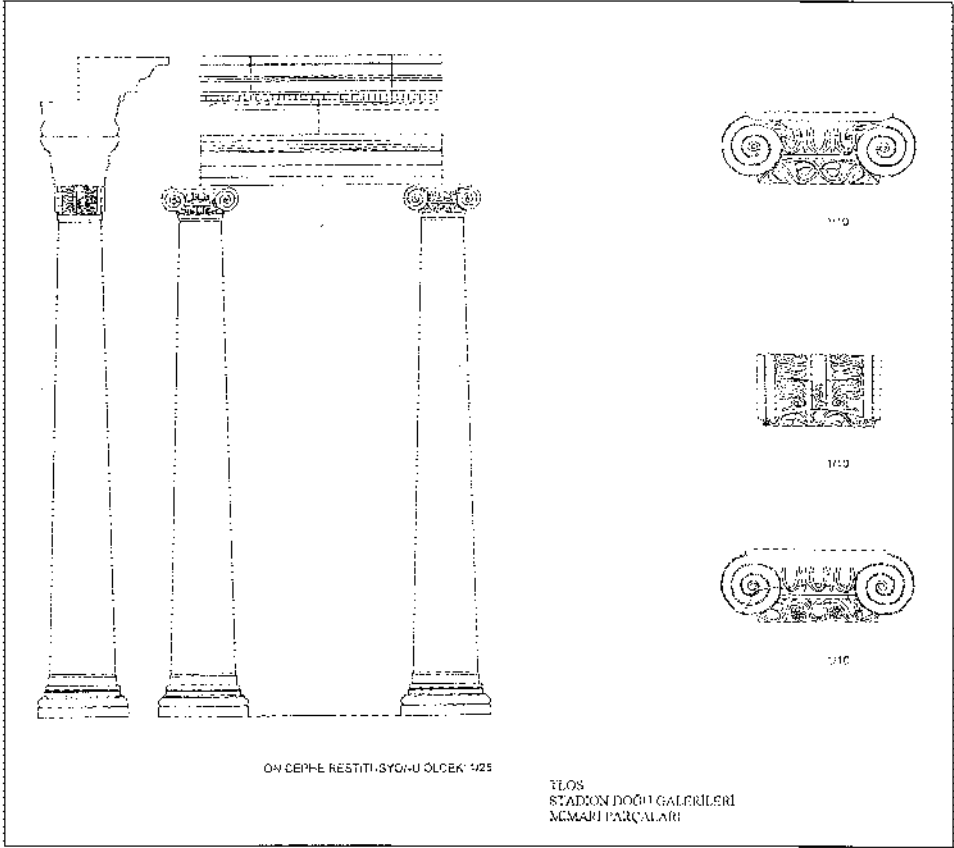
Çizim 3: Tlos 2000, akropol doğu eteği duvarı

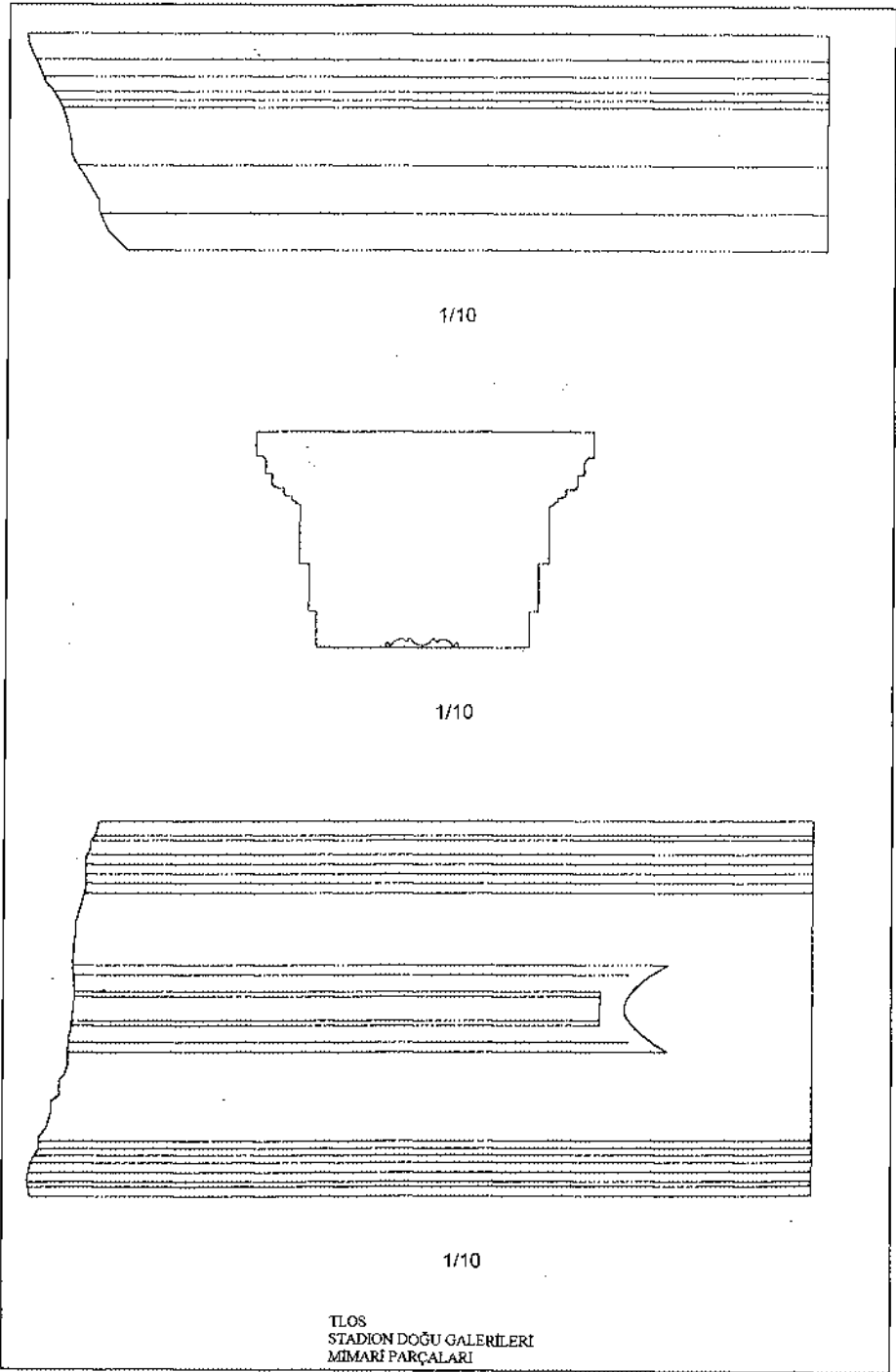
Çizim 4: Tlos 2001, akropol doğu eteği batı duvarı

Çizim 5: Tlos 2000, stadion doğusu yapı birimleri

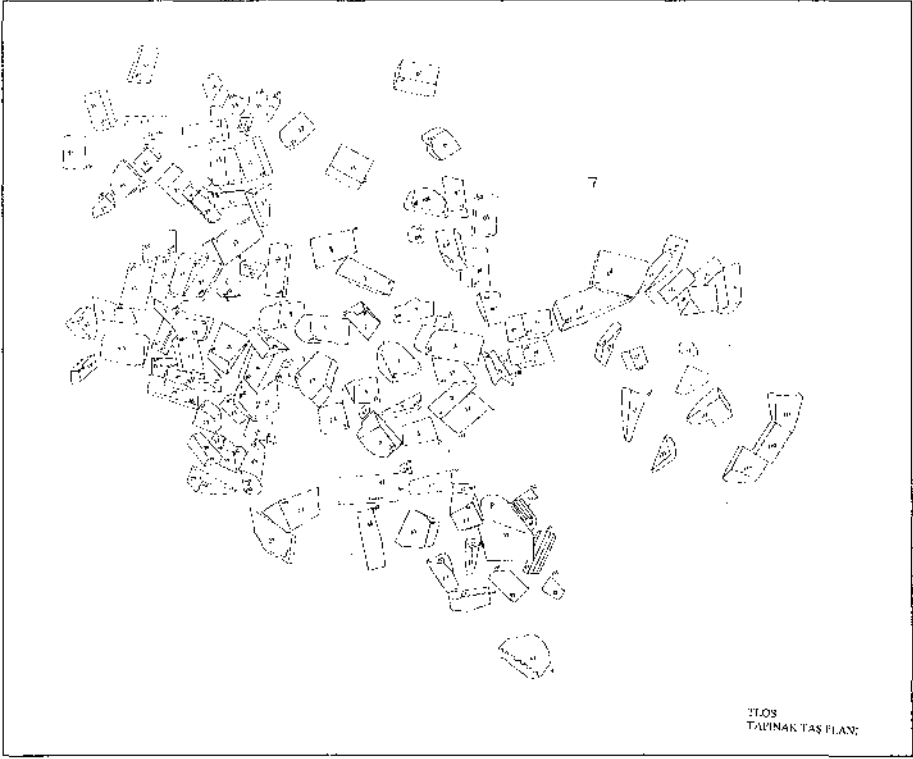

Çizim 6: Tlos, stadion doğu galerileri mimarî parçaları

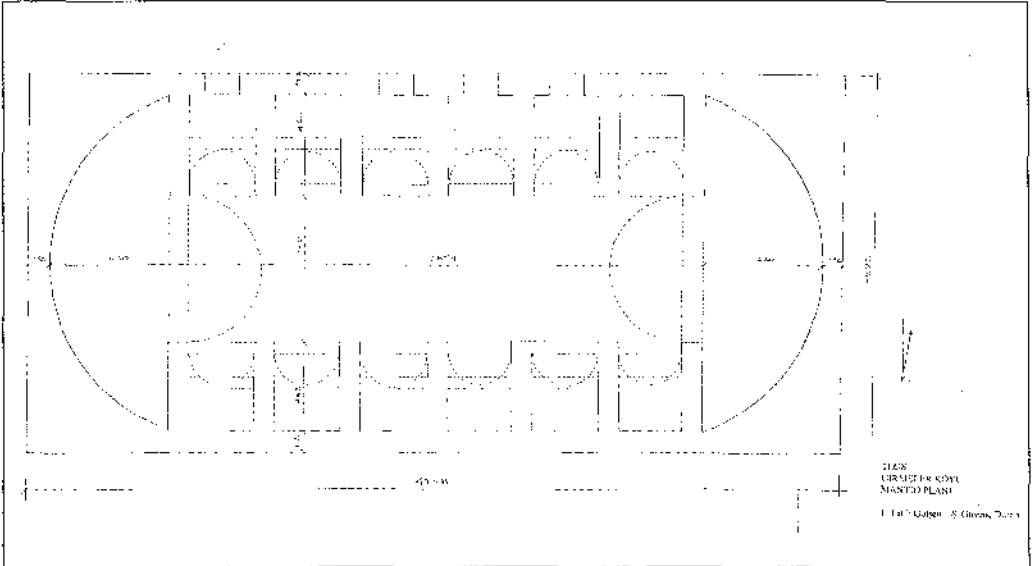

Çizim 7: Tlos, stadion doğu galerileri mimarî parçaları

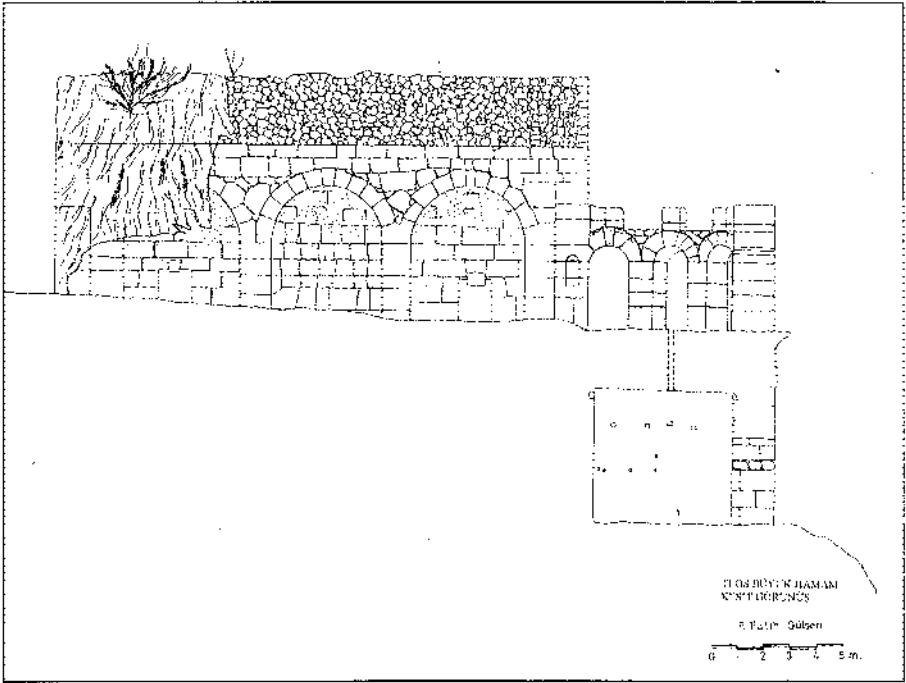

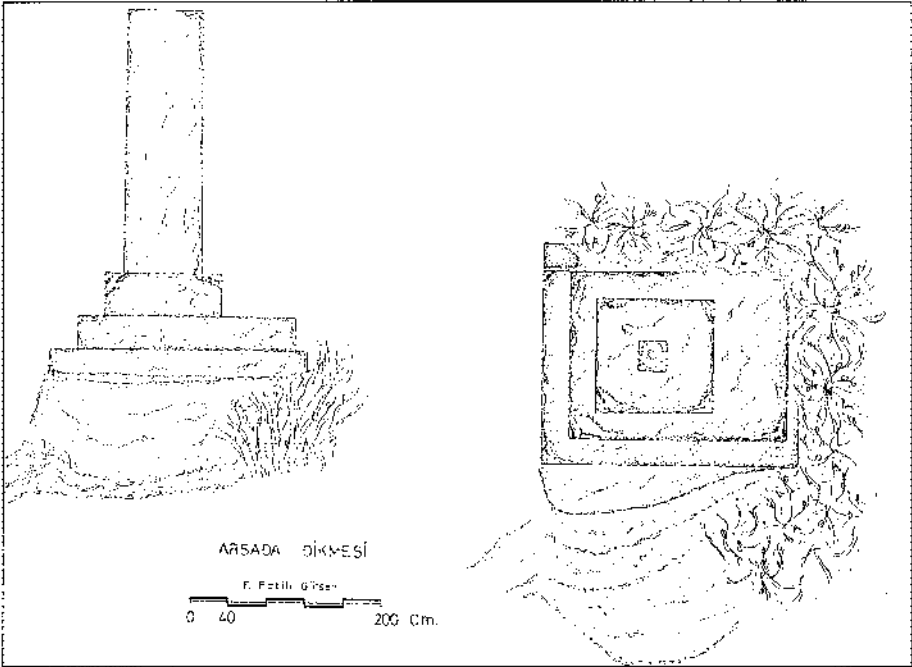
Çizim 8: Tlos, tapınak taş plânı

Çizim 9: Tlos, Girmeler Köyü mantio plânı

Çizim 10: Tlos, Büyük Hamam, kesit görünüşü

Çizim 11: Arsada dikmesi

Resim 1: Tlos, stadyum doğu yapıları

Resim 2: Tlos, stadyum doğu yapıları, aıtlık

Resim 3: Tlos, mantio

Resim 4: Tlos, kapı

THE ELEVENTH SURVEY OF THE GREAT PALACE: THE CROSSING OF THE ITINERARIES

Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESCHINI*

The survey took place in the first three weeks of July 2001 under the constant guidance and assistance of our Representative of the Government, Sayın Azime Evrensel. The survey was directed by Dr. E. Bolognesi Recchi Franceschini (Ass. Palatina-Istanbul) and Prof. Dr. Reha Günay (Yıldız Teknik Üniversitesi). Member of the team were the chartered surveyor Ciro Sugameli and the architect Pelin Kotas, for topographical and architectural surveying; Dr. Bruno Fabbri and Dr. Michele Macchiarola (CNR-ISTEC of Faenza) for material analyses¹.

We took this year to inspect better some crucial points for the completing of the Great Palace survey between the walls of the Topkapı Saray, St. Sophia, the Blue Mosque, St. Sergius and Bacchus, today Küçük Aya Sofya, and the sea of Marmara (Fig. 1). We shall recall that the Great Palace was founded, together with the foundation of the City by Constantine (312-37) after his defeat of Licinius in 324. The City was dedicated by 11th May 330, and the Palace had already to exist in its essential parts². It was located near the City Hippodrome, approximately where today are, on one side, the Four Season's Hotel and the Excavations of the Old Prison of Sultanahmet, conducted by the Archaeological Museums of Istanbul and directed by Dr. Alpay Pasinli³; and where on the other side are the Blue Mosque and the Mosaic Museum of Arasta Sokak, the site, this last, of the recent researches and restoration by the Austrian Academy of Science and the Turkish Institute of Restoration⁴. Such were the two highest

* Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESCHINI President, Palatina-Istanbul Association, Corso Italia, 29 1-00198 ROMA.

1 We are most grateful to Dr. Alpay Pasinli, Director General Directoret of Monuments and Museums; Dr. Halil Özek, Director of the Archaeological Museums of Istanbul; Dr. Mustafa Akkaya, Director of St. Sophia Museums; Prof. Ulkü Izmirlioglu, Director of the Restoration Department of the Ministry of Culture in Istanbul. As usual, without their help and kindness, we would not have been able to present these results.

2 G. Dagron, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Paris 1974, pp. 5-30; cfr. anche W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, pp. 229-237; C. A. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècle)*, Paris 1985, pp. 23-24.

3 A. Pasinli, "Büyük Saray Bölgesinde Sultanahmet Eski Cezaevi Bahçesindeki 1997-1998 Kazı Çalışmalarına Ait Rapor", *10. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 26 - 28 Aprile 1999, Kuşadası, Ankara 2000, p. 108. Idem, "La zona settentrionale del Gran Palazzo: interventi di scavo nel giardino della vecchia prigione di Sultanahmet", in Eugenia Bolognesi Recchi Franceschini, *Il Gran Palazzo degli Imperatori di Bisanzio*, in corso di pubbl., pp. 37-45. Istanbul Arkeoloji Müzeleri, *Palatium Magnum, Büyük Saray Bölgesi Kazı Buluntuları Sergisi*, 21 Maggio - 21 Luglio 2002, Archaeological Museums of Istanbul.

4 W. Jobst-E. Yücel, *Österreichische Türkische Restaurierungsarbeiten an den Mosaiken des Großen Palastes von Konstantinopel, Ayasofya Müzesi Yılığ*, 10, 1985, pp. 11 ss., pp. 75 ss.; vedi anche W. Jobst, *Der Kaiserpalast von Konstantinopel und seine Mosaiken*, *Antike Welt*, 18, 3, 1987, pp. 3 ss.; P. Berzobohatty-W. Jobst, *Mosaikenforschung 1988. Bericht über die Arbeiten an Palastmosaik*, Österr. Akademie der Wissenschaften, *Anz. phil.-hist. Kl.* 126 (1989) pp. 225-238; W. Jobst-H. Velters eds., *Mosaikenforschung im Kaiserpalast von Konstantinopel. Vorbericht über das Forschungs- und Restaurierungsprojekt am Palastmosaik in den Jahren 1983-1988*, Wien 1992; W. Jobst-B. Erdal-C. Gurtner, Istanbul. *Das große byzantinische Palastmosaik*, Istanbul 1997; W. Jobst, "The mosaics of the Great Palace", *A.I.E.M.A.*, November 2001, Ecole Française de Rome, to be publ.

terraces we have identified on the slope of the hill, the blue terrace and the dark green terrace (32 and 26 m. above sea level), part of the Upper Palace. With Justinian I (527-65) the Palace came down to sea, as far as Hormizdas Palace, private mansion of Justinian before he became emperor. We speak of the southern sectors of the connecting light green terrace (21 m.) and of the higher terrace of the Lower Palace (the yellow terrace, 16 m. above sea level), with a sudden descent to the pink terrace, at sea level. With Justinian II (685-95 / 705-11), Theophilos (827-42) and Basil I (867-86), between the eighth and the ninth century, the Palace complex was further enlarged. It englobed then the entire region near the sea between Hormizdas and the monastery of the Hodegetria. This means today as far as the walls of the Topkapı Sarayı, near Sarayburnu, where the waters of the sea of Marmara mix up with the streams of the Bosphoros. Such were the east and north sectors of the terraces of the Lower Palace: the above mentioned connecting light green terrace at 21 m., and the yellow terrace at 16 m. above sea level; but also the orange terrace at 6 m. a.s.l., and the pink terrace at the sea level⁵. With Constantine VII Porphyrogenitus (913-59) the Palace was at the height of its splendour. But soon afterwards Nicephoros Phokas (963-69) reduced it to a much defended castle, whose stronghold was considered to be between the Curved Part of the Hippodrome and the sea of Marmara⁶.

Within this picture, we shall come now briefly to the visible connections between the terraces as we may interpret them, through the Palace itineraries. Such connections, both open-air and underground, between the part of the Palace near the Hippodrome and the part of the Palace near the sea, between ultimately Upper and Lower Palace, they are one of the crucial knots at the core of the Great Palace: I refer in particular at the levels between Mosaic Peristyle and Apsed Hall, in the Upper Palace, and the religious complex of the mosque of Kapı Ağası Mahmut Ağa, in the Lower Palace. Together with the architectural tables drawn by arch. Daniele Garnerono upon the topographical basis afforded by the Chartered surveyor Ciro Sugameli, I would like then to propose a connection of the existing ruins with the known literary sources (Fig. 2).

We need thus to refer at the Book of Ceremonies, which is the most important literary source referring at the Palace complex, compiled at the time of Constantine VII Porphyrogenitus, when the Palace was at the height of the splendour⁷. The buildings are given here in a sequence. To visualise in which area of the Palace a cortège moves, a reception is given, a promotion takes place, gives form to the broad canvas we

-
- 5 F. Boigues, *The Great Palace Survey: the First Season (1992)*, *Araştırma Sonuçları Toplantısı XI*, Ankara 1993, pp.19-34; Idem, *The Great Palace Survey: the Second Season (1993)*, *Araştırma Sonuçları Toplantısı XIV*, Ankara 1996, pp.127-132; Idem, *The Third Season of the Great Palace Survey (1994)*, pp.133-142; Idem, *The Great Palace Survey: the Fourth Season (1995)*, *Araştırma Sonuçları Toplantısı XV*, Ankara 1997, pp.15-30; Idem, *The Great Palace of the Byzantine Emperors: Stages of Development and Main Areas of Activity*, in W. Jöstl-II, *Kaiser-V. Schönböckler (Eds.), Neue Forschungen und Restaurierungen im Byzantinischen Kaiserpalast von Istanbul*, Akten der Internationalen Fachtagung vom 6.- 8. November 1991 in Istanbul, Verlag Der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1993, *7-19. The terraces shown in that paper were based upon the ground levels shown in the Insurance Map of 1917. In this paper, the ground level map at the basis of the terraces is the survey map by Mr. R. Ainslie drawn in December 1992, thanks to the generous help of Dr S.Crawford and Dr. E. Imrey.
  - 6 P.Guilhard, *Études de topographie de Constantinople Byzantine*, Paris 1969; Mango, *The Brazen House: a study of the vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Copenhagen 1959; J. Bardil, *The Great Palace of the Byzantine emperors and the Walker Trust: excavations*, *Journal of Roman Archaeology* 12 (1999), pp.216-30; F. Ricciognesi Recchi Franceschini, 'Gran Palazzo di Costantinopoli: il sistema delle terrazze attraverso le fonti documentarie ed archeologiche', *Bizantinistica*, ser.II, anno 2, 2000, pp.197-242.
  - 7 The Book was probably intended for internal use within the Palace, since only two copies have survived (cfr. Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. G.Y. Moravcsik, transl. R. J. H. Jenkins, C.F.H.B., *Dumbarton Oaks Texts*, Washington 1967, 32). Notwithstanding the discovery of new material in the late 1950s by C.A. Mango and I. Sevçenko in the Greek Patriarchate of Istanbul (C.A. Mango and I. Sevçenko, 'A new Manuscript of De Ceremoniis', *DOP XIV* (1960), 247-249) the main manuscript is still the Leipzig manuscript, first edited by Leich (1761-1764) reprinted in the Bonn Corpus (Constantinus Porphyrogenitus, *De Ceremoniis Aulicis Byzantinae*, I.I. Teiske ed., 2 vols. (C.S.H.B. Bonn 1829-1833). Vogt's edition was never completed: it contains Greek text, commentary and French translation of Book I, chapters 1-83 only (Constantine Porphyrogénète, *Le Livre des Cérémonies*, A. Vogt ed., 2 vols. in 2 parts each (*Budé*, Paris 1935-40). New researches are at the moment followed up under the guidance of S. Dagron, at the Centre d'Études et de Civilisation de Byzance and under that of O. Kreston at the Österreichische Akademie der Wissenschaften. For the Great Palace Complex interpretation through the Book of Ceremonies see J. Ebersolt, *Le Grand Palais de Constantinople et Le Livre des Cérémonies*, Paris 1910.

are looking for. The basic sequence of buildings given on the occasion of the ceremonial itineraries is often completed by an indication of the levels upon the different terraces of the Palace.

But, before hypothesising the possible appearance of the Palace on the occasion of a certain ceremony, we have to take into account that many chapters within the Book were of different dating. Bury divides the series of chapters either prior to or within the central period of the collection of the Book, the reign of Constantine VII Porphyrogenitus (913-59), with the only exception of the two chapters dating to or after the reign of Nicephoros Phocas (963-69)⁸.

As a result, the Palace of the ninth-tenth century was quite different from the early Palace of the fifth-sixth century. Now, we shall refer at the ninth-tenth century Palace, when the complex reached the maximum splendour and the whole of it was connected by the corridors' cobweb: I mean in particular the itineraries paced by the emperor and his court, between the Palace near the Hippodrome, and the Palace near the sea (Fig. 3).

The mosaic Peristyle with the Apsed Hall in the Upper Palace and the religious complex of Kapı Ağası Mahmut Ağa, in the Lower Palace are part, in my opinion, of the short itinerary followed by emperor and dignitaries between the Hippodrome, from the west, or St. Sophia, from the north, and the throne hall of the Chrysotriklinos, which was probably located just to the west of Kapı Ağası Mahmut Ağa Camii. I shall try to simplify the complicated branches of the Palace's itineraries by considering first one main itinerary from west to east, that is, from the Hippodrome (today At Meydanı) as far as the Apsis, which I think might be identified as the complex of the Peristyle and Apsed Hall, at the edges of the upper Terraces; descending then, from east to south, from the Apsis to the Chrysotriklinos terrace, where the complex of Kapı Ağası Mahmut Ağa stands today, getting from there to the Boukoleon Harbour, approximately at the height of the so-called House of Justinian in the sea-walls.

From west to east, anyway, in the direction of the Hippodrome, the itineraries to or from the Chrysotriklinos (throne hall of the ninth - tenth century Palace) are described in the chapters of the Book of Ceremonies on the occasion of the races in the City-Hippodrome. Though collated in the tenth century, the chapters were most probably derived from older descriptions, dating at least to the early seventh century. There, the emperors went to the Hippodrome from the Chrysotriklinos; and from the Hippodrome, at the end of the races, they went back to the Chrysotriklinos. They passed first through the Triconch (part of the complex of Sigma and Triconch, where both circus factions of the Blues and of the Greens held their ceremonies within the Palace and where in the Sigma dignitaries and ministers waited for the emperors just out of the Sacred Palace.) They went then through the Apsis, (which I suppose was the Peristyle and Apsed Hall area), the much venerated oratories of Daphne, and the Augusteus (main hall of the private apartments). Finally, after going into the chapel of St. Stephen (near the so-called Octagon at the end of the eventual corridors of the Daphne recently questioned)⁹, they came to the *Kochlias*, the spiral staircase *par excellence*, between Palace and Hippodrome and climbed up to the *kathisma* (the imperial Loggia for the emperor to watch the games in the Hippodrome). I have chosen the case of the Golden Hippodrome, opening the season of the first Sunday after Easter, to exemplify this route. The emperor and the gentlemen of Chamber and Bedchamber are the sole actors in the ceremony.

8 J.B. Bury, "The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogenitus", in *E.H.R.* XXII (1907), 209-227, 417-439: part. 212-214.

9 E. Bolognesi-J. Featilerstone, "The boundaries of the Great Palace: Cer. II. 13", in *Études en honneur de Gilbert Dagron*, Paris 2002, to be publ.

1. The Golden Hippodrome¹⁰

<i>Emperor and koubouklion</i>
The emperor dressed up his goldwoven <i>saghion</i> and preceded by the ministers of the <i>kouboukleion</i> he goes through the passages of the Triconch <i>Cer.1.68 (304.15-18)</i>
of the Apsis, <i>Cer.1.68 (304.18)</i>
and of Daphne, lighting up the tapers in the oratories, as it is due to him. <i>Cer.1.68 (304.19)</i>
Gone through the Augusteus, <i>Cer.1.68 (304.20)</i>
he goes into St.Stephen <i>Cer.1.68 (304.20-21)</i>
and from there he goes up through the private spiral staircase in to the Bedchamber of the <i>kathisma</i> . <i>Cer.1.68 (304.21-22)</i>

A long series of passages, or corridors, are mentioned as the actual way going through the mentioned monuments, taking their names from the monumental areas they went through. Passages? Corridors? Courtyards? We are not certain. Such itineraries might have been made by covered or uncovered corridors; or also sometimes by elongated courtyards with porticoes. The existence of corridors of Daphne or of the Covered Hippodrome on the basis of the sources we know has been indeed recently questioned by J. Featherstone and by myself¹¹. This is yet again a strong reason for new archaeological research and excavations in the area between the Hippodrome and the Mosaic Peristyle: where we might as well find finally that covered corridors actually existed between the two.

In this respect, about the names we can give to the parts of that route, I would like to call for attention on its central part, between the Triconch and the Augusteus, in the Apsis area, adjacent to the oratories of Daphne. Such route is well analysed in the further itinerary, given in the Book as a standard ceremony on occasion of solemnial processions.

10 The itineraries are part of the main tenth century group of chapters, but they often refer at earlier dates. The games of the Golden Hippodrome, at the opening of the season, soon after Easter, as the celebration of the anniversary of Constantinople on 3rd May, go back at last to the fifth or the sixth century. For the games recorded in the Hippodrome and for the dating of the layers of different centuries collated together in the chapters of the Book of Ceremonies (1.68-73), see C. A. Mango, "Daily life in Constantinople", *JOBG* 31/1 (1981) (= C. Mango, *Byzantium and its image*, London, 1984, pp. 346-47) and, for the dating cfr. BURY, *Book of Ceremonies, cit.*, *E.H.R.* 22 (1907) pp. 433-34, and M. Mac Cormick, *De Ceremoniis, Oxf. Dict. Byz.*, s.v. For the titles of the dignitaries cfr. G. Milei, *Les noms des auries dans les acclamations de l'hippodrome, Recueil d'études dédiées à N.P. Kondakov*, Prague 1926, pp. 279f., arguing on this basis the fifth or sixth century dating for part of these chapters. For the games of the *Vota*, see Guillard, *Études sur l'Hippodrome de Byzance. Les courses de l'Hippodrome*, *ByzSl* 26 (1965), pp. 12-13 and *idem*, *Byz. Sl.* 27 (1966), pp. 26-28. For both *Vota* and *Brumalia* see further H. De Greeve, *Zwei byzantinische Pseudo-Etymologien*, *Byzantinische Forschungen*, 2 (1967), pp. 225-26.

11 Cfr. Bolognesi-Featherstone, *Boundaries, cit.*

2. Solemnia Corteges¹²

Gentlemen of the Chamber and of the Bedchamber	Emperors	Dignitaries and Ministers
<p>In the Sigma the emperors are welcomed by the <i>manglavion</i>, the <i>hetaireia</i>, the <i>logothetos</i>, with the (praelect of the) <i>kanikleion</i>, the protoascretis and the protonotary, civil and military administration of the Palace. They give thanks to the emperors and join up with them. <i>Cer. I. 1, 7.18-21</i></p>		
<p>Going then the emperors as far as the church of the most Holy Mother of God, the first to be built¹³. <i>Cer. I. 1, 7.21-23</i> <i>there they take the tapers from the praipositoi, those given to the praipositoi by the koubouklion, bow there three times with the tapers and give thanks to God¹⁴.</i> <i>Cer. I. 1, 7.23-8.3</i></p>		
<p>Then in the adjacent and following oratory of the Holy Trinity <i>Cer. I. 1, 8.3-4</i> <i>they do the same.</i> <i>Cer. I. 1, 8.4-5</i></p>		
<p>From there they come into the portico¹⁵ of the relics, soon following, <i>Cer. I. 1, 8.5-7</i> <i>and do the same again.</i> <i>Cer. I. 1, 8.7-8</i></p>		
<p>They proceed then out to the Baptistery where the three most great and splendid crosses stand <i>Cer. I. 1, 8.8-10</i> <i>and at a sign of the praipositoi the koubouklarai in charge depose the tapers.</i> <i>Cer. I. 1, 8.10-11</i></p>		
<p>The emperors from there go through the Triklmos of the Augusteus, where the gentlemen of the Chrysotriklinos and the men of the emperors remain, and wait for the emperors together with the <i>manglavitoi</i> and the <i>hetaireiotai</i>. <i>Cer. I. 1, 8.12-15</i></p>		

As far as our source says, the corridors of the Apsis are fully mentioned, but not those of Daphne. Of Daphne, the oratories alone are certainly quoted: not the corridors. Nonetheless, the end of the upper terracing there called indeed for strong supporting walls and possible vaulted chryptoporticoes behind them¹⁶. And after all the possible block of public buildings between the Augusteus and the Hippodrome, modelled in Constantinople upon the Palatine buildings in front of the Aula Jovis in Rome¹⁷, it might also suggest at their backs more of a set of covered corridors than of an open courtyard less easy to defend. Such open courtyard might exist more along the side of

12 For *prokensos*=solemnia cortège to which the emperor takes part, see Vogt, *Cérémonies*, cit. Commentaire I, pp.5-7. For a general frame of religious solemnia cortèges towards the Great Church= St. Sophia, Ibidem, pp. XXIII.

13 Normal lettering = literal translation from the Greek text.

14 *Italics* = free translation and summary from the Greek text.

15 Lit. "narrow passage". Cit. stenakios of the Golden Hand (Cer. I.1, 20.23) as portico of the Golden Hand (Cer. I.1, 52, 595.9-10).

16 G. Martiny, R. B. K. Stevenson, G. Brett *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, Oxford 1947, p. 3.

17 For recent studies on the Palatine see M.A. Tomei, "I Palazzi Imperiali sul Palatino", in *Palatia. Palazzi Imperiali tra Roma e Bisanzio*, 21-22 marzo 2002, to be publ.

the Hippodrome, at a sharp corner with the entrance beneath the Kathisma, as all military rules of defence demand for¹⁸.

The literary and the archaeological answers to the type of route encountered by the emperor at Daphné seem to diverge. But only sondages between the Hippodrome and the Peristyle of the Mosaics will finally solve the question.

We come finally to the second part of this short route, descending from the Upper to the Lower Palace, going on from the Chrysotriklinos to the harbour: sometimes quite direct, just the matter of a staircase, cutting straight the terrace of the Chrysotriklinos to the south, as described for example in the itinerary followed by Manuel II Komnenos (1143-80), while carrying up on his shoulders the tomb stone of Christ, arrived from Jerusalem by ship in 1171¹⁹ some other times, less direct, coming instead eastwards through the Chrysotriklinos terrace as far as to the Single Door opening onto the corridors of the 40 Martyrs, from there turning "on the right" to the adjoining Nea Ecclesia²⁰.

This was the first church with iconodule cycle after iconoclasy, dedicated by Basil I on May 881²¹. Then at the basis of the Chrysotriklinos terrace, the itinerary came to the loggia on the sea-walls and down to the Boukoleon harbour. This second part of the short itinerary may be exemplified on the occasion of the festivities held in the Palace on the honour of St. Helijas and of the Nea Ecclesia. In chapter 19 of the First Book of Ceremonies, the emperor distributed crosses to the senate in the Chrysotriklinos. The itinerary starts on the terrace, goes for a few yards along the descent of the Boukoleon, the Palace harbour, then from there diverts towards the Nea Ecclesia by turning right southwards.

3. The Feast of St. Elijah²²

Dignitaries and Ministers	Emperors	Gentlemen of the Chamber and of the Bedchamber	Ecclesiastical Ministers
<i>The senate enter in orderly ranks (into the Chrysotriklinos) and the emperor distributes a cross to each of them.</i> Cer. 1.19 (115.21-116.1)			
		.....singing litaniae (processional chants) they go through the middle of the terrace and the narrow passage of the Single Door, Cer. 1.19 (117.7-9) ²³	
		go down the descent of the Boukoleon and turn right, Cer. 1. 19 (117.9-10)	
getting down into the narthex of the New Great Church, where all the senate stand. Cer. 1.19 (117.10-12)			

18 "De obsidione toleranda (anonymus)", second treatise in the byzantine compilation edited by A. Dain-J. A. De Faucault, *Les stratèges byzantins. Travaux et Mémoires*, 2, 1967, it was dated probably to the end of the X c., but transmitted at the earliest by the XI c. (Scoriatensis Yl.:11 = Esc. gr.281; *Barberinus* 276 (olim II 97); *Vaticanus* gr. II 64). Cfr. also actual military architecture, as for example in X-XIII c. Italian castles (as Calcata, near Rome, and Montalto Marche, near Fermo).

19 Guill. Tyr., *Hist.*, XX.22

20 Cer. 1.19 (117.9-10). Cfr. itinerary 3, p.9.

21 Ps-Sym. 692; Geo. Mon. Cont. 845; Leo Gram. 258. For the year, see R. J. H. Jenkins and C. Mango, "The Date and Significance of the Terrestrial Homily of Photius", *DOP* 9-10 (1956), pp. 125-40.

22 A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites* (London 1895), pp. 269-97; Guiland, "Les Ports de Byzance sur la Propontide", *Byzantion* 23 (1953), pp. 181-238, part. 182; Guiland, "Le Palais du Boukoleon. La plage du Boucoleon", *ByzSl* 10 (1949), 16-27 (= *Études*, pp. 249-61); idem, "Le palais du Boukoleon", *ByzSl* 11 (1950), 61-71 (= *Études*, pp. 262-72); idem, "Le port palatin du Boukoleon", *ByzSl* 12 (1951), 187-206 (= *Études*, pp. 273-93); idem, "Études sur le palais du Boukoleon le Palais de Hormizdas", *ByzSl* 12 (1951), 210-237 (= *Études*, pp. 294-333); C. Mango, *Ancient Spolia in the Great Palace of Constantinople*, in C. H. Moss-K. Kieffer (edd.), *Byzantine East, Latin West. Art-historical studies in honor of Kurt Weitzmann*, Princeton University 1964, pp. 645-49; idem, "The Palace of the Boukoleon", *CahArch.* 45 (1997), pp. 41-50.

23 The itinerary was probably different. "διὰ μέσον τῶν στενωπῶν τῶν μονωραῶν καὶ τῆς ἑλληκῶς" corr.

Summarising, we have been speaking of a route coming from the *kathisma*, and reaching St. Stephen, the Augusteus, the oratories of Daphne, the Sigma and Triconch complex, the Chrysotriklinos terrace. By the Nea Ecclesia we came finally to the Bokoleon harbour.

Let us try now to identify this route on the site.

The location of the Triconch and Sigma complex, with the Apsis adjacent to it, is probably one good starting point²⁴ (Fig. 4). I would propose to identify the possible remains of the Triconch in the ruins brought recently to light in a private area to the west of Akbiyık Değirmeni Sokak, where a small apsidal building is still possible to be identified upon high substructures. It lay beside adjacent curved structures coming to the west beneath the terraced wall supporting on top the Peristyle and Apsed Hall complex. Behind the surviving small apsidal building strong stone and brick walls running parallel from west to east seem to suggest upon them a possible way climbing from there up north in front of the surviving small apsidal building thick low walls suggest the existence of a further important archaeological area to the west of it, as many surviving ruins confirm in the gardens of the houses which stand today between the small apsidal building we just spoke of, and the mosque of Kapı Ağası Mahmut Ağa further west. Sondages in this area might help to clarify the plan of these ruins, which I would hypothesise in the shape of a sigma, as it is otherwise suggested also by the pattern of the streets and the shape of the single properties. If we can then identify in this area the complex of Sigma and Triconch, I would propose to identify the strong parallel walls in east-west direction as the substructures of the Triconch corridors, climbing up from the Lower to the Upper Palace.

Once up onto the lower terrace of the Upper Palace, the corridors became, I think, the corridors of the Apsis, all around the buildings indeed of the Peristyle of the Mosaics and of the Apsed Hall (Fig. 5). Precisely in Mamboury Db, the cross-in-square underground building to the north of the Apsed Hall, a side corridor from east to west connects with a further corridor in north-south direction which shows in correspondence with the north-west side-chamber of the cross-in-square building a possible crossing with yet another corridor proceeding westwards²⁵ thus, towards the Mosaic Peristyle.

If we can consider the Apsed Hall and Peristyle complex as the Apsis, we might then tentatively identify Buildings 1 and 2 to the north of the Peristyle, partially excavated during the first campaign of St. Andrew's University in 1935-7, as part²⁶ of the oratories of Daphne, possibly *stenakion* or repository of the relics (Building 1) and the church of the Holy Trinity (Building 2). Coming then to the north-west corner of the Peristyle, a door and a possible set of stairs (if such might be the interpretation of the small ruin at the south-east corner of the Blue Mosque precincts)²⁷ may suggest the continuation of the route after the oratories up to the next level, the upper terrace of the Upper Palace. Not far from there, I think we might locate the Augusteus Hall, and the last part of the route towards the Hippodrome, at the back of the Main Triklinos opening onto the major courtyard of the Palace, northwards, coming through to the so-called Octagon, the Daphne Bedchamber, and finally arriving via the spiral staircase up to the Imperial Loggia in the Hippodrome. This for the Upper Palace route towards the Hippodrome (Fig. 6).

Coming now back again to the Triconch and Sigma complex, in the Lower Palace, we need to re-consider the imperial itinerary towards the Chrysotriklinos terrace and then to the harbour.

24 Th.Cont., *Vita Theophili* III, pp. 42-43; cfr Ebersolt, *GrandPalais*, cit., pp. 110-14; 120-26.

25 E. Mamboury Th. Wiegand, *Die Kaiserpaläste von Konstantinopel*, Berlin 1934, pp. 33-34.

26 *Great Palace*, I, cit., pp. 21-26.

27 E. Bolognesi Recchi Franceschini, "The Great Palace Survey: the second season", *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1996, p. 131

Akbüyük Değirmeni Sokak follows in my opinion the basic route of the corridors of the Holy Martyrs, coming at the edges of the upper terrace of the Lower Palace, where I would locate the Chrysotriklinos terrace. There stands today the little mosque of Kapı Ağası Mahmut Ağa, built upon Byzantine substructures, possibly in the place of the church of St. John Theologos, indeed at the north-east corner of the Chrysotriklinos terrace and at one end of the corridors of the Holy Martyrs²⁸ (Fig. 7).

From the small fountain part of the religious complex of the mosque starts the defence wall which allowed Cyril Mango for identifying to the east of it an external part of the Palace, whose core was instead to the west of it²⁹; indeed, the Chrysotriklinos Terrace on the higher terrace of the Lower Palace. Upon such defence wall still runs a passage-way which I would identify with the passage-way below the aerial passage mentioned in Theophanes Kontinuos (Vita Basili) from the Chrysotriklinos terrace toward the Lighthouse tower of the Boukoleon harbour. Beyond it, to the south of the Holy Martyrs²⁹ corridors, the area of the Nea Ecclesia might be located. Thus, the cortège coming from the terrace on the day of St. Helijah could in fact turn right towards the harbour, after by-passing for a short tract the gallery of the 40 Martyrs, heading eastwards. We can now go back to the Book of Ceremonies again.

We need to speak of the corridors going from north to south at the edges of the lower terrace of the Upper Palace, crossing perpendicularly the route from the Triconch to the Apsis.

Now, if the Triconch was probably already part of the Lower Palace, near as it was to the Holy Fourties and the Chrysotriklinos terrace to the Triconch came indeed also the corridors from St. Sophia. Before the Triconch, they were called the corridors of the Lord in the Christmas itineraries, starting in fact at the church of the Lord near the Consistorion (the Aula Regia of the early Palace). They went thus through the passages of the Lord to the Triconch and then to the passages of the Holy Fourties.

4. The Christmas Itineraries³⁰

Kouboukleion	Emperor	Dignitaries and ministers
	As soon as the emperor goes through the bronze gate of the Lord, the kouboukleion closes the doors and chant at the emperor. <i>Cer. I.17 (107.17-19)</i>	
	The emperor lights up tapers and prays after the praepositos has taken the tiara off from his head, <i>Cer. I.17 (107.19-22)</i>	
	Goes through the passages of the Lord <i>Cer. I.17 (107.22-23)</i>	
	and comes into the hemicycle of the Triconch. <i>Cer. I.17 (107.23-24)</i>	
	he goes through the passages of the Holy Fourties, <i>Cer. I.17 (107.24)</i>	
	goes into the Chrysotriklinos and all the kouboukleion is in the Chrysotriklinos and chant at the emperor. <i>Cer. I.17 (107.24-108.2)</i>	

28 E. Bolognesi Recchi Franceschini, *Il Gran Palazzo degli Imperatori di Bisanzio. Proposta di Parco Archeologico*, in corso di pubbl.

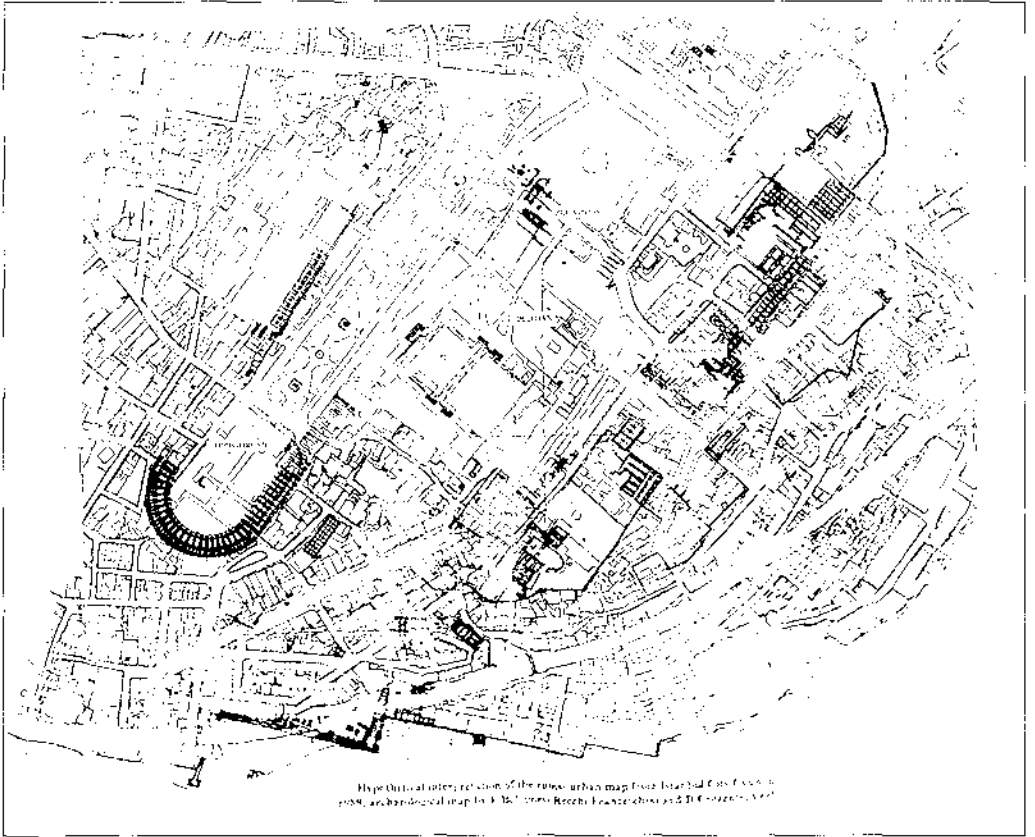
29 Mango, Boukoleon, cit. pp.42-45.

30 Cfr. nota 13.

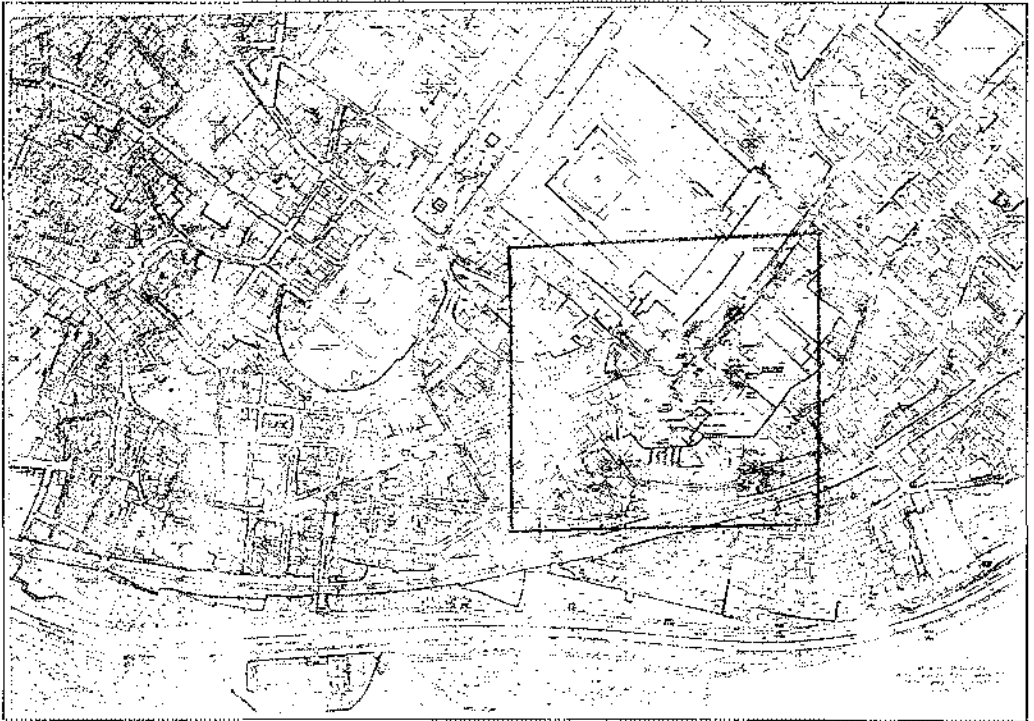
I would propose to identify now the corridors of the Lord to the east of the Paired Corridors, discovered by Palatina-Istanbul's Survey in an old paper warehouse, at the lower end of Akbıyık Caddesi, and the corridors of the Triconch in the Long Corridors of Mamboury and Wiegand, climbing indeed the slope from north-west to south-east (Fig. 8).

Coming now to the last part of this north-south route, the same corridors, after the Triconch, appear to be known as the corridors of the Eros, possibly from the small Theophilos' building which I would locate in fact near the Apsed Hall on the side of the Triconch.

By these corridors it was possible to descend at the end a spiral staircase directly down into the Lausiakos, western vestibule to the Chrysotriklinos hall. To clarify the shape of the system of galleries I would refer at the image of an irregular Y which would be identified on the slopes of the hill: the stem to the south being near the Chrysotriklinos and the 40 Martyrs Gallery, the upper branches to the west (Apsis and Augusteus), toward the Hippodrome, to the north (of the Triconch or of the Lord), toward the cathedral of St. Sophia. We can now go back to the Mosaic Peristyle and the Apsed Hall, in the Upper Palace, and to the religious complex of the mosque of Kapı Ağası Mahmut Ağa in the Lower Palace, from where we started initially. Between them, the corridors coming through the Apsis from the Sigma near the Chrysotriklinos climbed the drop of ca. 10 m., dividing Upper and Lower Palace at the south-east corner of the upper terraces. In the Book many passages mark indeed the centrality of the Apsis in the chain of corridors which descended the slope from the Hippodrome (west), or from St. Sophia (north), to the sea. From the Apsis it was then possible to descend from the Upper to the Lower Palace either by a spiral staircase, or by some further passages, arriving anyway in both cases to the Chrysotriklinos area near the sea. Concluding, I hope to have demonstrated the importance of the literary sources in the Palace studies, but the absolute necessity to verify them upon archaeological parallels elsewhere in the Roman world, and possibly, of course, in the Palace area.

Fig. 1: General Urban Map with the ruins of the Great Palace

Fig. 2: Area of the Palace with the Mosaic Peristyle and the mosque of Kapı Ağası Mahmut Ağa

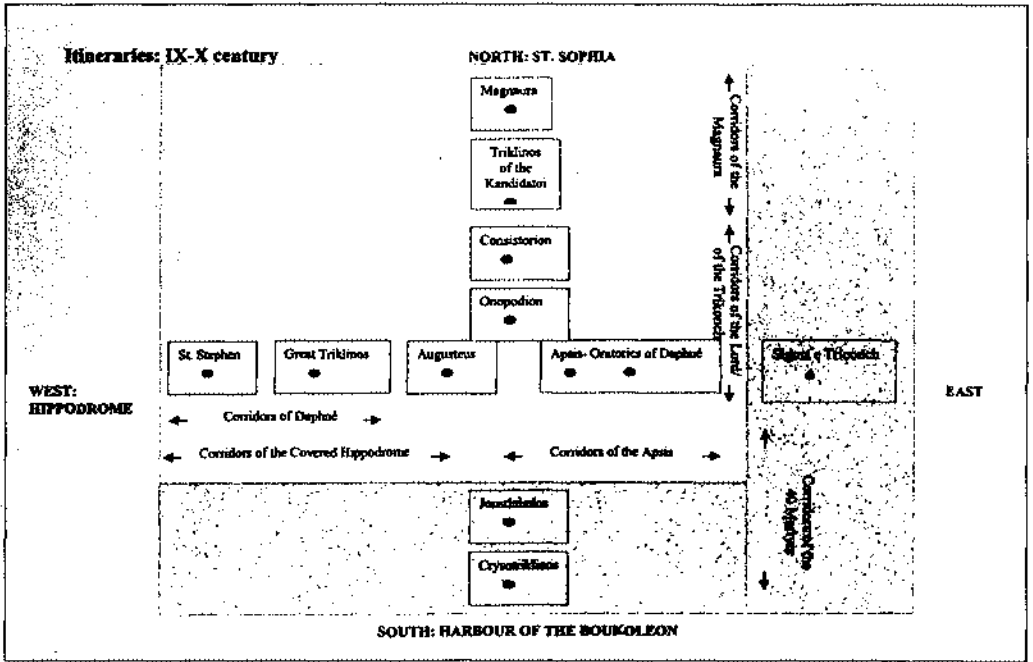

Fig. 3: Palace Itineraies (IX-X sec.)

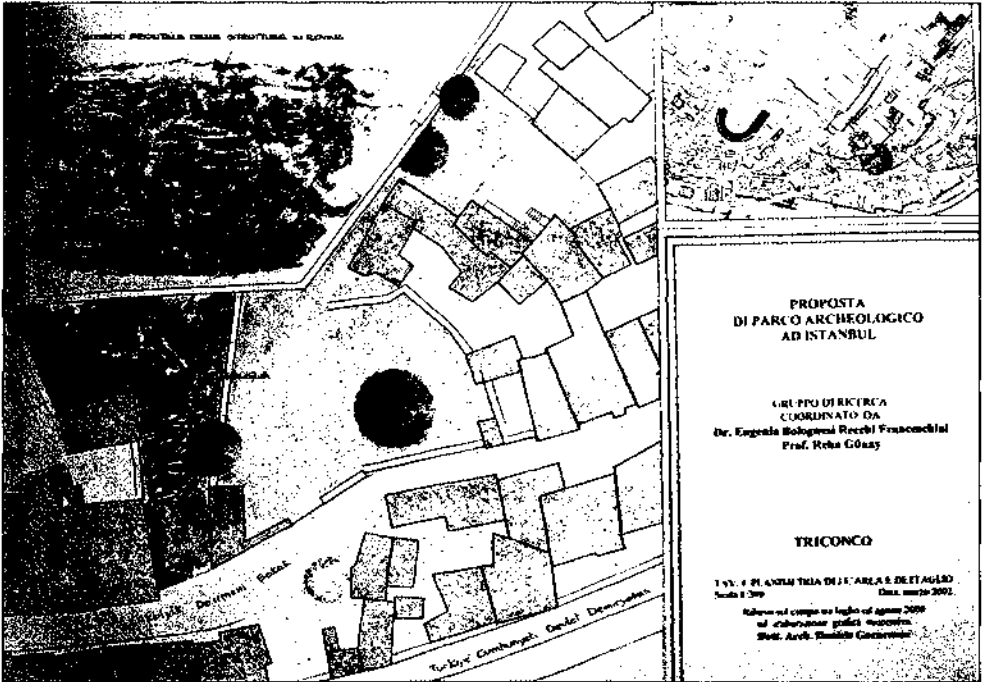

Fig. 4: Triconch

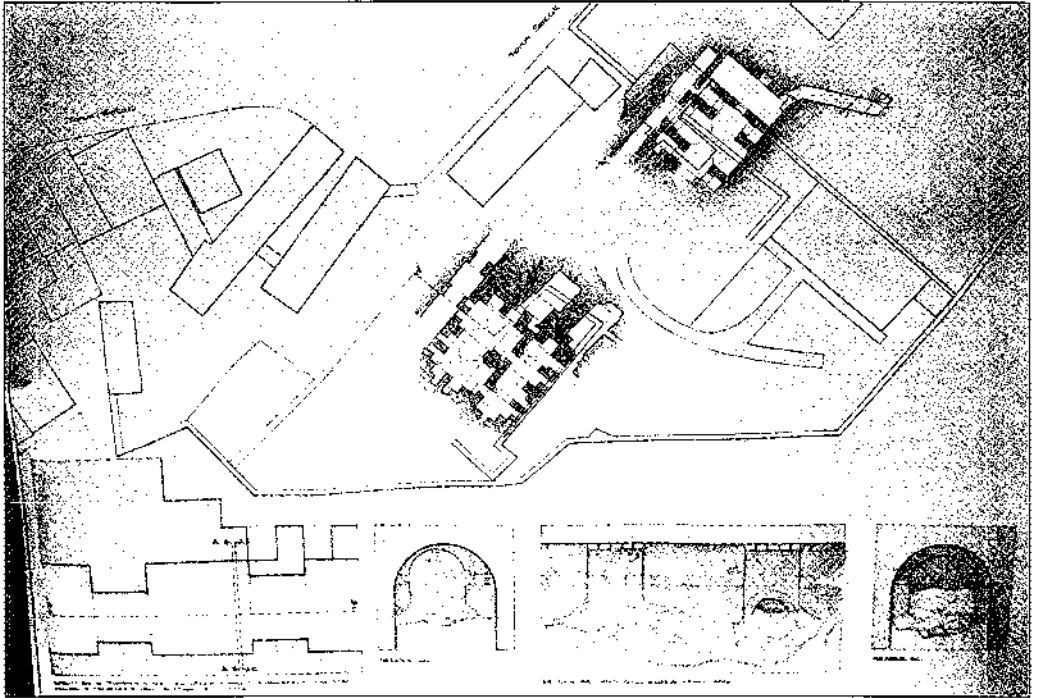

Fig. 5: Apsis

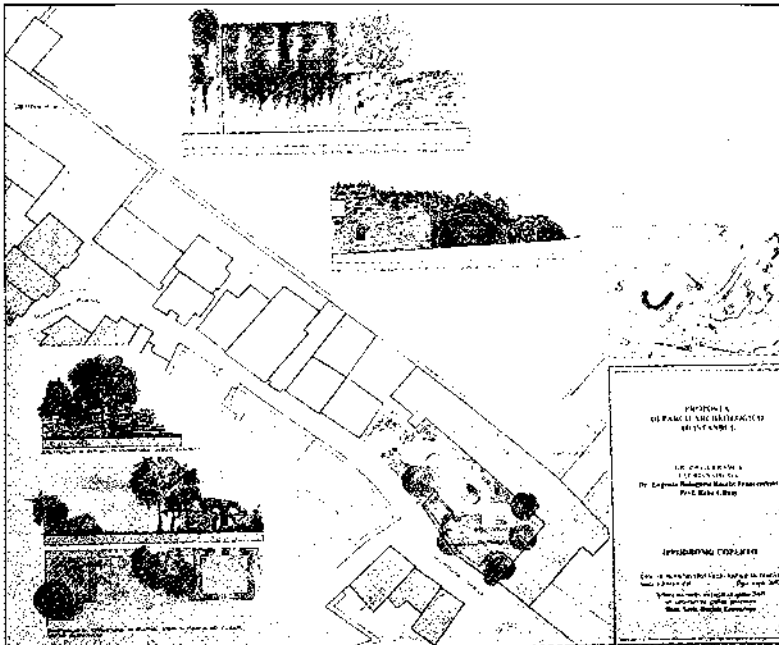

Fig. 6: Covered Hippodrome

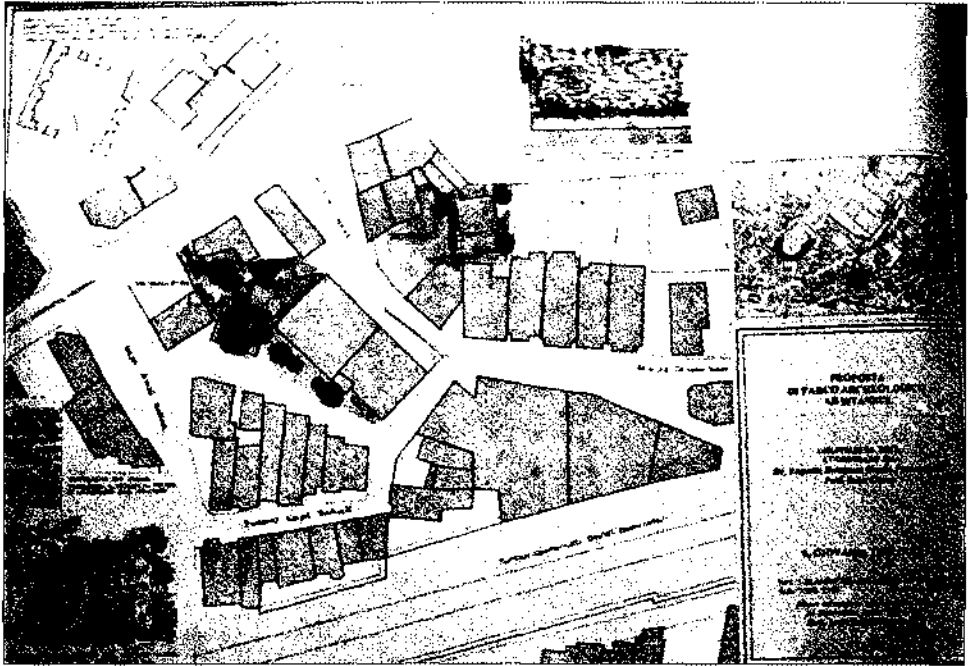

Fig. 7: Mosque of Kapı Ağası Mahmut Ağa

Fig. 8: Paired Corridors

LYKİA'DA BİZANS DÖNEMİ ARAŞTIRMALARI

Sema ALPASLAN*

1998 yılından itibaren sürdürdüğümüz "Lykia'da Bizans Dönemi Araştırmaları", 2001 yılında 28 Haziran-7 Temmuz tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Kültür Bakanlığı temsilcisi Sayın Sinem Karaş, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden Dr. Macit Tekinalp ve lisans öğrencimiz Şener Yıldırım'a Lykia'nın dağlık, zor arazi koşullarında, özverili çalışmalarından dolayı teşekkür ederim.

Lykia'daki Bizans Dönemi yerleşim ve yapılarının belirlenerek, mimarî ve liturjik işlevli taş öğelerin belgelenmesini amaçlayan proje kapsamında bu yıl, 9 yerleşim ve yapıda, toplam 46 taş eser, yazılı, çizili ve görsel kayıtlarla envanterlenmiş; aynı zamanda çalışılan yapıların bugünkü durumları saptanmıştır. Önceki yıllarla birlikte toplam 31 yerleşim ve yapıda belgelediğimiz taş eserlerin sayısı 324'e ulaşmıştır. Aynı zamanda, Kültür Bakanlığı'nın bu yıl resmen başlattığı uygulamada, incelediğimiz yapılar envanterlenerek, Bakanlık kayıtlarına geçirilmiştir.

Demre-Finike arasında Gökliman Koyu'nda, Kökburnu'ndaki kilise ve şapel kompleksi, yarımada'nın güneydoğu kıyısında, denizden yaklaşık 50 m. yüksektedir. 3 nefli bazilikal plânlı yapıda naosun kuzey duvarı kayaya oymadır. Batıdaki nartekse bir ve narteksten naosa üç kapı ile girilir. Doğuda apsisin güneydoğu köşesinde triconchos plânlı şapel, duvar malzeme ve tekniğine göre, kilise ile aynı döneme aittir. Triconchosun güneyinde, daha alçak seviyede ise tek nefli, doğusu apsisli ikinci bir şapel ve şapelin batı ve güneyindeki yapıların, farklı duvar tekniği ile sonraki yapı evresinde eklendiği belirlenmiştir. İlk yapı evresinin duvarları 0.50 m. genişliktedir ve yaklaşık 2.00-3.00 m. yükseklikte günümüze gelmiştir. Güneydoğudaki triconchos ve güneyindeki tek nefli şapelde, farklı malzeme ve teknik özelliklerinde, yapı evreleri izlenebilmektedir¹.

1998 yılı çalışmalarında, Demre-Muskar yolundan ulaşılan Karabel Köyü'ne yaklaşık 3 km. uzaklıktaki orijinal adı bilinmeyen ve kaynaklarda söz edilen Sion Manastırı olduğu düşünülen Karabel-Batı Kilise'deki taş eserleri belgelemiş olmamıza karşın, yerleşimin akropolisindeki Doğu Kilise'de çalışma olanağı bulamamıştık². Bu yıl Batı Kilise'deki eksiklerimizi tamamlamak ve Doğu Kilise'yi de incelemek amacıyla ikinci kez gittiğimiz yerleşimdeki doğusu triconchos plânlı Batı Kilise, kuzeydoğusunda tek nefli şapel, kuzey ve güneyindeki ek mekânlarıyla, kısmen ayakta kalabilmiş harabe durumundadır. Çalışmalarımızda burada envanterlediğimiz, zengin bezeme içeren taş eserlere bu yıl yenileri eklenmiştir; bunlardan biri, 6. yüzyıla tarihlediğimiz, altta kıvrık dal ve yarım palmet, üstte ise araları matkapla oyma tekniğinde delikler içeren akan-

* Doç. Dr. Sema ALPASLAN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beytepe 06532 Ankara/TÜRKİYE. e-posta: semaalpaslan@vazzy.com

1 R. M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", *Anatolian Studies* XII (1963) 117-151, bkz.138-139, res. 15; R. Jacobek, "Lykien", *Reallexikon byzantinische Kunst* (1994), 872, res. 6.

2 S. Alpaslan, "Antalya ile ve Lykia Bölgesinde Bizans Dönemine Ait Mimarî Plastik Eserler", 17. AST 24-28 Mayıs 1999, Ankara 2000, 29-38.

tus motifli friz parçasıdır. Batı ve Doğu Kilise, ek yapılarıyla ve bezemeleriyle, 5. ya da 6. yüzyılda bölgenin en büyük ve olasılıkla en önemli iki Bizans Dönemi manastırüdür.

Doğu Kilise, oldukça harap durumda, duvarları yer yer 1.00 m. yüksekliğinde günümüze gelebilmiştir (Resim: 1). Üç nefli bazilika planında, doğusunda içte yuvarlak, dışta düz, dışa taşkın duvarlı apsisi, batısında nartekse ait kuzey duvarlar, batıda ise nartekse bitişik, olasılıkla atriumun kuzey, batı ve güney duvarları kısmen görülebilmektedir. Naosun içinde zemin, yıkıntı taşlar ve toprakla dolarak yükselmiştir. Naosun orta nefinde bir sarnıç, yapının su gereksinimini karşılamaktadır. Kilisenin içinde, orta nefin batısında tek nefli, doğusu apsisli, küçük bir şapel, duvar malzeme ve tekniğine göre kiliseden farklı bir evrede sonradan yapılmıştır.

Doğu Kilise'de ve ek yapılarında saptadığımız taş eserlerde, bölgenin malzemesi olan kireç taşı kullanılarak 6. yüzyılın ajur tekniğinde bezeme motifleri uygulanmıştır. Bunlardan Korint sütun başlığı ve templon levha üstü, bu teknikte akantus yapraklarının ince bir işçilikle yapıldığı örneklerdir. Erken Dönem motiflerini içeren olasılıkla kiborium kemerine ait kırık parça (Resim: 2) ve küçük boyutlu, monolit ve arkası düz bir yüzey olması nedeniyle, sütunce üzerinde kullanıldığını gösteren başlık, başkent etkilerinin Lykia'daki izlerini belgeleyen örneklerdir (Resim: 3). Akantus yapraklarının aynı teknikte işlendiği konsollar, Karabel Batı Kilise'de olduğu gibi, Lykia yapılarında genellikle örtü sistemine geçiş seviyesinde, silme ile birlikte destek elemanı olarak kullanılmıştır. Ajur tekniği, Iustinianus I. Döneminde (527-565) Konstantinopolis'te mermer malzeme ile en iyi örneklerini vermiştir; 6. yüzyılda Lykia'da gezici atölyelerde, başkente gelen taş ustalarının üretim yaptıkları bilinmektedir³. Bölgenin farklı yerleşimlerinde görülen motif ve teknik niteliklerin benzerliği, hem atölyelerdeki ortak üretime, hem de bölgenin malzemesi olan kireçtaşının kullanımıyla birlikte malzemenin biçimlendirdiği üslupsal bütünlüğe bağlanabilir. Yapının narteksinden kuzey yan nefine açılan kapının *in situ* sövesi geniş profillidir; kapı, batı yüzünde kıvrık dallar arasında hayvan figürleri, bitkisel motifler ile elmas kesimi motifleriyle bezenmiştir. Elmas kesimi Akdeniz'de Siracusa'da ve Lykia'da Alakilise'de, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi ve Xanthos Doğu Kilise'de 6.-8. yüzyıllar arasında görülür⁴. Haç motifli ve haçın üst kolunda aşağı sarkan yarım palmet motifini içeren levha, Erken Dönemin P (Ro) haçından esinlenerek yapılmış olmalıdır. Bu haç tipi, Bizans sanatında başkent Konstantinopolis'te Pammakaristos Sarnıcı'ndaki sütun üzerinde, Lykia'da Alakilise'deki sütunda, Demre Aziz Nikolaos Kilisesi'ndeki levhada ve Galatia'da Güzelcekele'deki mezar yapısının duvarında 5.-6. yüzyılda görülür⁵. Doğu Kilise'de yere düşmüş durumda bulduğumuz kemer kilit taşı, üzerindeki madalyon içinde kabartma eş kollu haç ve elmas kesimi bezemeleleriyle 6. yüzyıla tarihlendirilebilir (Resim: 4).

Projeimizin ilk yılında Muskar'daki kiliside çalışmamıza karşın, Demre-Karabel yolu üzerinde olması nedeniyle, bu yıl da yapıya uğradık. İlk yıl yapının üzerinde bulunduğu alanın tarla olarak ekilmiş olması nedeniyle, yapının sadece ayakta kalan apsisini belgelemiş, çevresinde yer alan kimi mimari plastik öğeleri envanterlemiştik. Bu yıl gittiğimizde, bu alan ekili değildi ve zeminde daha önce göremediğimiz, ince bir işçilikle ajur tekniğinde yapılmış, akantus yaprakları arasında daire içinde kolları inci taneleriyle bezenmiş eş kollu haç motifini içeren sütun başlığını envanterledik (Resim: 5). Motifi ve tekniği nedeniyle 6. yüzyıl niteliklerini taşıyan sütun başlığı, yapının iç dekorasyonunda kullanılmış olabilir; apsiste örtü sistemine geçiş seviyesinde *in situ* silme ile teknik ve motif bütünlüğü içermektedir⁶.

3 . Sevcenko- N. F. Sevcenko, *The Life of St. Nicholas of Sion*, Brookline, Mass. 1984, 69; S. Alpas an, "Architectural Sculpture in Constantinople and The influence of the Capital in Anatolia", *Byzantine Constantinople. Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden-Boston-Köln: 2001 187-188.

4 Alpas an, a.g.e. 2001 200.

5 A'paslan, a.g.e. 2001 192; S. Alpaslan- L. E. Vardar, "Galatia'da Bizans Dönemi Kayaya Oyma Örnekler", *i. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, 27-39.

6 Sütün başlığının boyutları, templonda kullanıldığını düşündürür: Ü.Ç: 35.5 Ü.Ö: 22.5, Y: 24, Ç: 15 cm

Demre-Kasaba arasındaki Myros (Demre) Çayı'nın geçtiği Myros Vadisi'nde, çayın kenarındaki toprak ve taşlı yolu izleyerek, Demre'ye 15 km. uzaklıkta Danabaşın-Zeytinlik mevkiindeki kiliseye ulaştık. Üç nefli, payeli bazilika plânındaki kilisenin batısında narteks, kuzey ve güneyinde ek mekânlar ve kuzeydoğusunda tek nefli bir şapel yer alır. Yapı, P. Grossmann ve H. G. Severin'in Güneydoğu Lykia'da 1977 yılındaki araştırmalarını içeren makalelerinde, kısaca tanıtılmış ve plânı yayınlanmıştır⁷. Araştırmacılar, kiliseyi plân tipi açısından 8. veya 9. yüzyıla tarihlendirerek, şapelin daha sonra yapıldığını öne sürerler. Ortü elemanları yıkılmış olan yapının duvarları, yaklaşık 2.00-3.00 m. kadar ayakta. Kilisenin batı duvarında merkezdeki pencere açıklığının kemeri içinde yer alan duvar resmi, bir aziz figürüne aittir. Yapının güneyindeki alta örme-daire plânlı mekânın üzerinde, kare prizma biçimli bir yapı yer alır. Bölgedeki incelemelerimizde bu tip yapıların, sarnıçlar üzerine kuyu bileziği konularak kullanıldığı ve hatta günümüzde de aynı biçimin sürdürüldüğü görülür⁸. Yapıda, plân tipine bağlı olarak mimari işlevde-bezemeli herhangi bir taş eser kullanılmamıştır.

Demre-Elmalı yolunda Sütleğen Köyü'nün güneybatısında, halk arasında Merzemlik Tepesi olarak adlandırılan Nisa antik yerleşiminde⁹ yapılar, büyük bir yıkım geçirmiş, yapıların duvarları yer yer 1-2 sıra kesme taş yüksekliğinde ayakta kalabilmiştir. Savunma yapısına ait 1.50 m. genişliğindeki kalın duvarlar ve sivil işlevli kimi yapı yıkıntılarında, Antik ve Bizans Dönemindeki yaşama ilişkin duvar ve eklentileri görülür (Resim: 6).

Kasaba-Dirgenler yolundan kuzeye doğru devam eden yol üzerinde, Doğantaş Köyü'nün kuzeydoğusunda, yaklaşık 2 km. uzaklıktaki tepede yer alan Çamarkası Kilisesi'nden, sadece apsis duvarının kalıntıları günümüze gelebilmiştir. Arazinin eğiminden dolayı doğu dış duvarlar daha iyi izlenebilmektedir. Duvar kalıntısının çevresinde bulabildiğimiz, yumurta ve ok ucu gibi Geç Antik Dönem motifleri ile bitkisel kompozisyon içeren bir kemer ve ajur tekniğinde yapılmış akantus yapraklarının işlendiği levha, yapının 6. yüzyıl niteliklerini içeren taş dekorasyonuna dair fikir vermektedir.

Demre-Kaş yolu üzerinde, Uçağız yol ayrımından girilerek ulaşılan Kılınçlı Köyü'nün batısında, yüksek tepe üzerindeki Apollonia antik kenti ile ilgili, W. W. Wurster tarafından yapılmış bir yerleşim plânı dışında, Bizans Dönemine ilişkin bir araştırma yoktur¹⁰. Helenistik sur duvarlarına bitişik iki kilisedeki belgeleme çalışmalarında, kentin eteklerinde bulunan Aşağı Kilise, üç nefli bazilika plânlı, doğuda apsis ve batıda nartekslidir; güneyinde ek yapılar bulunan kilisenin içinde devrilmiş durumda yer alan Dor sütunların, önce bazilikada devşirme kullanıldığını düşünmemize karşın, sütun başlığının bulunmayışı bu olasılığı ortadan kaldırmıştır; olasılıkla bu sütunlar kilisenin çevresindeki Roma yapılarından yuvarlanmıştır. Kentin akropolisinde, en yüksek noktada yer alan Yukarı Kilise, daha iyi durumda, hemen hemen örtü seviyesine kadar ayakta kalabilmiştir¹¹ (Resim: 7). Duvar malzeme ve tekniği ile Aşağı Kilise'den daha sonra yapıldığını ortaya koyan kilise, "kapalı Yunan haçı" plân tipiyle de Orta Bizans Dönemi niteliklerini taşır. Yapının kuzeydoğu, güneydoğu ve kuzeybatı, güneybatı köşe odalarıyla gelişmiş plân tipindeki kilisede, pencere açıklıklarının azlığı, apsisin merkezinde güney yan giriş kapısı üzerinde yer alan pencerelerin dar biçimi dikkati çeker. Batıda nasa girişi sağlayan kapı üzerindeki kabartma madalyon içinde, adeta kabara görünümünde biçimlenmiş çelenk motifli lento, olasılıkla Roma yapısından alınarak kullanılmıştır (Resim: 8). Kapı üzerinde, kör kemerdeki almaşık tuğla ve taş kullanımı, Lykia'da

7 P. Grossmann-H. G. Severin. "Forschungen im Südöstlichen Clivien Lykien", *JAD* 25 (1982), 101-109.

8 S. Alpaslan, a.g.e. 1998, 29-38.

9 G. Bean, *Lycaon Turkey*, London 1989, 158-160.

10 W. W. Wurster, "Dynastentz wird Römerstadt: eine Skizze über Prozesse der Romanisierung in Lykien", *Fremde Zeiten. Festschrift für Jürgen Borchhardt*, (ed. F. Blakmer-K.R. Krieger vd.), Wien 1996, 161-174, res. 6; 19. yüzyıl sonuna Anacolu da araştırmalarını sürdüren C. Tuxer, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev. A. Sıcak), cilt 3, Ankara 2002, 435. yayınında kentte harabeler bulunduğundan kısaca söz eder.

11 Kilisenin yainsiz c.maları nedeniyle adları, kentteki konuları göz önüne alınarak tarafımızdan konmuştur.

Demre Aziz Nikolaos Kilisesi ek yapılarında da başkent kaynaklı bir unsur olarak görülür¹².

Araştırmamızın ilk yılından itibaren, bölgenin taş gereksinimini sağlayan "taş ocakları"ni saptamaya yönelik çalışmalarımızda, özellikle dağlık kuzeydoğu Lykia'da Muskar ile Zeytin köyleri arasında yer alan bir kireç taşı ocağının yanı sıra bu yıl, Myros Vadisi içinde benzer bir ocak daha belirlenmiştir. İnceleme fırsatı bulduğumuz Andriake liman kentinde kıyıda yer alan ve günümüzde kısmen sular altında kalan antik taş ocağında, kıyıdan deniz yolu taşımacılığıyla taşların dağıtımının yapıldığı anlaşılmaktadır. Kayaların büyük kare bloklar halinde kesilerek, aşağı indirildiği sistemin, günümüzde de aynı şekilde sürdürüldüğü görülmektedir.

Önceki raporlarımızda belirttiğimiz gibi, olasılıkla 6. yüzyıl sonrasındaki büyük bir deprem sonucu, Lykia'da yerleşim ve yapılar büyük bir yıkım geçirmiştir¹³; yapıların içinde toprak seviyesi yükselmiş; duvarları 1.00-2.00 m. yükseklikte günümüze gelebilmiştir. Bu nedenle mimariğe ilişkin taş ögeler de çoğunlukla yıkıntılar altında kalmıştır. Bu nedenle 1998'den bu yana envanterlediğimiz 324 taş eser, yüzeyde görülebilenlerdir.

Kumluca - Kemer yolunda Mavikent yol ayrımından 11 km. içerde, Mavikent Bel-desi'nin Aktaş mevkiindeki bir tepede yer alan Gagae antik yerleşiminde ise zamansızlık ve maddi koşulların kısıtlı olması nedeniyle, sadece kısa bir inceleme yapılmış ve kentin Bizans Dönemi araştırmaları, gelecek yılın programına alınmıştır.

Kekova (Dolichiste) B Kilisesi

Vahit Macit TEKİNALP*

Bu yılın çalışmaları arasında, Kekova Adası'nın kuzey kıyısında yer alan kiliseye de yer verdik. Kekova Adası, Kaleköy (Simena)'ün güneyinde kıyıdan yaklaşık 500 m. uzaklıkta, doğu-batı yönündeki yaklaşık 7.4 km. uzunluğunda bir adadır. Adanın kuzeyinde Uçağız (Teimussa-Tristomon) ile Kaleköy (Simena), doğusunda da Andriake'ye (Çayağzı) ulaşan küçük adaların sınırladığı bölge, korunaklı bir liman halini almıştır. Kekova Adası yakın çevresindeki küçük adalarla birlikte oluşan bu korunaklı konumu nedeniyle, erken dönemlerden itibaren yapılan deniz yolculuklarında önemli bir liman olmuştur. Özellikle Ortaçağ'da kaynaklarda sıklıkla söz edilen ada¹⁴, 19. yüzyıl seyyahlarının da rotasında yer almıştır¹⁵.

Ada üzerindeki kalıntılar iki alanda yoğunlaşmaktadır. Bunlardan ilki adanın batısında bugün Tersane olarak adlandırılan koy ve onun güneyindeki koyun çevresinde yer almaktadır. Diğer bölge ise adanın kuzeyinde, kıyıya paralel dar bir şerit halinde uzanan yaklaşık 100 m. uzunluğunda bir alanda bulunmaktadır. B Kilisesi adanın bu bölümünde, hemen kıyıda yer almaktadır¹⁶.

Doğu-batı yönünde inşa edilen üç nefli bazilikal plânlı kilise (Çizim: 1; Resim: 9), narteks dahil yaklaşık 14.00x26.00 m. boyutlarındadır. İçten 19.10 m. uzunluğundaki

* Dr. Vahit Macit TEKİNALP, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, 06532 Beştepe-Ankara/TÜRKİYE e-posta: macittek@yahoo.com

12 S. Y. Ötügen, S. Alpaslan, M. Acara, "Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kuzey Ek Yapısının Yeni Bir Değerlendirmesi", *Adalya* IV (1999-2000), 221-242, res. 4, 6.

13 F. Ozansoy, "Malatas'ın Kronografiası'nda Iustinianos Dönemi Doğa Olayları", *Adalya* I (1996), 53-59, bkz. 56.

14 E. R. Whitmore, *Saint Nicholas, Bishop of Myra (Saint Nicholas of Bari). The genesis of Santa Claus*, 1944, 28 36, (XI) İtalyan portallarında Cacao, Caccabum, Chahu Chau olarak adlandırılmaktadır (K. Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Berlin 1909, 666).

15 F. Beaufort, *Karamani or a Brief Description of the south coast of Asia Minor and remains of antiquity*, London 1818, 19-20; C. Texier, *Description de l'Asie mineure*, Paris 1849, Vol. 3, 204-205

16 Adanın doğusunda Tersane Koyu'nda bulunan diğer kilise yayınlanmıştır; U. Peschlow, "Die Kirche von Tersane auf Kekova Adası. Überlegungen zum Lykischen Kirchenbau" *Günışığında Anadolu, Cevdet Bayburtluoğlu için Yazılar* (Der. C. Özgünel, O. Bingöl, vd.), İstanbul 2001, 197-208. Bu nedenle de o yapıyı A Kilisesi olarak kabul ettik ve söz konusu kiliseyi B Kilisesi olarak adlandırdık. 2001 yılında yarım gün kadar çalışma fırsatı bulduğumuz yoğun bitki örtüsü ile kaplı kilisenin yayınladığımız plâni, ölçütü bir kroki olarak değerlendirilmelidir.

naosun doğusunda dışa taşkın, içten yarım daire plânlı, dıştan üç cepheli apsis bulunmaktadır. Naosa batıdan, neflerin ekseninde yer alan iki, doğudan ise kuzey nefi açılan bir olmak üzere dört kapıdan ulaşılmaktadır. Naosun batısında, içten 4.90 m. genişliğinde narteks yer almaktadır. Nartekse giriş olasılıkla bugün yıkılmış durumdaki kuzey taraftan olmalıdır.

Naosta nef ayrımı, kuzey ve güneyde 0.66 m. genişliğindeki kireçtaşından düzgün biçimlendirilmiş ve doğu-batı yönünde yerleştirilmiş stylobatla sağlanmıştır. Naosta destek sistemine ait herhangi bir mimarî eleman saptanmamıştır. Naosun doğusunda ve batısında, stylobat hizasında, bağlayıcı sistem yaklaşık 0.50 m. genişliğinde payandalara oturmaktadır¹⁷. Orta nefte doğu duvardan yaklaşık 5.60 m. ve kuzey nefte ise 3.22 m. uzaklıkta templona ait stylobatlar *in situ* olarak korunmuştur (Resim: 10, 11). Kilisenin kuzey nefi (3.20 m.), ana kayanın kesilmesi ile oluşturulan güney neften (2.68 m.) daha geniş olarak inşa edilmiştir. Kilisenin güneydoğusuna 3.18x5.67 m. ölçülerinde, güney nefin doğusunda bulunan kapı ile ulaşılan yamuk dörtgen plânlı bir ek yapı (B1) inşa edilmiştir.

Kilisenin batısında, 8.51x8.82 m. ölçülerinde, üç nefli, doğusunda içten yuvarlak, dıştan üç cepheli apsis bulunan bir şapel (B2) bulunmaktadır. Yaklaşık kare plânlı yapının apsisi, kilisenin narteksinin batı duvarına birleşiktir. Yapıya orta nefin batısında ekseninde ve kuzey nefin kuzey duvarının ekseninde yer alan iki kapı ile girilmektedir. Bu kapıların yanı sıra, şapele güneybatıdan ulaşan ana kayaya oyulmuş basamaklar görülebilmektedir. Şapelin kuzey nefi 1.70 m., orta nefi 3.78 m., güney nefi 1.27 m. olarak ölçülmüştür.

B Kilisesi'nin kuzey duvarı, nefin yaklaşık ortasına kadar yıkılmış ve sonrasında da nef, kuzey-güney yönünde örülen bir duvar ile sınırlanmıştır. Kekova B Kilisesi'nin, kuzey nefinin tahrip olduktan sonra, onarılarak bir süre kullanılmış olduğu önerilebilir. Yaklaşık 19.00 m. uzunluğundaki kuzey nef, doğu duvardan 9.19 m. uzaklığa kuzey-güney yönünde bir duvar inşa edilerek onarılmıştır. İlk olarak üç nefli bazilikal plânlı inşa edilen kilisenin, bu onarımla kuzey nefinin doğusunun transeptli bir plâna dönüştürülmüş olduğu düşünülebilir. Fakat bu durumda orta nefin batısı da, kuzey stylobat hizasında, doğu-batı yönünde bir duvar inşa edilerek kapatılmış olmalıdır. Ancak yapının orta nefinde stylobat hizasında, herhangi bir duvar kalıntısı saptanmamıştır.

Naosa batıdan girişi sağlayan eksenindeki kapının profilli lentosu ile söveleri *in situ* olup yapının en iyi korunmuş mimarî plastik öğeleridir. Lento üzerinde merkezde yer alan kabartma eş kollu haç motifine ve profil biçimine, Lykia'nın 5.-6. yüzyıla tarihlenen yapılarında rastlanır. Naosta, duvar kaplamalarına ait mermer levhaların yanı sıra, 5.-6. yüzyıllara tarihlenen ve olasılıkla da templona ait balık pulu motifli levha parçaları saptanmıştır¹⁸.

Değerlendirme

Lykia'da 5.-6. yüzyıl içinde değerlendirilen üç nefli bazilikal plânlı kiliselerden Sura Ova¹⁹, Kyaneai B²⁰, Myra Aziz Nikolaos Kilisesi'nin birinci yapı dönemi²¹ ve

17 Bu payandalardan güney stylobatın doğu ve batı hizasına gelenler korunmuştur. Doğu payanda 0.51x0.40 m., batı payanda 0.51x0.50 m. olarak ölçülmüştür.

18 B Kilisesi'nde saptanan mimari plastik öğeler, Doç. Dr. S. Alpaşan tarafından hazırlanan çalışmada ayrıca değerlendirilecektir.

19 O. Feld, "Die Kirchen von Myra und Umgebung", *Myra Eine Lykische Metropole In Antiker Und Byzantinischer Zeit* (Ed. J. Borchhardt), Berlin: Gebr. Mann Verlag 1975, *Istanbul Forschungen Band 30*: 398-424, 412.

20 B. Kupko, "Kyaneai 1989", *Istanbul Mitteilungen* 41 (1991), 209-218, 215. a.y., "Akropolisbasilika" *Archaeologische Forschungen im Stadtgebiet von Kyaneai* (Ed. F. Kolb)- *Lykische Studien* 2 (1995), 26-29. Bu yapı üç nefli payeli bir bazilikalıdır.

21 U. Peschlow, "Die Architektur der Nikolaoskirche in Myra", *Myra Eine Lykische Metropole In Antiker Und Byzantinischer Zeit*, (Ed. J. Borchhardt), Berlin: Gebr. Mann Verlag (1975), *Istanbul Forschungen Band 30*: Peschlow'un üç nefli payeli bir bazilika olarak restitüsyonunu yaptığı Aziz Nikolaos Kilisesi'nin ilk yapı evresinin beş nefli yapı olduğu kabul edilmektedir; S.Y. Otügen, "Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı İşliğinde Yeni Değerlendirmeler", *VII. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri, II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı- Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 30 Nisan- 2 Mayıs 1998, Konya* (1998), 21-50, 25.

Kydna'daki kiliselerin²² apsisi, Kekova B kilisesi gibi içten yarım daire, dıştan ise üç cepheci olarak plânlanmıştır. Konstantinopolis'teki 5.-6. yüzyıllara tarihlenen üç nefli bazilikal plânlı kiliselerde karşımıza çıkan dıştan üç cepheci apsisi uygulaması, Lykia'da söz konusu kiliselerde başkent mimarisinin etkisi olarak değerlendirilebilir²³. Kekova Adası B Kilisesi'nin ilk yapı dönemi, plân özellikleri, naos içerisinde saptanan mimari plastik ve litürjik taş eserlerin benzerlerine dayanarak 5.-6. yüzyıl içerisinde değerlendirilebilir.

Kilisenin kuzey duvarının yıkılmasının nedeni, etkileri adanın (Dolichiste) kuzeyinde yer alan Simena (Kaleköy), Teimiussa (Uçağız) ve Sıçak Koyu kıyısında bulunan Aperlae yerleşiminde de izlenebilen ve deniz seviyesinde değişikliğe neden olan bir deprem olabilir²⁴.

Lykia'da M.S. 529 yılında Iustinianus I. Döneminde (M.S. 527-565) Myra'yı ve dolayısıyla da Simena, Dolichiste ve Teimiussa gibi bölgenin orta kısmında bulunan kıyı ve ada yerleşimlerini de etkilemiş olması gereken bir deprem bilinmektedir²⁵. Ayrıca kesin olmamakla birlikte 8. yüzyılın ilk yarısında Orta Lykia'da bir depremin olabileceği konusunda görüşler bulunmaktadır²⁶. Kekova B Kilisesi'nin bütünüyle tahrip olmasına neden olan deprem olasılıkla, Aperlae'de bugün deniz içerisinde bulunan, iki evrelili üç nefli payeli bazilikanın da yıkılmasına neden olan deprem olmalıdır²⁷.

22 J.-P. Adam, "La Basilique Byzantine de Kydna de Lycie, Notes Descriptives et Restitutions" *Revue Archéologique* (1977), 53-78, 59.

23 St. İos Manastırı İoannes Prodromos Kilisesi (İmrahor Camii) için, A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London: 1912, 35-61; Theotokos Knaikoprata'e için, W. Keiss, "Neue Befunde zur Chalkopratenkirche in Istanbul", *Istanbulier Mitteilungen* (1963), 129-167; a.y., "Grabungen im Bereich der Chalkopratenkirche in Istanbul", *Istanbulier Mitteilungen* (1966); Topkapı Sarayı Bazilikası için, A. Ogan, "Topkapı Sarayı: Hafriyatı", *Belleterin* 4 (1940), 31-335.

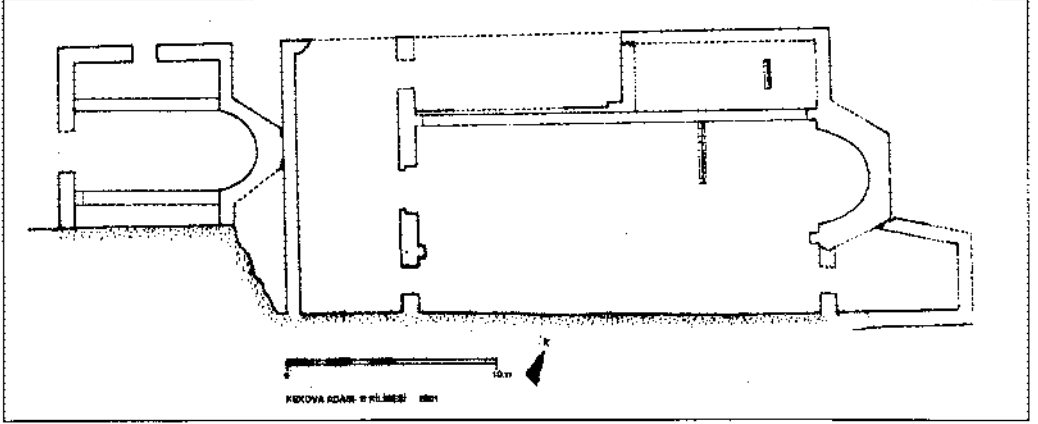
24 Ancak Orta Lykia'nın kıyı bölgesinde deniz seviyesindeki doğal değişikliğin nedenleri arkeolojik-jeomorfolojik olarak araştırılmamıştır; E. Öner, "Lykia Limanlarının Kademi (Teke Yarımadası Kıyıları'nda Jeoarkeolojik Araştırma ar)", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 28-30 Mayıs 1997, Ankara 1998, Cilt I, 419-440, 427. Bu bölgede su seviyesindeki yükselme ve özellikle Kekova Adası'nın B Kilisesi'nin bulunduğu doğu bölümünde görülen, çenize doğru inen merdivenler ve mimari kalıntılar 19. yüzyıl seyyah ve araştırmacılarının da ilgisini çekmiştir. Kaptan Beaufort bu durumun deniz seviyesindeki yükselişin neden olduğunu düşünmektedir; Beaufort, *a.g.e.* 1818, 19-20. *Journal de Beaufort'un bu değerlendirmesine* katılır; Texier, *a.g.e.* 1849 Vol. 3, 204-205.

25 40. *In that year of Myra, the metropolis of Lykia, suffered through the wrath of God, and the emperor [Iustinus] gave generously to the survivors and the city for building purposes* (Malalas: 18, 40) J. Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, (Trans. E. Jeffreys, M. Jeffreys ve H. Scott) Melbourne: Australian National University Press - 1986, 44b.

26 Kesin olmamakla birlikte Orta Lykia'nın dağlık kesiminde bulunan yerleşim ve manastırları etkileyen bir depremin olduğu, mimari kalıntılara dayanarak iddia edilmektedir; P.-H. Crossmann- G. Severin, *a.g.e.* 1982, 101-109, 109.

27 H.L. Fohlfelce- R. L. Vann, "A Church Beneath The Sea At Aperlae", *Adalya* IV (1999-2000) 207-219.

Çizim 1: Kekova (Dolichiste) B Kilisesi ölçekli krokisi (V. M. Tekinalp)

Resim 1: Karabel Doğu Kilise, naos, genel

Resim 2: Karabel Doğu Kilise, kiborium kemeri

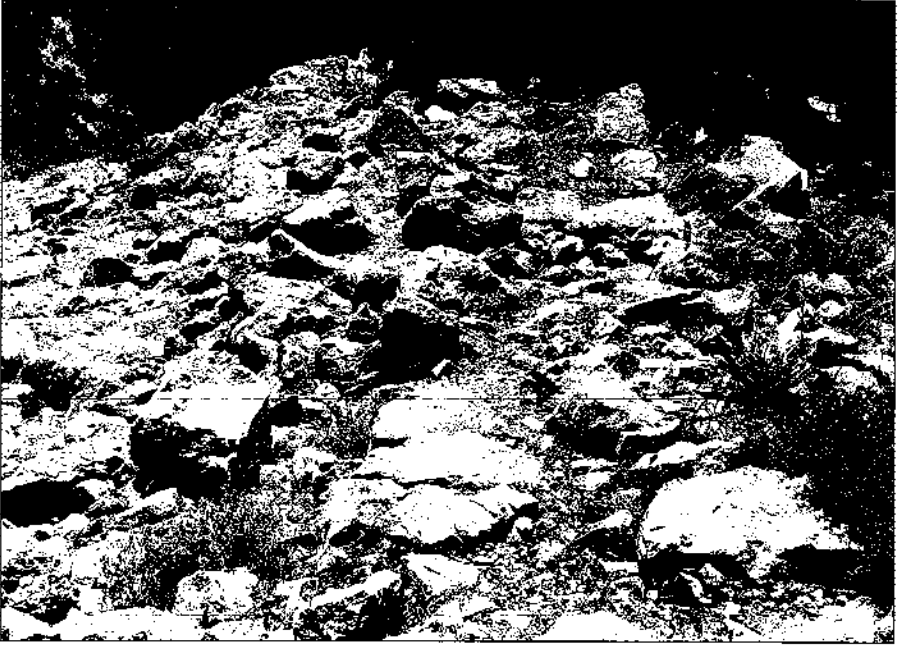
Resim 3: Karabel Doğu Kilise, paye başlığı

Resim 4: Karabel Doğu Kilise, kemer kilit taşı

Resim 5: Muskar, sütun başlığı

Resim 6: Nisa, savunma yapısı

Resim 7: Apollonia, Yukarı Kilise, kuzey dış cephe

Resim 8: Apollonia, Yukarı Kilise, batı kapı

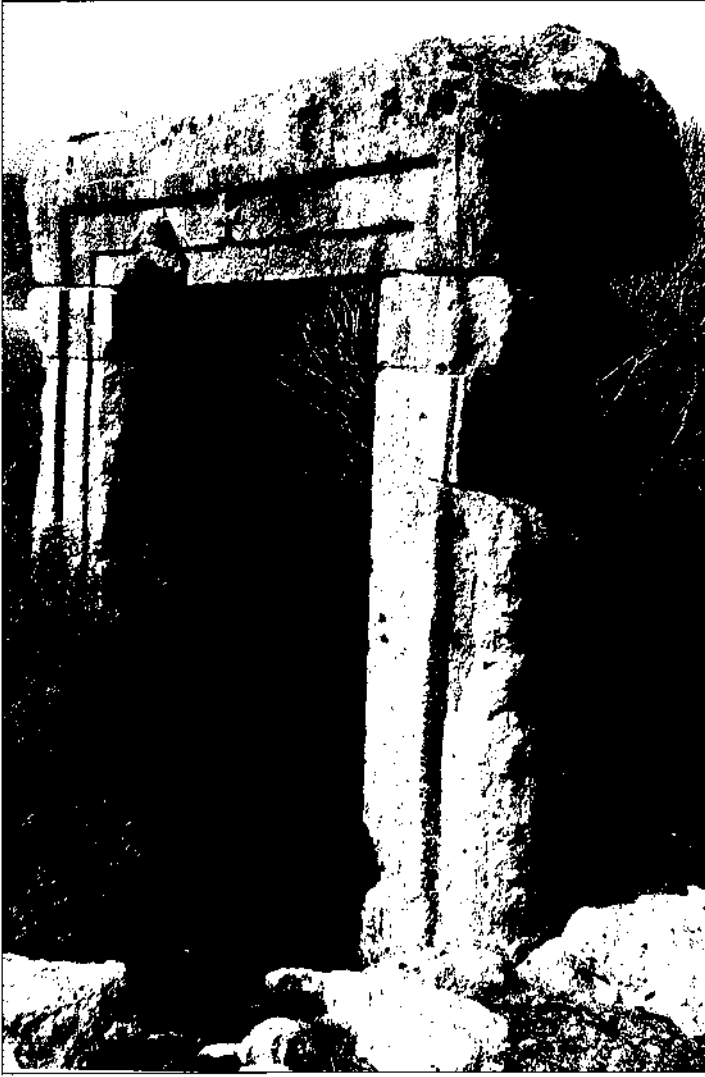
Resim 9: Kekova (Dolichiste) B Kilisesi, naos, genel

**Resim 10: Kekova (Dolichiste) B Kilisesi,
naos, templon stylobati**

**Resim 11: Kekova (Dolichiste) B Kilisesi,
kuzey yan nef, templon stylobati**

Resim 12: Kekova (Dolichiste) B Kilisesi, naosa giriş kapısı

ANTALYA-OLYMPOS VE ÇEVRESİ GEÇ ANTİK-ORTAÇAĞ 2001 YILI YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Ebru PARMAN*

2001 yılı Antalya, Çıralı Köyü, Olympos'ta Geç Antik Çağ ve Ortaçağ yüzey araştırması 25 Ağustos-15 Eylül tarihleri arasında Antalya Müzesi Müdürlüğü başkanlığında Anadolu Üniversitesi'nden Dr.Yelda Olcay, Mimar Erkan Uçkan, öğretim görevlileri Yalçın Mergen, Elif Uğurlu, Araştırma Görevlisi Zeliha Demirel Gökalp, yüksek lisans öğrencisi Seçkin Evcim, lisans öğrencileri Hande Yeşilova, Muradiye Bursalı, Bülent Okta, Hacettepe Üniversitesi'nden Dr. Macit Tekinalp, lisans öğrencileri Şener Yıldırım ve Gürkan Tümer, Osmangazi Üniversitesi'nden mimarlık öğrencisi Elif Erbaş'ın katılımıyla, başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Çalışma iznini veren Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, maddî destek sağlayan Anadolu Üniversitesi Araştırma Fonu'na, bitki temizliğine yardımcı olan Antalya Orman Bölge Müdürlüğü, Kumluca Orman İşletmesi'ne ve araştırma ekibine teşekkür ederim.

"A Alanı" Çalışmaları

B.Yelda OLCAY UÇKAN*
Yalçın MERGEN

Olympos antik kentinde 2001 yılı çalışma sezonunda temizlik, tespit ve mimarî yapı envanter çalışmalarına, 2000 yılı çalışmalarında tespit edilen ve "A alanı" olarak adlandırılan sektör içinde ve bu alanda yer alan "A bazilikası" çevresinde devam edilmiştir. "A alanı" Olympos kentini ikiye ayıran Olympos Çayı'nın kuzeyinde yer alan bölgede bulunmaktadır (Çizim: 1). Batı, kuzey ve güney yönlerde, yer yer 4 m.ye varan yüksekliğe sahip duvarlarla çevrili olan "A alanı" doğuda, üzerinde Ortaçağ'da inşa edildiği anlaşılan kalenin de bulunduğu dik ve sarp bir kayalıkla sınırlanmaktadır. 2001 yılı "A alanı" çalışmalarında amaç, önceki yıl bu alan içinde münferiden tespit edilen "A bazilikası"nın çevresinde bulunan muhtemel yapılarla ve "A alanı" çevre duvarı ile olan ilişkisini açıklığa kavuşturabilmek olarak saptanmıştır. Bu nedenle, "A bazilikası"nın doğusunda yer alan sokak ve bu sokağa bağlanan yapı stokunun bir bölümünde; kuzeyinde bulunan ve bazilikanın kuzey nef duvarını ortak kullanan daha küçük boyutlu bir

* Prof. Dr. Ebru PARMAN, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Başkanı, Eskişehir/TÜRKİYE.
Dr. B. Yelda Olcay UÇKAN, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi, Eskişehir/TÜRKİYE.

Yalçın MERGEN, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü Öğretim Elemanı, İzmir/TÜRKİYE.

şapeli içinde; ayrıca yapının batısında bulunan ve işlevleri henüz belirlenememiş, başka bir yapı kompleksi içinde çalışmalar sürdürülmüştür.

Ek Yapı

Orman Bölge Müdürlüğü'nden alınan yardım ve uzmanlar gözetiminde yapılan bitki temizliği sonrasında, "A bazilikası"nın kuzey nef duvarının güneyinde yer alan ve "A alanı" çevre duvarı ile doğrudan ilişkisi bulunmayan bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Şimdilik "ek yapı" olarak adlandırılan bu mekân, "A bazilikası" ile bazilikanın kuzey transept kolunda yer alan bir kapı sayesinde organik ilişkiye sahiptir.

"Ek yapı" olarak adlandırılan bu mekân, plân şeması ve iç cephe süslemeçeri açısından 2000 yılında ortaya çıkarılan "A bazilikasından" farklılıklar göstermektedir. Henüz sondaj ya da kazı çalışması gerçekleştirilemediğinden ve stylobat seviyesi yikinti molozu altında bulunduğundan, yapının taşıyıcı sistemine ve dolayısı ile plân şemasına dair net bir sonuç belirlemek olanaksızdır. Ancak, cephe duvarları ayakta olduğundan, "A bazilikası" gibi, transeptli bazilikal plân şemasına sahip olmadığını söylemek olanaklıdır. Ancak, "A kilisesinde" olduğu gibi, naosun batı duvarında yer alan ve yaklaşık 50 cm. dışa taşkın şekilde düzenlenmiş olan iki adet payandayı, "A kilisesi" ile karşılaştığımızda, karşımıza çıkan benzerlik yapının 3 nefli olduğunu düşündürmektedir (Çizim: 2).

İç kısımda apsis nişi ile birlikte doğu-batı yönünde yaklaşık 14,7 m., kuzey-güney yönünde ise yaklaşık 13 m. ölçülere ve dolayısıyla, kareye yakın dikdörtgen bir naosa sahip olan "ek yapı"da, ana mekâna batıda 3, doğuda ise 2 adet açıklıkla giriş sağlanmıştır (Çizim: 2). Ayrıca, naos mekânında, apsiste bulunan geniş pencere açıklığı da dahil olmak üzere toplam 3 pencere açıklığı bulunmaktadır. Bunlardan, naosun kuzey duvarında yer alan ikisi, daha sonraki bir dönemde kapatılmıştır. Naosun güney duvarında ise 4 adet payanda yer almaktadır. Bu payandalardan en batıda yer alanın üzerindeki tuğlaların yerleştirilme şekilleri ve eğimli başlangıçları nedeniyle, payandaların aynı zamanda birer kemer ayağı olarak görev yaptıkları dolayısıyla, güney duvarda arkadlı bir düzenleme oluşturulduğu anlaşılmaktadır (Çizim: 2).

Ayrıca yapı, batı yönünde, naosa oranla oldukça geniş bir başka mekâna daha sahiptir. Mekânın işlevi, batı iç cephede yer alan, zengin tuğla süslemelere sahip nişler (Çizim: 3; Resim: 1) ve mekânın ortasında bulunan, oldukça büyük boyutlu "L" payeler nedeniyle tartışmalı bir hal almaktadır. Bu verilerden dolayı, bu mekân için iki işlev önerisi tartışmaya sunulabilir. Bunlardan ilki; üzeri ahşap çatıyla tamamen kapatılmış bir atrium, diğeri ise, mekânın kuzey, doğu ve güneyine olmak üzere 3 yöne yerleştirilmiş, sütun ve payelerle taşınan bir sundurma ile kenarları kapatılarak, ortası açık bırakılmış bir atrium-narteks mekânıdır. Ancak, kuzey duvarda yer alan ve yapının inşasından sonraki bir dönemde, naosta bulunan pencere açıklıklarıyla aynı dönemde kapatılmış olan pencere açıklıkları nedeniyle işleve dair bu görüş çok sağlıklı gibi gözükmemektedir. Bu mekânın dışarıyla bağlantısı güney cephede yer alan bir kapı ile sağlanmıştır. Bu kapının dışında naosa geçişi sağlayan ve doğuda yer alan 3 kapı açıklığı daha bulunmaktadır.

"Ek yapı"ya dair önemli bir nokta ise, yapıda duvar resimlerinin bulunuyor olmasıdır. Tüm bu veriler bir araya getirildiğinde "ek yapı"ya, inşa faaliyetinin dışında muhtemelen iki farklı dönemde müdahale edildiği anlaşılmaktadır. "Ek yapı"da inşa malzemesi kaba yonu kesme taş ve moloz taştır, süslemelerde ise tuğla kullanılmıştır.

"A bazilikası"nın batısında yer alan bir diğer çalışma alanında ise işlevleri henüz belirlenememiş iki adet oldukça büyük boyutlu, günümüze ulaşan duvarlarının yüksekliği yer yer 7 m.yi bulan oldukça sağlam durumda iki adet yapı ile karşılaşmıştır (Çizim: 4; Resim: 2). Yaklaşık 26,5x18 m.lik bir alan üzerine yerleştirilmiş, birbiriyle çağdaş olduğu düşünülen bu yapıların işlevleri henüz belirlenememiştir (Çizim: 5; Resim: 3). Muhtemelen birbirleriyle üçlü kapı açıklıkları ile organik bağlantısı olan bu yapılar, çevre duvarında bulunan kapı açıklıkları ile günümüzde Olympos Çayı kıyısında bulunan muhtemel bir cadde ve batıda ise bir başka mekânla bağlantılıdır.

Plân şemaları, konumları ve mimarî özellik ve süslemeleri nedeniyle önemli farklılıklar yansıtan bu yapılarda, cephe düzenlemeleri ve duvar dilatasyonları göz önünde bulundurularak şimdilik iki yapı evresi olduğunu söylemek mümkündür. Ancak, yapılacak kazı çalışmaları ile bu görüş daha sağlıklı sonuçlar kazanacaktır.

Çalışmanın son zamanlarında çevre duvarına bağlı, "B ve C yapıları" olarak adlandırılan mekânlarla ilişkili olabilecek, savunma amacıyla da kullanıldığı anlaşılan mazgal pencere ve iki katlı bir yapı ile karşılaşmıştır (Çizim: 6). Tonozlu bir giriş veya koridor üzerinde yer alan ikinci kat düzenlemesinin ahşap olduğu, duvarlarda ikinci kat seviyesinde yer alan döşeme kirşilerine ait yuvalardan anlaşılmaktadır (Resim: 4).

Sonuç olarak 2001 yılı çalışma sezonunda "A alanı"nın batısında yapılan çalışmalarda narteksli bir şapel de dahil olmak üzere, dört yeni ve önemli mekân tespit edilmiştir. Bu yapıların bitkilerden arınması sağlanmış, temizlik çalışmalarından sonra ise tüm yeni mekânların plân rolöveleri ve cephe çizimleri de dahil olmak üzere envanterleme çalışmaları yapılmıştır.

Ortaçağ Kalesi- G4 Kilisesi

V. Macit TEKİNALP*

Ortaçağ kalesi-G4 Kilisesi¹ kentin güneydoğusunda, koya hakim kayalık bir teras üzerine, alanın topografyası dikkate alınarak farklı yönelişlerdeki mekânlardan oluşan bir yapı grubu olarak inşa edilmiştir (Resim: 5).

Kuzey-güney yönündeki eğimli araziye inşa edilen, 43.00x23.50 m. ölçülerindeki yapı topluluğu, birbirlerinden yaklaşık 3.00 m. kot farkı bulunan iki teras halinde plânlanmıştır. İlk teras üzerinde, merkezde kilise, batısında ise birbirinden farklı yönelişlerde mekânların yer aldığı yapılaşma görülmektedir. Güneydeki ikinci teras, batıda ve doğuda girişleri olan farklı iki alan halinde düzenlenmiştir. Batıda sarnıç ve açık bir alan (M14), doğuda ise, apsisin kuzey ve güneyindeki kapılardan geçilerek merdiven ile ulaşılan, ana kayanın kesilmesi ile biçimlendirilmiş mekânlardan oluşmaktadır.

Yapı topluluğuna batıda, ekseninde yer alan yuvarlak kemerli, güneyde merdivenlerle ikinci terasa ulaşılan ve kuzeyde ise, kuzeybatı kulesine girişi sağlayan olasılıkla ahşap merdivenle çıkılan toplam üç kapı ile girilmektedir.

Batıda ekseninde yer alan yuvarlak kemerli kapı ile dışarıya açılan, üzeri kapalı ve ikinci bir katı olan yolun (M13) iki yanında, güneyde üç (M5, 6, 7), kuzeyde ise iki mekân (M2, 3) bulunmaktadır. Bu iki mekândan batıdaki (M2) iki katlı olup, kuzeybatıdaki kuleye (M1) (3.2x3.25 m.) geçiş bu mekândan sağlanmaktadır. Yolun doğusunda ise, kilise ile sınırlanan yamuk plânlı (5.30x4.75 m.) atrium niteliğinde bir alan oluşmuştur.

Güneydoğu-kuzeybatı yönünde (14.80x9.50 m.) üç nefli bazilikal plânlı kilisenin (M10, 11) doğusunda, dışa taşkın, içten ve dıştan yarım daire plânlı apsis bulunmaktadır. Kilisenin kuzey nef zemininin, topografik nedenlerden dolayı ahşap olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kilisenin destek sistemine ait herhangi bir mimarî plastik eser saptanamamıştır. Diğer yandan naosun kuzeyinde izlenebilen stylobatin üzerine yerleştirilmiş sütunlarla sağlanan nef ayırımının restitüsyonunu yapmak, bütününde tartışmalıdır.

* Öğr. Gör. Dr. V. Macit TEKİNALP, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Beytepe-Ankara/TÜRKİYE.

Bu çalışmaya katılan: Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi bölümü öğrencilerinden Şener Yıldırım ve Gürkan Tümer ile özveri ile çalışmalarından dolayı çok teşekkür ederim.

1 Yapı daha önceki yayında hazırlanan kent plânında Ortaçağ kalesi olarak gösterilmiştir (Atıf, Orman 1999 "Olympos Antik Kenti (1991-1992 Çalışmaları)" *Arkeoloji ve Sanat* 88. 13-31, 15- Plân 14, no. 10.). Yapı yeri olarak Ceneviz Kalesi olarak da bilinmektedir.

Kiliseye batıdan ulaşan yolun kuzey ve güneyinde, sadece cepheleri izlenebilen erken dönemde inşa edilmiş yaklaşık kare plânlı yapılar, Bizans Döneminde tekrar kullanılarak, yapı topluluğunun bir parçası olarak yeniden işlevlendirilmiştir. Kilisenin ve onu çevreleyen yapıların Bizans Dönemindeki ilk evresinin tarihlendirilmesi hakkında sınırlı verimiz bulunmaktadır. Bunlardan biri, kuzeybatı kulesinde üst seviyede kullanılan, olasılıkla da yüksek bir templona ait payedir. Tam olarak ölçülemeyen bu taş eserin benzerleri Erken Bizans Dönemi içerisinde değerlendirilir. Ancak balusterin, G4 Kilisesi'nin ilk yapı evresine ait olup olmadığı kesin olarak bilinemez. Diğer yandan, apsis yarım kubbesinde, güney nekropolisteki mezarların tonoz örgüsünde de yer alan taşların, devşirme olarak kullanıldığı saptanmıştır. Kentte benzer bir uygulama, naos içerisinde mimarî ve liturjik eserler nedeniyle, Erken Bizans Dönemi içerisinde değerlendirilmesi daha olası görünen ve Küçük Bazilika² olarak da tanınan G1 Kilisesi'nin apsisinde de görülmektedir. G4 Kilisesi'nin, yoğun olarak Erken Bizans Dönemi mimarî plastik eserler içeren G1 Kilisesi ile benzer malzeme-teknik özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Üçüncü evrede ise, merkezinde kilisenin yer aldığı yapı grubu, kuzeydoğu ve kuzeybatısına inşa edilen ikişer katlı dikdörtgen plânlı kulelerle, savunma amaçlı bir yapıya dönüştürülmüştür. Bu evrede yapı topluluğunun savunma ve dini işlevini birlikte mi yoksa sadece savunma işlevini mi yürüttüğü tartışmalıdır. Diğer yandan, kuzeybatı kulesinde devşirme olarak kullanılan templon payesi, eğer bu kiliseye ait bir eser olarak kabul edilirse, kilisenin işlevini yitirdiği önerilebilir. Ancak bu konuda bir yargıya ulaşmamızı sağlayacak veriye 2001 yılı çalışmaları kapsamında ulaşılamamıştır. Yapı topluluğunun dördüncü ve son evresinde ise, naosun içerisine, güney nef hizasına, üç mekân inşa edilerek yapı savunma işlevini sürdürmüştür. Bu en son evre için benzer bir uygulama orta Lykia'da yer alan Aperlai antik kentinde görülmektedir. Yerleşimin kuzeyinde bulunan ve Ortaçağ suru ile çevrelenen Yukarı Kilise'nin kuzey ve güney nefleri içerisine, geç dönemde mekânlar inşa edilmiştir³.

Büyük Kilise- G3 Kilisesi

Daha önceki yayınlarda Büyük Bazilika olarak kent plânında gösterilen yapı⁴, güney yerleşimde, Musa Dağı'nın eteğinde, Ortaçağ Kalesi-G4 Kilisesi'nden yaklaşık 50 m. kuzeybatıda, kuzey-güney yönündeki eğimli araziye inşa edilmiştir (Resim: 6).

Doğu-batı yönünde 38.90x18.30 m. boyutlarındaki dikdörtgen plânlı kilisenin naos ve atriumunun güney duvarları, ana kayanın kesilmesi ile oluşturulmuştur. Kiliseye kuzeyde bir ve batısında iki tane olmak üzere, toplam üç kapıdan ulaşılmaktadır. Doğu-batı yönünde üç nefli, içten ve dıştan yarım daire plânlı apsisi bulunan kilisenin güneydoğu köşesinde, kareye yakın dikdörtgen plânlı bir ek yapı, batısında ise atrium vardır.

Kilisenin kuzeyinde, yaklaşık üçüncü pencere hizasında, alt kotta, başlangıcı korunmuş kemerli bir kapı ile girilen, yaklaşık 1.80 m. genişliğindeki koridor, atriumu kuzeyden ve batıdan çevrelemektedir. Naosun kuzeybatısında (5.40x7.55 m.) (M3) ve atriumun kuzeyinde payandalarla desteklenmiş, girişleri kuzeyden, doğu-batı yönünde bir yapı (M6) kalıntısı belirlenmiştir. Bu yapının, kilisenin inşasından daha önceki bir evreye ait olduğu ve Bizans Döneminde korunarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Atriumun güneyinde, sütunlar ile sınırlanan, üzeri olasılıkla ahşap çatı ile örtülü portikoya (M4) ait sütun ve devşirme başlık parçaları belirlenmiştir. Bugün moloz ile dolu olan portikonun doğu ve batısında, 20.68 m. kotunda, mozaik zemine ait parçalar bulunmuştur.

2 Atvur, a.g.e.: 15-Plân 14, no. 6.

3 Yann, Robert L.- Robert L. Hohlfelder "Survey of Ancient Harbours in Turkey: 1997 Season at Aperlae in Lycia" XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı 25-29 Mayıs 1998 Tarsus, Ankara 1999. 443- 460, 447.

4 Atvur, a.g.e.: 15-Plân 14, no 9.

Kilisenin naosu içerisinde destek sistemine ait mimarî plastik eleman saptanamamıştır. Ancak naosun kuzey ve güneyinde düzgün olmayan kesme taşların oluşturduğu dağılmış bir stylobata ait kalıntılar, yer yer izlenebilmektedir. Naosun güneybatısında, 20.50 m. kotunda, ağaç kökleri nedeniyle dağılmış beyaz, gri ve kırmızı renkte mozaik bir tabana ait tesseralar saptanmıştır.

Naosun kuzeybatısında bulunan mekânın (M3) kullanımı tartışmalıdır. Belki de naosun bir devamı olarak üzeri kısmen ahşap ile kaplı olarak kullanılmış olabilir. Genel kilise mimarisi içerisinde benzeri olmayan uygulama, bu yapıya özgü nedenlerden dolayı yaratılmış bir çözüm olarak değerlendirilmelidir.

Benzer bir durum atriumun kuzeyindeki erken döneme ait mekân için de söz konusudur. Atriumu kuzeyden çevreleyen koridorun batısı iki katlı olarak plânlanmıştır. Kuzey duvarda ikinci katın ahşap döşemesini taşıyan giriş yuvaları, 20.76 m. kotunda görülebilmektedir. Bu kot, erken döneme ait yapının üst kotu (20.56 m.) ve atriumun güneyindeki mozaik zeminin (20.68 m.) kotu ile uyusmaktadır.

Üç nefli bazilikal plânlı kilisenin tarihlendirilmesine yardımcı olacak veriler sınırlıdır. Atriumun kuzeybatısındaki iki katlı bölüm taş-tuğla almalı kemerleriyle, malzeme- teknik olarak daha geç bir evreyi işaret ederken, kilisede yürütülecek kazı çalışması ve özellikle şimdiden varlığını saptadığımız atriumun güneyindeki yaklaşık 14.00 m. uzunluğundaki mozaik zeminin açığa çıkartılması, kilisenin inşa dönemleri konusunda daha aydınlatıcı veriler sunacaktır.

Akropolis Kalesi

2001 yılı sezonunda çalışmaların bir bölümü, kenti ikiye bölen Akçay'ın kuzeyinde, deniz kıyısında yer alan kalede yürütülmüştür. Ölçüm çalışmaları henüz sonuçlanmamış olan kale, yaklaşık 48.00 m. yüksekliğinde doğal bir kaya üzerine inşa edilmiştir (Resim: 7). Doğusunda ve güneyinde, denizin neden olduğu aşınmanın etkisiyle dik bir kayalık görünümünde olan tepe, yerleşime bakan batı yönünde daha az eğimlidir. Kuzey-güney yönünde 90.00 m., doğu-batı yönünde ise 85.00 m. uzunluğunda, yaklaşık 1 dönümlük bir alana inşa edilmiş olan kale, tepenin topografik özellikleri dikkate alınarak, farklı kotlardaki teraslar halinde plânlanarak oluşturulmuştur.

Alanı kaplayan bitki örtüsü ile üst kotlardaki kule ve yapıların yıkılması ile aşağı kotlardaki terasları dolduran moloz, kale içerisindeki mimariyi saptamayı güçleştirmektedir. Özellikle, eğimin fazla olduğu güney yamaçtaki yapılaşmayı belirlemek güçtür ve bazı alanlarda söz konusu moloz dolguyu kaldırmaksızın sonuca ulaşmak zordur.

Kaleye girişlerden biri, kuzeybatı yönünde bir rampa ile ulaşılan kapıdan sağlanmaktadır. Ancak yerini kesin olarak saptayamadığımız, fakat tepenin topografyası ve yapılaşma dikkate alındığında, batıdaki ilk terasın güneyindeki geçite bağlanan, plâna henüz aktarılamayan duvar kalıntıları nedeniyle, güneybatı yönünde bir giriş daha olduğu düşünülmektedir (Resim: 8). Tepenin güneyinde ise, sahilden başlayan kayaya oyulmuş üç merdiven izlenebilmektedir, ancak bu merdivenlerden doğuda yer alan iki tanesi Ortaçağ duvarı ile kesintiye uğramaktadır.

Sur, çok katlı dikdörtgen plânlı kulelerle desteklenmiştir. Kuzeyde, bu kulelerden en iyi durumda olanı, içten 4.85x3.70 m. ölçülerinde olup, korunan yüksekliği 10 m. dir. Bu tip kuleler ayrıca, terasların birleştikleri yerlerde savunmayı güçlendirmek amacıyla inşa edilmiştir.

Ana kayadaki yarıkların üzerine duvar inşa edebilmek için, bir kısmı tuğla-taş almalı olan yuvarlak kemerler örülmüştür. Olympos kentinde yaygın olan ve Bizans Dönemi içerisinde ayırt edici bir evreyi temsil eden bu taş ile tuğlanın birlikte kullanıldığı almalı kemerlerin Lykia bölgesindeki örnekleri, 9-11. yüzyıl içerisinde değerlendirilmektedir.

Olympos 2001 sezonunda yapılan nekropol çalışmasında 221 adet tonozlu mezar ve lâhiti envanteri bitirilmiş ve yazıtlardan kopyalar alınarak bazıları TAM'larda (*Tituli Asiae Minoris*) yer almayan yeni mezar yazıtları taranmaya başlanmıştır. İlk olarak 1999 yılında oldukça kısa bir süre içinde gerçekleştirilen nekropol çalışması, 2001 sezonunda daha uzun bir zaman dilimine yayılarak sürdürülmüştür. Bu zaman diliminde, 1999 yılında genel hatları ile değerlendirildiğimiz Batı Nekropolü'ne tekrar dönülerek bütün mezarlar tüm detayları ile ele alınmış ve hazırlanan ön taslak ile kroki, harita üzerine yerleştirilmiştir. 2002 sezonunda topografılar ile ortak bir çalışma yapılarak envanteri bitirilen tüm mezarların Olympos kent haritası üzerine yerleştirilmesi hedeflenmektedir.

Olympos antik kentindeki mezarların büyük bir bölümü Lykia bölgesinde çok yaygın olmayan bir tipi göstermektedir. Bunlar en yalın haliyle "*basit megaron tarzında*" olarak tanımlayabileceğimiz bir plân tipine sahiptirler. Tonozlar ise neredeyse istisnasız olarak üzere beşik tonoz olarak yapılmıştır. Bazı mezarlar, bir ön-oda ve arkada bir, iki ya da en fazla üç odalı olarak tasarlanmıştır. Mezarların giriş kısımları düzgün kesilmiş monolit bloklar ile yapılmış olup, sürgülü bir kapama taşıyla kapatılmıştır. Bazen bu sürgülü kapama bloku üzerinde, çoğunlukla da girişteki lento taşı üzerinde mezar sahibinin kimliği ile ilgili bilgiler içeren yazıtlar bulunmaktadır. E. Kalinka tarafından 1909'da Olmypos'tan, çoğu mezar yazıtı olmak üzere yaklaşık 200 adet yazıt yayınlanmıştır. Bizim yaptığımız araştırmada ise E. Kalinka tarafından görülmemiş olan bazı yeni mezar yazıtları tespit edilmiş olup, bunlarla ilgili çalışmalar devam etmektedir. Tonozlu mezarlarda dikkat çekici öğelerden biri ise çoğunlukla uzun yan duvarlara işlenen, ebatları alınabilenlere göre söylediğimizde 35x40 cm., 40x45 cm. arasında değişen nişlerdir. Bu nişlerin derinliklerinin fazla olmaması, ayrıca ölçülerinin de nispeten küçük olması nedeniyle Kilikya bölgesi tonozlu mezarlarında hayli sıklıkla karşılaştığımız ölüleri koymak için yapılan niş ve arkosellerden farklıdır. Bununla birlikte bu nişlerin sembolik bir anlam içermekten ziyade işlevsel oldukları aşikardır. Büyük bir ihtimalle ölen kişilerin, gittikleri öbür dünyada kullanmaları amacıyla mezara yerleştirilen ölü hediyelerinin konması için yapılmışlardır. Gerek Lykia bölgesinde, gerekse Antik Yunan ve Roma dünyasının hemen her yerinde mezarların tek bir kez kullanılmadığı, yani tek bir bireye ait olmadığı, bir aile mezarlığı olduğu bilinmektedir. Bir mezar en az iki ya da daha fazla sayıda başka bir gömü için tekrar açılmıştır. Bunun dışında antik yazarlardan da bildiğimiz üzere bu mezarlara daha geç dönemlerde, aileden olmayan kişiler de çeşitli sebeplerle gömülmüşlerdir. Mezarlarda karşılaştığımız bu nişler bir başka gömünün yapılması esnasında, mezarın aydınlatılması için kandillerin yerleştirilmesi sebebiyle de yapılmış olsa gerektir.

Tonozlu mezarların büyük bir kısmının içi kalın bir siva ile sıvanmıştır. Üst yapı örtüsü su geçirmeyen kiremit katkılı bir harç ile kapatılırken, arka duvarda genelde daha kaba ve katkılı harç kullanılmıştır.

2001 sezonundaki envanter çalışmalarımız, Güney Nekropol'de, tiyatronun giriş kısmına çok yakın bir alanda bulunan, son derece özenli bir işçilik gösteren ve kapağı Attik üretilmiş lâhiti taklit biçimde işlenen lâhit ile sona erdirilmiştir (Oly01/221). Lâhit *in situ*dur. İki kısa cephesi ve ön uzun yüzü itinalı kabartmalarla bezenmiştir. Lykia bölgesinde Roma Döneminde en sık rastlanılan lâhit tiplerinden biridir. Üçgen alınlıklı, tepe ve köşe akroterli kapak ile teknenin üç yüzünde köşe plâsterleri bulunur⁵. Lykia bölge-

* Öğr. Gör. Elif UĞURLU, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kampüs-Eskişehir/TÜRKİYE. eugurlu@anadolu.edu.tr

5 G. Koch, *Roma İmparatorluk Dönemi Lâhitleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (Çev. Z. İkgelen) 2001, s.256. (Res. 106, 2).

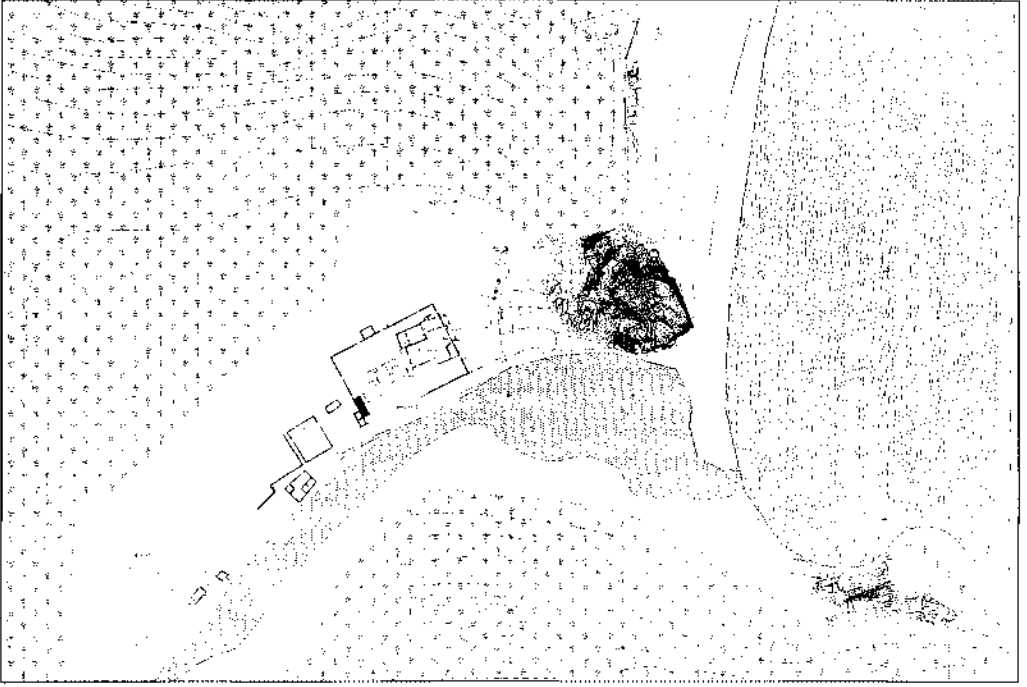
sinde pek çok antik kentte gerek Lykia tipi, gerekse yukarıda tanımlanan tipte lâhitleerin teknelerinde, bazen özenli yapılmış sütun başlıkları olan, bazen de stilize yapılmış daha sade köşe plasterleri işlenmiştir. Torrenova tipi lâhitlere bu bakımdan çok yakın benzerlik göstermektedirler. Bu tipte lâhitleerin bölgede ilk olarak hangi tarihte yapılmaya başladığı kesin olmamakla beraber, M.S. 1. yüzyıldan itibaren kullanıldıkları bilinmektedir. Uzun ve kısa cephelerde girlandlar bulunmaktadır. Uzun ön cephede, orta kısımda Puttiler tarafından taşınan yazıtlı bir tabula ansata vardır (Resim: 9). Girlandların arasında, omuzlarında meyve dolu sepet taşıyan mezar Erosları tasvir edilmiştir (Resim: 10). Tabula ansatanın altında, ortada kemerli bir kapı içinde bir *dexiosis* (tokalaşma) sahnesi betimlenmiştir. Kapının üst kısmında soyguncular tarafından büyük bir delik açıldığı için *dexiosis*'i yapan kadın ve erkek figürlerinin yüzleri bozulmuştur. Uzun cephenin batı köşesinde bir koltuk üzerinde oturan bir kadın figürü betimlenmiştir. Batı kısa yüzde mücadele eden Herakles ve bir kadın figürü, diğer kısa yüzde togalı bir erkek figürü bulunur. Bu lâhit ve kentteki diğer lâhitler ile ilgili ayrıntılı çalışmalarımız devam etmekte ve yayın için hazırlanmaktadır.

Kazı Deposu Çalışmaları

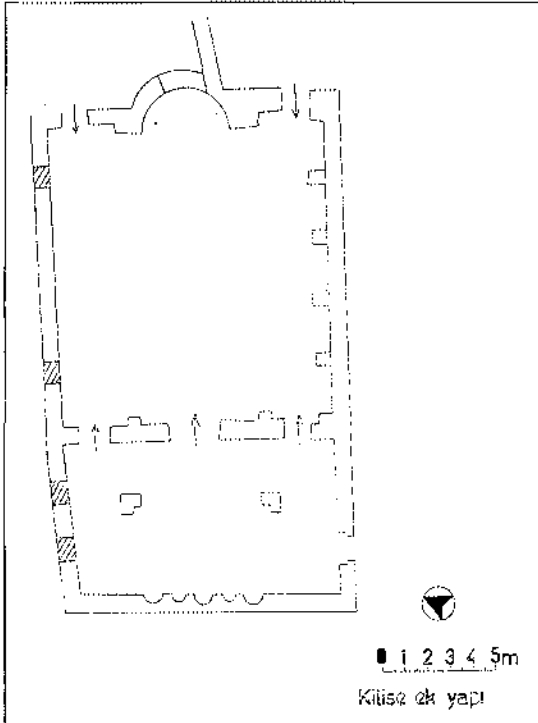
B.Yelda OLCAY UÇKAN

Geçen yıl başladığımız kazı evi deposunda yer alan buluntuların değerlendirilmesine bu yıl da devam edilmiştir. 1991-92 yıllarında yapılan kazılarda ele geçirilen buluntular, bu yılki çalışmalarda temizlenip, tasniflenerek envanterleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Kazı deposuna raf sistemi yerleştirilerek mimarî plastik eserler, nemden zarar görmeyecek şekilde depolanmıştır. Envanterlenen mimarî plastik eserlerin değerlendirme çalışmaları devam etmektedir.

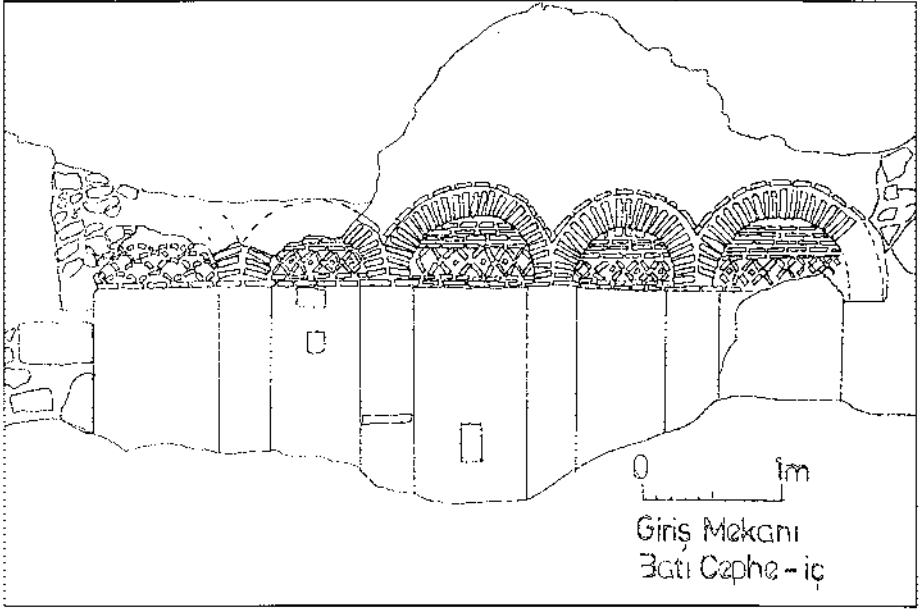
Depoda bulunan ve geçen sene çalışılmaya başlanan seramik eserlerin envanter ve çizimleri tamamlanmıştır. İlk değerlendirmelerin ışığında Geç Roma-Erken Bizans Dönemine ait olduğu düşünülen seramikler, form açısından oldukça zengin bir grup oluşturur. Seramik buluntulara oranla daha az sayıda olan cam buluntular arasında Erken Bizans Dönemi için karakteristik olarak değerlendirebileceğimiz kadeh kaide-leri, küçük şişelere ait ağız ve boyun parçaları ile kalıba üfleme bir kâse parçası da tespit edilmiştir. Gerek seramik gerekse cam buluntuların değerlendirilmesine yönelik çalışmalar sürmektedir.

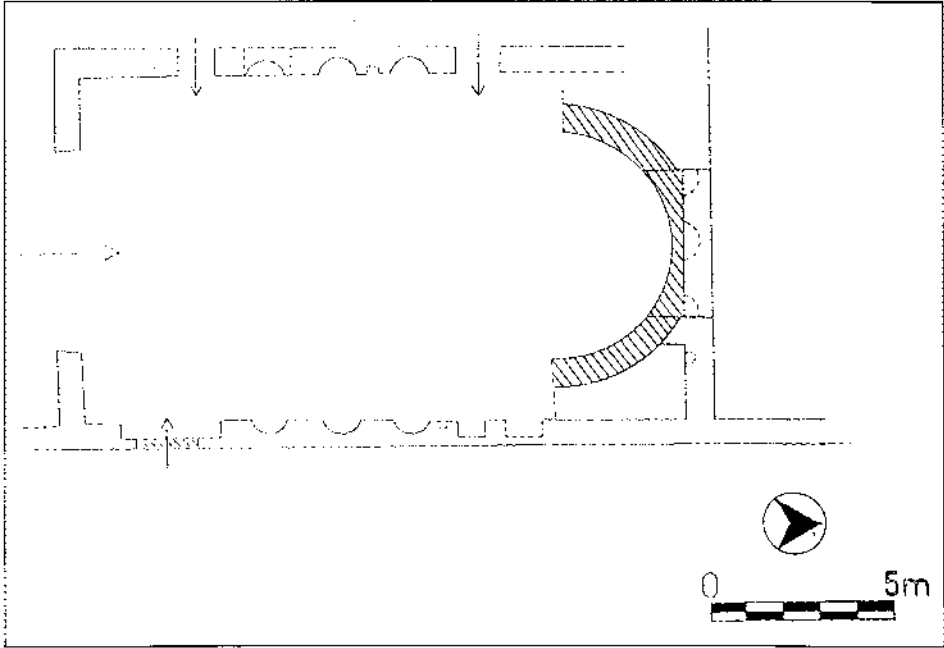
Çizim 1: Olympos şehir plânı

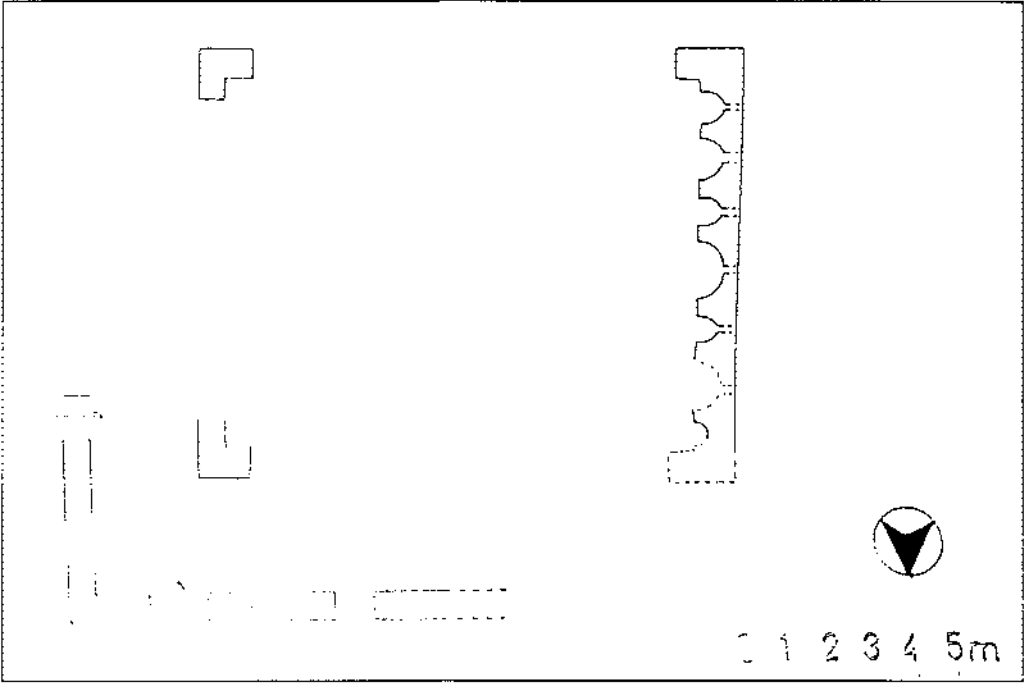
Çizim 2: Ek yapı plânı

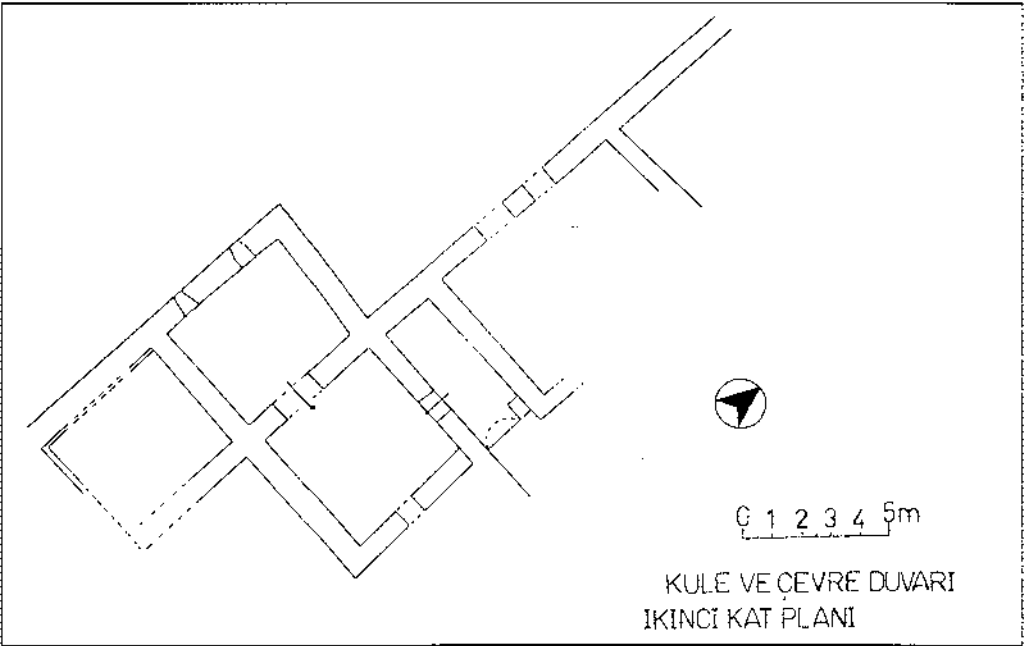
Çizim 3: B yapısı, batı duvarı iç cephe çizimi

Çizim 4: B yapısı, plân

Çizim 5: C yapısı, plân

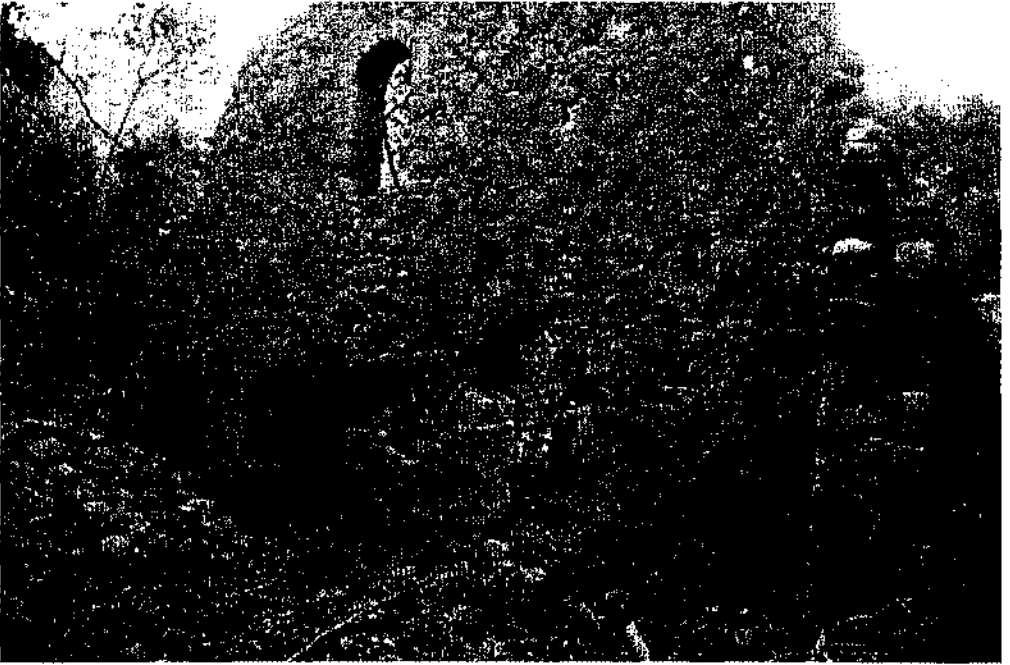

Çizim 6: Kule ve çevre duvarı, 2. kat plânı

Resim 1: Ek yapı giriş mekânı, batıya bakış

Resim 2: B yapısı, batı iç cephe

Resim 3: C yapısı, kule ve çevre duvarı, doğudan görünüş

Resim 4: Kule, 1. kat tonozu ve 2. kat, doğudan görünüş

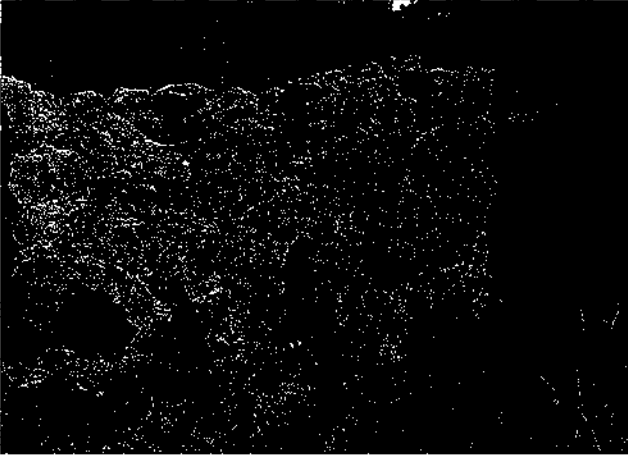
Resim 5: Ortaçağ Kalesi-G4 Kilisesi, batı giriş kapısı

Resim 6: Büyük Kilise-G3 Kilisesi, güney nef

Resim 7: Akropolis Kalesi

Resim 8: Akropolis Kalesi, batı
suru

Resim 9: Güney Nekropol, ka-
bartmalı lâhit (Öly01/
221), uzun ön yüz

Resim 10: Güney Nekropol, ka-
bartmalı lâhit (Öly01/
221), uzun ön yüz, gir-
landı içinde Eros tasvi-
rinden detay

KÜÇÜK TAVŞAN ADASI: 2001 REPORT

Maria ANDALORO*

The 2001 survey took place in the following places:

- Küçük Tavşan Adası¹
- Manastır Dağ (in the Halicarnassus peninsula, near the village of Torba)

1. Aphrodisias

The main subject of the survey is the analysis of wall-paintings, floor mosaics and marble quarries.

These are the goals of the 2001 campaign:

1. The excavation in the nave and in the south aisle of the Tavşan church (Fig. 1) and the discovery of its original floor;
2. Conservative restoration of the mosaics floor² and the wall-paintings in Tavşan
3. The recognition of the medieval paintings of the Temple-Cathedral, the Bishop palace of Aphrodisias and the church of Manastır Dağ
4. The implementation of the data base *Egeria*³ with:
  - a. A graphic and photographic documentation
  - b. An integrated system of visual and micro-chemical analysis in the field of wall-paintings and marbles

We are much indebted to the General Direction of Monuments and Museums of the Turkish Republic for allowing the excavation inside the Tavşan church.

The Tuscia University of Viterbo working team carried forward the survey in cooperation with the I.C.R. (Central Institute for Restoration). The deputy of Cultural Ministry of Turkish Republic, who always showed interest in our research, was Asuman Arslan, of the Ethnographic Museum of Ankara. The deputy for the excavation, Erhan

* Prof. Dr. Maria ANDALORO (Medieval Art History), Tuscia University of Viterbo, Faculty of Cultural Heritage Conservation, Largo dell'Università, 01100-Viterbo, ITALY (e-mail: andaloro@unitus.it).

1 See M. Andaloro, Küçük Tavşan Adası 1996 the Wall-Paintings: Chronological Sequence, Technique and Materials in *The XV International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 26-30 May 1997) Ankara 1998, pp. 183-200; Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1997 Report in *The XVI International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry* (Tarsus, 25-29 May 1998) Ankara 1999, pp.183-201; Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1998 Report in *The XVII International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 24-28 May 1999), Ankara, 2000, pp.109-122; Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1999 Report in *The XVIII International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 22-26 May 2000), Ankara, 2001, pp.87-102; Eadem, Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives in *The XIX International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 8 May- 1 June 2001), Ankara 2002, pp. 125-136; Eadem, Le pitture della chiesa di Küçük Tavşan Adası in Asia minore, in *Le vie del Medioevo a cura di A. Quintavalle* (Atti del Convegno internazionale di Studi, Parma, 28 maggio- 1°ottobre 1998), Milano 2000, pp. 73-87.

2 Eadem, *Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives* cit., pp. 126-127.

3 Eadem, *Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives* cit., p. 130.

Özcan of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology, was of great help and a guide for the Carian Land.

First Path

One of the main goals of the 2001 survey was to discover the original floor level of the church of Küçük Tavşan Adası. To remove the archaeological layers until the floor level, the excavation area was divided into two sectors: the south aisle excavation had already started in the 2000 campaign but it had to stop at the depot line, built in 1999 in the western area to collect different materials; in the nave we excavated the whole area from the *synthronon* to the entrance threshold.

In the south aisle the excavation brought to light:

- * another vast portion of mosaic floor (Fig. 2), in front of the southern entrance, covered by a thin sturdy whitewash layer.

- * a low wall structure along the north side between the entrance and the depot, working as settles.

- * two parallel graves set east-west cutting the mosaic floor in the western area, whose skeletons have been preserved almost intact (Fig. 3).

In the nave the excavation has allowed us to discover:

- * A mosaic floor more lacunose than that of the southern aisle.

- * The remains of the *templon*: a marble base still *in situ* and the shape of others that have been taken away as *spolia*

- * Low wall structures which have been halved on the top that, most likely, worked as benches along the walls starting from the *templon*.

- * The threshold of the main entrance of the church and part of the door jambs.

During the excavation we had to devitalize the roots and cut down the trunk of a fig-tree growing in the north-west corner of the nave without causing damage to the original floor (Fig. 1).

Thanks to the removal of the layers of materials built up with the time and the discovery of the building main structures - such as the original floor level (Fig. 4), the *templon* foundation, the threshold of the main entrance with the door jambs (Fig. 5) and also finding out the functional elements such as benches along the nave and south aisle walls - we can conclude that structure and the space original traits typical of the VI century church of Küçük Tavşan Adası have been fully retrieved.

During the excavation pottery, marble, painted plaster, tesserae of floor mosaic, glass, wood and ancient metals fragments have been retrieved and collected. All the finds have been after cleaned and recorded following the stratigraphic unit they belong to.

In the 2001 survey particular care has been awarded to the classification and study of marble and pottery.

Outside and inside the church eleven new marble pieces of sculpture have been collected. Among them the discovery of an impost capital (Fig. 6), coming from a Greek -probably Hellenistic- epigraph, and a piece of moulded Iasos marble is noted. The total amount of the marbles found from 1997 up today is of about 260 pieces, all relative to the liturgical furniture and architectural sculptures of the church.

During the 2001 survey all the pottery finds collected on the spot in the previous campaigns were recorded, separating those coming from the layers built up inside the church from those recovered in the area outside through sampling for a specifically designed recognition.

Among the 2662 fragments recorded, the amphorae (Fig. 7) represent the most conspicuous group, existing in the island from the second century B.C. to the Middle Age and the coarse ware. The study of pottery witnesses that the site and the church

have been inhabited from the third century B.C. to the full the Middle Age and also in the period after.

The excavation allowed us to discover the floor mosaic which is as old as the building foundation.

Although the mosaic is only partially preserved, nonetheless, the dislocation of the survived fragments accounts for the fact that it covered all the nave and south aisle surface; and also the various patterns of typology preserved allowed to rebuilt the general lines of the decoration structure.

In the south aisle the floor mosaic is preserved until 3.50 metres from the apse. Inside a system of geometric patterned frames the mosaic tapestry composed by interlacing ribbons, includes small panels decorated with birds. Just about the south entrance threshold the mosaic contains a Greek inscription (Fig. 8). The reading, interpretation of the text and the morphological analysis of its characters are the object of a working in progress investigation, nevertheless, on a preliminary analysis we already noted the presence of the term: presbiter, bound to throw some light on the life and function of the church in its origin.

In the nave we can see different representations: interlacing patterns of various design and development, animals, belonging to the sea world, like dolphins (Fig. 9), or the earth like the agile silhouette of a giraffe running among plants and trees.

The study of the relationship existing among the survived fragments, their decoration and location has shown that two different decoration systems are present in the nave. One, in the presbytery area, consists in fields with geometrical patterns enclosed in a frame inhabited by a dolphins sequence; the other, exhibiting panels with animals and carpets with geometrical interlacing, develops in various ways going from the temple to the entrance threshold.

The figurative and technical characteristics of the floor mosaic of the church Küçük Tavşan Adası represent a typical expression of the Carian mosaic production of the V-VI century showing elements of affinity with floor mosaics of the same age found in Christian buildings in the near Torba.

The design quality of the survived mosaic fragments, the interplay of colours and materials, the mastery of the texture are elements that account for the presence in Tavşan of skilled craftsmen able to compose the handsome mosaic, cleverly mixing marble and terracotta tesserae and figurative systems of various nature.

Second Path

The survived fragments of floor mosaic exhibit a high quality, quality that can be best appreciated after the suitable preservation and restoration performed on the mosaic with a rigorous methodology of intervention.

In Tavşan the work was performed on the light of interdisciplinarity as the restorers of the Central Institute for Restoration and of the University of Ankara and the archaeologists worked not in sequence, but all together on the same time to guarantee both the rescuing and the best preservation of the mosaic fragments brought to the light.

All the pieces of the mosaic discovered were immediately restored. The operations performed were the following:

- * Mechanical removing of the whitewash layers
- * Stuccatura on the mosaic edges to secure the tesserae
- * Consolidation of the detached tesserae and mortar with acrylic resin (Fig. 10)
- * Cleaning.

After digging out we covered the excavation area with different material to guarantee the best protection to the composite floor: first we put the geo-textile over the mosaic, then 7 centimetres of sand and 5 centimetres of soil.

In the nave, near the entrance and in the apse, a rain-water drain system of with tar papers and stones was set up and the nave threshold was closed with stones and a 0,5 centimetres thick tar paper aiming to stop the rain.

The entrances to the aisle was closed by dry walls to prevent the sheltering of the sheep, brought to the island during the winter.

The restorers continued the consolidation, started in the 1998, of the wall-paintings on the nave south wall and on the underside of arches.

Third Path

During the 2001 campaign some members of the team -art historians, chemists and restorers- went to visit the church of Manastır Dağ, near Torba and also spent some days inspecting the archaeological site of Aphrodisias, guest of the American excavation team.

Inside the church of Manastır Dağ (Fig. 11)⁴ we did the mapping of every painted plaster survived on the walls and a samples campaign of pigments and mortars and microscopic and colorimetric analysis on the painted surface. As for the wall-painting remains already known our mapping put in evidence the presence of other survived fragments of different iconographic typology on the walls of the whole edifice. The analysis of the plasters morphological characteristics and their superimposition made us to discover the existence not of only one but of almost three different decorative phases. The first, dating back to the foundation of the church, characterised by crosses and aniconic decorative patterns; the second exhibiting figurative panels and narrative scenes, most likely pre-iconoclastic; the third, presumably medieval and iconic.

From the most significant instances, we would like to point out traces of a decoration of shrubs and red fruits in the window intrados of the south apse, on the counterfaçade few, but interesting, remains of narrative scenes, and on one of the nave north pilasters an iconic panel, where a careful reading of the survived fragments singled out the presence of the Virgin Mary with Child sitting on a throne between two Angels.

The life of this monument establishes a very interesting paragon of the decorative history of the church of Küçük Tavşan Adası.

Our stay in Aphrodisias gave us the opportunity of a preliminary recognition of the early and middle Byzantine pictorial remains and start an analytical investigation on their materials. We worked in the following monuments of the City: the Cathedral-temple of Aphrodite, the theatre proskenion and the Bishop Palace.

Inside the Cathedral-temple⁵ we note the presence, under the middle Byzantine decoration placed on the walls of the tunnel below the synthronon, of small zones showing traces of a pre-existing decoration dating back to the V-VI century, when the transformation of the temple in a church took place. On the apse wall under a serie of holy figures among the Virgin Mary and Christ are visible remains of a false marble decoration, while, on the west side of the passageway, under the series of jewelled crosses, there is a decoration with roses and leaves.

4 A. Záh, Eine Byzantinische Kirche zwischen Torba und Gököy in *"Orientalia Christiana Periodica"*, 63, 1997, pp.147-153; V. Ruggieri, F. Giordano, La penisola di Alicarnasso in età bizantina II/2 parte in *"Orientalia Christiana Periodica"*, 64, 1998, pp. 267-303. The second article indicates the existence of only one decorative campaign characterised by wall-paintings with crosses and geometric patterns belonging to the foundation of the church.

5 See R. Cormak, The Temple as the Cathedral, in C. Roueché – K. T. Erim (ed.), *Aphrodisias Papers*, *"Journal of Roman Archaeology"*, supplementary series n. 1 (1990), pp. 75-88, foud-out 1-2. On the subject of the Cathedral-temple there is a forthcoming Ph. D. Dissertation of the Institute of Fine Arts (New York University) by Laura Herbert.

In the depot n. 3 of the Archaeological Museum of Aphrodisias we were able to analyse two very interesting panels with profane late antique frescoes detached from the Bishop Palace walls⁶.

The first panel shows the inferior part of three feminine bodies in a rural landscape, which could most likely be the Three Graces (Fig. 12), the second shows the acephalous figure of the Nike.

The visit of the ancient Aphrodisias marble quarries was surely a very important path of this survey, where a photographic campaign on the different quarrying veins was carried out and were collected some marble samples for mineralogical and petrographic analysis.

Forth Path

This fourth section is strictly connected to the aim of the research project: "For a Data-Bank of Wall Mosaics, Wall Paintings and Panel Paintings in Rome and Byzantium (4th-15th centuries). Sources, Materials and Techniques"⁷.

In this section the scientific investigations, undertaken in Küçük Tavşan Adası, Manastır Dağ and Aphrodisias on wall paintings, mosaics and stones, will be reported⁸.

In Aphrodisias twelve samples of pigments and three of mortars were taken off; in Manastır Dağ fifteen samples of pigments and one sample of mortar were taken off.

Pigments and Mortars

All the pigments of Aphrodisias are made of finely ground natural and mineral materials: limonitic ochre for the yellow; hematite and red-orange earth for the red; calcium carbonate for the white; vegetable black for the bluish black; green earth for green.

Two samples of plaster from the first layer and one sample from the second layer of the wall paintings of Aphrodisias were analysed.

The cross sections put in evidence a compositional difference between the two layers: the first one is constituted by a lime and finely ground sand mortar with about 30% (thirty percent) of fillers; the second layer is made of lime and quartz sand with granulometry greater than that of the first layer and with about a 10 % (ten percent) of fillers.

The FT-IR (Fourier Transform Infrared) spectra shows the presence of proteinaceous substances in the three samples of mortar.

All the pigments of Manastır Dağ are finely ground natural and mineral materials: limonitic ochre for yellow; hematite and red earth for the red colours; calcium carbonate for the white; vegetable black for the bluish black colours; green earth for the green. In a sample a blue crystal of Egyptian blue was found. The colorimetric data show that these pigments have a low purity probably for the exposition to atmosphere conditions that caused partial loss of colours.

---

6 See S. Campbell, Signs of prosperity in the decoration of some 4th-5th buildings at Aphrodisias, in C. Roueché - R.R.R. Smith (ed.), *Aphrodisias Papers 3, "Journal of Roman Archaeology"*, supplementary series n. 20 (1996), pp. 187-199 (exp. 189-192). On the subject of the Bishop-palace there is a forthcoming Ph. D. Dissertation of the Institute of Fine Arts (New York University) by Michelle Borenfeld.

7 The research project is financed by Italian Ministry of Education, University and Scientific Research.

8 The on-site investigations were carried out by means of non-destructive analyses: acquisitions with video-microscope and a portable video-recorder Sony; colorimetric measurements with X-Rite reflectance spectrophotometer; thermo-hygrometric measurements. Moreover, mortars, pigments and stones were sampled. The samples were been analysed in the laboratory of Diagnostics for Conservation and Restoration of the University of Viterbo by means of optical microscopy with normal, polarised and ultraviolet (UV) lighting; chemical spot tests; ultraviolet and infrared (Fourier Transform Infrared, FT-IR) spectrophotometry (M. Andaloro, *Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives* cit., pp. 127-129).

Only one sample of mortar, taken from the plaster of A11 unit (central nave), was examined. The cross section shows that the mortar is made of lime (partially ferrous lime) with few fillers constituted by quartz sand.

The comparison of the pigments and mortars from Aphrodisias and Manastır Dağ with those of Küçük Tavşan Adası shows some analogies. Among the results we note that the green earth used for the green tones is of high quality and it is possible to suppose that it came from the ancient cave of İzmir, according to Vitruvius⁹.

The blue tones in Tavşan are in some cases obtained with Egyptian Blue (apse of the south nave) (Fig. 13). Traces of this pigments were found also in Manastır Dağ, in a sample of green pigment taken from the north apse.

Marbles

During the 2001 survey nine samples of marble were taken from the ancient quarry of Aphrodisias¹⁰. These samples were added to those collected in Miloto, Iasos, Herakleia and Milas quarries during 1999 campaign¹¹.

The mineralogical analysis of the marble samples was carried out according the following parameters: maximum grain size (MSG), a parameter related to the metamorphism degree; morphology of the boundary of the crystals, related to the metamorphic process which generated the marble; structure (homeoblastic = with isometric crystals, heteroblastic = with crystals of different dimensions), related to the type and mode of development and evolution of the metamorphism.

The marble from Aphrodisias has got macro and meso crystals. The colour of this kind of marble ranges from dark grey to white. Its quality is not high for the presence of micro fractures and variegated breccia caused by tectonic friction.

The results of the mineralogical analysis are reported in the table.

Sample	Type of crystals	Max. Grain Size (MSG)	Boundary Morphology	Structure
N. 1 grey marble	Calcite, dolomite and many graphite	2	Polygonal structure with isorientation of the principal axes	Homeoblastic
N. 2 light grey colour	Calcite, dolomite and graphite	1-2	Mosaic fabric, triple point of contact, without isorientation	Heteroblastic
N. 3 grey marble	Calcite, dolomite and graphite	1-2	Polygonal structure, without isorientation, high degree of degradation of the crystals	Heteroblastic
N. 4 dark grey marble	Calcite, traces of dolomite, graphite	1-3	Polygonal structure with isorientation of the grains	Heteroblastic
N. 5 white marble	Calcite with traces of dolomite and graphite	1-2	Geminated crystals, without isorientation	Heteroblastic
N. 6 white marble	Calcite with traces of dolomite and graphite	1-3	Geminated crystals, without isorientation	Heteroblastic

Results of the mineralogical analysis of the Aphrodisias marbles

9 Ibidem, p. 129.

10 D. Morina, E. Pensabene *I marmi dell'Asia Minore*, Roma 1977.

11 M. Andaró, *Küçük Tavşan Adası: 1999 Report* cit., pp. 91-93.

N. 7 white marble	Calcite with traces of dolomite and graphite	<1	Micro crystals without isorientation	Homeoblastic
N. 8 white marble	Calcite with traces of dolomite and graphite	1	Micro crystals without isorientation	Homeoblastic
N. 9 white marble	Calcite with traces of dolomite and graphite	1-3	Geminated crystals, without isorientation, irregular borders like calcite leaves (foliated marble)	Heteroblastic

During the 2001 survey twenty nine samples of marble were taken from the sculptures found in Tavşan in the previous surveys. These samples were compared with the marbles from the quarries of Mileto, Herakleia, Iasos, Milas and Aphrodisias.

The most common type of marble in Tavşan has a white macro crystalline polygonal structure (MSG = 3) without isorientation of the grains. This type of marble was found in nineteen samples. At present we can say that this kind of marble probably comes from Herakleia quarries.

Another type of marble found in Tavşan has a grey micro and meso crystalline structure (MSG = 1-2) with geminated crystals of calcite and dolomite, together with graphite, without isorientation and with an heteroblastic structure. This type of marble probably comes from Milas quarries and was found in sixth samples.

Three samples show a different composition: they are made of heteroblastic crystals of calcite and traces of dolomite without isorientation (MSG = 1-3). The crystals are geminated and like calcite leaves (foliated) with small grain among them. This marble type was found also in two mosaic tesserae (nn. 8 and 10) sampled during the 2000 campaign and examined in 2001.

A comparison with all the other marbles shows a close analogy with the sample nr. 9 from Aphrodisias.

Besides a comparison was made between the grey stone of the cut-stones in the apse of Tavşan and a stone sampled in a quarry near Gündoğan and between the greenish stone of the cistern and a stone sampled in a quarry near Mindos.

The grey stone is an igneous rocks, an andesite¹², and comes from the quarry of Gündoğan; the greenish stone is a metamorphic rock¹³, in particular a tuff and comes from the quarry of Mindos. The green tone is given by greenish brown biotite crystals.

All the scientific and documentary data come together in our working in progress data-base Egeria¹⁴, that can easily refer to establishing a useful comparison among the different kind of information.

Acknowledgement

The members of the research team of the 2001 campaign were: Prof. Dr. Maria Andaloro (Director of the survey), Dr. Claudia Pelosi (chemist of the Tuscia University); Dr. Maria Raffaella Menna (lecturer of the Tuscia University of Viterbo); Marco

12 Mackenzie W.S., Donaldson C.H. & Guilford C., *Atlas Of Igneous Rocks and their Textures*, Longman, Harlow, 1982, pp. 15-16.

13 Yardley B.W.D., Mackenzie W.S. & Guilford C., *Atlas Of Metamorphic Rocks and Their Textures*, Longman, Harlow, 1990, p. 42.

14 M. Andaloro, *Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives* cit., p. 130.

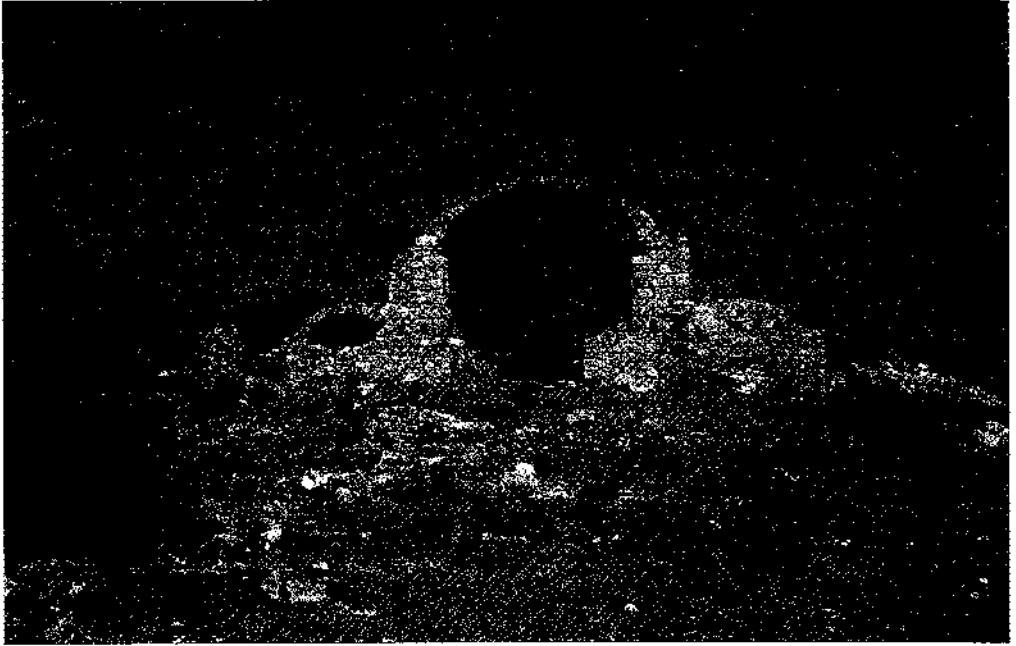
Sangiorgio (information technologist, Central Institut for Restoration); Giulia Bordi, Elena Latini, Geraldine Leardi, Francesca Moretti, Cristina Morigi, Stefania Pennesi, Simone Piazza, Paola Pogliani, Maria Donatella Raneri and Manuela Viscontini (graduates of the Tuscia University of Viterbo).

The archeologists were: Francesca Consoli, Ilaria De Luca, Helga Di Giuseppe, Flaminia Pizzino, Angela Russo.

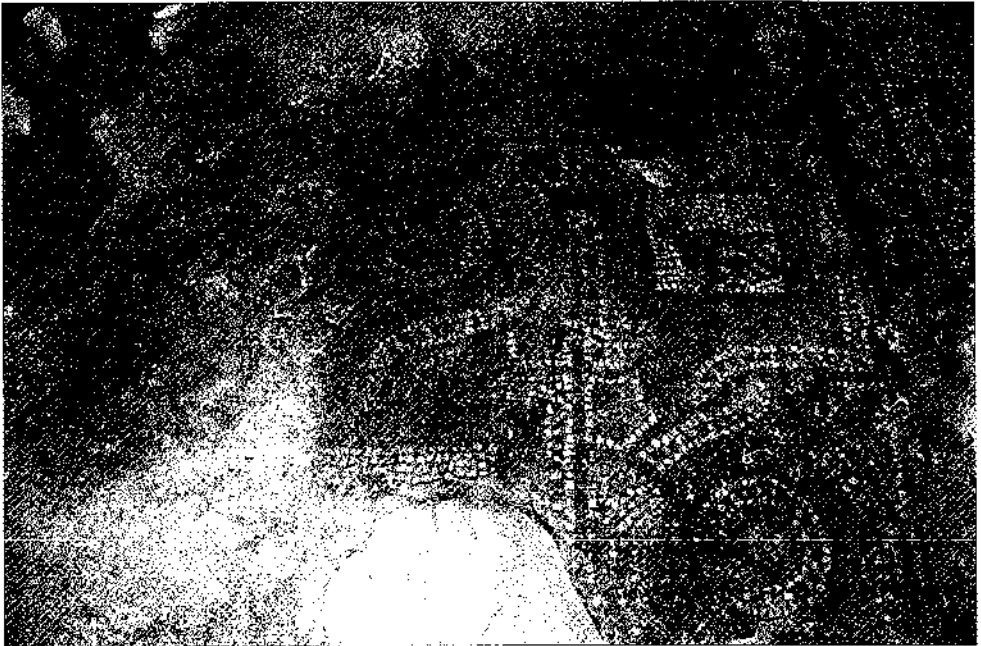
The conservative plan for the floor mosaic consolidation and the first aid on wall-paintings and marbles was carried out by the restorers: Carla D'Angelo (Central Institut for Restoration), Livia Alberti (Arké), Silvia Borghini (Sovrintendenza dei Beni Archeologici delle Marche), Cristina Caldi, Sara Scioscia, Bekir Eskici (Ankara University), Evren Çolak.

Our gratitude goes to Prof. Roland Smith (Lincoln College, Oxford) and Prof. Christopher Ratté (Institute of Fine Arts, New York University), directors of the American Archaeological research at Aphrodisias, who gave generously their help. We are much indebted to the General Director of Monuments and Museums of the Turkish Republic Dr. Alpay Pasinli and to his staff, to Dr. Oğuz Alpözen, Director of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology, and his staff.

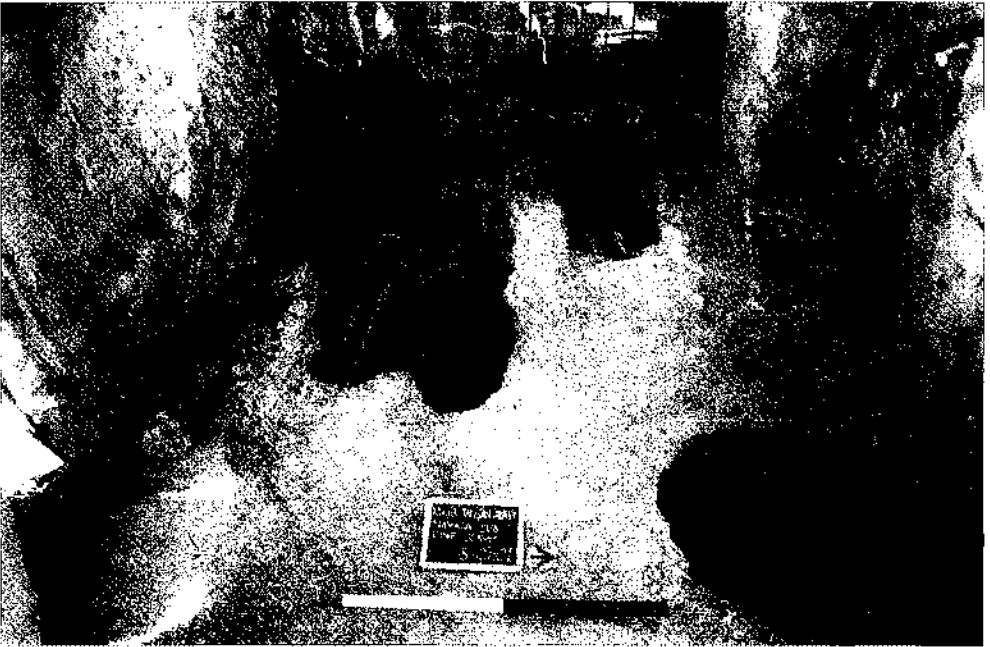
Photos, image analysis acquisitions and graphs were made by the graduates of the Tuscia University of Viterbo: Dr. Ulderico Santamaria (chemist of the I.C.R.) coordinated the scientific operations; the microscopical and micro-chemical analysis were performed by the Laboratory of Diagnostics for Conservation and Restoration of the Tuscia University of Viterbo by Dr. Claudia Pelosi.

Fig. 1: Küçük Tavşan Adası: The church exterior

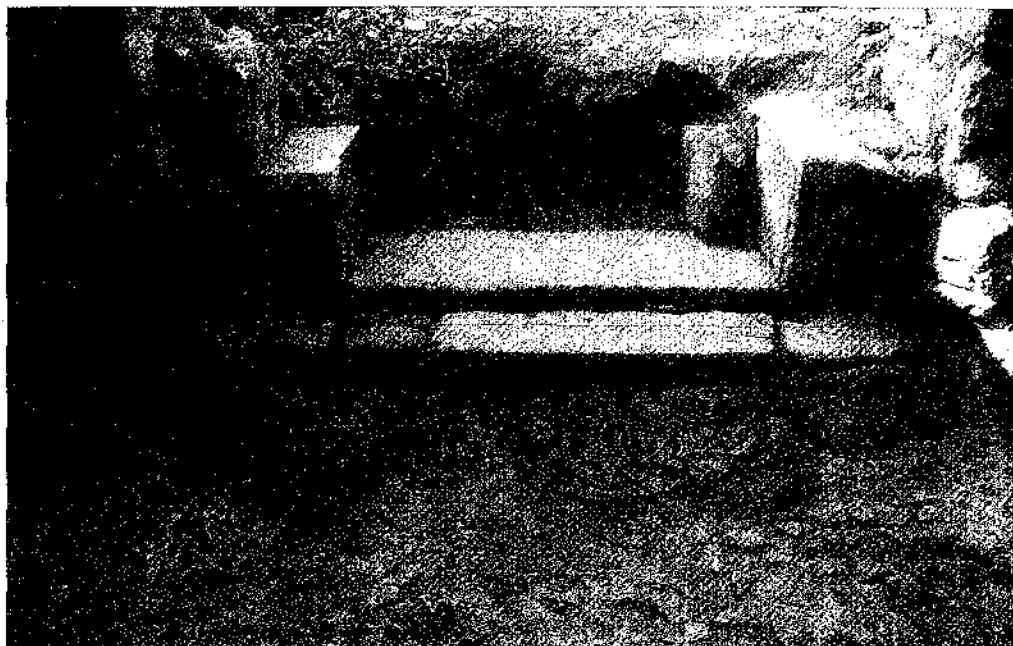
Fig. 2: The south aisle mosaic floor

Fig. 3: The south aisle excavation area with graves

Fig. 4: The south aisle after the excavation

Fig. 5: The nave: the entrance threshold and mosaic floor

Fig. 6: The impost capital

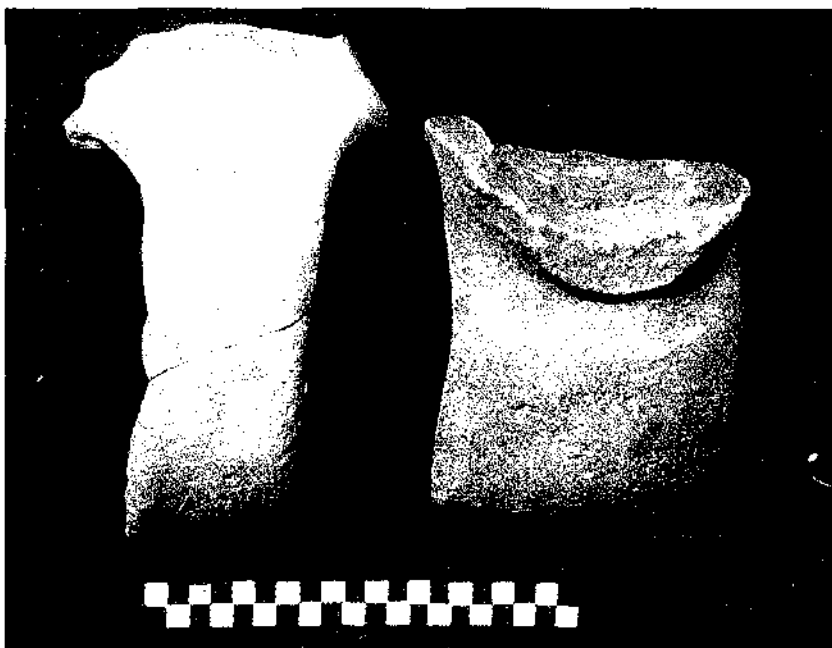

Fig. 7: Two amphora fragments

Fig. 8: The south aisle entrance threshold: Greek mosaic inscription

Fig. 9: The nave mosaic floor: a dolphin (detail)

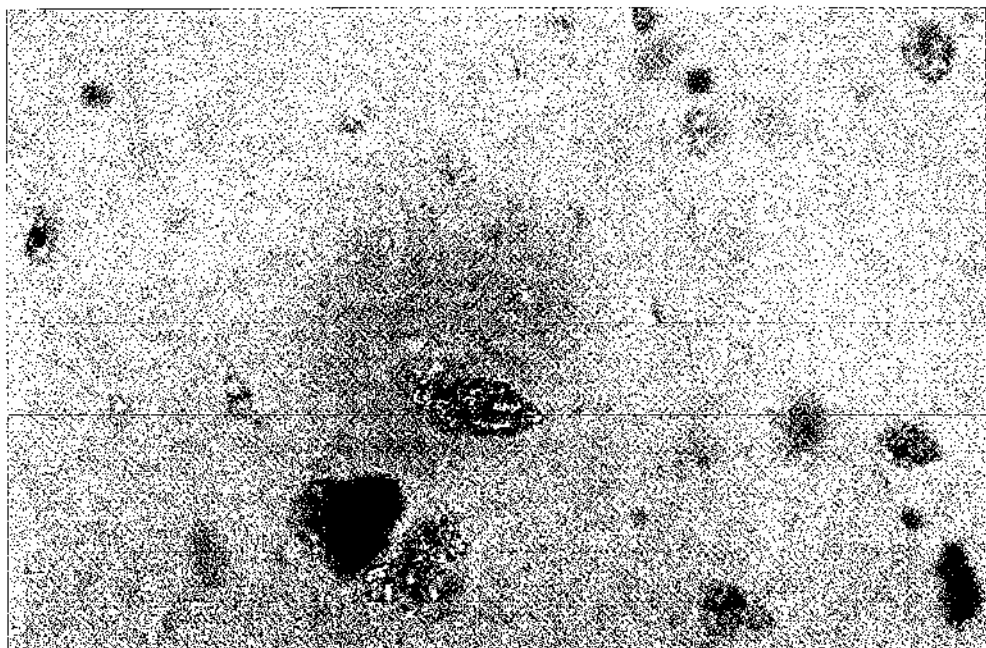
Fig. 10: Consolidation of detached mosaic tesserae

**Fig. 11: Manastır Dağ
Church: The
nave**

Fig. 12: Archaeological Museum of Aphrodisias: the Three Graces panel

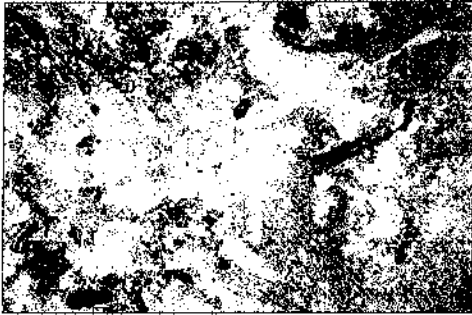

Fig. 13: Particle of egyptian blue

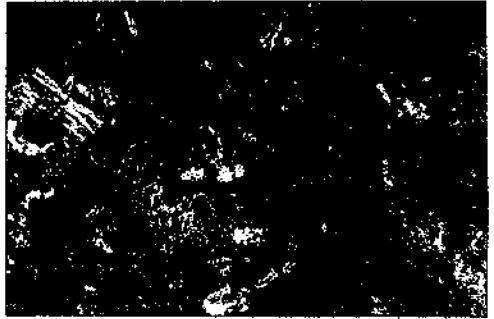

Fig. 14: Marble quarry near Mindos

**MINDOS QUARRY
METAMORPHIC ROCK. A TUFF**

Thin section

Thin section, crossed polar

Fig. 15: Mindos quarry: Thin section of metamorphic rock

ŞİRİNCE KÖYÜ VE ÇEVRESİ 2001 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Akın ERSOY*
Binnur GÜRLER

Şirince Köyü Selçuk İlçesi'nin doğusunda, Messogis olarak bilinen Aydın Dağları'nın Kaystros (Küçük Menderes) Nehri'nin yüzyıllar süren çabası ile alüvyonla doldurularak meydana getirdiği Ephesos Ovası'na doğru dik uzandığı tepelik bir alanda bulunmaktadır (Çizim: 1). Ovaya doğru giderek alçalan pek çok tepenin olduğu köy ve kırsalı, günümüzün en uğrak kültür ve doğa turizmi merkezlerinden biri haline gelmiştir (Resim: 1). Köy ve çevresi İzmir merkezine 80 km., Kuşadası'na 25 km., Selçuk merkezine 8 km. uzaklığı ile, bilinen turizm merkezlerine yakınlığı; İzmir Aydın otoyoluna ve yine İzmir-Aydın devlet karayoluna ve İzmir-Denizli devlet demiryoluna Selçuk üzerinden kolayca bağlanması ile belki de "ürkütücü" olarak tanımlanabilecek boyutlarda turizm talebi ile karşılaşmaktadır.

A) Şirince Köyü'nün Tarihi Üzerine

Kaystros'un denize ulaştığı noktadaki bu alanın belgelerde geçen tarihi, ancak 16. yüzyıla ulaşmaktadır. 571 No.lu, Hicri 991, Miladi 1583 tarihli Aydın Vakıf Defteri'nden Ayasuluğ Kazası'na bağlı bir nahiye olduğu ve bu tarihte Ezine, Kızılca, Ulucak ve Turgud köylerinin Şirince'ye bağlı bulunduğu, Şirince Köyü'nün İsa Bey Vakfı'na ait olduğu anlaşılmaktadır. Aynı kayıta köyün adı Çirkince olarak geçmektedir¹. Yeterince arşiv çalışmasına konu edilmemiş olan bu yörenin 16.-19. yüzyıllardaki durumu ile ilgili yeterli bilgiye sahip bulunmamaktayız. Buna karşın yaşayan geleneksel mimarî dokusu ve bu yüzyıllar içinde köyü gezen birkaç Avrupalı seyyahın bir takım bilgiler edinmek mümkün olabilmektedir. Seyyahlardan 1699'da Chishull² ve 1832'de Arundell'den³

* Yrd. Doç. Dr. Akın ERSOY, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kaynaklar Kampüsü, 35160 Buca-İzmir/TÜRKİYE.

Doç. Dr. Binnur GÜRLER, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kaynaklar Kampüsü, 35160 Buca-İzmir/TÜRKİYE.

Bakanlık temsilciliğini İzmir Müze Müdürlüğü Uzmanı Arkeolog Nuray Çırak'ın yaptığı araştırmaya, D.E.Ü. Mimarlık Fak. Mimarlık Bölümü'nde: Yüksek Mimar Mine Tanaç, D.E.Ü. Sos. Bil. Enst. Klasik Arkeoloji Bölümü yüksek lisans programı öğrencisi Arkeolog Onur Gülbay, E.U. Sos. Bil. Enst. Klasik Arkeoloji Bölümü yüksek lisans öğrencisi Murat Fırat, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü öğrencileri Seca Zingir ve Ahmet Af Aytın katılmışlardır. Araştırma ekibinin ikâme ve laşesi Selçuk Belediyesi tarafından karşılanmıştır. Belediye Başkanı Sayın Vefa Ülgür nezrinde tüm belediye çalışanlarına ilgi ve desteklerinden dolayı; teşekkür emeyi borç biliyoruz. Ayrıca arın çalışmasındaki sırtı Bizans seramiği ile ilgili değerlendirmelerini bizimle paylaşan Yrd. Doç. Dr. Lale Doğer'e, verilerin bilgisayar ortamınca değerlendirilmesindeki katkılarından dolayı Arkeolog F. Şehnaz Baç ve Mimar Duygu Çelikler'e ekibimiz adına teşekkür ediyoruz.

- 1 Akın 1968, 180.
- 2 Chishull 1747. 22.
- 3 Arundell 1834, 262-272.

köyde iki rahipli bir kilisenin varlığı öğrenilmektedir ki, köy içindeki Aziz İoannes (Vaftizci Yahya) Kilisesi'nin onarım çalışmaları sırasında yapılan araştırmalar ve onarım kitabesinin içeriği⁴, Arundell'in aktardığı kilisenin bu kilise olduğunu ortaya koyar görünmektedir. Arundell'in bu ziyaretinden köyün "en az 300 haneden" oluştuğu ve tüm sakinlerinin Rum olmakla birlikte kendi dillerini sınırlı ölçüde kullandıkları ve çoğunlukla "Türkçe" konuştukları öğrenilmektedir. 1831 yılında yapılan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk nüfus sayımında, Güzelhisar (Aydın) Sancağı'na bağlı Ayasuluğ Kazası'nın bir köyü olarak yer alır. Bu belgede adı, Osmanlıca'dan Çerkence şeklinde transkripsiyonu yapılmış olan köy, Arundell'in aktarımına paralel olarak, bir Rum köyü diye gösterilmiş, yapılan sayımda ikisi sonradan gelmiş 698 erkek nüfusu kaydedilmiştir⁵. Ayasuluğ'un kaza genelinde nüfusu ise 69 Türk-İslâm nüfusu ile birlikte 767 olarak belirlenmiştir.

16. yüzyıldan itibaren bir Rum köyü olarak kaydedilen Şirince'nin 19. yüzyılda Ayasuluğ olarak bilinen Selçuk'un küçülmesine karşın nüfus ve boyutunu koruduğu anlaşılmaktadır. 1867'de hayata geçirilen Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi kapsamında bu kez İzmir Sancağı'na bağlı Kuşadası Kazası'nın bir nahiyesi durumuna düşen Ayasuluğ'a idari bakımdan bağlılığı sürmüştür. 19. yüzyılın ilk yarısında 15 kadar köy evi, bakkal ve bir handan ibaret olan Ayasuluğ yerleşiminin küçülmesinde özellikle Küçük Menderes'in oluşturduğu dolguda meydana gelen bataklıkın ürettiği sıvrısinek ve sıtma hastalığının etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yöreyi ziyaret eden pek çok seyyahın bu durumdan yakındıkları bilinmektedir. Wood'un Artemision'da yaptığı kazı çalışmaları sırasında gözlemlediği gibi, Ayasuluğ ve antik Ephesos çevresindeki araziler başta sıtma olmak üzere hastalıklar nedeniyle dağ köylülerince sadece tarım mevsiminde kullanılıyor ve bunlar içinde önemli grubu Şirinceli Rum köylüler oluşturuyordu⁶.

B) Şirince Köyü Mimarisi

Belgelere dayalı tarihi 16. yüzyıla kadar inen Şirince Köyü'nün en eski yapısı köyün İstiklâl Mahallesi sınırları içinde bulunan Aziz İoannes Kilisesi'dir (Resim: 2)⁷. Chishull'un 1699'da gördüğünü aktardığı eski kilise üzerine 1805 yılında şimdiki kilise inşa edilmiş ve bu kilise de 1832 tarihinde onarım görmüştür. 13.40x20.20 m. boyutlarında dikdörtgen plânlı ve üç nefli kiliseye kuzey uzun duvarı üzerinde yer alan, üzeri sundurmalı, çift kanatlı bir kapı ile girilmektedir. Bir sıra üçlü pencereye sahip beden duvarları, yerel moloz taşlardan, kubbe ve tonoz örtüsü yerel kayrak taşlardan inşa edilmiştir. Üst örtüyü taşıyan ve nefleri ayıran 8 adet taşıyıcıdan iki kısa kenardakiler moloz taşlardan inşa edilmiş ayaklar halindeyken, ortadaki 6 adet taşıyıcı devşirme sütunların üst üste konup sivanmasıyla inşa edilmiştir. Daha geniş olan orta nefi, doğu duvarı üzerinde bir apsis karşılamaktadır. Apsisin her iki tarafında yan nefleri karşılayan üçer adet niş yer almaktadır. Nişler içinde, şarap kadehi içinden ışık saçarak yükselen İsa figürleri resmedilmiştir. Sıvalarının büyük bölümü dökülmüş olan kilisenin bitkisel ve geometrik motifli tavan süslemelerine sahip olduğu, uzun duvarlar üzerinde ise İncil'den sahnelerin yer aldığı anlaşılmaktadır. Kilisenin batı bölümünün ahşap bir çekme kat ile iki katlı plânladığı ve üst kattan güney duvar üzerindeki bir kapı ile kilisenin güneyinde kalan bahçeye geçilebildiği görülmektedir.

Köyün silüetini etkileyen ikinci yapı, köye Selçuk yönünden girişte, sağda yer alan Aziz Demetrios Kilisesi'dir (Resim: 3)⁸. Oldukça tahrip görmüş ve onarılmayı bekleyen yapı, olasılıkla 19. yüzyılın ortalarına aittir. Kilisenin narteks bölümü son 30 yıl içinde tamamen yıkılmıştır ve bugün için sadece plân olarak izlenebilmektedir. Doğu-batı yönünde uzanan asil mekân tek nefli olup moloz taşlı beden duvarları üzerine, ge-

4 Büyükkolancı 1998, 60-61.

5 Karal 1943, 128, 207.

6 Wood 1877, 14.

7 Büyükkolancı 1998, 60-61; Muss 1995, 130-136; İler 1994, 1998.

8 Büyükkolancı 1998, 59-60; Muss 1995, 138; İler 1994, 1998-1999.

niş açıklıklı bağdadî bir beşik tonozla örtülüdür. Batı duvarı üzerindeki çift kanatlı, ahşap bir kapı ile girilen asıl mekânın doğu duvarı üzerinde dışa taşan ve merkezinde pencere bulunan apsis yer almaktadır. Apsisin her iki tarafında apsis formu birer niş yer alır. Apsis bölümü ahşap bir asma kat ile iki katlı plânlanmıştır ve apsisi sınırlayan ikonostasisin, asma katı da taşıyan 12 direkli iskeleti, yerinde durmaktadır. Kuzey ve güney duvarlar üzerinde içten dışa doğru daralan üçer pencere açıklığı vardır. Asıl mekânın bezeme anlayışını açıklayan yeterli veri olmamakla beraber, kuzey ve güney duvarlarındaki pencere sıraları üzerinde, 12 havarinin portrelerini içeren ahşap destekli alçı madalyonların bir kısmında, St. Andreas, St. Markos ve St. John'ın portreleri, izlenebilmektedir. Türklerin köye yerleşmesinden sonra depo, düğün salonu ve cami olarak kullanılmış olan yapı, köyde cami inşa edilmesinden sonra terkedilmiş, terkedilmesinden sonra da yapıdaki tahribat hızla artmıştır.

Köyün silüetini etkileyen bir başka yapı Aziz Demetrios Kilisesi'nin kuzeyinde bulunan, köye Selçuk yönünden girişte, solda yer alan okul yapısıdır⁹. İnşa tarihi hakkında kesin bir bilgiye henüz sahip olmadığımız yapının mimari özellikleri ile 19. yüzyılın ortalarında inşa edilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Dikdörtgen plânlı yapı bodrum kat üzerine tek katlıdır. Taş malzeme ile yığma olarak yapılmış olan yapıya, güney kısa kenarındaki merdivenle ulaşılan geniş açıklıklı bir kapı ile giriş sağlanmaktadır. Kapı her iki tarafında üçer oda bulunan dikdörtgen bir hole açılmaktadır. Giriş kapısının her iki yanında kırık kemerli birer pencere ile giriş eyvanının her iki tarafında taş söveli ikişer pencere yer almaktadır. Yapının kuzey cephesi, güney cephedeki giriş eyvanını bir balkon çıkıntısı ile tekrarlamaktadır. Batı cephesinde 7, doğu cephesinde 6 pencere açıklığı yer almaktadır. Bugün restoran amaçlı olarak kullanılan yapının bodrum katına girişler farklılaşmışsa da, orijinal giriş kuzey cephenin batı tarafında bulunmaktaydı. Yapının aksında, bahçenin ortasında, iki basamaklı dikdörtgen bir kaide üzerinde yükselen bir çeşme yapısı bulunmaktadır. Çeşme dar yüzlerinde birer, geniş yüzlerinde iki armatüre sahiptir. Çeşme yapısının plasterleri ve üstte silme ile çevrelenmiş düz çatılı saçağı dikkat çekicidir.

Bu üç anıtsal nitelikli yapı bugün, 200 civarında, bir kısmı terkedilmiş, büyük kısmı ise kullanılan Anadolu Rum konut mimarisinin seçkin örnekleriyle çevrelenmiştir (Resim: 1). Söylencelere dayalı modern kaynaklar konut sayısını 19. yüzyıl için 1500-1800 haneli sayılarla açıklamaktaysalar da, Osmanlı arşivleriyle bu sayılar henüz desteklenmiş değildir. 1832'de Arundell'in "en az 300 hane"den ibaret olduğunu aktardığı köy, 1917'de Sabahattin Ali'nin ziyareti sırasında "700-800 hane" civarındaydı ve köyde ayrıca dört adet ilkokul, bir tane de gymnasium vardı¹⁰. Köyün bugün 200 hane ve yaklaşık 900 civarındaki nüfusu düşünüldüğünde 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başındaki yerleşimin boyutlarının büyüklüğünü daha iyi algılamak mümkün olmaktadır. Günümüzde yok olmuş bu konutların temelleri, Rum döneminde Profitis İlias¹¹ adı verilen köyün doğu ve kuzeyindeki dağ sırasının yamacında, mevcut konut alanının hemen üzerinde temel kalıntıları düzeyinde izlenmektedir. Yaklaşık 340 m. kotunda yer alan köy yerleşimi içinde tüm konutlar kuzey yöndeki vadiyi görecekte eğimli araziye konumlandırılmıştır. Genellikle iki katlı plânlanmış olan konutlar, aralarında çoğu kere kıvrılarak inen veya çıkan taş döşeli (bugün çoğu yenilenmiş durumda) dar sokaklarla sınırlanmıştır. Konutlar doğrudan sokaklara açılabilirdiği gibi, bir bahçe içinde de yer alabilmektedir. Konutların üst kata göre daha alçak olan alt katları moloz taş, üst katları ise bağdadîdir. Çift kanatlı süslemeli ahşap kapılarla girilen taş döşeli alt katlar, genellikle küçük bölmeler halinde plânlanmış hizmet mekânlarına sahiptir. Üst katlar ise ahşap merdivenlerle alt kattan çıkılan bir sofa ve ona açılan ikâmet mekânlarından ibarettir. Sofa ve odalar, Şirince konutlarına önemli bir cephe özelliği kazandıran sık ara-

9 Şirince'de Tarihsel Dokunun Korunması ve Turizm Amaçlı Kullanımı T.C. Kültür Bakanlığı, Yayın No: 1983/3, Ankara, 1983, 12-13.

10 Sabahattin Ali, *Şirince Köşki*, İstanbul, 1992, 118-134.

11 Muss 1995, 124.

lıklarla sıralanmış, dar-uzun, alt kısmı kafesli, giyotin pencerelerle dışarıya açılmaktadır. Üst katlardaki mekânlarda bağdadî duvarlar içine gömülmüş yüklükler ve oyma süslemeli tavan göbekleri dikkat çekici unsurlardır. Pencerelerin önüne uzatılmış yastıklı sedirler, ikâmet edenlere tüm köyü ve vadiyi görme imkânı sağlamaktadır. Sanat ve mimarlık tarihi için önemli veriler sunan konutlarla ilgili kısmî çalışmalar yapılmış ve yapılmaya devam edilmekteyse de daha yoğun bilimsel çalışmaların yapılması ve yapılmakta olan çalışmaların yayınlanması beklenmektedir. Yoğun ahşap kullanımı nedeniyle sürekli yenilendikleri ve yenilenebildikleri görülen konutların 18. ve 19. yüzyılda inşa edildikleri genel görüş olarak kabul görmektedir.

Köy yerleşim alanı içinde yapılan taramalarda, köyün bulunduğu noktada, daha erken dönemleri işaret edecek seramik v.b. malzemeye rastlanmamıştır. Buna karşın bir kısmı bahçe duvarları içinde yapı malzemesi, bir kısmı ev ve bahçelerin içinde süs unsuru, merdiven taşı, kurna v.b. amaçlarla kullanılan ve bir kısmı da köy içinde atıl vaziyette duran 29 noktada, Roma ve Bizans dönemlerine ait, çoğu sütun tamburu ve mermer plâkalar olmak üzere mermer mimarî elemanlar ve mermer objeler tespit edilmiştir. Bu malzemeler fotoğraflanmış, içinde buldukları konut veya parseller işaretlenmiştir. Bu malzemelerin niteliklerinin sınırlı (daha çok sütun tamburu ve mermer plâkalar) olmasının yanında köyün üzerinde bulunduğu alanda seramik malzemenin olmamasının da desteklediği gibi bir antik yerleşimin olmadığını ve tüm bu malzemelerin büyük olasılıkla Ephesos ve Selçuk'un Bizans ve Beylikler Dönemi yapılarından buraya getirildiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

C) Şirince Köyü Çevresi Araştırma ve Tespitleri

Köy içindeki tespit ve değerlendirmelerden sonra araştırmamızın ikinci aşamasını Şirince Köyü'nün çevresinde yapılan yüzey araştırmaları ve tespit çalışmaları oluşturmuştur. Köy çevresinin de, yukarıda da ifade edilen, Hıristiyan-Rum kimliğini yansıtan anıtlara sahip olduğu görülmüştür. Bu anıtların yanı sıra Antik ve Ortaçağ ile ilgili de pek çok bulgu ve anıt da rastlanmıştır.

1. Geç Dönem Anıtları

Karıncalıyokuşu Manastırı: Köyün 2 km. kuzeyinde, Karıncalıyokuşu Tepe'nin kuzeybatı yamacında yer alan ve olasılıkla bir manastır olan yapının büyük bölümü tahrip olmuş durumdadır (Harita: 1). Sık zeytin ağaçları ve yoğun çalılık bitki örtüsü arasında manastırın asıl yapısının bir bölümü ile güneydoğuda dörtgen bir mekânın temelleri zorlukla izlenebilmektedir (Resim: 4; Çizim: 2)¹². Asıl yapının güneyinde yine zorlukla izlenen duvar sırası, manastır alanının bir çevre duvarı ile sınırlı olduğunu göstermektedir. Asıl yapının güneydoğusunda çalılıklar içinde bir çeşme yapısı da dikkat çekmektedir. Manastır köy kırsalının en etkileyici kalıntılarında biri durumundadır. Olasılıkla merkezde konumlanmış olan asıl yapı doğu-batı yönündedir. Yapının ana bölümünün hemen önünde, girişi belirginleştiren, iki kat seviyesinde, L plânlı iki ayakla sınırlandırılmış giriş mekânı yer almaktadır. Giriş mekânını, doğuya doğru, giriş duvarı ile yan duvarlarında nişler bulunan, daha büyük bir mekân ile arkasında ona açılan daha küçük ve doğu duvarı üzerinde iki kemerli niş bulunan bir başka mekân izlemektedir. Mevcut kalıntılar mekânsal kurgunun güneye doğru devam ettiğini göstermektedir. Ancak bu mekânsal kurgu içinde, bir apsise yönelik tespitte bulunmuş değiliz. Yapı, giriş mekânının L şekilli ayaklarının yüksekliğinin de ifade ettiği ve diğer duvarlara göre daha iyi korunmuş olan kuzey duvarının üzerindeki giriş yuvaları ve üst kattaki nişlerden anlaşıldığı üzere iki katlıydı. Yapı malzemesi yerel taştır. Yöre sakinleri duvar resimleri ile bezenmiş bir bodrum kattan bahsetmekteyseler de, yapı üzerindeki yoğun taş örtü bu katı belirlememize imkân vermemiştir. Giriş mekânını belirginleştiren L plânlı ayaklar üzerindeki kemer başlangıçları ayaklar arasında ve doğudaki mekân arasında

12 Mercangöz 1997, 60-61, Resim 15-16, Şekil 5.

kemerlerin olduğunu ve olasılıkla da kubbe şeklinde bir üst örtüye sahip olduğunu göstermektedir.

Manastır çevresinde ve 100 m. kuzeybatısında manastır ile ilişkilendirilmesi gereken bir alanda ele geçen 51 adet yüzey seramiği içinde kaba mutfak kaplarının yanı sıra 19 adet sırlı Bizans seramiği tespit edilmiştir. Lale Doğer tarafından 12. ve 13. yüzyıllara tarihlendirilen sırlı yüzey seramiği, manastır yapısının bu tarihlere kadar dayandırılabilceğini göstermektedir. Laskarisler Döneminde, 13. yüzyılda, yörede yoğun imar faaliyetlerine girildiği ve bu arada birçok manastırın inşa edildiği bilinmektedir.

Manastırın bir başka dikkat çekici özelliği, Şirince'nin tepelik coğrafyası ve yoğun bitki dokusu içinde saklanmış olmasına karşın, Ephesos'un geç limanı Panormos'u ve 11. ile 14. yüzyıllar arasında yörede dinsel ortamı etkileyen Stylist St. Lazarus'un manastırlarının bulunduğu Gallesion Dağı'nın güney uzantısını görecektek şekilde inşa edilmiş olmasıdır. Bu anlamda St. Lazarus'un öğretisine sempati duyan bir manastır oluşumundan bahsetmenin mümkün olup olmadığı sorulmalıdır.

Şapeller: Şirince kırsalında, anıtsal nitelikli bu yapının yanı sıra yöre sakinlerinin manastır olarak adlandırdıkları kır şapelleri tespit edilmiştir. Şirince kırsalında saptanan 3 adet kır şapeli bugün yöre sakinlerinin "Dam" olarak adlandırdıkları ve çoğu Rum döneminden kalma, çevrede onlarca bulunan bahçe yapıları olarak hizmet görmektedir. Konaklama ve bahçe malzemeleri ile ürünlerin depolanması gibi amaçlarla kullanılmaktadır. Şapel 1, köyün kuzeydoğusundaki Elemen mevkiinde, Şapel 2 köyün doğusunda Harita Tepe'nin köye bakan batı yamacında ve Şapel 3 köyün kuzeybatısında, Kayser Tepe'nin batı yamacında, Ikiçeşmelik mevkiinde yer almaktadır (Harita: 1). Köyün geçmişindeki Hıristiyan geleneğinin Şirince kırsalındaki yansımaları olan bu küçük yapılar, genel özellikleri ile dikdörtgen plânlı, giriş kapıları batı yöndeki kısa duvarları üzerinde olan, doğu duvarlarının merkezinde birer apsis bulunan, iki uzun duvarları üzerinde içten dışarıya doğru daralan, ahşap lentolu birer pencereye sahip ahşap destekli, kırma çatılı yapılardır (Resim: 5). Özeldde iç duvarlarda niş formları, boyutları ve buldukları yerler farklılaşmaktadır. Manastır ve Şirince Köyü kiliselerinde olduğu gibi beden duvarları yerel taşlarla tuğla kullanılmaksızın yapılmış, apsistlerdeki gibi kemer açıklıkları geçilmesinde kayrak adı verilen ensiz, şist taşlar kullanılmıştır. Yine pencere ve kapılarında görülen içten dışa doğru verilmiş daralmayı köydeki kiliselerin pencerelerinde de görmek mümkündür. Şapellerin taş duvarları, örgü tekniği, pencerelerinin formu köydeki konutlarla ve kiliselerle karşılaştırıldığında en erken 18. yüzyıla veya daha çok 19. yüzyıla ait olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Değirmenler: Yörenin şapeller gibi yakın tarihine şahitlik eden ancak bugün her biri büyük ölçüde yok olmuş 7 değirmen yapısı belirlenmiştir (Harita: 1). yüzyılın başlarına kadar işlevlerini sürdürdükleri anlaşılan bu değirmenlerin üçü, köyün de içinde bulunduğu vadinin içinden akan Şirince Deresi üzerinde, diğer dördü köyün Selçuk'a ulaştığı ve bu değirmenler nedeniyle yörede Değirmen Boğazı olarak adlandırılan mevkide yer almaktadır. Havuz ve kemerlerinden bir bölümünün günümüze ulaştığı bu değirmenlerden en iyi durumda olanı Değirmen Boğazı'nda Değirmen 2 olarak adlandırdığımız yapıdır (Resim: 6). Havuzla su getiren su arki, havuzu, işliğe uzanan su kemeri ve ışik mekânı harabe halinde ayakta durmaktadır. Ayrı birer çalışma konusu olabilecek olan değirmen yapılarına yörede bahçelere giden yollar üzerinde zaman zaman karşılaşılan çeşme yapıları ile zeytin ışiklikleri dikkati çekmektedir. Bütün bu anıtlar köyün tarımsal ekonomisini ifade ettiği kadar, bugün de olduğu gibi antik dönemdeki Ephesos ile Şirince kırsalının tarımsal ilişkisine de işaret etmektedir. Yakın tarihimizin önemli taşınıkları olan bu mimarî unsurlar değerlendirilmeyi ve korunmayı beklemektedir.

2. Antik ve Ortaçağ Anıt ve Alanları

Sütini Mağarası: Yukarıda belirtilen manastır kalıntısı, yörenin yakın tarihini Ortaçağ'a ulaştıran anıtlar içinde tek örnek değildir. Selçuk'tan köye uzanan yoldan Değirmen Boğazı'na girdikten hemen sonra, kuzeydeki Söğütçük Tepe'nin güney yama-

cında yor alan Sütini Mağarası, yörenin Ortaçağ kalıntılarında bir diğeridir. Şirince yöresinin Hıristiyanlık tarihinin önemli bir başka belgesi olan bu mağara, 1980'li yılların başında araştırılmış ve Geç Bizans Döneminden itibaren geçen yüzyılın başlarına kadar kullanıldığı ortaya konmuştur¹³. Yaklaşık 80 m. derinliğe ulaşılabilen ve birçok koldan oluşan mağaranın özellikle giriş bölümünde dini konulu freskler ve üzerlerinde değişik dönemlerde yazılmış (Geç Bizans-20. yüzyıl arası) yine dini içerikli Yunanca yazılar saptanmıştır. Mağara içindeki yazılar ve mimarî izler, mağaranın Geç Bizans Döneminden itibaren zaman zaman Ortodoks Ephesoslular tarafından sığınak olarak kullanıldığı şeklinde yorumlanmaktadır. Mağaranın giriş kısmındaki kalıntıların, Panaghia Galatçori (Soutiou Panagia=Sütlü Panaya)'ye ait küçük bir kiliseye ait olduğu ileri sürülmektedir¹⁴. Türkler döneminde adı Sütini'ne dönüşen mağara, 20. yüzyılın başına kadar, Şirince'nin Rum köylüleri ve hatta onların yerlerine gelen Türkler tarafından saygı görmüştür. Mağaranın içindeki sarkıtlardan damlayan suyun içilmesi veya mağaradan alınan küçük taşların göğüslerin üzerine konması halinde, doğumdan sonra sütü az gelen annelerin sütlerinin bollastiğine inanılmıştır.

Kayser Tepe Üzerindeki Kale(?): Şirince yöresindeki Ortaçağ ile ilgili bir başka iz yöre sakinleri tarafından "Kayser" olarak adlandırılan tepe ve onun doğu yamacında ele geçirilen çatı kiremiti, seramik parçaları ve su künklerinden oluşan pişmiş toprak yüzey malzemesidir (Harita: 1). Adını antik çağdan itibaren koruyarak günümüze ulaştığı anlaşılan kayalık tepe Rum döneminden günümüze taş ocağı olarak onlarca yıldır kullanıldığından dolayı mimarî izler ele geçmemişse de yoğun çatı kiremiti parçalarından oluşan yüzey malzemesi burada bir yapılaşmanın olduğunu göstermektedir (Resim: 7). Çatı kiremitleri, teknik ve formları ile Geç Bizans Dönemini işaret etmektedir. Laskarisier Döneminde pek çok yerde olduğu gibi Ephesos civarında da imar faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, bu sırada Selçuk'taki St. Jean Kilisesi'ni de çevreleyen dış surun büyük ölçüde onarıldığı ve Belevi mevkiindeki Küçük Menderes üzerinden gelen yolu kontrol altında bulunduran Keçi Kalesi olarak adlandırılan kalenin inşa edildiği bilinmektedir. Tepe, konumu gereği bir yandan Şirince Vadisi'ni, diğer yandan Selçuk Ovası'na kadar ulaşan Değirimen Boğazı'nı ve Ephesos'un geç limanı Panormos'u görebilecek noktadadır. Tepenin konumu ve burada elde edilen çatı kiremitlerine göre, Kayser Tepe üzerinde, ana ulaşım yolu üzerinde olmayan ama, Ephesos'un arka bahçesi konumundaki Şirince yöresi üzerinden gelecek tehdite veya ayrı şekilde Selçuk üzerinden Şirince kırsalına yönelik tehdite karşı güvenlik noktası olarak bir kalenin inşa edilmiş olduğunu önermek mümkün görünmektedir. Kayser Tepe'nin batı yamacında tespit edilen Hellenistik Kule de tepenin stratejik konumunu ortaya koymaktadır. Ancak burada Kayser Tepe'nin üzerinde olması önerilen kalenin Ayasuluğ Tepe üzerindeki kaleyi doğrudan görmediğini, bu nedenle de Söğütçük Tepe'nin sırtlarında bir ara kakol yapısının aranması gerektiğini söylemek gerekir.

Hellenistik Kule: Selçuk-Şirince yolunun yaklaşık 5. km.sinde, Kayser Tepe'nin batı yamacında, 3 No.lu Şapel'in bulunduğu yerdedir (Harita: 1). Bosajlı bloklarla inşa edilmiş olan yapı kısmen anakayanın tıraşlanması ile oluşturulan düzlem içine yerleştirildiğinden yamaç yönündeki duvarlar özensiz bloklardan oluşmaktadır. Olasılıkla 3 No.lu Şapel'in inşası sırasında ayakta duran duvar blokların oynatıldığı anlaşılmaktadır. Kuzeyde bir küçük ve güneyde daha büyük iki mekânlı planı ile bir kule ve bir avludan oluşan ve birkaç askeri güçlendirilmiş gözetleme kulilerine büyük benzerlik göstermektedir (Resim: 8)¹⁵. Yapının bulunduğu coğrafik nokta da, Değirimen Boğazı'nın doğu bölümüne, ikiçeşmelik mevkiine ve Beylikçi Deresi'nin uzandığı vadiye hakim konumuyla askeri fonksiyonu ile paralellik göstermektedir. Kulenin taş işçiliği Erken Hellenistik özellikler göstermektedir.

13 Atalay 1984, 65-65.

14 M.uss 1995, 117-119.

15 M.uss 1995, 120, Abb. 3. M.uss. burada yapının bir Heroon veya küçük bir tapınak olarak leceği görüşündedir.

Suyun Anası (Su Kaynak Derleme Yapısı): Harita Tepe'nin batıya uzanan sırtından doğan Mağara Deresi'nin üzerinde yer almaktadır (Harita: 1). Önde tonozlu bir mekân ile arkada ana kayaya yapılmış müdahalelerle meydana getirilmiş 4 yan ve 1 ana koldan oluşan derleme yapısından oluşmaktadır (Resim: 9). Çevresinde hiçbir yüzey buluntusuna rastlanmamış olan yapının mimarî özellikleri, Roma Dönemini işaret etmektedir.

Yapının Ephesos ve Artemision'u besleyen ve Selenus olarak adlandırılan su yolunun başlangıç yapısı olduğu ileri sürülmüştür¹⁶. Kaynak yapısının batısında Beylikçi Deresi'nin üzerinde Selçuk'a yönelen, kemer açıklığı yıkılmasına karşın kemer ayakları yerinde duran 1.5 m. genişliğindeki su kemeri, kaynak suyunun Ephesos'a yöneldiğini gösteren en iyi kanıt olarak yorumlanmalıdır. Bugün de Şirince Köyü'nün su ihtiyacını karşılayan ve yöre sakinlerinde Suyun Anası "unvanı" verilmiş olan bu kaynağın suyu gerçekten, taş maşonlarla birbirine bağlanan kurşun borularla sonlanan bir su hattı ile Artemision'a ulaşıyorsa, Pausanias'ın sözünü ettiği Halitaia su kaynağının burası olup olmadığı tartışılacak değerdedir¹⁷.

Antik ve Ortaçağ Yerleşim Alanları

Şirince Köyü kırsalında yapılan yüzey taramalarında, 16 noktada yüzey buluntuları saptanmıştır. Saptanan bu nokta alanlardan 7 alanın yüzey seramik dağılımının diğerlerinden daha geniş alanlara yayılmış olduğu ve daha yoğun olduğu görülmüştür. Hiçbir mimarî bulgu vermeyen bu alanlarda, yoğunluğun kaba mutfak kaplarına ait parçalardan oluştuğu ve çok sayıda çatı kiremiti parçalarına sahip olduğu izlenmiştir. Tarihlendirmede kullanılabilir kaliteli seramik az sayıda olmakla birlikte, buluntu veren alanların kronolojilerini oluşturmada yeterli olmuştur. İlk tespitler bu alanların 3-6 hektar boyutlarında olduğunu göstermiştir. 7 alan dışında kalan 9 alanın ise 0.5-1 hektar boyutlarında, daha küçük alanlar olduğu görülmüştür. Bu alanlar daha az yoğunluklu yüzey malzemesi vermiştir. Öyle ki, bu alanlardaki yüzey malzemesi yoğunluğu içinde su künkleri ve çatı kiremiti parçaları hemen hemen hiç dikkat çekmezken, yoğunluğa göre depolama kaplarından pithosların daha ön plânda olduğu görülmüştür. 16 noktada yapılan bu tespit ve gözlemler, alan boyutları ve yüzey malzemesi bakımından bu nokta alanların iki grupta toplanabileceğini, 7 noktadaki daha büyük boyutlu alanları "köy" yerleşimleri(Vicus), 9 noktadaki daha küçük alanları "çiftlik" alanı olarak yorumlamamıza neden olmuştur.

1 No.lu Yerleşim: Şirince Köyü'nün içinde bulunduğu vadide yer alan bu yerleşim noktası köyün hemen doğu ve kuzeydoğusunda, Harita Tepe'nin doğu yamacında, güneyde Mağara Deresi ile sınırlanan ve bir kısmı köy mezarlığı olarak kullanılan alandır (Harita: 1). 1 No.lu Yerleşim olarak adlandırdığımız bu alanda gözlemlenen ve toplanan yüzey seramiğinin dağılımı, yamaçtan düzlüğe doğru bir yerleşim yayılımının olabileceğini göstermektedir. İlk tespitlerimizde yaklaşık 6 hektarlık bir alana yayılmış olan yüzey malzemesi içinde seramik, su künkleri, çatı kiremiti parçalarından oluşan yoğun yüzey buluntusu ile karşılaşmıştır. Erken Hellenistik'ten başlayarak M.S. 6. yüzyılın içlerine kadar kullanım gördüğü anlaşılan bu alanda, 12. ve 13. yüzyıl sırlı Bizans seramiği örnekleri de belirlenmiştir (Resim: 10). Hiçbir mimarî bulguya rastlanmayan alanın özellikle yamaçlarında çatı kiremiti yoğunluğu dikkat çekicidir. Seramik yoğunluğu ise yamaçın düzlüğe ulaştığı noktalarda artış göstermektedir. Kiremit parçalarının yamaçta yoğunlukla gözlenmesi, yerleşimin yamaç yerleşimi şeklinde konumlandığını; yüzey seramiğinin düzlükte yoğunlaşmış olması ise tarımsal faaliyetler nedeniyle, toprağın aktarılmasının getirdiği bir yoğunluk ve daha hafif olan seramik parçalarının yüzey akıntıları ile düzlükte toplanmış olması ile açıklanabilir. Mimarî bulguya rastlanmamasını ise olasılıkla taş, ahşap ve kerpiç ağırlıklı mimarînin, kolaylıkla tahrip ol-

16 Öziş ve diğerleri, 126-127, Res. 2

17 Pausanias, VII,5,10

ması, yeniden kullanılabilmesi ve yaklaşık 1000 yıldır süren tarımsal faaliyetlerin tahribi ile açıklamak mümkündür. Ancak bu alanda yapılacak kazı çalışmaları bütün bu değerlendirmelere açıklık kazandıracaktır.

Bu yerleşim noktası diğer 6 noktadan daha büyük bir alanı işaret etmiştir. Şirince'nin hemen yanındaki bu yerleşim alanının boyutları ve ele geçirilen seramik malzemenin 13. yüzyıla kadar hemen hemen kesintisiz kronolojiye sahip olması, bu yerleşim alanını, bugünkü Şirince Köyü'nün ilk yerleşim alanı olarak değerlendirmeyi akla getirmektedir.

2 No.lu Yerleşim: Şirince Köyü ve Yerleşim 1'in içinde bulunduğu çanak şeklindeki vadinin bu kez kuzeyinde, Kayser Tepe'nin doğu yamacı ve yamacın düzlüğe ulaştığı, doğudan Şirince Deresi ile sınırlanan 4 hektarlık alanda yüzey malzemesi tespit edilmiştir (Harita 1). Yüzey malzemesi yoğunluğu, niteliği ve buluntu durumuyla Yerleşme 1 ile paralellik göstermektedir. Sırlı seramik parçaları 12. yüzyılın ikinci yarısı ile 13. yüzyılın başlarına verilmektedir. Bu alanda ele geçirilen seramik malzeme, alanın Geç Hellenistik Dönemden 13. yüzyılın sonuna kadar yerleşim gördüğünü açıklamaktadır. Yine hiçbir mimarî kalıntı içermeyen bu alanda Yerleşme 1 örneğinde olduğu gibi bir yamaç yerleşimi söz konusudur ve Şirince Deresi'nin sağladığı imkânlardan yararlanabilecek durumda görülmektedir.

3 No.lu Yerleşim: Şirince Köyü'nün bulunduğu vadinin batısında, tabanında Beylikçi Deresi'nin boydan boya uzandığı vadinin yamaçlarında tespit edilen iki yerleşim alanından biri olan Yerleşim 3'ün bulunduğu yaklaşık 4 hektar büyüklüğündeki alan, Selçuk-Şirince modern yolunun altında, Şirince'ye yaklaşık 1 km. mesafede, yolun batı yönünde yer almaktadır (Harita: 1). Diğer yerleşim alanlarında olduğu gibi, bu alanda da çok sayıda seramik, çatı kiremiti ve künk parçaları belirlenmiştir. Diğer iki yerleşme örneğinde olduğu gibi, arkeolojik malzemenin yayılımı 3 No.lu Yerleşme'nin de yamaç yerleşimi şeklinde konumlandığını göstermektedir. Konumu gereği kuzeybatı, batı ve güney yönlerine bakan yerleşme alanında elde edilen seramik buluntular, M.S. 1. ile M.S. 6. yüzyıl arasını ve Geç Bizans Dönemini işaret etmektedir. Hellenistik Dönemi işaret edecek malzemeye rastlanmamıştır.

4 No.lu Yerleşim: Şirince kırsal alanı yüzey taramasında yüzey malzemesi veren bir başka alan, Şirince'nin 3.5 km. kuzeybatısında, Kayser Tepenin kuzeybatı yamacında, Maden Deresi'nin Değirmen Boğazı'na ulaştığı noktanın üzerindeki oldukça dik alanda yer almaktadır (Harita: 1). Diğer yerleşkelerde olduğu gibi yamaca yaslanan yerleşim, Maden Deresi'nin Maden Tepe ile Kayser Tepe arasında akan bölümüne ve Değirmen Boğazı'na hakim durumdadır. Yaklaşık 2 hektarlık alandan toplanan yüzey seramiği, Erken Roma ve Geç Antik Dönemde alanın yerleşim gördüğüne işaret etmektedir.

5 No.lu Yerleşim: Şirince Köyü'nün kuzeyinde, Soğanlık Çeşme mevkii olarak adlandırılan, Karıncalıyokuşu Tepe'nin kuzeyindeki yamaçtadır (Harita: 1). Yoğun çalı dokusu içinde seramik malzeme bulunamamışsa da, orta büyüklükteki yerel taşlardan yapılmış birtakım yapı temelleri zorlukla izlenmektedir. Yaklaşık 1-2 hektar boyutlarındaki alan, Maden Deresi Boğazı ile Değirmen Boğazı'na hakim bir konumdadır. Yüzey malzemesi eksikliği, mimarî izlere karşın alanın bir köy yerleşimi olarak sorgulanmasını gerektirmektedir.

6 No.lu Yerleşim: Şirince Köyü'nün kuzeydoğusunda, Elemen olarak adlandırılan bölgenin Fındıklı Çeşme mevkiindedir (Harita: 1). Diğer yerleşke örneklerinde olduğu gibi yamaç yerleşimi şeklindedir ve güney-güneybatıya yönelmektedir. Hellenistik Dönemden Bizans Dönemine kadar yoğun bir malzeme veren alan, yaklaşık 2-3 hektar boyutlarındadır.

7 No.lu Yerleşim: Yerleşim 3 ile birlikte köyün batısında, Beylikçi Deresi'nin boyu boyunca uzandığı vadiyi paylaşan yerleşim alanı, Şirince Köyü'nden Beylikçi bölgesine giden yolun 2. km.sinde yer almaktadır (Harita: 1). Diğer yerleşim noktaları gibi yamaç yerleşimi şeklindedir. Yüksek bir konumda bulunan yerleşim yeri, diğer yerleşke-

lerde gördüğümüz yamaç yerleşimi tarzındadır. Konumu gereği yüksek bir bakış noktasına sahip olan yerleşim alanı, Beylikiçi Deresi'ne, 3 No.lu Yerleşke'nin bulunduğu alana ve İkiçeşme mevkiine hakimdir. 2 hektarlık alandan elde edilen yüzey malzemesi M.S. 4. ile 6. yüzyılın ilk yarısını işaret etmektedir. Malzemenin tarihi, Yerleşim 5 dışında, diğer yerleşim noktalarına göre alanın sınırlı bir zaman diliminde kullanıldığını göstermektedir.

Antik ve Ortaçağ Çiftlik Alanları

Araştırma alanımızda, yukarıda ifade edilen kriterler çerçevesinde, alan boyutlarının küçüklüğü, az yoğunluklu yüzey malzemesi ve yüzey malzemesinin niteliği bakımından 9 noktadaki alanların "çiftlik" olarak yorumlandığı açıklanmıştır. "Çiftlik" alanlarının buluntu özelliği bakımından "yerleşim" alanlarında olduğu gibi, Çiftlik 4 dışında, mimarî kalıntılara sahip olmadıkları, paralel bir özellik olarak gözlemlenmiştir. Olasılıkla taş temel üzerine ahşap ve kerpiç ağırlıklı mimarî, benzer nedenlerle tahrip olmuş olmalıdır.

1 No.lu Çiftlik: Şirince'den Karıncalıyokuşu Tepe'ye giden toprak yolun 1. km. sinde, yolun hemen batısındaki zeytinlik içindedir (Harita: 1). Yaklaşık 5-6 dekarlık bir alanda elde edilen yüzey seramiği, kesin bir tarihlendirme imkânı sağlamamakla beraber, köy yerleşimlerinde belirlenen kaba mutfak kabı parçalarından oluşan paralelleri ile karşılaştırıldığında, Roma ve Geç Antik dönemlere tarihlendirmek mümkün görünmektedir.

2 No.lu Çiftlik: Şirince'nin 1.5 km. kuzeyinde, Karıncalıyokuşu Tepe'nin güneybatı yamacında, tepé ile Şirince Deresi arasındaki eğimli alanda yer almaktadır (Harita: 1). Yaklaşık 5-6 dekarlık bu alanda elde edilen seramik malzeme, Geç Bizans Dönemini işaret etmektedir.

3 No.lu Çiftlik: Şirince'nin Karaotluk mevkiinde, Şirince'den Selçuk'a giden toprak yolun yaklaşık 1.5. km. sinde yer almaktadır (Harita: 1). Yaklaşık 1 hektarlık bu alan da Hellenistik ve Roma dönemlerini işaret etmektedir.

4 No.lu Çiftlik: Şirince'nin kuzeybatısında, Değirmen Boğazı mevkiinde, Sarıkaya ve Kaplankaya tepelerinin boğaza doğru olan kuzey yamacında, Kaplankaya Deresi'nin doğusundaki yamaçta yer almaktadır (Harita: 1). Yaklaşık 5 dekarlık bu alan içinde elde edilen seramik malzeme, M.S. 1-2 yüzyıllar ile Geç Bizans dönemlerini işaret etmektedir. Alanın özelliği, ilk kez tespit edebildiğimiz iki odalı ve tonoz üst örtülü bir mimarî ile karşılanmış olmasıdır (Resim: 11). Büyük bir yapıya ait olduğu anlaşılan bir sıra halindeki bu iki mekânın güneye doğru ilavelerle devam ettiği anlaşılmaktadır. Kuzeydeki mekânın tuğla kırıklı siva ile sıvanmış olması, belki de, depolama amacıyla kullanıldığı için nemden yalıtılmaya çalışılması ile açıklanabilir. Kuzey mekânın doğu duvarı üzerinde korunmuş olan pencere açıklığı içeriye eğimli denizliğiyle dikkat çekmektedir. Taş duvarlar ve tonoz, kırsal alana göre oldukça iyi bir işçilik göstermektedir.

5 No.lu Çiftlik: Değirmen Boğazı'ndan geçen Selçuk-Şirince yolunun 3.5. km. sinde, Maden Deresi ile Beylikiçi Deresi'nin birleştiği noktanın batısında yer almaktadır (Harita: 1). Yaklaşık 1 hektarlık alanda ele geçen yüzey malzemesi, Geç Roma ve Geç Bizans dönemlerini işaret etmektedir.

6 No.lu Çiftlik: 5 No.lu Çiftlik alanının 500 m. kadar doğusunda, Maden Deresi'nin hemen kuzeyinde yer almaktadır (Harita: 1). Yaklaşık 6 dekarlık alanda elde edilen yüzey malzemesi içinde M.Ö. Geç 4. yüzyıla tarihlenen bir tabağa ait dudak kenarı parçası, hem bu alanda hem de köy kırsalında belirlenen en erken tarihli malzemedir. Ayrıca sarı sırlı bir Geç Bizans malzemesi de saptanmıştır.

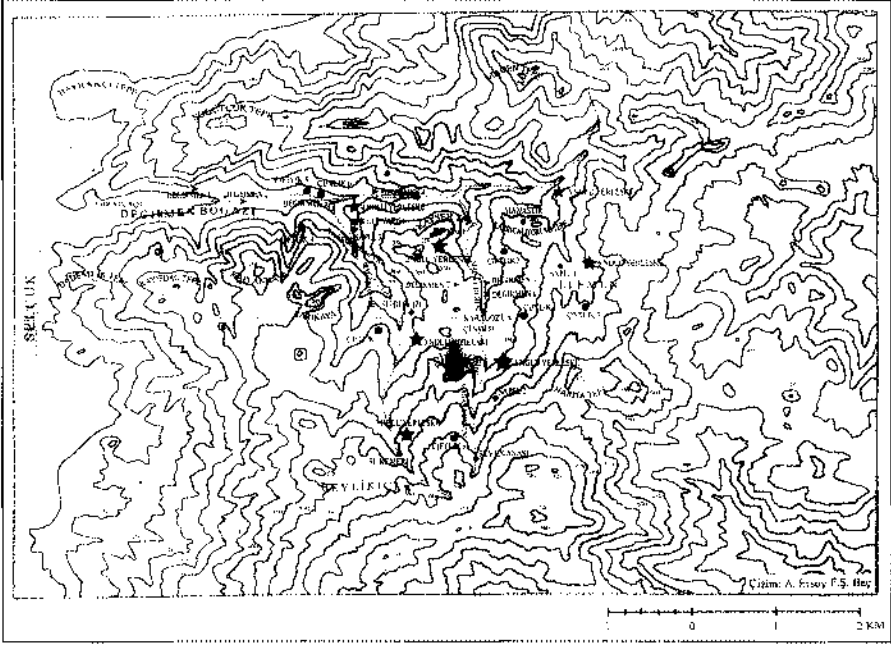
7 No.lu Çiftlik: Yerleşme 6 ile 1 No.lu Şapel'in bulunduğu Eleme bölgesinde tespit edilmiştir (Harita: 1). Yaklaşık 5-6 dekarlık bir alanda yer alan kaba mutfak kabı parçaları yörenin diğer noktalarında ele geçirilen mutfak kapları ile paralellik gösterdiğinden Roma Dönemine ait olmalıdır.

8 No.lu Çiftlik: Şirince'nin güneyinde Yerleşme 7 ile Suyun Anası olarak adlandırılan kaynak yapısı arasında, diğer çiftliklere göre oldukça yüksek bir kotta yer almaktadır (Harita: 1). Yaklaşık 5-6 dekarlık bir alanda ele geçirilen yüzey seramiği, M.S. 5. yüzyıl ile 6. yüzyılın ilk yarısını ve (1 adet yeşil sırlı) Geç Bizans dönemlerini işaret etmektedir.

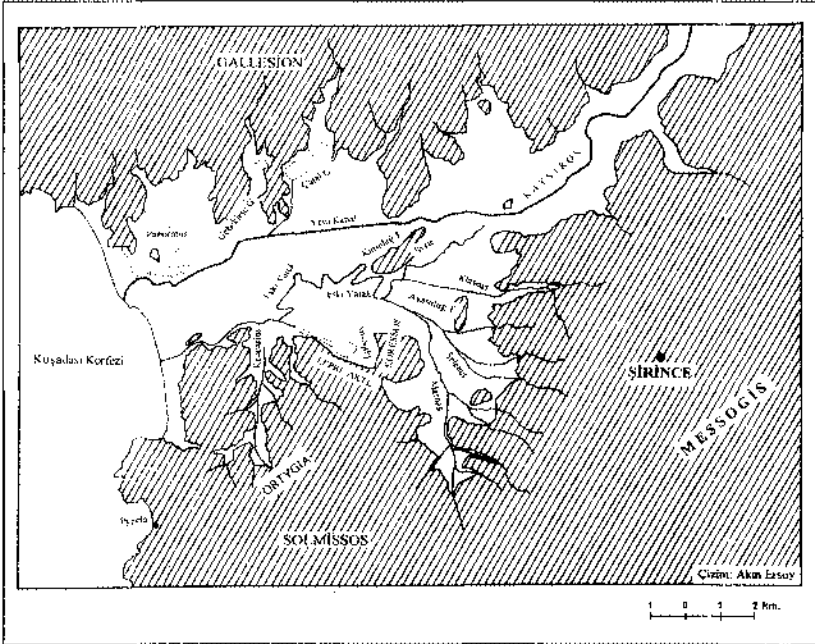
9 No.lu Çiftlik: Elemen bölgesinde, 1 No.lu Şapel'in bulunduğu alandadır (Harita: 1). Yaklaşık 6-7 dekarlık alanda elde edilen yüzey malzemesi Geç Hellenistik, Roma ve Geç Bizans dönemlerini işaret etmektedir.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

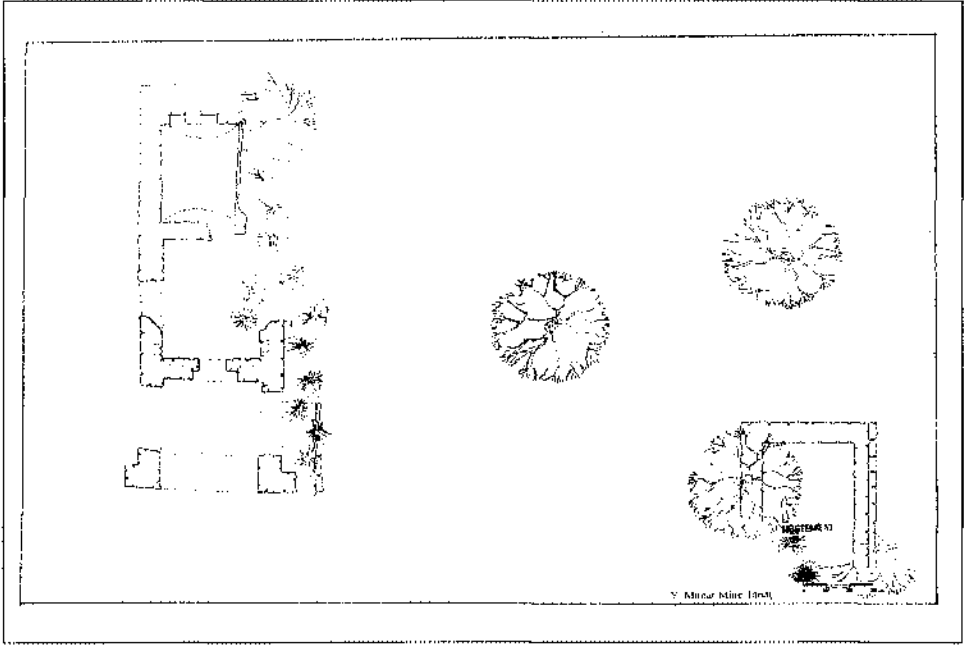
- Akın 1968 Akın, H., *Aydın Oğulları Tarihi*, Ankara, 1968
- Arundel 1834 Arundel, F. V. J., *Discoveries in Asia Minor*, London, 1834
- Atalay 1984 Atalay, Sütini ve Kemalpaşa Mağaralarında bulunan Bizans Freskleri, *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1984, 63-65
- Büyükkolancı 1998 Büyükkolancı, M., Şirince Köyü ve Kiliseleri, *T. İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, 1998/38, 68-61
- Chishull 1747 Chishull, E., *Travels in Turkey*, London, 1747
- İlter 1994 İlter, F., Bazı Örneklerle Osmanlı Dönemi Mimarlığında XIX. yüzyıl Ege Bölgesi Kiliseleri, *XI. TTK*, 1994, 1998-1999.
- Karal 1943 Karal, E. Z., *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara, 1943
- Mercangöz 1997 Zeynep Mercangöz, Efes ve Çevresinde Hıristiyanlık, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, Selçuk, 1997, 60-61, Resim 15-16, Şekil 5.
- Muss 1995 Muss, U., Jenseits von Ephesos: Die Griechen von Şirince, *ÖJh* 64, 1995, 117-142.
- Öziş ve diğer..1997 Öziş, Ü., Atalay, A., Becerik, M., Özdikmen, K., Efes'in Tarihi Su Getirme Sistemleri, *1.Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, Selçuk, 1997, 125-135, Fig. 2
- Sabahattin Ali 1992 Sabahattin Ali. *Sırça Köşk*, İstanbul, 1992
- Wood 1877 Wood, J.T., *Discoveries at Ephesos*, London, 1877.

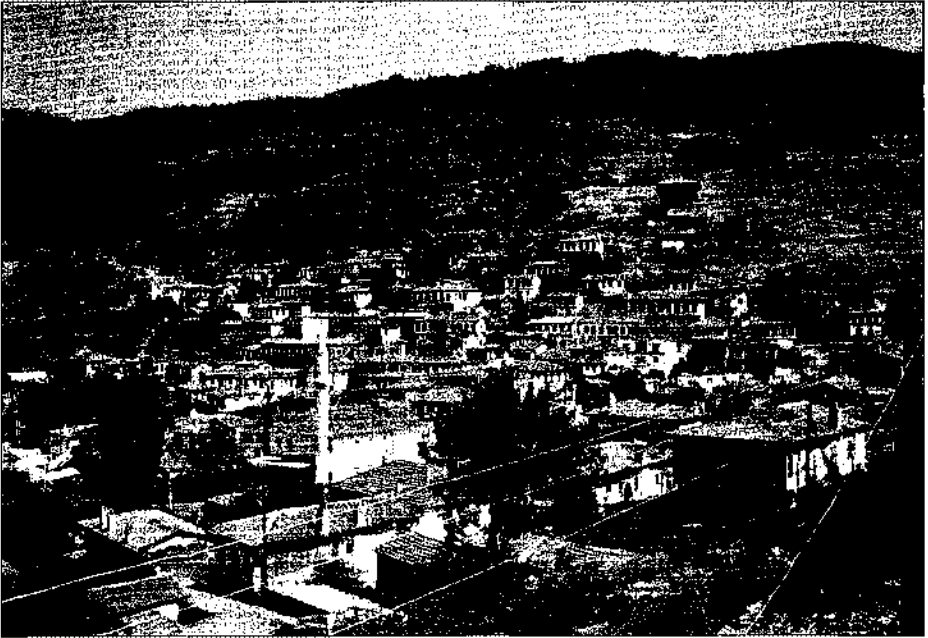
Harita: Şirince ve çevresi

Çizim 1: Şirince Köyü tarihî çevresi

Çizim 2: Karıncalıyokuşu Manastırı kroki plânı

Resim 1: Şirince Köyü'nün genel görünüşü

Resim 2: Vaftizci Yahya Kilisesi

Resim 3: Aziz Demetrios Kilisesi

Resim 4: Karıncalıyokusu Manastiri'nin kuzey duvarı üzerinden yapının iç görünüşü

Resim 5: 2 No.lu Şapel

Resim 6: 2 No.lu Değirmen, su kemeri ve aşağı-da işliği

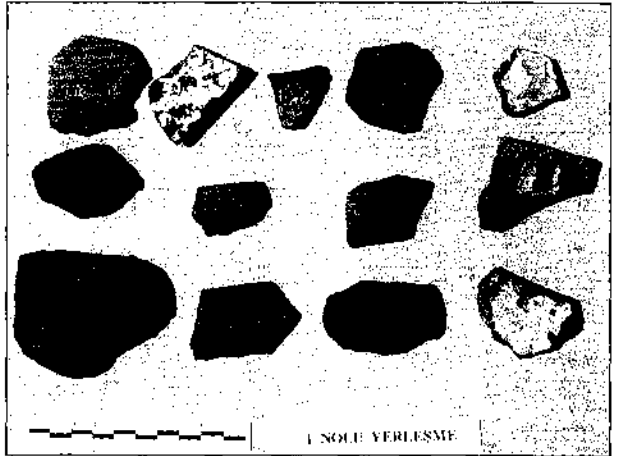
Resim 7: Kayser Tepe zerinden Değirmen Boğazı ve Selçuk Ovası'nın görünüşü

Resim 8: Bosajlı blokları ile Hellenistik kule yapısı ve içinde 3 No.lu şapel

Resim 9: Suyun Anası adıyla anılan su kaynağı derleme yapısı

Resim 10: 1 No.lu yerleşim alanından elde edilen seramik malzemeden örnekler

Resim 11: 4 No.lu çiftlik yapısının kuzey mekânı

OLBA (UĞURALANI) 2001 YÜZEY ARAŞTIRMASI

Emel ERTEN*

Dağlık Kilikia'daki Olba territoriumu içinde yer alan önemli yerleşim merkezlerinden biri de 2001 Eylül ayında Mersin Üniversitesi, Araştırma Fonu'nun maddi katkıları ile gerçekleştirdiğimiz Olba-Uğuralanı'dır¹.

Mersin, Silifke, Uzuncaburç Beldesi'nin 4 km. doğusundaki Olba'nın yerleşim alanı, denizden yaklaşık 1100 m. yükseklikteki akropolis (Kale Tepe) ve onu çevreleyen düzlük ile vadiler üzerindedir (Resim: 1, 2). Tepe, doğuda ve güneyde doğal korunaklık sağlayan derin birer vadi ile sınırlanmakta (Resim: 3), batı yönde ise tarımsal etkinliğe olanak veren bir düzlüğe bakmaktadır. Akropolisin egemen olduğu vadi tabanları ve düzlükten yüksekliği 50 m.ye ulaşmaktadır. Bu durumu ile akropolis belirgin bir jeolojik seçkinliğe sahip bulunmakta; ayrıca, insan yaşamına uygun koşulları da sunmaktadır. Öte yandan, tepenin Dağlık Kilikia'nın kıyı kesimi ile içteki platoyu birleştiren birçok yol ya da rotanın birleşme noktasında olması, kentnin stratejik önemini göstermektedir.

Olba territoriumunun kuşkusuz en önemli merkezi, bölge yönetimini ellerinde bulduran rahip kralları barındırmış Olba Diocaesarea yani, Uzuncaburç'tur. Hellenistik Dönemin merkezîyetçi siyasal düzeni içinde bile etkinliklerini sürdüren rahip kralların Seleukos sınırları içindeki arazilerinde bağımsız hareket edebildikleri belirtilmektedir². Böylece, Zeus Olbios Tapınağı, rahip krallara ait kule ile bir kutsal yer, yönetsel-dinsel merkez anlamı taşımakta; Diocaesarea'da günlük yaşamı yansıtan, sıradan-ortalama bir hayatı belgeleyen yapılar Hellenistik Dönem için söz konusu bulunmamaktadır. Roma Döneminde de Diocaesarea'da bu tür bir yaşamın yaygınlık kazanmadığı anlaşılmakta; sivil yerleşim izlerine rastlanmadığı belirtilmektedir³.

Olba Diocaesarea'da Zeus Olbios Tapınağı ve çevresindeki kutsal alana bağlı olarak gelişen en yakın yaşam merkezi ise, Olba (Uğuralanı)'dır. Bu iki merkez arasındaki bağı en önemli kanıtı ise, onların bir yolla birleştirilmiş olmasıdır. Bu yol üzerinde saptanan miltaşları en erken Vespasianus Dönemine, İ.S. 75-76 yıllarına tarihlenmekte ise de⁴, bunun aynı zamanda daha önceleri de kullanılan, geleneksel bir rotayı izlemekte olduğu da bellidir. Bugün bile jeolojik yapının geçit verdiği ortalama doğrultu farklı değildir. Bir başka deyişle, modern yol da yaklaşık aynı doğrultuyu izlemektedir.

* Yrd. Doç. Dr. Emel ERTEN, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 33342-Mersin/TÜRKİYE, e-mail: eerten@mersin.edu.tr

1 Çalışmamızı destekleyen Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürüğü ile Silifke Müze Müdürlüğü'ne teşekkür ederiz. Silifke Müzesi Müdürü Sayın İnanme Öztürk'ün yardımlarını, Kültür Bakanlığı temsilcisi olarak araştırmaya katılan değerli meslektaşım Arkeolog Levent Vardar'ın ve Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nden Okt. Filiz Nur'a Özyıldırım'ın destek ve çabalarını burada özellikle belirtmek istiyorum. Ayrıca, başlangıç aşamasındaki mimari çizimleri gerçekleştiren Mimar Sakine Çerççi'ye de teşekkürlerimi sunarım.

2 Sayar 1999, s.196; ayrıca bu konudaki kapsamlı bir değerlendirme için: MacKay 1968.

3 Durugözü 1995 s.79.

4 Olba ile Diocaesarea arasındaki yol ve üzerinde saptanan miltaşları konusunda: Hicks 1891, no.76-78; MacKay 1968, s. 41, 48, 53, 117; Aydınoglu 1968, s.140.

Olba'nın yerleşim tarihi, mimarî kalıntıları; başta sikke ve yazıtlar olmak üzere, Olba kaynaklı buluntular çeşitli yayınlarda yer alır⁵. Ancak, bunların dışındaki arkeolojik bulgular konusunda herhangi bir çalışmanın yapılmadığı izlenir. 2001 araştırmasında mimarî anıtların yanı sıra, ilk kez yüzeydeki taşınır kültür varlıklarının incelenmesine başlanmıştır.

2001 arazi çalışmamız sırasında, kentin mimarî anıtlarına yönelik incelemelerimizde, nymphaeum (anitsal çeşme yapısı) öncelik taşır. Koruma sorunları her an ortaya çıkabilecek bu anitsal yapının kesin bir belgelemesinin yapılmasının gerekli olduğu açıktır. Bu nedenle, 2001 sezonunda yapıda tanımlama, çizim, fotoğraflama çalışmalarına yer verilmiştir (Resim: 4-7).

Nymphaeum akropolisin kuzeybatı eteğinde, sur duvarlarının dışındadır. Ayrıca, Diocaesarea'dan Olba'ya gelen yol üzerinde, belki de onun son bulunduğu noktadadır⁶. Hemen yanında kentin tiyatrosuna ait kalıntıların saptanması, Roma Döneminde kentin sosyal yaşam merkezinin bu kesim olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca, nymphaeum'a bu konumun seçiminde, beslendiği su kaynağı ile bağlantısının sağlanabilirliğine dikkat edilmiş olmalıdır.

Nymphaeum bulunduğu eğimli arazi koşullarına uygun olarak birkaç farklı kot üzerine yerleştirilmiş mimarî bölümlerden oluşmaktadır. Bu nedenle ve akropolis yamacında kurulmuş olmasından dolayı görkemli, dramatik mimarî etkiye sahip bir yapıdır.

Anıtın "U" plânlı yüksek bir arka duvarı vardır. Tek taş sırası ile örülen bu duvarın kalınlığı 65 cm.dir. Duvarın ön yüzünde taş blokların yüzeylerinin düzeltilmesine karşılık, dağ yamacına bakan arka yüzde kaba yonu tarzında, daha özensiz bir işçiliğin söz konusu olduğu izlenir. Yapı malzemesi kireçtaştır. İlk bakışta rektagonal büyük taş blokların harçsız olarak yerleştirildiği bir tekniği çağrıştırmakla birlikte, duvarda taş kırıkları ile güçlendirilmiş bir harcın kullanıldığı görülür. Bugün kısmen yıkılmış olan duvar, önde bir platformu sınırlamakta, bir alt düzeyde ise, hazne ya da yalak olarak adlandırılabilir bölüm yer almaktadır. Yalağın önündeki geniş platform da üç basamakla bir alt düzleme ulaşmaktadır. Bu kademeli yapısal düzenleme, suyun ses ve akışının yarattığı hareketlilik ile birleştiğinde son derece etkileyici bir mimarî kompozisyon oluşturmaktadır.

Buna karşılık, yaptığımız ön incelemeler, yapının Roma İmparatorluk Döneminin Anadolu'daki görkemli mimarî süslemelere, heykeltıraşlık eserlerine sahip anitsal çeşmelerinden farklı olduğunu göstermektedir. Yüzeydeki mimarî parçalar arasında, gösterişli bir mimarî dekorasyonu yansıtan herhangi bir bulgu yoktur.

Nymphaeumun tarihlendirilmesi konusundaki en somut veri, onun kente hizmet veren su sistemi ve aquaeductus ile olan bağlantısıdır. Aquaeductus, Olba'ya yaklaşık 20 km. uzaklıktaki Lamas (Limonlu) akarsuyu üzerindeki Kızılgeçit'ten su sağlayan sistemin bir parçasıdır. Olba'nın en görkemli yapısı olan aquaeductus (Resim: 8), sahip olduğu yazıt gereğince İmparator Septimius Severus Dönemine tarihlenmektedir⁷. Bu nedenle, nymphaeumun da yaklaşık olarak İ.S. 2. yüzyıldan başlayarak kullanımda olması gerekmektedir. Ancak, yapının duvarlarında alt ve üst düzeylerde izlenen iki farklı taş işçiliği ve taş rengi, farklı yapım evrelerini düşündürmektedir. Ayrıca, üst seviyede devşirme malzeme izlenimi veren taş blokların kullanılmış olması da düşüncemizi desteklemektedir. Bu durumda, anıtın ya iki aşamalı olarak inşa edildiğini ya da deprem vb. bir tahribat sonrasında bir ya da birden fazla onarım gördüğünü, ilk sezon ara-

5 Olba ile ilgili genel yayınlar: Keil-Wilhelm 1931, s.80-89; MacKay 1968, MacKay 1976, s.641-642; Hellenkemper-Hild 1986, s.62-64, abb.65, 66; Hild- Hellenkemper 1990, s.369-370; Olba yazıtları konusundaki başlıca yayınlar: Hicks 1891, 269-270; Bent 1891, s.222; Heberdey-Wilhelm 1896, s.90-91; Olba sikkeleri ile ilgili yayınlar: Hill 1900, Lr-Lv, s.119-126; Staffieri 1976; Levante 1986, no.603-664, pl.40-41; Staffieri 1987, s. 233-248; Ziegler 1989, no.358-376; Burnett 1992, s.564-566; Martini 1992, s. 131,170; Levante 1993, no 798-856, pl.40-42; Staffieri 1994, s.231-351

6 Nymphaeum'dan söz eden başlıca yayınlar: Keil-Wilhelm 1931, s.82-84, res.103 (lev. 36) , plân 104,107; Hild-Hellenkemper 1990, s.369; Aran 1971, 115

7 Bent 1891, s.222; Hicks 1891, s.270 (no.71); Heberdey-Wilhelm 1896, s.90; MacKay 1976, s.642.

tırma bulgularımız göstermektedir. Keil-Wilhelm'in 1931 tarihli yayınlarında yer alan nymphaeuma ait fotoğraftan, yapının o günden bugüne kadar da tahribata uğramış olduğu, "U" plânlı arka duvarın bir tarafının son zamanlarda tümüyle yıkıldığı izlenmektedir⁸.

Olba'da aquaeductus ve nymphaeumun yanı sıra, su mimarlığının örnekleri olarak birçok sarnıcın bulunduğu görülmektedir. Araştırmalarımız sırasında saptanan akropolisin kuzeydoğu kesimindeki sarnıç, dikdörtgen plânlı ve 8.40x16.00 m. boyutundadır. Sarnıç toprakla dolu olduğundan asıl değil, görülebilen 3.00 m. ilâ 5.00 m. arasındaki derinliği saptanabilmektedir. Sarnıca, genişliği 80 cm. olan kayaya oyulmuş yedi basamaklı bir merdivenle inilmektedir. Kentteki bir diğer büyük sarnıç ise doğudaki vadiye bakan, akropolisin karşısındaki yükselti üzerindedir. 8.10x32.5 m. boyutunda ve dikdörtgen biçimli sarnıca akropolisteki örnekte olduğu gibi, yine kayaya oyulmuş basamaklarla inilmektedir.

Ölçüleri bakımından incelendiğinde, her iki sarnıç da en ve boy oranları bakımından 1/2 veya 1/4'lük bir ölçüyü yansıtır. Dağlık Kilikia bölgesindeki sarnıçların görkemli bir örneği sayılan Silifke-Tekirambarı sarnıcının ölçülerinin 45.07x22.85 m. olduğu belirtilmekte⁹ ve bu plân da yaklaşık 1/2'lik bir orantıya işaret etmektedir.

Olba'daki yapı kalıntıları ile ilgili olarak yapılan incelemelerde, konut mimarlığının da önemli yer tuttuğu saptanmaktadır. Akropolis ve onu çevreleyen yamaç ve düzlük alanlarda çok sayıda ev kalıntısına rastlanmaktadır. Bunlar arazi koşullarına uygun olarak yüksek kayaların duvar yerine sık sık kullanıldığı, buna büyük rektagonal blok taşların örülmesiyle oluşturulan duvarların da eklendiği yapılardır. Konutların girişlerine ait ağır söve ve lento blokları, hâlâ birçok kesimde ayakta. Özellikle akropoliste kayalık arazi ve dikenli bitki örtüsüyle kaplı güç arazi koşulları, kayaya oyulmuş merdiven ve geçitlerle aşılma; böylece kent içi trafik akışı sağlanmaktadır.

Konutlarda sarnıçlar ile de su gereksiniminin karşılanmakta olduğu belirlenmektedir. Ayrıca, yüzeyde çatı kiremiti, *opus sectile*, *tessera* parçalarıyla pencere camı parçalarının saptanması, Olba'daki konutlarda oldukça yüksek bir yaşam standartının sağlanmış olduğunu göstermektedir. Böylece, bu evlerin doğal yapıya ve iklim koşullarına uyumlu, içlerinde mozaik, *opus sectile* döşemeleri bulunan, su kaynaklarına sahip ve cam pencerelerinden ışık ve sıcaklık alan yapılar olduğu sonucuna ulaşmak olasıdır.

Olba'nın yerleşim alanının biraz dışında kalan ve eskiden beri bölgeye gelen araştırmacıların dikkatini çeken *Villa Rustica* da yukarıda belirtilen özelliklere sahip bir yapıdır¹⁰. Son derece iyi korunmuş durumda olması ile *Villa Rustica*, Olba kentsel yerleşim alanı içindeki konutların genel yapı ve görünümünü göz önüne getirmekte yardımcı olmaktadır (Resim: 9). Kentte İ.S. 2. yüzyılda yoğunlaşan yapım etkinliklerinden yola çıkılarak söz konusu yapı da İ.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir¹¹. Olba yerleşim alanındaki konutlar da akropolis eteğindeki verimli ovanın sağladığı tarımsal olanaklarla geçimini sağlayan bir nüfusun yaşadığı yapılar olarak değerlendirilebilir.

Olba'daki günlük yaşamı yansıtan, Roma kent dokusunun yöresel örnekleri niteliğindeki sivil ve kamusal mimarının yanı sıra, mezarlar da önemli bir yer tutmaktadır. Geniş nekropolis alanlarına sahip kentteki mezarları üç başlık altında sınıflamak olasıdır:

1. Kaya Mezarları
2. Lâhitler
3. Anıtsal Mezar Yapıları

8 Keil-Wilhelm 1931, res. 103 (lev.36).

9 Langlois 1861, s.188.

10 Keil-Wilhelm 1931, s.84, plân 108; Hild-Hellenkemper 1990, s.370, res.329, Aydınoğlu 1999, s.159, 166, lev. 32-33, fig. 12-13.

11 Aydınoğlu 1999, s. 166.

Mezarlar, Olba'nın hemen her kesimine, yükselti, yamaç ve düzlüklere yayılmış durumdadır. "Güney Nekropolisi" olarak adlandırılan alan, güneydeki vadinin yamaçları, kaya mezarları ve lahitlerle doludur. Zaten Olba ve Diocæsarea nekropolislerinin ortak özelliklerinin kaya mezarları ve lâhitlerin yanyana yer alması olduğu öne sürülmektedir¹² (Resim: 10). Doğu Vadisi'ne bakan yamaç üzerindeki tapınak fasadlı kaya mezarı, Olba'da türünün en gösterişli örneğidir¹³. Mezar, üçgen alınlıklı, dört Korinth sütunlu cepheye sahiptir (Resim: 11). Vadi tabanından yaklaşık 15 m. yükseklikteki mezara, kayaya oyulmuş basamaklarla ulaşılmaktadır. Mezar odası 2.9x2.7 m. boyutlarındadır.

Olba'nın güneybatı kesimindeki prostylos tapınak planı, Korinth düzenindeki anıt mezar aynı zamanda kentin en iyi korunmuş yapılarındandır¹⁴ (Resim: 12). Rektagonal kireçtaşı bloklarının yapı malzemesi olarak kullanıldığı anıtın arka duvarı ve uzun yan duvarları kısmen ayakta. Arka duvarın her iki köşesi de korunduğundan, 8.55 m.lik uzunluğunu saptamak olasıdır. Yapının cephesi ise, tümüyle yıkık durumda olmakla birlikte, yüzeydeki mimari parçalardan yaklaşık olarak yerini belirlemek olasıdır. Keil-Wilhelm, cephede dört Korinth sütunlu (in-antis 2 sütunun yer aldığı) ve alınlıklı bir düzenlemeyi önermektedir¹⁵. Yapılan ölçümlerde, anıtın uzun kenarlarının yaklaşık 10.30 m. olduğu saptanmaktadır. Yapının üç sıra taşan örülmüş bir podium üzerinden yükseldiği izlenmektedir. Podium yüksekliği 1.55 m.dir. Anıtın içinde yapılan incelemelerde, saptanan bir *in situ* blok taş, yapının arka bölümünün yaklaşık 4.20 m. derinlikte bir naos biçiminde planlanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Olba akropolisinde saptanan önemli kalıntı ise, 8-10 m. yükseklikte, kayaya oyulmuş bir podiuma sahip yapıdır (Resim: 13). Bu podiuma kayaya oyulmuş 12 basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Akropolisin tepe noktasında, kuzeye doğru yer alan bu anıtın çevresindeki mimari elemanlar, arşitrav ve pilaster parçaları, onun Korinth düzeninde olduğunu göstermektedir. Yapının bir anıt mezar olması mümkün görünmektedir.

Olba araştırması kapsamında incelemeye başlanan yüzeydeki taşınabilir nitelikteki arkeolojik malzeme, kentin yerleşim tarihinin aydınlanması bakımından önem taşımaktadır. Alışılacağı gibi, yüzeyde seramik, çati kiremiti ve az sayıda madeni buluntunun yanı sıra, azımsanmayacak ölçüde cam parçaları bulunmaktadır¹⁶. Bilindiği gibi, arkeolojik malzeme olarak, cam vazo ve kapların kaynağı mezarlardır. Mezarlar kadar korunaklı ortamlar olmayan yerleşim alanlarında ise, cam parçaları kırılğanlıkları nedeniyle kısa sürede küçük parçalara ayrılmakta ve yok olmaktadır. Olba gibi kayalık, çetin doğal koşullara sahip bir arazi yapısı içinde cam parçalarının yüzeyde saptabilmesi, buradaki yoğun cam kullanımını yansıtmaktadır.

Yaptığımız incelemeler, akropoliste en erken Hellenistik Döneme ait olmak üzere, cam kapların varlığını göstermektedir. Öte yandan, İ.S. 3. ve 4. yüzyıllar boyunca da cam kapların kullanıldığı; hatta İ.S. 4. yüzyıl sonrasında da belli formlarla kısıtlı olsa bile bu kullanımın sürdüğü anlaşılmaktadır. Konut mimarisi ile ilgili olarak daha önce de belirtildiği gibi, pencere cam parçaları da yüzeyde saptanmaktadır. Olba'da yüzeyde görülen seramik buluntuları da cam malzemenin sağladığı kronolojiye benzer bir tabloyu ortaya koymaktadır. Böylece, pişmiş toprak kap parçaları, Geç Hellenistik Dönemden başlayan ve Roma Döneminde yoğunlaşan bir yerleşime tanıklık etmektedir.

Olba'daki Roma kent yaşantısını yansıtan kamu yapılarından biri de tiyatrodur. Tiyatro çeşitli çevresel etkilerle büyük ölçüde tahrip olmuş durumdadır (Resim: 14). An-

12 Scarborough 1991, s.152.

13 Keil-Wilhelm 1931, s.85, res.112 (lev.37), res. 113

14 Keil-Wilhelm 1931, s.84-85, res.109 (lev.37), plan 110.

15 Keil-Wilhelm 1931, s.84-85

16 Olba 2001 yüzey araştırması sırasında saptanan camlar "Glass Finds from Olba" başlıklı bir bildiri ile 1-4 Haziran 2002 tarihlerinde Mersin'de toplanan III. Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu'nda sunuldu. Bildiri, sempozyum bildirileri kitabında (Olba Dergisi/Sempozyum Özel Sayısı) yayınlanacaktır.

çak, cavea ve skene ana hatları ile görülebilmektedir. Skenenin 21.8 m.ye kadar olan genişliğini bugün de izlemek olasıdır. Keil-Wilhelm'in yayınında da belirtildiği gibi, skene üzerinde biri ortada, diğer ikisi yanlarda olmak üzere toplam üç açıklık bulunmaktadır¹⁷. *In situ* bir oturma sırası blokunun 1.50 m. genişlikte ve yaklaşık 40 m. yükseklikte olduğu belirlenmiştir. Ancak, yüzeyde dağınık durumda yer alan diğer oturma sıraları, bundan farklı ölçülere sahiptir. Ayrıca, tiyatroya ait pek çok mimarî parçanın, bitişindeki modern ağılın yapımında devşirme malzeme olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Olba'daki ilk araştırma sezonumuz, antik kentin mevcut durumunu saptamamız ve olabildiğince belgelememiz anlamında gerçekleşmiştir. Buna göre, tarihsel verilerle de doğrulandığı gibi, daha az sayıda Hellenistik Dönem yapı kalıntısı ve arkeolojik yüzey buluntusuna karşılık, ören yerinde daha çok Roma ve Geç Antik Dönem karakteri izlenmektedir.

Olba'da saptanan konut, mezar, savunma mimarisinin temel özelliği, jeolojik yapı ile usta taş işçiliğinin kusursuz bileşimidir. Kayalık, dik, yoğun ve dikenli bitki örtüsü ile kaplı olan güç arazi koşulları, kayaya oyulmuş merdiven ve geçitlerle aşılmaktadır.

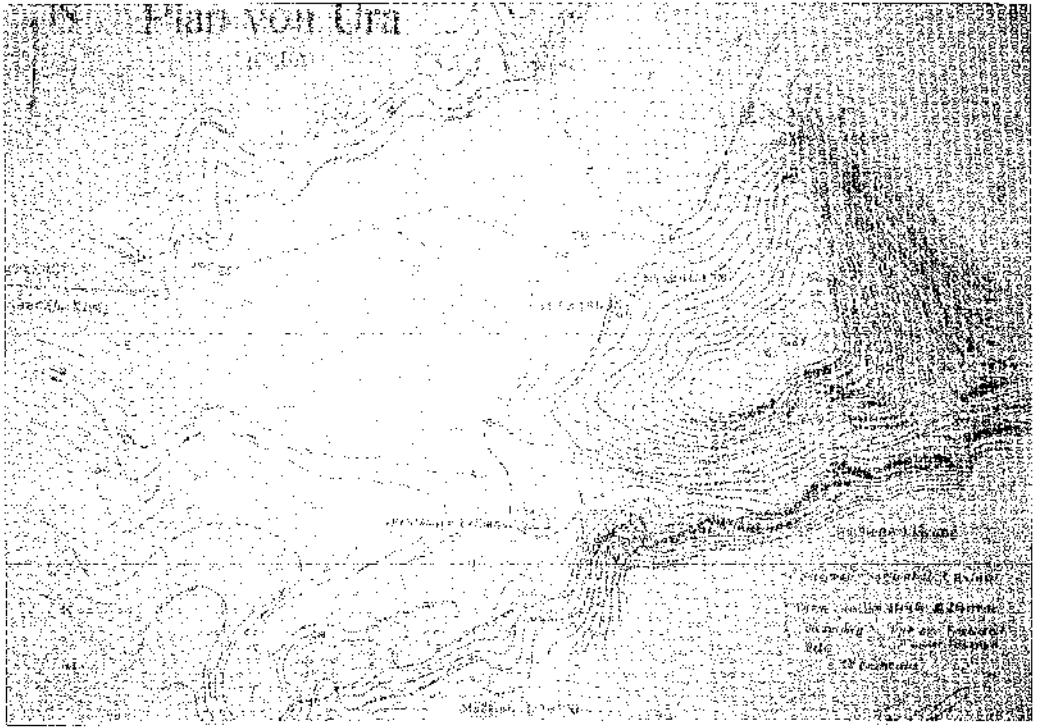
Roma Döneminde Olba'da, bir yandan verimli topraklarda tarımsal üretime dayalı bir yaşam sürülmekteyken, diğer yandan da imparatorluk geleneğine uyan standart yapı formlarına (aquaeductus, nymphaeum, tiyatro vb.) yer verildiği görülmektedir. Bu, Roma mimarlığının ve yaşam biçiminin evrensel ve yerel karakterine uyumlu bir durumdur. Evrensel yapı, Roma imparatorluk yönetiminin eyaletlerdeki kentlerde belli bir uygarlık düzeyi getirmek ilkesinden kaynaklanmaktadır. Büyük yapısal projeler niteliğindeki drenaj-sulama sistemleri, kamusal kullanıma açık yapıların oluşturulması, Roma geleneğinin bir parçası olarak Olba'da da kendini göstermektedir.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- Aran 1971 B. Aran, *Anadolu'da Roma Devri Mimarisi-Plân Bakımından Bölgesel Özellikleri Üzerinde bir Araştırma*, (İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi'nce Doktor Unvanının verilmesi için kabul edilen tez/ İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi), İstanbul
- Aydinoğlu 1998 Ü. Aydınoğlu, "Olba Bölgesi Yol Ağı", *OLBA I*, s.139-146, lev. 27-28.
- Aydinoğlu 1999 Ü. Aydınoğlu, "Doğu Dağlık Kilikia'da Villae Rusticae", *OLBA II*, s.155-167, lev.26-34.
- Bent 1891 J. T. Bent, "A Journey in Cilicia Tracheia", *The Journal of Hellenic Studies XII*, s.206-222.
- Burnett 1992 A. Burnett-M. Amandry-P. P. Ripolles, *Roman Provincial Coinage-Vol. 1-From the Death of Caesar to the Death of Vitellus (44 B.C.-A.D. 69)-Part I: Introduction and Catalogue*, Paris.
- Durugönül 1995 S. Durugönül, "Olba: Polis mi, Territorium mu?", *LYKIA Anadolu-Akdeniz Kültürleri* (Akdeniz Üniversitesi, Lykia Araştırma Merkezi ve Arkeoloji Bölümü Süreli Yayını) II, s.75-82.
- Heberdey-Wilhelm 1896 R. Heberdey-A. Wilhelm, *Reisen in Kilikien, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, Band XLIV, Wien.
- Hellenkemper-Hild 1986 H. Hellenkemper-F. Hild, *Neue Forschungen in Kilikien und Isaurien*, Band 4, Wien.
- Hicks 1891 E. L. Hicks, "Inscriptions from Western Cilicia", *The Journal of Hellenic Studies XII*, s.225-273.
- Hild-Hellenkemper 1990 F. Hild-H. Hellenkemper, "Kilikien und Isaurien", *Tabula Imperii Byzantini 5*, Wien

17 Keil-Wilhelm 1931, s.81, plân 102.

- Hill 1900 G. F. Hill, *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum-Catalogue of the Greek Coins of Lycaonia, Isauria and Cilicia*, London.
- Keil-Wilhelm J. Keil-A. Wilhelm, "Denkmaler aus dem Rauhen Kilikien", *MAMA III*, Manchester.
- Langlois 1861 V. Langlois, *Voyage dans le Cilicie et dans le Montagnes du Taurus-Exécuté pendant les années 1852-1853*, Paris.
- Levante 1986 E. Levante, *Sylloge Nummorum Graecorum-Switzerland I-Levante-Cilicia / Supplement 1*, Berne.
- Levante 1993 E. Levante, *Sylloge Nummorum Graecorum-France 2 Cabinet de Medailles-Cilicie*, Zürich.
- MacKay 1968 T. S. MacKay, *Olba in Rough Cilicia*, (Bryn Mawr College'a sunulan Doktora Tezi).
- MacKay 1976 T. S. MacKay, "Olba (Uğura)", *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey, s.641-642.
- Martini 1992 R. Martini, *Monetazione Provinciale Romana II-Collezione Winse-mann Faighera 1-Augustus-Vitellus*, Milano.
- Sayar 1999 M. H. Sayar, "Antik Kilikya'da Şehirleşme", *XII. Türk Tarih Kongresi* 12-16 Eylül 1994, Ankara, Cilt 1, s.193-215, lev.63.
- Scarborough 1991 Y. Er Scarborough, *The Funerary Monuments of Cilicia Tracheia* (Cornell University/ Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Staffieri 1978 G. M. Staffieri, "La Monetazione di Olba nella Cilicia Trachea", *Quaderni Ticinesi di Numismatica Antichità Classiche, Monografie 1*, Lugano.
- Staffieri 1987 G. M. Staffieri, "La Monetazione di Olba e di Diocaesarea in Cilicia", *Numismatica e Antichità Classiche* 16, s.229-246.
- Staffieri 1994 G. M. Staffieri, "La Monetazione di Olba e di Diocaesarea in Cilicia", *Numismatica Antichità Classiche* 23, s.231-251.
- Ziegler 1989 R. Ziegler, *Münzen Kilikiens aus kleineren deutschen Sammlungen*, München.

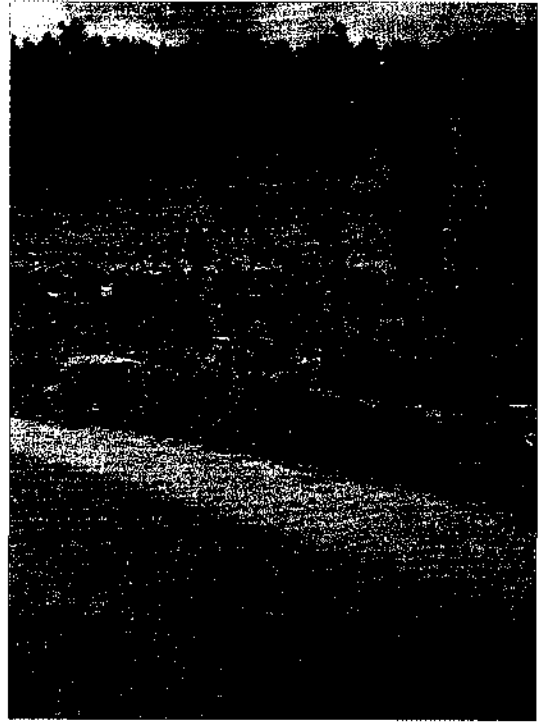
Resim 1: Olba (Uğurlu) plân (Keil-Wilhelm 1931, Lev. 35)

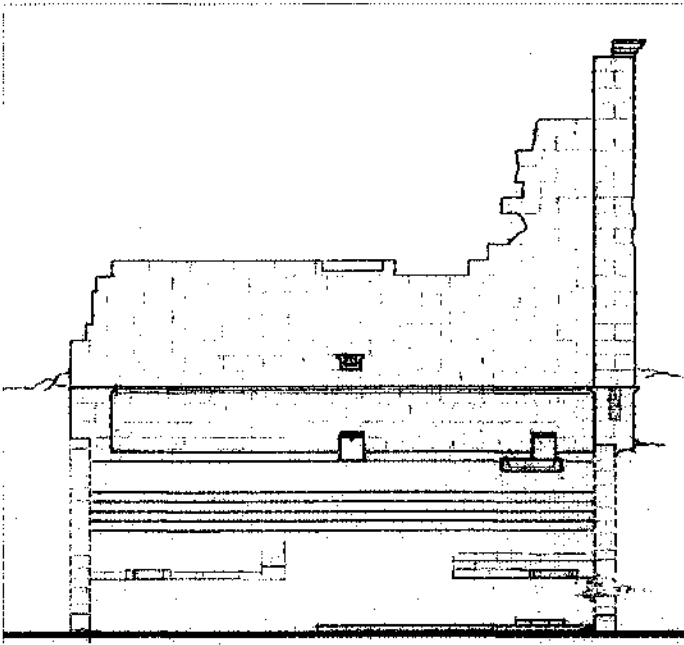
Resim 2: Akropolis (Kale Tepe), genel görünüm

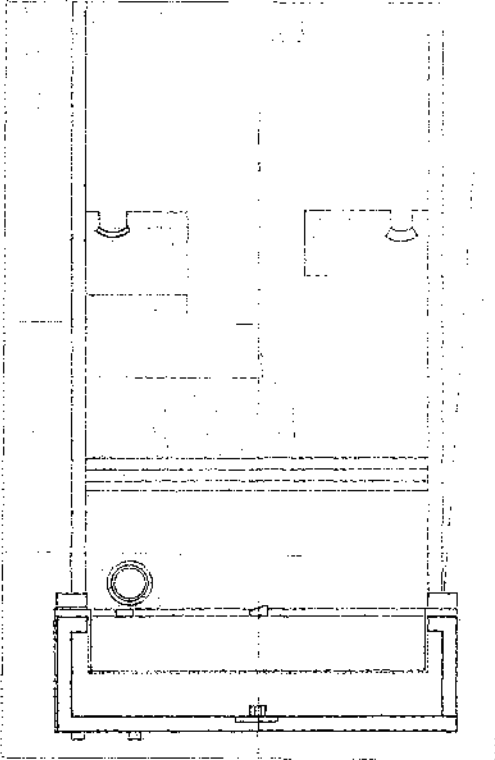
Resim 3: Akropolisini sınırlayan vadinin genel görünümü

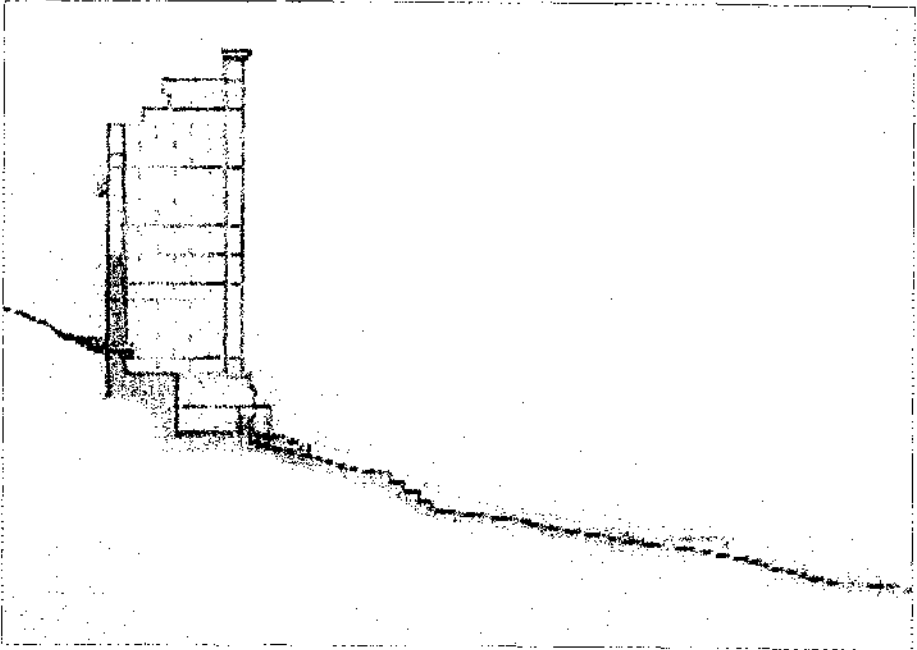
Resim 4: Nymphaeum genel görünümü

Resim 5: Nymphaeum

Resim 6: Nymphaeum

Resim 7: Nymphaeum

Resim 8: Aquaeductus

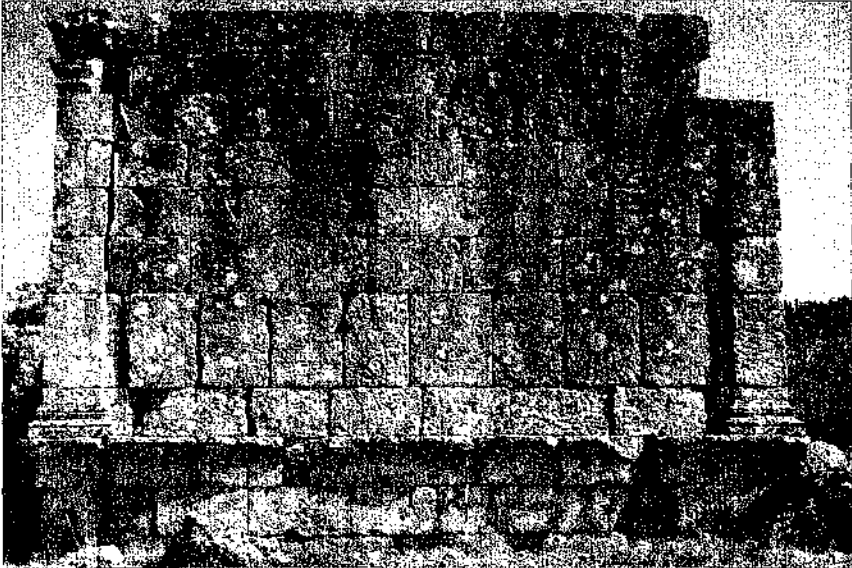
Resim 9: Villa Rustica

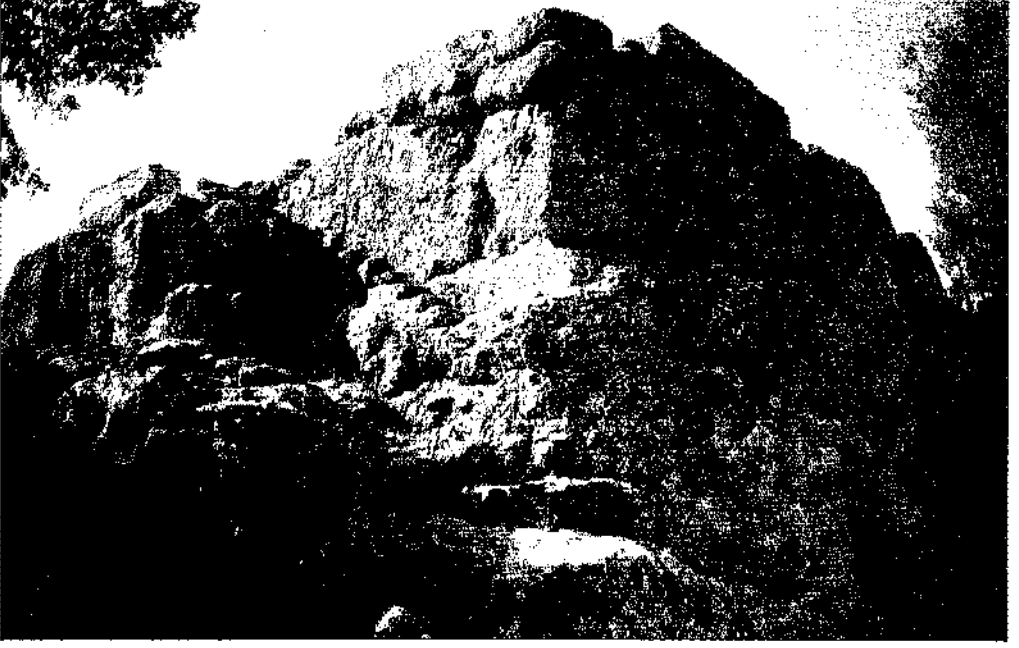
Resim 10: Kaya mezarları ve lâhitler

Resim 11: Tapınak cepheli kaya mezarı

Resim 12: Anıtsal tapınak mezar

Resim 13: Akropolisteki anıtsal yapıya ait kalıntılar (basamaklı podium)

Resim 14: Tiyatro

BERICHT ÜBER DIE ERSTE FORSCHUNGSKAMPAGNE IN DIOKAISAREIA / UZUNCABURÇ

Detlev WANNAGAT*

Die erste Forschungskampagne in Diokaisareia, dem heutigen Uzuncaburç, dauerte vom 6. August bis zum 6. September 2001¹. Ihre Durchführung wurde dank der Genehmigung durch die Generaldirektion der Denkmäler und Museen sowie der umfassenden Unterstützung durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft ermöglicht. Als Vertreterin des Kulturministeriums fungierte Frau Azize Yener vom Archäologischen Museum Antalya, die uns mit höchster Kompetenz in allen fachlichen und administrativen Fragen zur Seite stand.

Die Arbeiten in Diokaisareia zielen langfristig auf eine umfassende Siedlungsgeschichte des Ortes. Als wichtigste Zielsetzung für die erste Kampagne erschien es sinnvoll, den Schwerpunkt der Dokumentation auf bisher weitgehend oder gänzlich unbekannte Gebäude zu legen. Die folgenden Ausführungen konzentrieren sich auf diese Ergebnisse.

Hervorzuheben ist die Identifikation eines hellenistischen Turms im Umfeld des Zeus-Heiligtums (Abb. 1)². Er befindet sich ca. 140 m. südlich des Zeustempels und ist in einen modernen, heute verlassenen Hauskomplex integriert. Aufgrund dieser Einbindung haben sich die Mauern bis zu einer Höhe von drei Metern erhalten. Der Turm, dessen Eingang sich an der Südseite befindet, hat einen quadratischen Grundriß mit einer Seitenlänge von ca. 6 Metern. Derartige Turmbauten sind ein Charakteristikum des obischen Priesterstaates und finden sich über das gesamte Territorium verteilt³. Einige Details zeichnen diesen Turm, der sich im Zentrum der Macht befindet, vor den anderen im Territorium aus (Abb. 2, 3). Sein Mauerwerk ist aus sauber gearbeiteten Quadern gefügt; eine besondere Sorgfalt demonstriert zudem die Betonung der Ecken, die jeweils mit leicht vorspringenden Pilastern verstärkt sind.

Den Schwerpunkt der Arbeiten bildete das Zeusheiligtum. Infolge einer Reinigung des Bezirks und des Tempels konnten die freiliegenden Partien der Krepis untersucht werden (Abb. 4, 5). Dabei zeigte sich, daß der Stylobat des Zeustempels im ganzen Verlauf der Südseite einen kräftigen Bossenstreifen trägt. Zudem finden sich unterhalb der Bossierung eine Reihe von Steinmetzmarken, die ebenfalls andeuten, daß die Arbeiten am Tempel nie bis zum letzten Schliff ausgeführt worden waren. Die Untersuchung des Stufenbaus hat zudem gezeigt, daß der Tempel zum Zeitpunkt seiner Umwandlung in den frühbyzantinischen Kirchenbau zumindest im Stylobatbereich

---

* PD Dr. Detlev WANNAGAT, Archäologisches Institut, Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Fahrenbergplatz, D-79085 Freiburg / ALMANYA

1 Die Arbeitsgruppe bildeten E. Andrusko, M. Fladt, U. Gotter, M. Haake, B. Isele, N. Kramer, K. Trampedach, D. Wannagat.

2 Alle Aufnahmen stammen von Bernd Isele.

3 S. Durugönül, *Türme und Siedlungen im Rauhen Kilikien* (1998)

stark beschädigt war. Denn neben den hellenistischen Blöcken finden sich mehrfach großflächige Flickungen des Stylobats, die offenbar gleichzeitig mit der Schließung der Interkolumnien ausgeführt worden sind. Die Arbeiten am Zeustempel werden 2002 fortgeführt.

Eine Schlüsselrolle für das Verständnis der Gesamtanlage des Zeus-Olbios-Heiligtums sowie dessen Einbindung in das Stadtgefüge von Diokaisareia kommt der Temenosmauer zu. Dokumentiert ist diese vielleicht besterhaltene Umfassungsmauer eines hellenistischen Heiligtums bisher nur in einem Übersichtsplan, wo Partien der Nord-, West- und Südflanke verzeichnet sind⁴. Besonders die Nordflanke ist mit einer maximalen Höhe von über sechs Metern ausgezeichnet erhalten (Abb. 6, 8). Ebenso wie am Tempel finden sich auch an der Mauer unterschiedliche Arbeitsspuren und Stufen der Glättung. Zu diesen Relikten des Arbeitsprozesses gehört auch eine große Zahl von Steinmetzzeichen, die sich an allen Partien finden - besonders zahlreich auf den Außenflächen, seltener auf den besser geglätteten Innenflächen der Mauer (Abb. 7). Es handelt sich um Abrechnungsmarken verschiedener Lieferbetriebe, wobei die verwendeten Zeichen dem üblichen Repertoire entsprechen, das sich in hellenistischer Zeit im gesamten Mittelmeerraum findet. Alle 115 Zeichen wurden in ihrer Position auf den Mauerflächen sowie nach ihrer Form in einem Katalog erfaßt. Für die lokale Bautätigkeit können die Steinmetzzeichen zukünftig aufschlußreich werden, da sich nahezu identische auch an den Türmen im benachbarten Olba finden.

Ebenfalls an allen Seiten der Mauer sind zahlreiche Einarbeitungen unterschiedlichster Größe zu beobachten: vom grob eingehauenen Balkenlager bis zu kleinen, präzise geschnittenen Dübellöchern (Abb. 6). Diese Einarbeitungen haben sehr unterschiedlichen Zwecken gedient; viele gehen auf neuere Umnutzungen zurück, als die Mauer im 19. und frühen 20. Jh. in die moderne Wohnbebauung einbezogen worden war. Eine große Anzahl kleiner und regelmäßig verteilter Dübellöcher scheint hingegen antik zu sein und könnte zur Anbringung von Tafeln gedient haben.

Zu den markanten Eigenheiten der Temenosmauer gehören teils keilförmige und teils stundenglasförmige Schlitzöffnungen, die sich jedoch ausschließlich an der Nordflanke finden (Abb. 8). Beiläufige Notizen in älteren Publikationen wollten hierin Schießscharten erkennen, und sprachen diesen Öffnungen damit eine fortifikatorische Funktion zu. Die Öffnungen sind sehr unterschiedlich ausgearbeitet und teils offenbar unfertig geblieben. Eine genauere Betrachtung ihres Kontextes an der Nordmauer hat gezeigt, daß es sich nicht um Schießscharten, sondern um Schlitzfenster handelt, denn diese Seite des Temenos wurde von einer Halle eingenommen. Weitere Befunde unterstützen diese Annahme: Während alle übrigen Lagen der Mauer in einem gleichmäßigen Läuferverband ausgeführt wurden, sind nur die Steine der untersten Lage als Binder verlegt. Die Blöcke ragten ursprünglich nach innen heraus und waren als Sitzbank gearbeitet. Allerdings sind die vorkragenden Partien fast vollständig dem Steinfraß zum Opfer gefallen und heute überwiegend abgeschlagen. Einige besser erhaltene Blöcke zeigen jedoch noch das charakteristisch geschwungene Bankprofil (Abb. 9). Im westlichen Verlauf der Mauer, wo die Erde noch etwas höher ansteht, liegen zudem die Sitzflächen weitgehend unbeschädigt an der Oberfläche, und auf einer findet sich die Einarbeitung eines Brettspiels (Abb. 10).

Zu den Fensteröffnungen und der über die ganze Länge der Nordseite verlaufenden Sitzbank kommen als weitere Elemente dieser Halle zwei Zungenmauern an den Schmalseiten des Bezirks: eine befindet sich an der Westseite die andere in sekundärer Nutzung als Schmalseite eines modernen Hauses an der Ostseite. Hiermit ist die Tiefe der Halle mit 13 Metern gesichert.

Den wichtigsten Schritt für ein umfassendes Verständnis des Heiligtums bedeutet jedoch die Dokumentation der bisher unbekannteren Temenos-Ostfront mit dem dort positionierten Propylon. Bereits die Anordnung der östlich des Zeustempels errichteten modernen Häuser ließ vermuten, daß sie die antike Heiligtumsbegrenzung nachzeichnen

4 J. Keil – A. Wilhelm, Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien. *MAMA III* (1931) Taf. 22.

(Abb. 14). Die Annahme bestätigte sich, denn im Untergeschoß eines der Häuser wurde über eine Länge von mehr als 17 Metern die Temenosmauer sichtbar. Noch umfassender ist der Erhaltungszustand etwas weiter südlich, wo nicht nur ein zwölf Meter langer Abschnitt der Temenosmauer, sondern auch Teile des Propylons mit einer 6,50 m. nach Osten vorspringenden Zungenmauer samt Ante erhalten sind (Abb. 11). Diese Partien waren in einen modernen Hauskomplex integriert, der inzwischen weitgehend eingestürzt ist. Außer den *in situ* befindlichen Teilen des Propylons fand sich im unmittelbaren Umfeld eine beträchtliche Zahl dorischer Bauglieder, die zum Teil noch in den Mauern der Hausruine stecken oder aus dem oberflächlichen Schutt geborgen werden konnten (Abb. 12, 13). Dazu gehören Fragmente von dreizehn Säulentrommeln, ein Kapitell, zwei Triglyphenblöcke und ein Geisonblock, so daß sich eine gute Vorstellung dieser Propylonarchitektur auch im Aufriß gewinnen läßt.

An die nunmehr vollständige Erfassung des ganzen Bezirks lassen sich weiterreichende Überlegungen knüpfen (Abb. 14). Auffällig ist die unterschiedliche Ausrichtung von Tempel und Temenos: die Achse des Tempels ist nach Norden gedreht⁵. Hieraus ergeben sich Differenzen, die im Gelände unmittelbar erfahrbar waren. Die Divergenz der Achsen beruht nicht auf einer Nachlässigkeit der hier tätigen Ingenieure, denn in anderen Maßen und Bezügen deutet sich eine gezielte Präzisionsarbeit bei der Verschachtelung der Rechtecke von Tempel und Temenos an. Die Tempelfront liegt auf der Mitte des Bezirks, so daß der Naos die westliche Hälfte einnimmt und die östliche für den Altar sowie als Festplatz freibleib. Ebenso präzise gewählt erscheint die Positionierung des Propylons, das nicht zentral in der Ostfront platziert wurde. Es ist vielmehr um ca. 5 Meter nach Norden versetzt, so daß die südliche Zungenmauer mit der Längsachse des Temenos korrespondiert. In diesem Spannungsfeld von Differenzen und präzisen Bezügen offenbart sich ein rationales Kalkül, das eine Kaschierung der divergierenden Achsen zum Ziel hatte. Denn mit der dezentralen Positionierung des Eingangs wurde ein unmittelbarer Blickbezug zur Tempelfront hergestellt.

Es ist deutlich, daß die Ausrichtung des Tempels eine Vorgabe war, an der sich die Temenosmauer zu orientieren hatte. Allerdings mußte man bei Anlage der Temenosmauer offenbar auch noch auf andere Gegebenheiten Rücksicht nehmen, wodurch die letztendlich realisierte Form entstand. Ob zu diesen Gegebenheiten möglicherweise schon Vorgaben eines urbanistischen Konzepts gehörten, wird erst die großflächige, topographische Erfassung des Stadtgebiets während der Kampagne 2002 deutlich machen können.

Auf der Basis dieser Ergebnisse zur ursprünglichen Gestalt des Zeusheiligtums läßt sich präziser fragen, wie sich seine Integration in das Stadtgefüge von Diokaisareia gestaltete. Der Raum unmittelbar östlich des Heiligtums war als Platzanlage konzipiert. Das dominierende Element dieses Platzes bildete ein Podiumstempel, der bisher nicht vermerkt worden war. Sein Unterbau hat sich im Untergeschoß eines der modernen Häuser über die gesamte Höhe von mehr als drei Metern erhalten. Zwar etwas fragmentarischer im Aufbau, aber dafür über die gesamte Länge von 18 Metern findet sich die dazugehörige Nordflanke außerhalb des Hauses (Abb. 15). Der Podiumstempel benutzte die Temenosmauer als Rückwand. Er schließt sich jedoch nicht rechtwinklig daran an, sondern orientierte sich an der Achse des älteren Zeustempels. Durch die Dokumentation des Podiumstempels ist die zentrale Platzanlage von Diokaisareia in ihrer Grundgestalt bekannt: Sie erstreckte sich vom Nymphaeum im Norden bis mindestens zum Eingang des Zeusheiligtums und hatte damit eine Ausdehnung von ca. 50x70 Metern. Die Arbeiten der Kampagne 2002 werden darauf zielen, die zahlreichen Bauglieder in diesem Bereich soweit zu dokumentieren, daß eine Zuordnung zu den verschiedenen Gebäuden erfolgen kann. Diese Zuordnung wird die Grundlage für eine Erarbeitung der Chronologie darstellen.

5 Die Divergenz der Achsen ist im bisher einzigen Plan, Keil-Wilhelm a. O. Taf. 27, zwar verzeichnet, aber nicht kommentiert worden. Fälschlicherweise wurde in einer Notiz im AJA 97, 1993, 342 behauptet, die divergierenden Achsen, die in jenem Plan verzeichnet sind, würden auf einem Meßfehler der früheren Bearbeiter beruhen.

Abb. 1: Hellenistischer Turm Südflanke

Abb. 2: Hellenistischer Turm Nord-Ost-Ecke

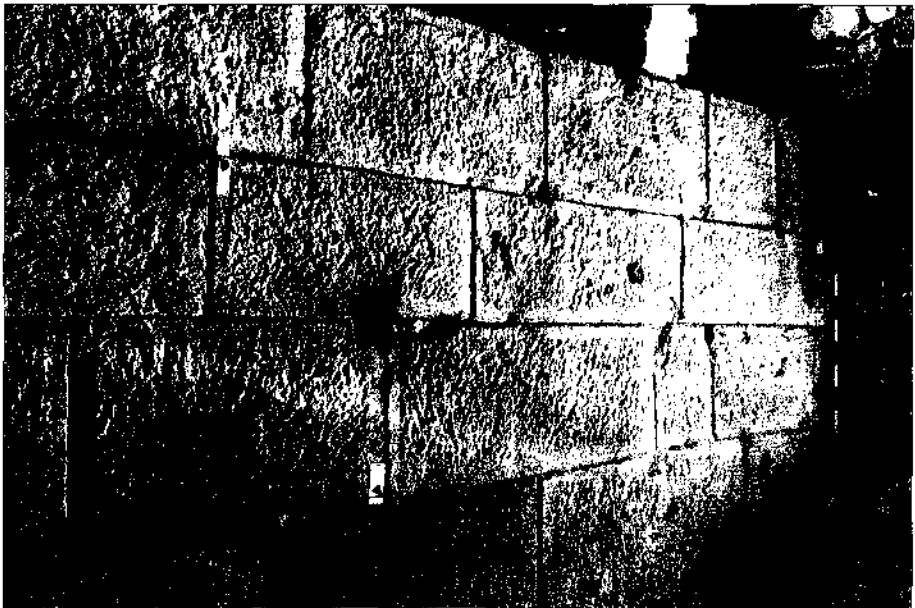
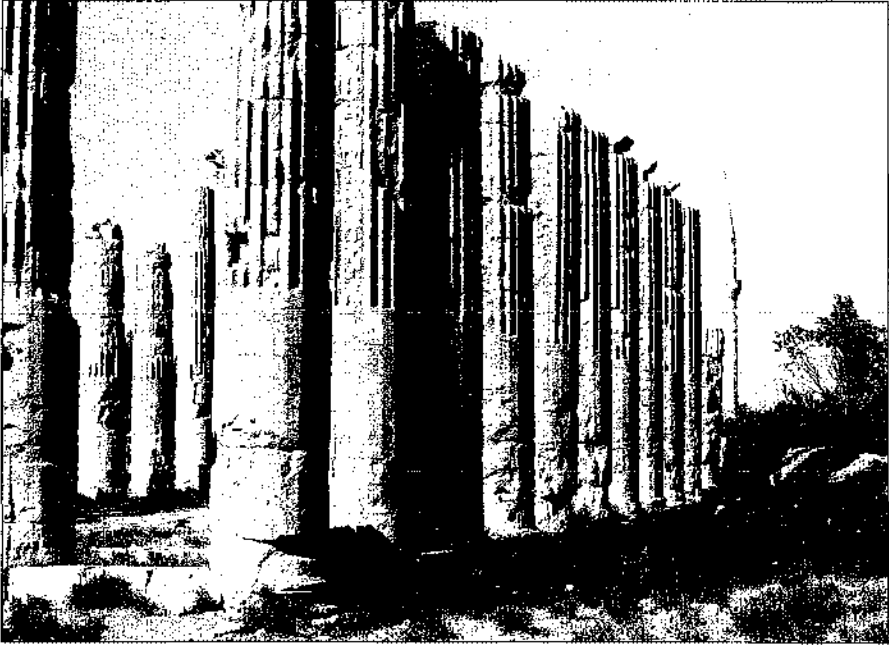

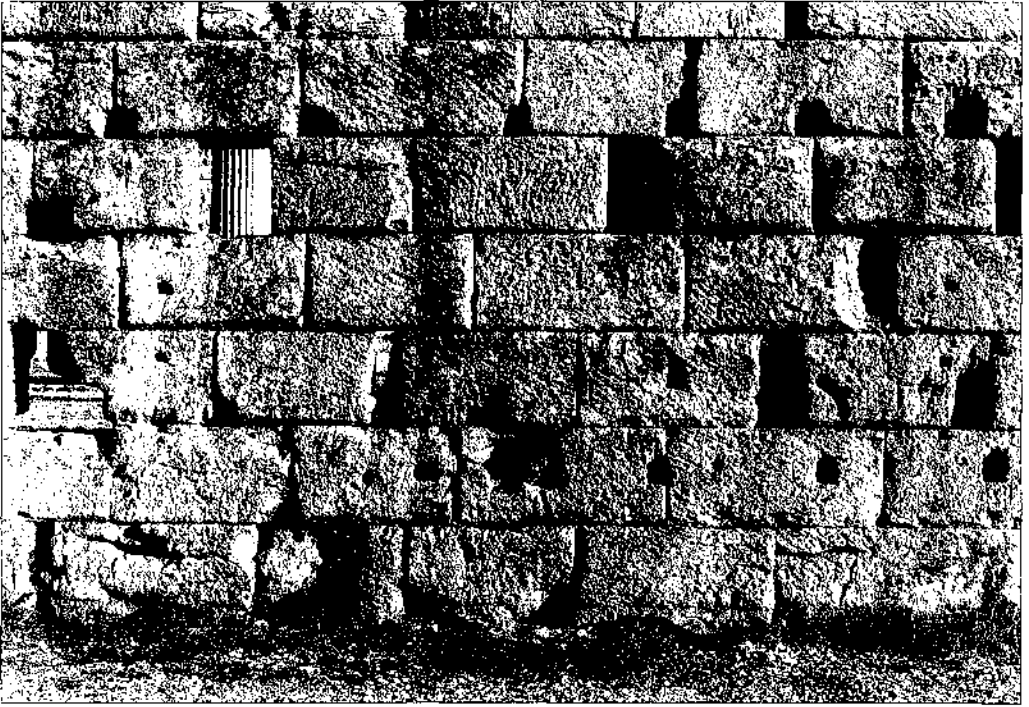
Abb. 3: Hellenistischer Turm Westflanke

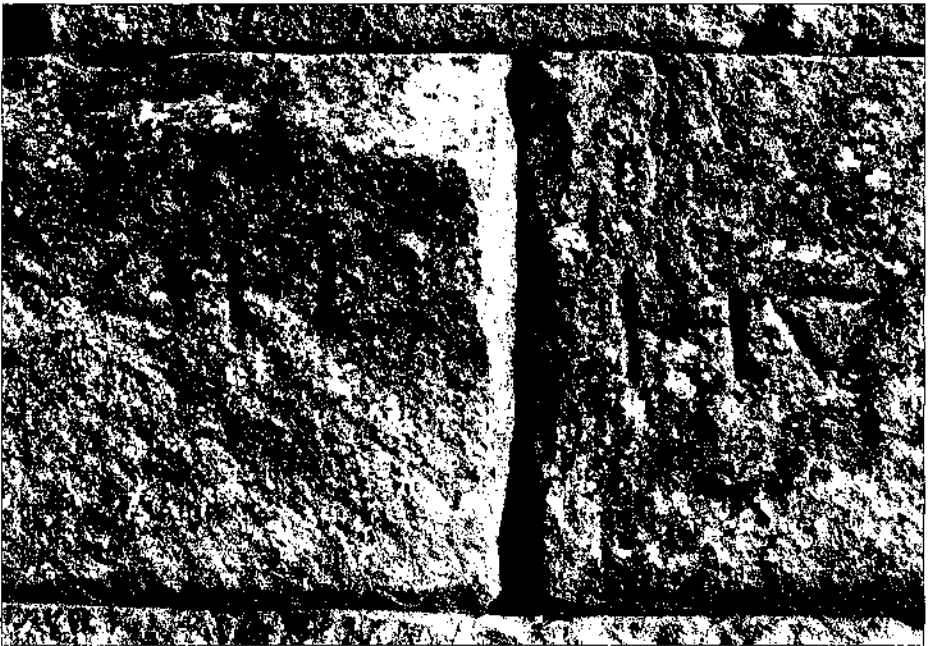
Abb. 4: Zeustempel Südflanke

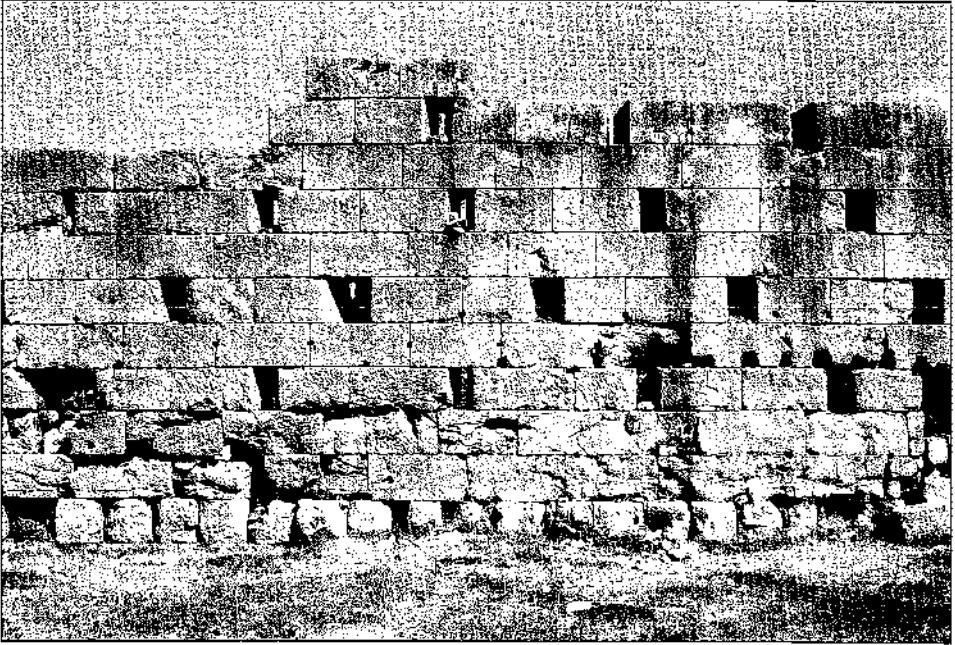
Abb. 5: Zeustempel Stylobat

Abb. 6: Zeusheiligtum. Temenosmauer Nordflanke, außen

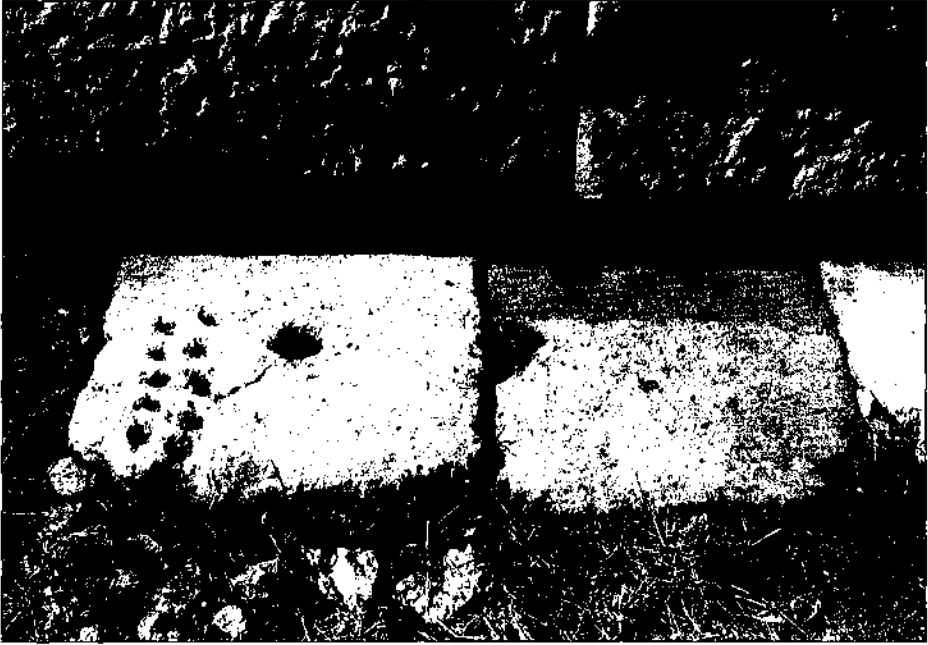
Abb. 7: Zeusheiligtum. Temenosmauer Steinmetzmarken

Abb. 8: Zeusheiligtum. Temenosmauer Nordflanke, innen

Abb. 9: Zeusheiligtum. Temenosmauer Sitzbank

Abb. 10: Zeusheiligtum. Temenosmauer Sitzbank, Brettspiel

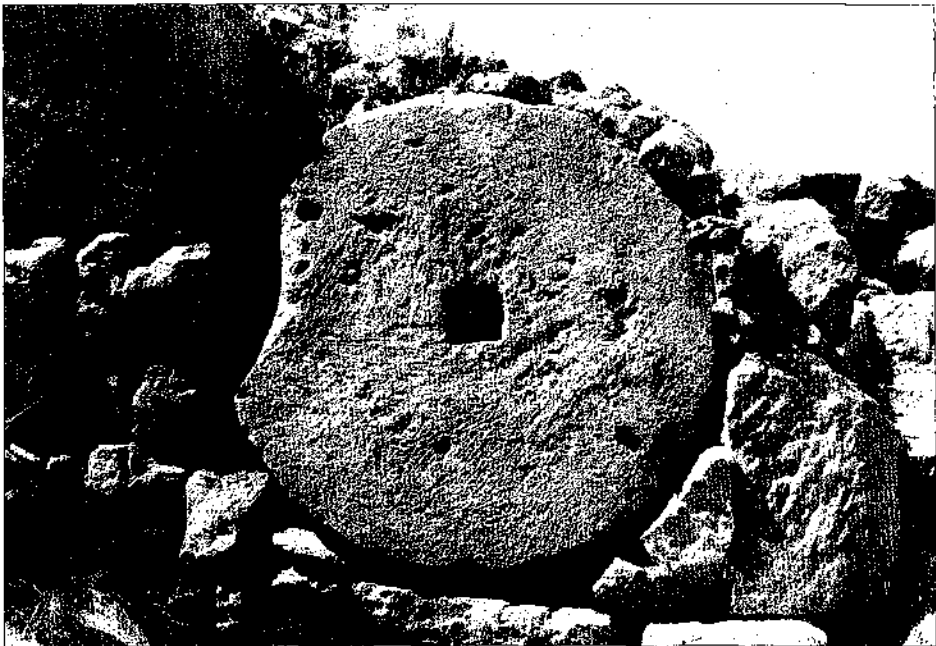

Abb. 11: Zeusheiligtum. Propylonbereich von Osten

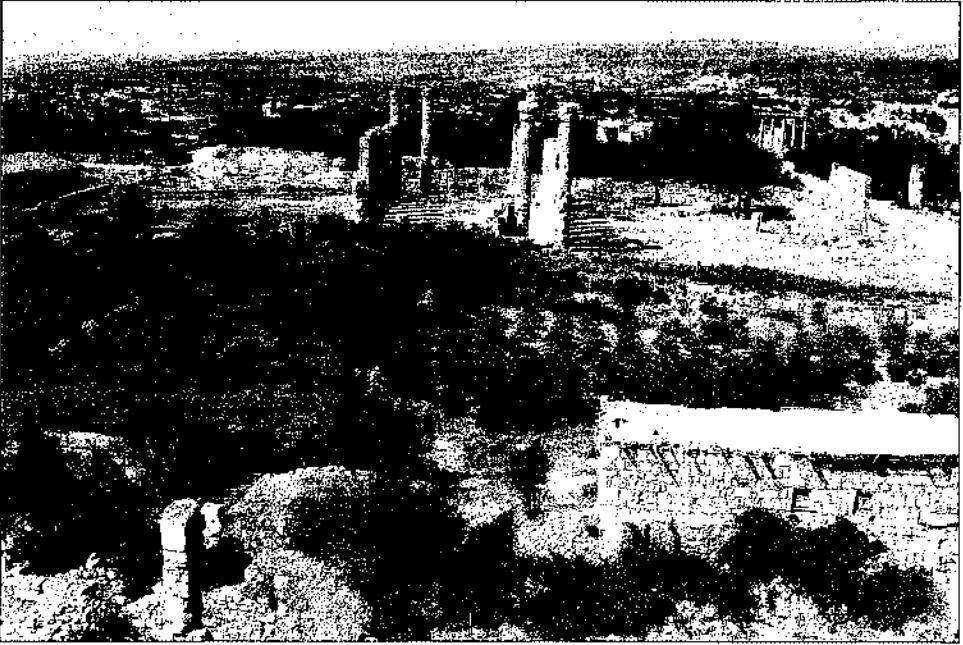

Abb. 12: Zeusheiligtum. Propylon Säulentrommel

Abb. 13: Zeusheiligtum. Propylon Triglyphon

Abb. 14: Zeusheiligtum. Ansicht von Osten

Abb. 15: Podiumtempel. Ansicht von Norden

CILICIA SURVEY 2001

Giovanni SALMERI*
Anna Lucia D'AGATA

Introduction

A brief archaeological survey was carried out in October 2001 in what is now the Çukurova region, in the area to the east of the city of Adana¹. As pointed out in the report for 2000², the main purpose of the survey is to verify the degree of Hellenisation of the region between the Late Bronze Age and the 4th century BC, attention focusing on the potentially most promising sites within the extensive alluvial plain of the river Ceyhan, bounded to the north by the Taurus mountain range and to the south-east by the heights of Misis Dağ (Fig. 1). The work carried out in 2001 concentrated on verifying the data collected the year before, above all at Misis, ancient Mopsuhestia, the Roman and Byzantine city located on the west bank of the Ceyhan river at an important crossroads towards eastern Cilicia. Misis is an impressive site which deserves special attention since it was one of the major centres of the region during the BA and IA, but also because its Hellenistic and later ruins, still visible amid the houses and orchards of the modern village, are bound to suffer increasing damage in the near future³.

Before we started our work, Cilicia had already seen a number of surveys carried out over the preceding decades⁴. The material gathered has also contributed to reconstruct the settlement pattern of the region during the LBA and EIA and above all to assess the extent and nature of the Aegean presence within it at the end of the 2nd millennium⁵. We therefore considered it useful for our project to make systematic study

* Prof. Giovanni SALMERI, University of Pisa/ITALY.

Dr. Anna Lucia D'AGATA, CNR, Roma/ITALY.

- 1 For assistance in all aspects of our work, our sincere gratitude goes to staff of the Directorate-General of Monuments and Museums and to our government representative, Unal Demirel.
- 2 G. Salmeri, A. L. D'Agata, I. Falesi, B. Buxton, "Cilicia Survey 2000", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 19, 2 (2002), 39-43.
- 3 Still useful on Mopsuhestia W. Ruge, *RE* 16, 1, 1933, 243-250. See also L. Budde, *Antike Mosaiken in Kilikien, I. Frühchristlichen Mosaiken in Misis-Mopsuhestia*, Recklinghausen 1969.
- 4 Cf. E. Gjerstad, "Cilician Studies", *R. Arch.* 3, VI s. (1934), 155-203; J. Garstang, "Explorations in Cilicia. The Neilson Expedition: Preliminary Report", *LAAA* 24 (1937), 52-66; Id., "Explorations in Cilicia. The Neilson Expedition: Preliminary Report II", *LAAA* 25 (1938), 12-23; M.V. Seton-Williams, "Cilician Survey", *AS* 4 (1954), 121-174; and also M.H. Gates and J. Özgen, "Report on the Bilkent University Archaeological Survey in Cilicia and the Northern Hatay (1991)", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 10 (1993), 387-394.
- 5 On Aegean material in Cilicia, see especially F. H. Stubbings, *Mycenaean Pottery from the Levant*, Cambridge 1951, 88-89; E. French, "A Reassessment of the Mycenaean Pottery at Tarsus", *AS* 25 (1975), 53-75; Ead., "Turkey and the East Aegean", in C. Zerner with P. Zerner and J. Winder (eds.), *Wace and Blegen*, Amsterdam 1993, 157; Chr. Mee, "Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millennium B.C.", *AS* 28 (1978), 150; Id., "Anatolia and the Aegean in the Late Bronze Age", in E.H. Cline and D. Harris-Cline (eds.), *The Aegean and the Orient in the Second Millennium (Aegeum 18)*, Liège 1998, 145; E. S. Sherratt and J.H. Crowell, "Mycenaean Pottery from Cilicia in Oxford", *OJA* 6 (1987), 325-352. By Sherratt, cf. also "Sea Peoples' and the Economic Structure of the Late Second Millennium in the Eastern Mediterranean", in S. Gitin, A. Mazar and E. Stern (eds.), *Mediterranean Peoples in Transition. Thirteenth to Early Tenth Centuries BCE, In Honor of Professor Trude Dothan*, Jerusalem 1998, 292-313. Discussion of these contributions and further bibliography on the subject, in Salmeri, D'Agata, Falesi, Buxton, "Cilicia Survey 2000" (*supra* n. 2), 39-43.

of the material collected in Cilicia in the course of the surveys by E. Gjerstad and M.V. Seton-Williams⁶ in the hope of shedding some light on the local LBA and EIA, and particularly in the area covered by our survey.

The Surveys in Cilicia Between the '30s and the '50s

Einar Gjerstad visited Cilicia in 1930 and published a report in *Revue Archéologique* in 1934⁷. In the course of his survey, from Anamur in the west to Misis in the east, the Swedish scholar visited 21 sites, 6 of which (Misis, Zeytin, Incirlik, Kapür, Yeniçe, Tanaverdi)⁸ come within our area. As for the collected material, Gjerstad made a clear distinction between sherds of what he believed to be Helladic pottery, i.e. pottery imported from the Aegean, and sherds of what he called Hellado-Cilician and considered locally-made pottery imitating the Aegean production. Imported ware from the Aegean was identified only on the site of Kazanlı, to the south-west of Tarsus, while 7 sites also including Tarsus, Kazanlı and Misis, were said to have yielded Hellado-Cilician ware. On the question of who in fact produced the Hellado-Cilician ware, whether Mycenaean settlers in Cilicia or Cilicians in imitation of the genuine Mycenaean ware, Gjerstad concluded that the former alternative was preferable since it also tallied with the historical and mythological evidence⁹.

With re-examination of all the sherds collected by Gjerstad, which we carried out at the Medelhavsmuseet of Stockholm¹⁰, we were able to define the precise chronology of the Aegean material (or material of Aegean derivation) and propose for it a different pattern of distribution, which also implies a different interpretation. For the purpose of ascertaining the origin of this material, analysis by neutron activation (NAA) of the clays is also in progress. Pending the results of these analyses the pottery collected by Gjerstad in Cilicia, whether Aegean or of Aegean derivation, has been divided into three groups.

To *Group A* belong Aegean imports of LH IIIA and IIIB date, found at Kazanlı, Yeniçe and Tanaverdi. The site that yielded most of the material is Kazanlı¹¹, a small coastal tell to the south-west of Tarsus, where at least 9 sherds were gathered belonging to imported LH IIIA and IIIB vessels, ranging from the second half of the 14th century to the 13th century BC. KZ 1-4 belong to different vessels, but show an identical fabric of light red colour, and buff slip, which could be attributed to the north-east Peloponnese. This material includes at least 1 stirrup jar (2, 3), the stem of a kylix (1) and the rim of a krater (4). Of special interest appears KZ 6, which belongs to a three-handled jar whose fabric strongly resembles material of LH III style made in Cyprus in the 13th century. Finally, KZ 5 is the lower wall from a transport stirrup jar, possibly of the same chronology. Tanaverdi, which is a low mound ca. 25 km. south of Adana on the road for Karataş, has yielded a rim sherd from a one-handled cup (TAN 1), of LH IIIA2 chronology, which proves to be a shape extremely common in Cyprus in Late Bronze II. Finally, fragments of two stirrup jars (YE 1-2) probably of LH IIIB date have been identified among the sherds collected at Yeniçe, a small tell further south, between Adana and Karataş.

---

6 See *supra* n. 4.

7 See *supra* n. 4.

8 In the text the toponyms are reported in the form adopted by Gjerstad.

9 Gjerstad, "Cilician Studies" (*supra* n. 4), 195.

10 We are grateful to Dr. Sanne Houbj-Nielsen, director of the Medelhavsmuseet, for permission to study and publish the Aegean and EIA material collected by Gjerstad in his Cilician Survey and deposited at the Medelhavsmuseet. To her we are also grateful for help and support while working at the Museum.

11 On the site (frequently identified with the ancient city of Ankhiale) and its Aegean material see Garstang, "Explorations in Cilicia. The Neilson Expedition: Preliminary Report II" (*supra* n.4), 12-20; F. Vermeule, V. Karageorghis, *Mycenaean Pictorial Vase Painting*, Cambridge, Mass. 1982, 165-166; Sherratt, Crouwel, "Mycenaean Pottery from Cilicia in Oxford" (*supra* n. 5), 325-352.

Group B comprises material probably imported from the Aegean and datable to the LH IIIC period, identified among the sherds collected at Kazanlı. It includes: two small fragments of stirrup jars (KZ 11-12) whose fabric and decoration suggest they come from the eastern side of the Aegean, and one handle from a deep bowl (KZ 28). One more fragment comes from Tanaverdi, and belongs to the rim of a krater (TAN 2), decorated in an LH IIIC-derivative style, which could also have been produced in the Levant.

Finally, to *Group C* we have assigned material which, on the basis of fabric and shape, seems to be of Aegean derivation, but whose chronology cannot be fixed with certainty. It includes about 20 sherds, again from the site of Kazanlı, consisting mostly of horizontal handles of deep bowls or kraters, and wall sherds of closed vessels like amphorae or jars.

To M.V. Seton-Williams we owe the most important survey carried out in Cilicia, in 1951, the results appearing in *Anatolian Studies* for 1954¹². The presence of Mycenaean material of LH IIIC date was indicated on eight sites, mostly in proximity to the coast, while material defined Submycenaean, corresponding to Gjerstad's Hellado-Cilician ware, was said to have been identified on five sites¹³. On the basis of these findings the British scholar claimed "the Mycenaean occupation to have been fairly widespread and not confined to the sites listed by Gjerstad"¹⁴.

In October 2001 we were able to track down part of the material collected by Seton-Williams, in the storerooms of the Archaeological Museum of Adana, to which are to be added some sherds from a few other sites, which were collected on the same occasion but found their way into the Pottery Collection of the British Institute of Archaeology at Ankara¹⁵. Altogether material has been identified from 45 of the 149 sites visited by the British scholar, including at least 4 sites that appeared to have yielded Mycenaean pottery, or pottery of Aegean derivation. The sites in question are Heseğin, İslamkadi, Sirkeci and Zeytinli¹⁶. Actually, on the basis of our re-examination we have been able to ascertain that no type of Aegean material, or material of Aegean derivation, was gathered on these sites. Rather, two phases of notable expansion are the MBA, characterised by a great amount of Cilician Painted Pottery, and EIA, the period when material of Cypriot derivation (Black-on-Red and White Painted) appears prevalent and extremely common¹⁷.

In conclusion, the picture of the Aegean presence in Cilicia emerging from analysis of the material collected in the course of the surveys carried out in the region between the '30s and the '50s differs from the version for many years generally accepted. Taking also into consideration the results of the excavations at Tarsus and Mersin¹⁸, our picture can be summarised as follows.

During the 14th and 13th centuries BC some Aegean pottery was imported from the north-east Peloponnese, and probably also from Cyprus. The sites affected by this circulation, which occurred when the region was under Hittite domination, were in fact few, comprising also Yenice and Tanaverdi south of Adana, but Tarsus, together with the satellite centre of Kazanlı, seems to have played a prevalent role. In other words,

12 See *supra* n. 4.

13 Seton-Williams, "Cilician Survey" (*supra* n. 4), 134.

14 *Ibidem*.

15 We are grateful to A. Kazım Tosun for assistance in all aspects of our work at the Museum of Adana and to Dr. Hugh Elton, director of the British Institute of Archaeology at Ankara, for permission to study the Cilician material in the Pottery Collection of the Institute.

16 Cf. Seton-Williams, "Cilician Survey" (*supra* n. 4), 156, 158, 168, 174. The Zeytinli of Seton-Williams is the Zeytin of Gjerstad.

17 Cf. Sameri, D'Agata, Falssi, Buxton, "Cilicia Survey 2000" (*supra* n. 2), 41, 43.

18 H. Go'dman, Excavations at Gözlü Küic, Tarsus II, Princeton 1956; ... Garstang, Prehistoric Mersin, Oxford 1953. See also at n. 5.

there can be no question of diversified contacts between individual Cilician sites and the Aegean world. Rather, contact appears to have been preferential, limited to the centres of Tarsus and probably Mersin. A picture that, all things considered, does not differ greatly from this, also emerges for the later period, namely the period following upon the collapse of the Mycenaean polities on the Greek continent and of the Hittite empire in Anatolia. Larger quantities of LH IIIC-type pottery appear on the site of Tarsus and probably also at Kazanlı, some of which may have been made in the area. The LH IIIC material collected in the surveys is not uniform, including both material probably imported and material of derivation, whose chronology remains uncertain, however. The presence of a single IIIC sherd from Tanaverdi makes no real difference to the picture. In other words, once again circulation appears strictly limited to the area comprising Kazanlı and Mersin on the coast and Tarsus in the interior, with very rare cases of sites south of Adana (Tanaverdi), which again seem to come within the circulation of Aegean material as a consequence of relations with the major site of Tarsus more than as result of a direct link with Aegean groups.

Thus it can no longer be argued that the entire Cilician plain was affected by the circulation of Mycenaean pottery of LH IIIA-B date and especially by the subsequent arrival of LH IIIC pottery, nor can we speak of some Aegeanising phenomenon for the area. Rather, relations with the Aegean world appear extremely localised throughout all phases of the LBA in the Tarsus and Kazanlı area.

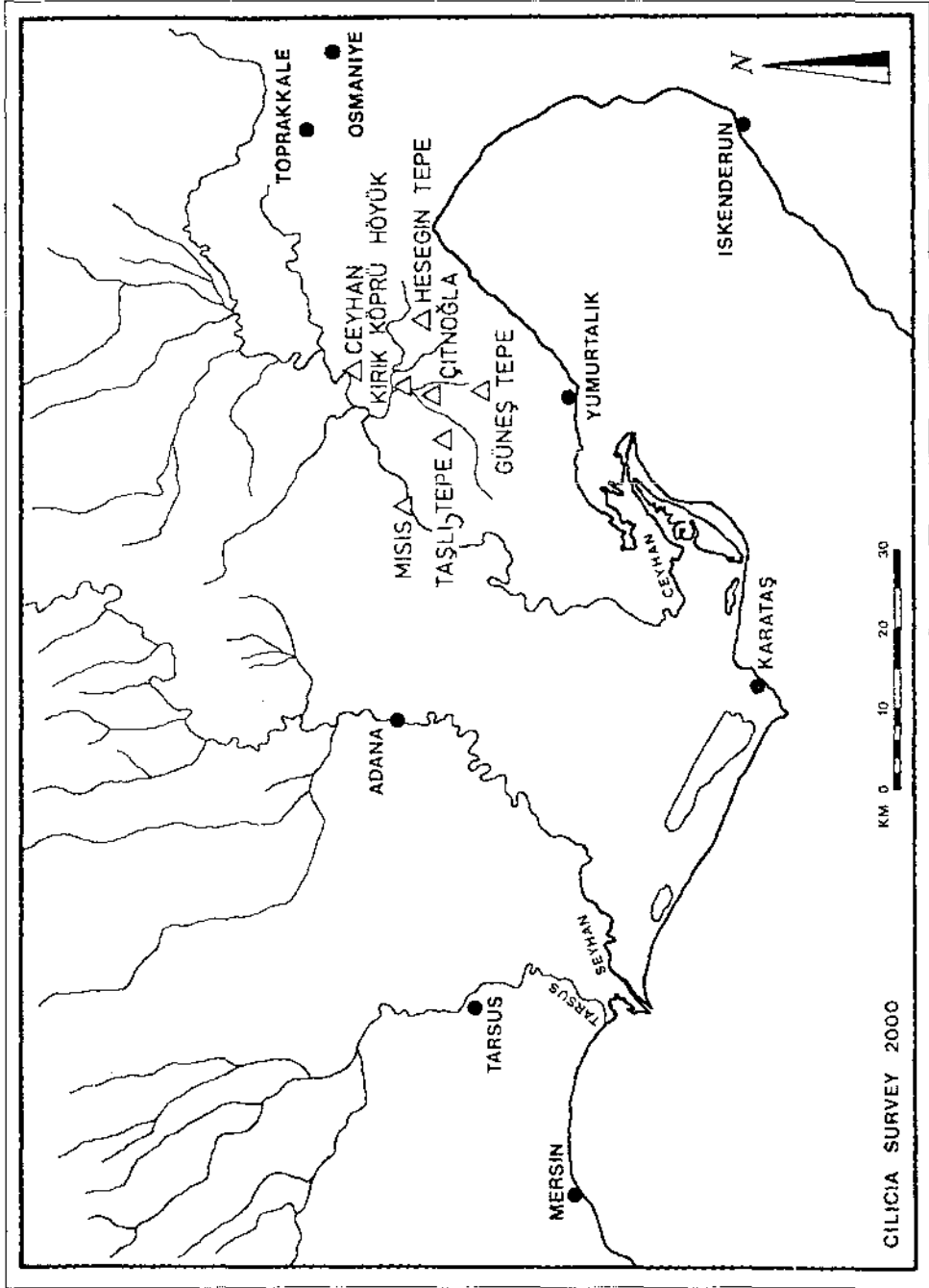

Fig. 1: Cilicia survey 2000

DAĞLIK KİLİKİA YÜZEY ARAŞTIRMA PROJESİ: 2001 SEZONU RAPORU

Nicholas K. RAUH*
LuAnn WANDSNIDER

2001 yılının Temmuz-Eylül döneminde Profesör Nicholas Rauh (Purdue Üniversitesi), LuAnn Wandsnider (Nebraska Üniversitesi), 12 araştırmacı ve 15 öğrenciden oluşan ekiple yürütülen altıncı araştırma sezonu için gerekli izin Türkiye Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden alınmıştır. Yedi hafta boyunca sistemli yüzey araştırmaları, mimari incelemeler ve jeoarkeoloji araştırmaları yapılmıştır. 2001 yılı araştırma sezonu için gerekli maddi destek Amerikan Ulusal Bilim Kurumu (National Science Foundation) ile Purdue Üniversitesi'nden sağlanmıştır. Sokkia Locus III GPS makineleri Indianapolis'teki Sokkia Instruments şirketi tarafından verilmiştir. Bakanlık temsilcileri olarak Mehmet Şener (Mersin Müzesi) ve Ünal Demirer (Antalya Müzesi)' görevlendirilmiştir.

2001 sezonu araştırmalarında Dağlık Kilikia araştırma ekibi dikkatini Lamos ve çevresi ile Has'ın derin vadisinden oluşan 5 km² lik alana çevirmiştir (Harita: 1; Resim: 1). Kıyı şekilleri ile akarsu vadileri ve taraçalarının jeoarkeolojik araştırması Dr. F. Sancar Ozaner tarafından gerçekleştirilmiştir. Jeolojik çökeltme ortamını öğrenmeye yönelik iki kazı (trench) Ozaner ve Wandsnider tarafından gerçekleştirilmiştir. Göçük Asarı (Juliosebaste), Asar Tepe, ve Govan Asarı araştırma plânları mimari ekibimiz tarafından hazırlanmıştır. Sistemli yüzey araştırmaları sırasında toplam 27 arkeolojik alan (transects) teşhis edilmiştir. Kentsel kalıntıların her birinde önemli Helenistik ve Erken Roma Devrine ait seramik buluntuları tespit edilmiştir. Lamos çevresinde ve Has'ın derin vadisinde Dağlık Kilikia bölgesindeki kırsallara benzer niteliklerde, ancak daha az miktarda Geç Roma Devrine ait seramik bulunmuştur.

JEOMORFOLOJİ ARAŞTIRMALARI

F. Sancar OZANER

Ağustos sonunda Hacımusa ve Biçkici çaylarının havzasında jeoarkeoloji araştırmaları yürütülmüştür (Harita: 2). Dağlık Kilikia ormanlarının ve özellikle bu ormanların uzun ve düzgün sedir ağaçlarının, antik gemi inşaatları için ne kadar önemli olduğu klasik kaynaklardan bilinmektedir. Araştırmanın amacı Dağlık Kilikia'daki antik orman işletmeciliğinin ne zaman ve nerede başlamış olduğunu ortaya çıkarmaktır. Erozyonun

* Nicholas K. RAUH, HIST/UNIV, Purdue University, W. Lafayette IN 47907 ABD; rauh@purdue.edu
LuAnn WANDSNIDER, Dept. of Anthropology, Bessey Hall, University of Nebraska at Lincoln, Ne 685889 ABD, lwandsnider@unl.edu

Türkçe metnin hazırlanmasında Nataşa Masanoviç (Karşılaştırmalı Edebiyat/SC, Purdue Üniversitesi) yardımcı oldu.

Antik Çağda büyük ölçüde orman kaybına neden olduğu bilinen bir gerçektir. Jeoarkeoloji programımızın amacı Gazipaşa civarında yer alan akarsu havzalarında aşırı ve sürekli orman kesimine bağlı hızlanmış bir erozyonun var olup olmadığını araştırmaktır. Sezon boyunca araştırmalar Hacımusa Çayı ve kollarıyla Bıçkıcı Deresi havzasındaki akarsu taraçalarında yoğunlaştırıldı. Araştırma sonuçları, özellikle Bıçkıcı Deresi havzasında aşırı orman kesiminin yolaçmış olabileceği aşındırma ve biriktirme şekillerinin varlığını ortaya çıkardı. Batı Dağlık Kilikia'da bitki örtüsündeki, Antik dönemlerden günümüze meydana gelen değişiklikleri ortaya koyabilmek için, kıyıdaki eski lagün çökelleri ve mağara depolarında polen örneği alma ve çökeltme ortamlarını ortaya koyma amaçlı yapılmıştır. Alınan örneklerin, bitki örtüsünde meydana gelen değişmeyi, çökeltme yaşını ve ortamını vereceğini umuyoruz. Burada insan ekolojisi ile doğrudan bağlantılı ağaç, ot ya da yabancı otlardan oluşan özel polen tipleri analiz edilmektedir. Yukarıda belirtilen amacı gerçekleştirmek için 5 değişik yerde açma yapılmış ancak bunlardan sadece ikisinde stratigrafik ölçme ve örnekleme yapılmıştır. Bu lokaliteler şunlardır (Harita: 3):

1. Hacımusa Çayı'nın güneyinde yer alan karalaşmış eski lagün tabanı çökelleri;

2. Kızılın Plajı'nın kuzey bitiminde deniz seviyesindeki bir mağara (Kızılın Mağarası). Yaklaşık 3 m. derinlikteki Kızılın mağara dolguları kil, kireç ve odun kömürü tabakalarını keserek plaj çakıllarında (mağaranın tabanı) sona erdirilmiştir. Farklı seviyelerdeki killi ve kömürlü zonlardan sistematik bir şekilde alınan örnekler polen analizleri ve mağara depolarının yaşlandırılması için için kullanılacaktır. Alınan ilk C-14 sonuçları mağara tabanını (plaj düzeyi) M.S. 400-500 yıllarına tarihlendirmektedir (günümüzden 1585 ± 115 önce). Bu durumda mağarada 1500 yıl içinde 3 m.lik çökeltme olduğu ortaya çıkmaktadır. Çökellerin bir bölümü farklı dönemlerdeki deniz basmalarını, bir bölümü tavadan düşen kireçtaşı blok ve parçalarını, bir bölümü ise mağara ağzından rüzgarla giren tozları (kil ve si) temsil etmektedir. Her iki lokaliteden alınan örneklerin mineralojik-petrografik analizleri MTA Genel Müdürlüğü Laboratuvarı'nda, polen örnekleri ise Hülya Caner (İstanbul Teknik Üniversitesi) ve Linda Cummings (Geolaborator, Denver Colorado) tarafından yapılmaktadır.

MİMARİ ARAŞTIRMALAR

Rhis TOWNSEND

Michael HOFF

Topografya ve mimarî araştırmaları temmuz-ağustos boyunca yürütülmüştür. Sokkia total station aleti yardımıyla Asar Tepe, Göçük Asarı, ve Govan Asarı'ndaki topografya ve önemli anıtların haritası yapılmıştır. Şehir plânları halen hazırlanmaktadır (Plân: 1-3). Asar Tepe'deki önemli anıtlar şunlardır: Bouleuterion, tapınak, hamam (Resim: 2), mezarlar (Resim: 3), ve çok sayıda ev mimarisi. Anıtlar çok iyi yapılmışlardır; Bulunan seramikler mimarî yapıların Geç Helenistik ya da Erken Roma Çağı'na ait olduğunu göstermektedir. Göçük Asarı'ndaki (Juliosebaste) önemli anıtlar şunlardır (Plân: 2): Hamam, kayadan yapılmış bir mezar, ve uzun ancak çok tahrip olmuş bir teras duvarı. Geçen sezonda bulunan heykel başı başka bir binanın zemininde bulunmuştur. Bu bina antik bir portico olabilir. Seramik araştırmaları sonuçları Göçük Asarı'ndaki mimarî yapıların Roma ve Geç Roma çağlarına ait olabileceğini göstermektedir. Govan Asarı'nda herhangi bir önemli anıt yapı tespiti edilememiştir. Aşağı yukarı 20 bina harabesi ekip tarafından haritalanmıştır (Plân: 3).

YÜZEY ARAŞTIRMALARI RAPORU

Nicholas K. RAUH
LuAnn WANDSNIDER

Lamos ve Hasdere bölgesinde, yaklaşık 5 km² lik bir alan yüzey araştırma ekibi tarafından araştırılmıştır. Araştırma yöntemi olarak "Sık Aralık Yüzeyi Yöntemi" (Intensive Interval Survey Methodology) uygulanmıştır. Arazide 5 ya da 7 ekip üyesi birbirinden 10 m. uzaklıkta paralel bir şekilde yürümektedirler. Yürümeye başlamadan önce 100 m² lik bir alanın coğrafi pozisyonu GPS makina ve el bilgisayarı ile saptanmaktadır. Araştırmacılar bu alanı iki kez arşınlamaktadır. İlk yürüyüş yavaş ve dikkatli yapılmakta seramik, cam, ya da kemik parçaları buldukları zaman araştırmacılar bayrakları yere koymaktadır. İkinci geçişte bayrakla belirlenmiş her seramik parçası dikkatle incelenmiş ve GPS yardımıyla yeri belirlenmiştir. Bu veriler el bilgisayarı ile kaydedilmiş ve akşam projenin coğrafi bilgi sisteminde girilmiştir. Bu yöntemle 27 alan (transects) ve 100'den fazla ünite araştırılmıştır. Asar Tepe, Lamos, Göçük Asarı ve Govan Asarı'ndaki seramik buluntuları dikkatle araştırılmıştır (Harita: 4-7). Seramik bilgileri Coğrafi Bilgi Sistemi ile hazırlanmaktadır. Seramik araştırmalarının sonuçları grafikler halinde gösterilmektedir (Tablo: 1). Hasdere bölgesinde çok sayıda Helenistik Çağ seramiği vardır. Ancak, seramiklerin çoğu Erken Roma Çağına aittir. Geç Roma ve Bizans seramikleri Helenistik Dönem seramikleri ile karışmış olarak bulunmuştur. Aynı şekilde, Kızılin Mağarası'ndaki açmadan alınan örneklerde yapılan C¹⁴ yaşlandırması mağara çökellerinin en erken Geç Roma Çağı sonunda başladığını göstermektedir. Hasdere bölgesindeki kentler boşaltılmış veya terk edilmiş olsalardı, bunlar fenomenler anlamı olmaktadır. Tarımsal etkinlikleri (şarap ve yağ üretimleri) bitmiş olsaydı, tarım yaptıkları taraçalar da zaman içinde doğal bir şekilde tahrip olacaktı. Hasdere bölgesindeki tarımsal etkinliklere Geç Roma Çağında son verilmiş olsaydı, Hasdere Çayı Hacımusa Çayı'na doğal vejetasyonu içeren çökelleri taşıyacaktı. Polen araştırmasının sonuçları alındıktan sonra bu konu aydınlığa kavuşacaktır.

KÜLTÜR ARAŞTIRMASI RAPORU

Matthew DILLON

Üzerinde (Juliosebastian'ın halkı) yazılı bir heykel tabanının keşfi bizlere, Bizans kaynaklarında önceden varolan, fakat yeri günümüze kadar bir türlü saptanamamış Juliosebaste şehri için olası bir yerleşim sitesi önermektedir (Rauh ve Wandsnider 2002: 48; Sayar 2002: 118). "Juliosebaste" adının Latince'deki "Julia Augusta" adının bir türevi olduğu açıktır (Yun. Sebastos=Lat. Augustus). Bu unvan Augustus'un aşağı yukarı M.Ö. 20 yıllarında askerî bir yerleşim sitesi kurma çabalarına bir işarettir. Anadolu'da kurulmuş Julia Augusta kolonilerinin arasında, "Juliosebaste" sadece kıyıya en yakın olmasıyla bilinmeyip, Augustus'un koloni kurarken kullandığı yeni stratejisini de açıkça göstermektedir.

"Juliosebaste" yerleşim bölgesi ile, üzerinde COLONIA JULIA AUGUSTA FELIX NINICA CLAUDIOPOLIS yazılı M.S. 2. ve 3. yüzyıllara ait sikkeler arasında olası bir ilişki olduğu esas tutulmaktadır. S. Mitchell bu sikkeleri Mut yakınındaki Claudiopolis'e ait görse de (1979: 426), ortada Mut bölgesinin Julia Augusta adıyla anıldığına dair hiçbir kanıt yoktur. Bize, sikkelerin üzerindeki Claudiopolis yazısı M.S. 50'lerde Dağlık Kilikya Bölgesi'nde birçok şehir kurmuş olan Claudius'un vekil kralı IV. Antiochus ile doğrudan bağlantılıdır. Sözü geçen zaman biriminde, Isauralı tepe kabilelerini kontrol altında tutabilmek için Romalıların otoritesini belirginleştirmek gerekiyordu (Tac. Ann. 12.55). Antiochus'un bu yeni keşfedilmiş bölgedeki etkisi, karısı Iotape Philadelphos'a

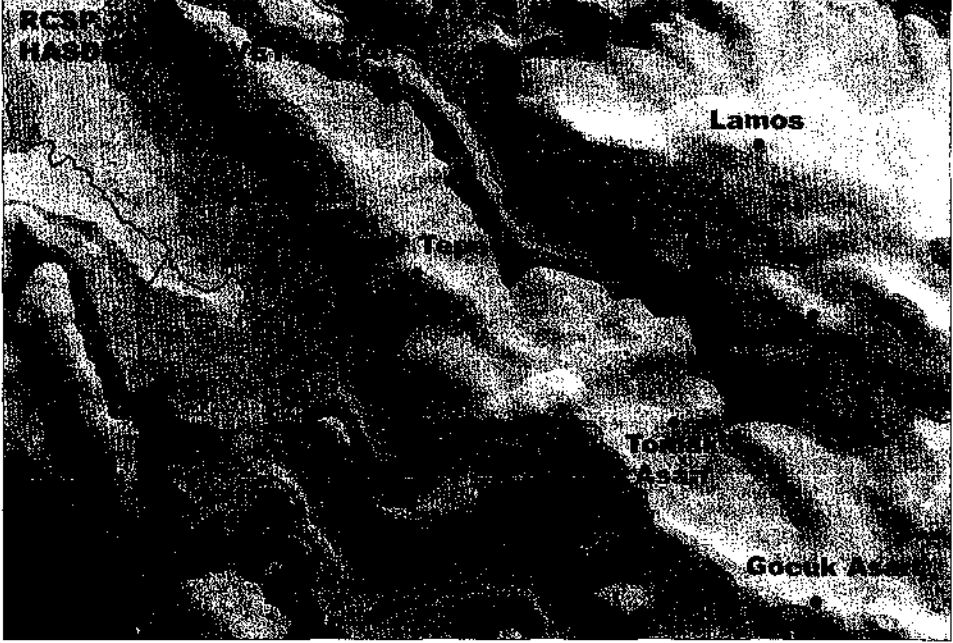
ithaf edilmiş fragman halindeki bir kitabeden de açıkça öğrenilmektedir (Rauh et al, 2001: dipnot 105).

Yerli "Ninica" adına gelince, sitede bulunmuş olan Roma Dönemi öncesine ait sınırlı miktardaki çanak çömleğe, yazıtlardaki yerli isimlerin (Plous'un oğlu Rosis) ışığında bakıldığında, buluntular Roma Devri öncesi özelliklerini korumaktadırlar. Gerçekten de, Yunan ve Roma yüzeyinin altında yerli bir halkın (büyük bir ihtimalle Hitit Devri Luwian halkı varislerinin) bulunması, bu bölge için beklenen bir özelliktir.

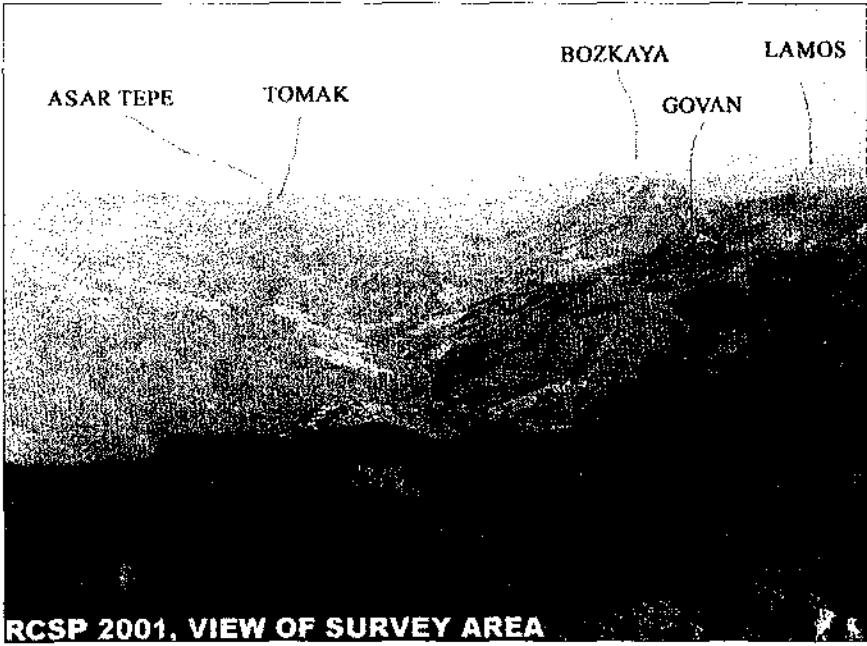
Yukarıda bahsi edilen bu halkın Greko-Romen otorite tarafından başarılı bir şekilde nasıl asimile edildiğinin vurgulanması, bu bölgenin tarihinin anlaşılması açısından oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Bizce, dağ sırtında bulunmuş olan Tomak, Asar Tepe ve Göçük gibi küçük fakat kompleks şehirlerin, yavaş yavaş yerli yerleşim birimlerinden (Ninica/Tomak), Hellenistik şehirlere (Claudiopolis/Asartepe) ve daha sonraları Roma/Bizans Devri piskoposluklarına (Juliosebaste/Göçük) dönüşmüş olması gözönünde bulundurulması gereken bir olasılıktır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

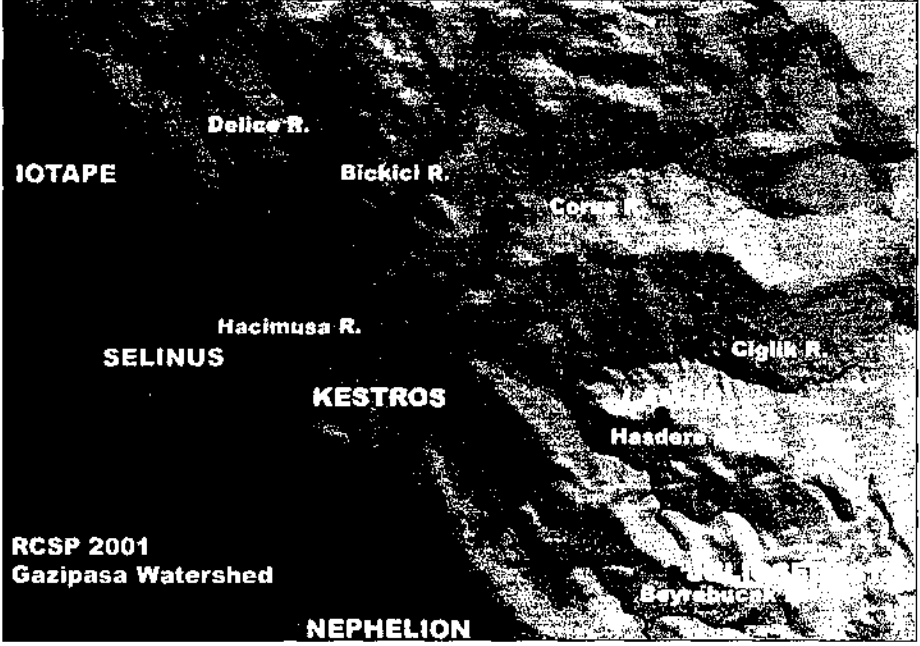
- Mitchell, S.
1979 "Iconium and Ninica", *Historia* 27: 409-438.
- Rauh, N. K. et al.
2001 "Rough Cilicia Archaeological Survey Project Website",
<http://pasture.ecn.purdue.edu/~rauhn/> => "Article: Juliosebaste in Rough Cilicia: Discovery of a Lost Roman City", => "The Historical Record for Juliosebaste".
- Rauh, N. K., and L. Wandsnider,
2002 "Dağlık Kilikia Yüzey Araştırma Projesi: 2000 Sezonu Raporu", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt (28 Mayıs-01 Haziran 2001, Ankara) T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, pp. 45-56.
- Sayar, M.,
2002 "Kilikia'da Epigrafi ve Tarihî Coğrafya Araştırmaları 2000" *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt (28 Mayıs-01 Haziran 2001, Ankara) T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara, pp. 111-118.

Harita 1: Hasdere, araştırma bölgesi

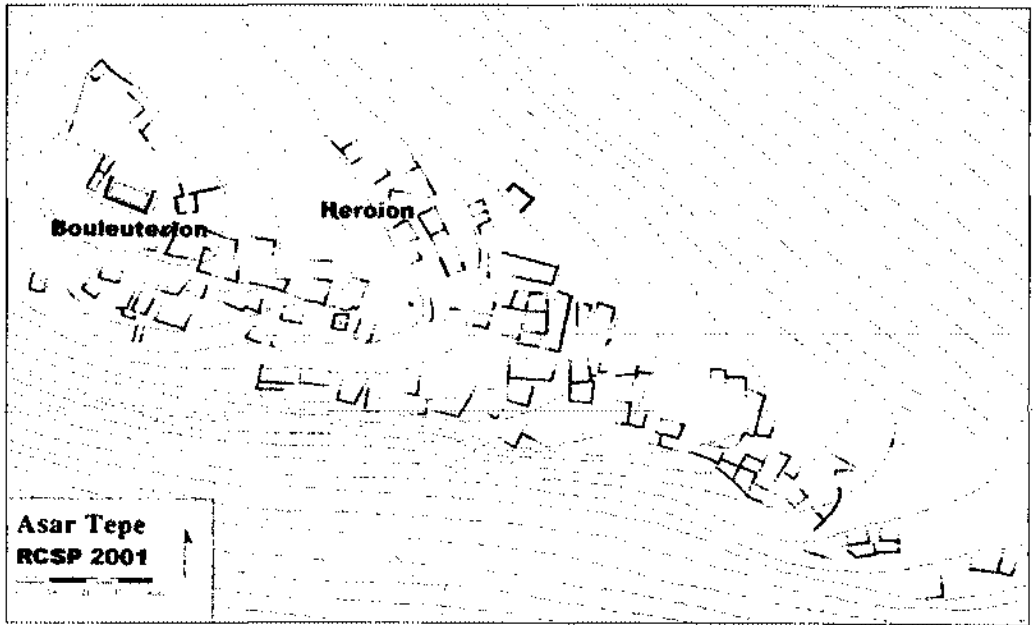
Resim 1: Hasdere, araştırma manzarası (güneydoğudan)

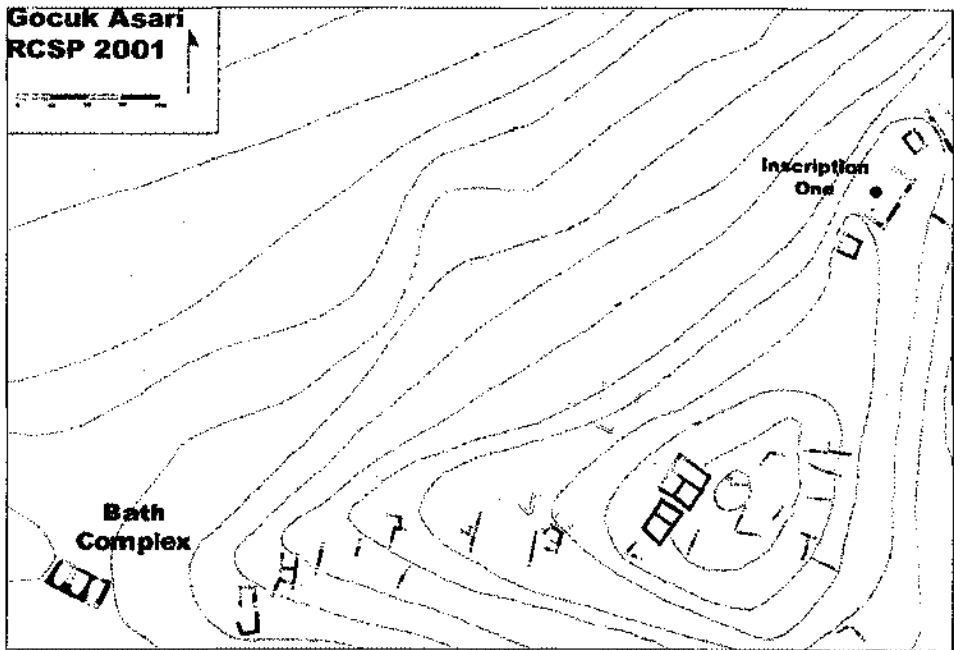
Harita 2: Gazipaşa bölgesinin çayları

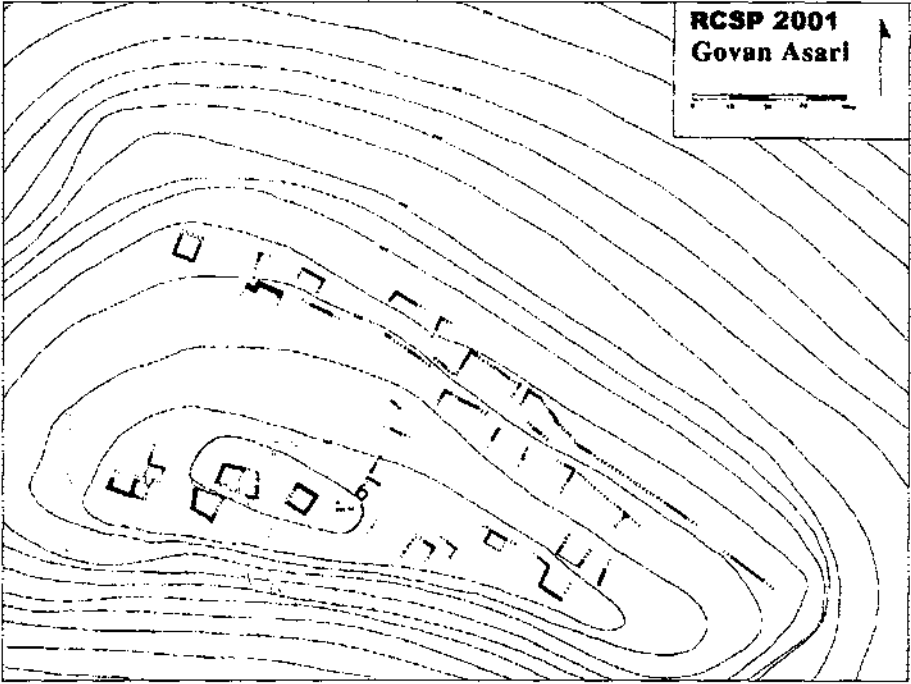
Harita 3: 2001 yılında yapılan jeolojik sondajların yerleri

Plân 1: Asar Tepe

Plân 2: Göçük Asarı

Plân 3: Govan Asari

Resim 2: Asar Tepe Hamamı

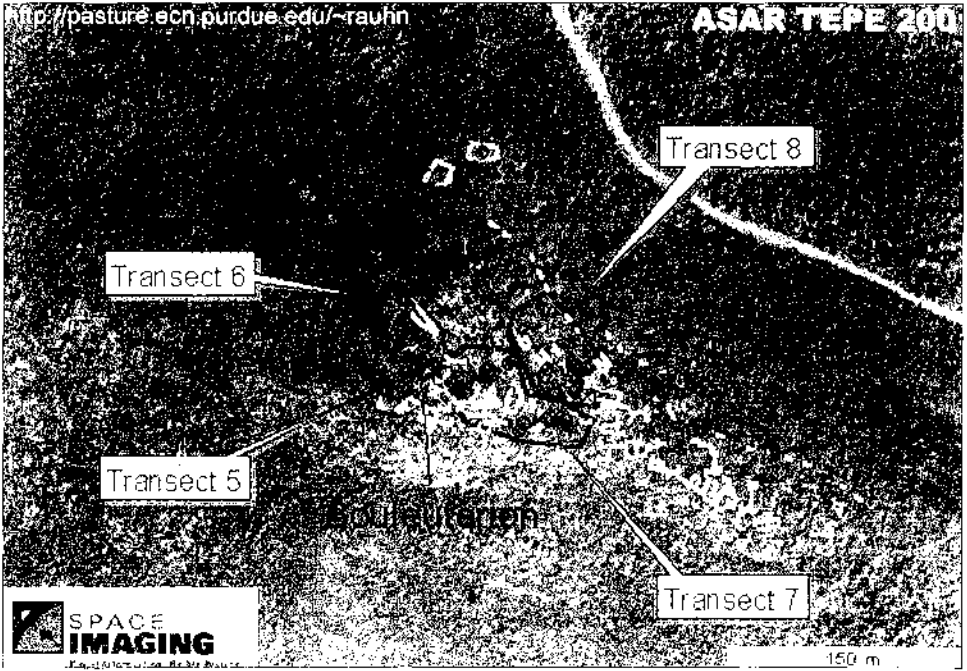
Resim 3: Asar Tepe Heron'u

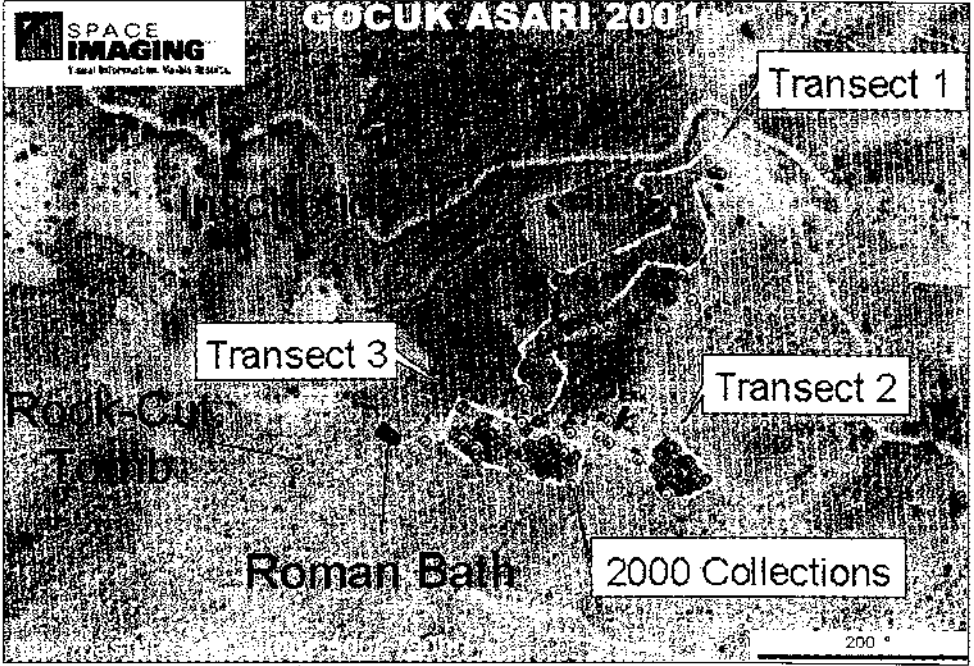
Resim 4: Göçük Asarı bayrakları

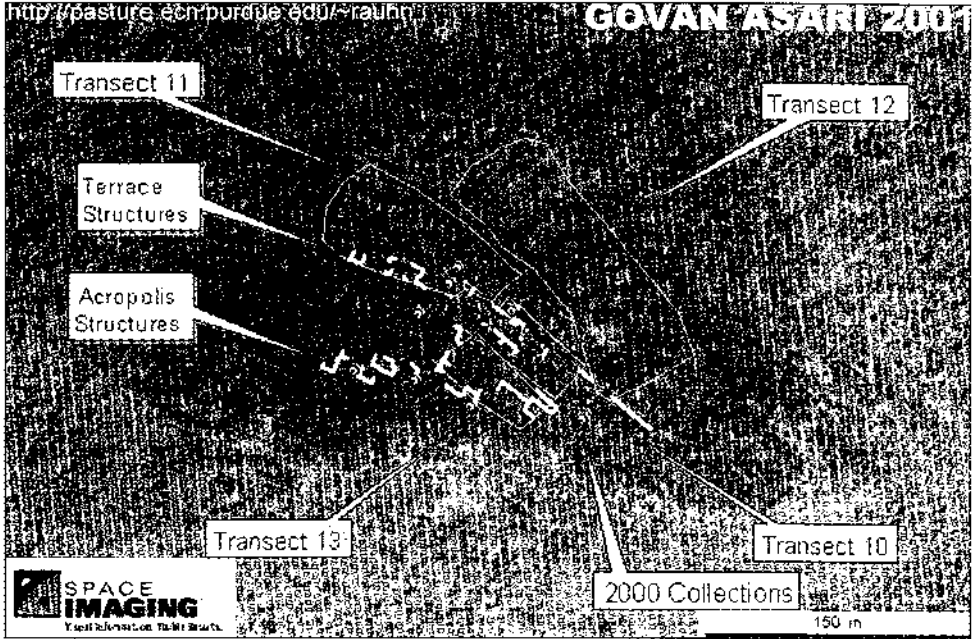
Resim 5: Seramik araştırmaları

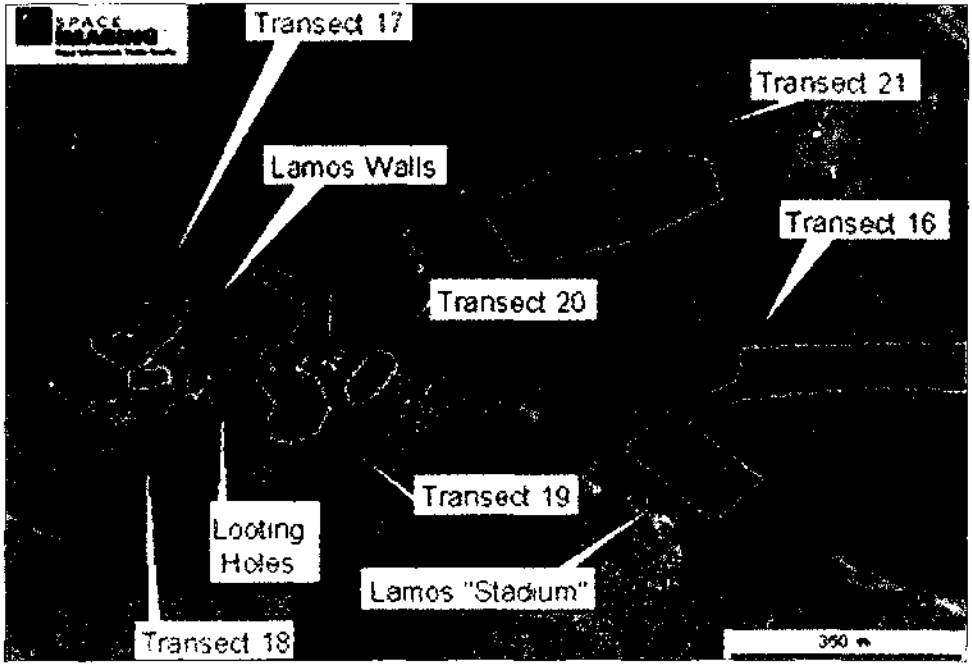
Harita 4: Asar Tepe transect'leri

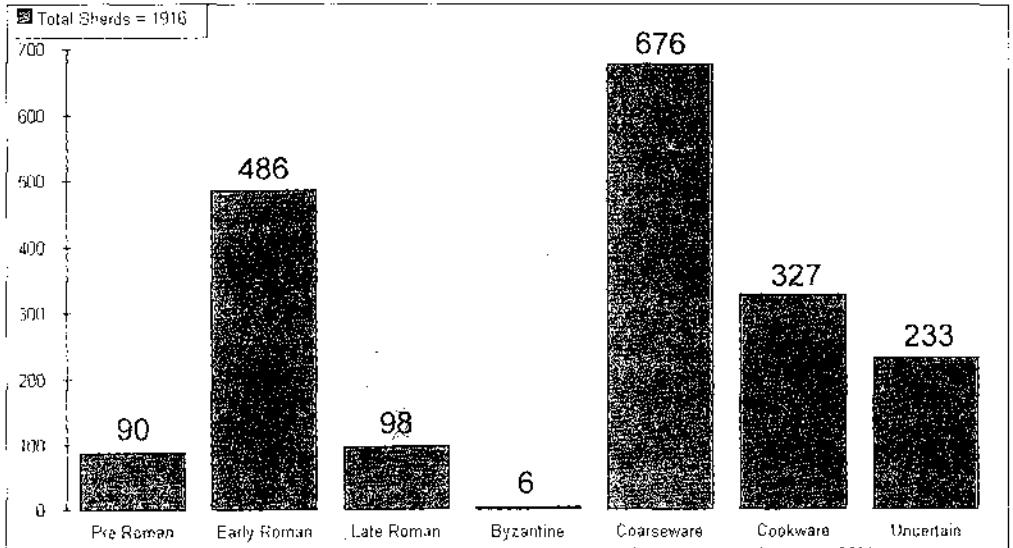
Harita 5: Göçük Asarı transect'leri

Harita 6: Govan Asarı transect'leri

Harita 7: Lamos transect'leri

Tablo 1: Hasdere bölgesinin seramik toplamları

2001 YILI FATİH-ZEYREK-ÇARŞAMBA SEMTLERİNDE YAPILAN YÜZEY ARAŞTIRMASI

Feridun ÖZGÜMÜŞ*
Ken DARK

Söz konusu araştırma Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile yukarıda adı geçen semtlerde, İ.Ü. Güzel Sanatlar Bölümü adına temmuz ayında gerçekleştirilmiştir.

Başkanlığım altında yapılan araştırmaya İngiltere Reading Üniversitesi'nden Dr. Ken Dark ve aynı üniversitede bulunan Late Antiquity Research Group Başkanı Dr. Anthea Harris, İstanbul Üniversitesi'nden Dr. Ahmet Vefa Çobanoğlu, Dr. Haluk Çetinkaya, Ayşe Denkalbant, Uludağ Üniversitesi'nden Hayri Fehmi Yılmaz (M.A.) ve öğrenci Özgen Kadioğlu katılmışlardır.

Çalışmamız Fatih Camii, Pantokrator Kilisesi civarı, teras duvarları, Şeyh Süleyman Mescidi ve küçük buluntular olarak sınıflandırılabilir.

FATİH CAMİİ'NDEKİ ÇALIŞMALAR (Resim: 1)

Genellikle kabul edildiği üzere eski Havarion'un (Kutsal Havariler Kilisesi) üzerine yapıldığı kabul edilen Fatih Camii'nde 17.7.2001 günü yapılmakta olan bir avlu düzenlemesi sırasında 1 m. çapında granit bir sütun gövdesi açığa çıkarılmıştır¹. Bu sütun gövdesinin bulunmasıyla çalışmalarımızın aynı gün oluşu büyük bir tesadüftür. Aynı şekilde çok basit bir sütun gibi görünse de, çok önemli bir buluntudur. Nedeni ise 6.58 m. boyundaki bu granit parça çok büyük bir ihtimalle bir zamanlar burada olan cami öncesi Havarion Kilisesi'ne ait olmalıdır². Bu buluntu neticesinde cami avlusu ve medreseleriyle külliye civarında daha fazla kalıntı bulmak için çalışmalar başlamış ve iki gün süren çalışmalar, Fatih'in türbesinin altındaki bir gömü odasının, kaynaklardan belirlenmesiyle sonuçlandırılmıştır. Tüm külliye alanının ve Fatih Türbesi'nin altındaki muhtemel kalıntılar için zeminin X-ray ile (ground penetrating) taranması için Boğaziçi Üniversitesi, Kandilli Rasathanesi ile çalışmalar ileride de sürdürülecektir³.

* Dr. Feridun ÖZGÜMÜŞ, İstanbul Üniversitesi, Güzel Sanatlar Bölümü, Veznedarlar - İstanbul/ TÜRKİYE
Dr. Ken DARK, Reading University, Londra/ İNGİLTERE

1 Fatih Camii için, W.Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen, 1977, s.405-411; Semavi Eyice, "Fatih Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.3, 1994, s.265-270

2 Havarion Kilisesi için çok şey söylenmiş, yazılıp çizilmiştir, şekli ve planı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. August Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche zwai Basiliken Konstantinos*, Leipzig, 1908. Apostol Kilisesi ile Fatih Camii'nin üstüste getirip duvarlarından cami için faydalandığını, söyleyen Wultzinger için bkz. K. Wultzinger, "Die Apostelkirche und Die Mchmedije zu Konstantinopel", *Byzantion (VII)* 1932, s.7-39, fig.8-9, 10, 13. Semavi Eyice, bu görüşün yanlış olduğunu belirtmiştir. Eyice, a.e., s.256. Eyice ayrıca bugünkü caminin avlu döşemesinde işlemeli yüzler, tersine çevrilerek kullanılır ve bazı mermer levhaların Havariler Kilisesi'ne ait olduğunu ve bunların tespit edildiğini bildirmektedir. Eyice, "Fatih Camii ve Külliyesi", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.12, 1995, s.245-246.

3 Eyice, *İstanbul Ansiklopedisi* s.265. Ayrıca bazılarının kilisenin bugünkü caminin güneyinde olduğunu da iddia etmişlerdir. A.B. Yalçın, "Havarion Kilisesi" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.4, 1994, s.24.

PANTOKRATOR ÇALIŞMALARI

İstanbul'da Orta Dönem Bizans mimarisinin en iyi örneklerinden olan (842-1204) Pantokrator Manastırı İmparator II. İoannes Komnenos (1118-1143) zamanında karısı Macar kökenli Irene tarafından inşa edilmiştir. Manastırın 3 büyük kilisesi bugün hala görülebilir vaziyette Zeyrek'te koruma altına alınmıştır. Yukarıda adı geçen imparator zamanında önce Güney Kilise inşa edildi, sonra kuzeyine Güney Kilise gibi kapalı kollu Yunan haçı plânlı Kuzey Kilise yapılarak her ikisi ortak bir şapel ile birleştirilmiştir. Ortadaki şapel bir mezar binasıdır. İstanbul'daki orta dönem dinî mimarisinde araştırmacıları en fazla meşgul etmiş yapı budur⁴. Bu önemli manastırdaki çalışmalarımız 16.7.2001 günü güney binasının dış narteksinde başlamıştır. Eski yayınlarda bazen bu dış narteks gösterilmemektedir. 10.60x3.30 m. ölçülerindeki bu mekân, Osmanlılar zamanında bir duvarla 2 bölüme ayrılmış ve içine de bir sarnıç yapılmıştır (Resim: 2). Yapının doğusu ve batısı 2 adet çapraz tonozla örtülüdür. Güney duvarında kemerli bir niş bulunur ve burası sonradan bir pencereyle hareketlendirilmiştir. Duvarlarda gizli tuğla tekniği açıkça belli olmaktadır⁵. Bu nişin batıya doğru devamında, 2 adet kademeli kemerli niş daha karşımıza çıkmaktadır. Bu hareketli cephe sisteminin aynısı mekânın kuzey duvarı için de söz konusudur. Tamamen tuğladan yapılmış bina Osmanlılar Devrinde çok oynanmış ve tamirat görmüştür. Doğusunda apsis yarım-yuvarlağı harap bir şekilde belli olmaktadır. Apsis önünde de bir kuyu vardır. Ousterhout, yapıyı 12. yüzyıla, yani güney binasıyla aynı döneme tarihlenmektedir⁶. Diğer kaynaklarda da bu mekân aynı döneme tarihlenmektedir⁷. Esas yapının güneyinde yapıyla çağdaş, yapıya bitişik bir ek hol Brunov'un İstanbul'daki Orta Dönem kiliselerinin 5 nefli olduğu iddiasını akla getirmektedir⁸. Fakat Megaw, Brunov'un bu görüşüne katılmaz ve sarnıç olan kısmın önceleri açık olduğunu belirtir⁹.

PANTOKRATOR- ZEYREK İBADETHANE SOKAK BODRUM ÇIKMAZINDAKİ SARNIÇ

Beşerli 2 sıra paye ile 10 payeye oturan ve 3 nefli ayrılmış bir sarnıçtır (Resim: 3). Payelerin arasındaki mekânlar kubbe tonozla örtülü olup duvarlarda sarnıç sıvası vardır. İçerisinde 4. yüzyıla ait devşirme sütun başlıkları görülür¹⁰. Bu başlıklar payelerden ayrı olarak 2 sütun tamburu üzerine oturmaktadır. 17x7 m. ölçülerindeki bu sarnıç doğuda bir duvarla nihayetienip, duvarın arkasındaki 28 No.lu evin altında devam etmektedir ve bugün cam atölyesi olarak kullanılmaktadır. Müller-Wiener'de gösterilmeyen bu kısım, 2 sütun ve 1 paye ile desteklenmekte olup, güney duvarı dıştan patlatılmıştır. Sütunların üzerinde 6. yüzyıla ait iyonik impostlar vardır¹¹.

PANTOKRATOR GÜNEY DIŞ CEPHESİ

Yapı kompleksinin en güneyindeki Pantokrator binasının güney dış cephesinde bugün cami görevlilerinin oturduğu yerde, yapının bu duvarını dıştan destekleyen 4 m. yük-

4 Pantokrator için genel bibliyografya. A. V. Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London, 1912, s.219-242; S. Eyice, *İstanbul Petit Guide a Travers Les Monuments Byzantins et Turcs*, İstanbul, 1955, s.57-58, Arthur H.S. Megaw, "Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in İstanbul". *DOP* (17) 1963, s.333-371; Müller-Wiener, a.e., s.209-215; Robert Ousterhout, *Masterbuilders of Byzantium*, Princeton, 1999, s.104-108.

5 Gizli tuğla için P.L. Vocolopoulos, "The Concealed Course Technique Further Examples and Few Remarks", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (28) 1979, s.247-284.

6 Ousterhout, a.e., s.104.

7 Megaw, a.e., s.340.

8 Nikolaus Brunov, "Die Fünfshifige Kreuzkuppelkirche in der Byzantinische Baukunst", *Byzantinische Zeitschrift* (27) 1927, s.63-98.

9 Megaw, a.e.

10 N. Fıratlı, F.Yücel, "Some Unknown Byzantine Cisterns of İstanbul". *TTOK Belleteni* (120) 1952, s.3, burada sarnıç 6 numaraya gösterilmiş, fakat metinde bahsedilmemiştir. Ayrıca bkz. Müller-Wiener, a.e., s.210, plân 237

11 Bu sarnıçın şematik bir plâni için Fıratlı-Yücel, a.e., s.3.

sokliğinde yapıyla çağdaş kemerli bir niş vardır (Resim: 4). Gerek tuğla gerekse kullanılan narç kalıntılarından Orta Dönemde yapıldığı belidir. Yapının güneyindeki bu bahçeyi adeta bir peribolos gibi çeviren duvar ve diğer nişler de aynı döneme ait olup, hem bu duvarın hem de nişlerin fonksiyonları konusundaki problemler hâlâ çözüm beklemektedir.

Yukarıda anlatılan kemerin desteklediği duvarda bugünkü imam evinin girişinin hemen yanında üçüz bir Bizans penceresi vardır ve bu Osmanlılar Döneminde örül-müştür (Resim: 5). Bu kemer içinde sıva üzerinde fresko tekniğiyle yapılmış bitkisel bezeme görülmüştür. Kobalt mavimsi zemin üzerine kırmızı iotus dizisi bezeme bugün çok tahrip olmuş durumdadır ve süratic yok olmaktadır. Pantokrator hakkında yapılan yayınlarda daha önce bahsedilmeyen bu freskolar, vakit geçirmeden korumaya alınmalıdır. Bizans sanatının İstanbul'daki bu yeni temsilcisinin benzerleri mozaik tekniği ile Kariye Camii'nin dış narteksinde bulunan "Kana Düşünü" sahnesinde görülür. Bu sahnenin bordürlerinde bu bezeme aynı yerdeki Parekklesion'da bu sofer fresko olarak vardır ve Son Dönem Bizans sanatının İstanbul'daki en iyi örneklerindendir¹². Bu freskoları Kariye'deki benzerleriyle kıyasladığımızda, Son Döneme ait olarak düşünülebilir. Fakat bunların yapıldığı kemer yüzlerinin Orta Bizans olması ve burada çalışan Megaw'ın araştırmalarında aynı renk ve stilde çokorlanmış Orta Bizans camilerinin bulunması, bunların Orta Bizans olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir¹³.

PANTOKRATOR PERİBOLOS DUVARI GÜNEY DIŞ CEPHESİ (Resim: 6)

Pantokrator kompleksinin haç plânlı esas yapısına dıştan ekli, yukarıda anlatılan Parekklesion'un güney duvarının, Zeyrek İbadethane sokağına gelen yüzü, ahşap evlerle çevrelenmiştir. Bu evlerin ortak bahçesine girildiği zaman bu mekânın dış yüzünde gizli tuğla tekniğiyle örülmüş üçüz bir açıklık görülür ki, bu sonradan doldurulmuştur. Bu üçüz açıklık dizisi altta bir dizi kemerin üzerine oturmaktadır. Bu kemerler bütün cephe boyunca apsise kadar devam etmektedir. Bu yapı hakkındaki yayınlardan ve tuğla tekniğinden bu üçüz açıklığın da Pantokrator binasıyla çağdaş olup, 12. yüzyılda yapıldığını anlıyoruz¹⁴.

TERAS DUVARLARI

İstanbul topografyasında özellikle sur içinde, tarih boyunca gerek yapılan bazı in-saatlar için gerekse toprak kaymalarına karşı, hem Bizans hem de Osmanlı Döneminde çeşitli teraslar ve set duvarları yapılmıştır¹⁵. Bunların bazıları da adeta bir peribolos duvarı gibi de kullanılmıştır. Bu tip duvarların varlığı öteden beri bilinmesine rağmen, bu konu araştırmacıların pek fazla ilgisini çekmemiştir. Yıllar önce İstanbul hakkında en etraflı seyyah rehberini hazırlayan İsviçreli Ernest Mamboury bu konuyla ilgili olarak bir bildiriyi bir Bizans kongresinde sunmuştur¹⁶. Fakat bu bildiri fazla kapsamlı değildir. Daha önceki senelerde olduğu gibi bu sene de çalışma bölgemizde bu duvarlardan iki önemli parça bulunmuştur. Bunlar birbirlerini belli aralıklarla takip etmektedir. Bunlardan biri Fatih Sinanağa Mahallesi Hacı Hasan Sokak No:17'deki evin bahçesinde (Resim: 7). Buradaki duvarın uzunluğu 3.97 m., yüksekliği 2.40 m. olarak ölçülmüştür. Toprağa oturan kısmı moloz taş olup bunun üstünde 6 sıra tuğla vardır. Tuğla kalınlığı 0.04 m., sıva ise 0.06 m. olarak ölçülmüştür. Aynı duvar bu eve bitişik olan 21 No.lu apartmanın arkasında da devam etmektedir, bunun üzerinde düzensiz bir niş görülür (Resim: 8).

12 Paul A. Underwood, *The Kariye Djami 2 Mosaics*, London, 1937, s.232-233; P.A. Underwood, *The Kariye Djami 3 Frescoes*, London, 1967, s.536; T. G. a. b. U. Pulgher, *Les Anciennes Eglises Byzantines de Constantinople*, Vienna, 1878, lev.21/fig. 1, lev.22/fig.2-3.

13 Megaw, a. e., s.353, fig. 1, lev.22/X. Bu konuya dikkatimizi Doç. Dr. Üzüm Özgürmüş çekmiştir.

14 Megaw, a. e., s.340; Bruncov, a. o., s.

15 Son zaman arka Eyyüp'te Kozmic en Manastir'ne ait olduğu tahmin edilen böyle bir set duvarı bulunmuştur. Helik Çeltinkaya, "Some Recently Discovered Byzantine Monuments in Istanbul", *XXIIe Congrès International des Etudes Byzantines*, Pré-Actes II, Communications libres, Paris, 2001, s.321.

16 E. Mamboury, "Contribution à la topographie générale de Constantinople", *Actes du Ve Congrès Int. de Etudes Byzantines*, Paris, 1948, II, Paris, 1951, s.243-253.

Diğer bir kalıntı ise Haydar Caddesi No: 73'te bulunan arsa kalıntısıdır. Burada 2 duvar parçası olup Erken Bizans Dönemine tarihlenmektedirler. 2 parçada da 12 sıra tuğla vardır (Resim: 9). 2 parça arasındaki mesafe 9.5 m.dir. Tuğlalar 0.04 m. kalınlığında olup, enleri 0.37 m.dir. Harç kalınlığı 0.07 m. ölçülmüştür. Harçta çok tuğla kırığı vardır.

Aynı caddenin Cibali'ye doğru devamında, bu sefer 79 No.lu arsanın olduğu yerde, 21 sıra tuğlalı yukarıda anlatılan duvarın ayrı bir parçası görülür. Ölçüler diğer 2 parçayla aynıdır. Bu birbirini takip eden 3 duvar kalıntısından bu duvarın Cibali'ye doğru gittiği anlaşılmaktadır (Resim: 10).

ŞEYH SÜLEYMAN MESCİDİ VE ALTINDAKİ KRİPTA (Çizim: 1)

Zeyrek'te Atpazarı Sokak ile Zeyrek Caddesi'nin kesiştiği köşede bulunan arsada 6 sütunlu bir sarnıç ile, Erken Döneme ait oktagonol yapısıyla bir kripta üzerinde yükselen Şeyh Süleyman Mescidi yer alır¹⁷. Pantokrator Manastırı'na yakınlığından dolayı önceleri bu komplekse ait bir kütüphane binası olduğu düşünülmüş fakat taş-tuğla tekniği bu yapıya uymadığından bu fikirden vazgeçilmiştir. Prof. Eyice, bu yapının Geç Roma mezar binası olduğunu ileri sürmüştür¹⁸. 17.7.01 günü yapılan çalışmada Şeyh Süleyman'ın altındaki 8 derin nişli kriptaya tekrar girilmiştir. Bu nişler 2 m. derinliğinde olup, kemer açıklıkları 1.35 m.dir. Kubbe tonozla örtülmüş olup, tepe noktası 1.85 m. yüksekliğindedir. Dış halka duvar kaba taştan, nişler ise tamamen tuğladandır (Resim: 11). Niş etrafında kırmızı fresk bordürler hâlâ görülebilmektedir¹⁹.

Şeyh Süleyman'ın kuzeyindeki arsada öteden beri bilinen 6 sütunlu bir Bizans sarnıcı vardır (Resim: 12). İçine hiç girilememiştir. Bu seneki çalışmalarımızda fotoğraf ve çizim için içeri girme istegimiz arazi sahibi tarafından reddedildiğinden bu mümkün olmamıştır²⁰.

KÜÇÜK BULUNTULAR

2001 yılı çalışma alanı bu sene umulanın aksine çok az küçük buluntu vermiştir. Bunlardan bir tanesi Haydar Caddesi No: 3'teki evin bahçesinde bulunan sütun başlığıdır. Korint üslubunda olan bu başlık, İstanbul'da bulunan diğer Korint başlıklara çok benzemektedir²¹. Aynı yerde bir sütun kaidesi daha vardır, plinthosu 0.62x0.60 m.dir ve her ikisi de mermerden yapılmıştır.

Fatih Beyceğiz Mahallesi Nişanca Caddesi No: 33'te bulunan 17. yüzyıla ait Nişancı Mehmet Paşa Camii mimberi içinde, fragman halinde 5 veya 6. yüzyıllara ait bir korkuluk levhası kullanılmıştır. 0.60x1.20 m. ölçülerindedir²². Aynı caminin haziresinde mermerden yapılmış, 0.41 m. uzunluğunda M.S. 2. yüzyıla tarihlenebilen spiralli yivli bir sütun gövdesi bulunmuştur. 2001 yılı buluntularının, en eski tarihli olanıdır. Üzerindeki spiralli yivler bunu 2. yüzyıla tarihlememize yardımcı olmaktadır. Roma Dönemine ait bu parçanın bu hazireye nereden ve nasıl geldiği belli değildir²³. Büyük ihtimalle, yukarıda anlatılan korkuluk levhasıyla beraber, farklı yerlerden getirilip burada devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Aynı caminin haziresinde, bu spiralli sütunun yakınında, yaklaşık 1 m. uzunluğunda mermerden yapılmıştır bir sütunce kaidesi daha bulunmuştur. Bunun da orijini belli değildir.

17 Müller-Wener, a.e., s.203.

18 Thomas Mathews, *The Byzantine Churches in Istanbul*, Pennsylvania, 1975. s.315.

19 Firatlı-Yücel, a.e., s.3-4.

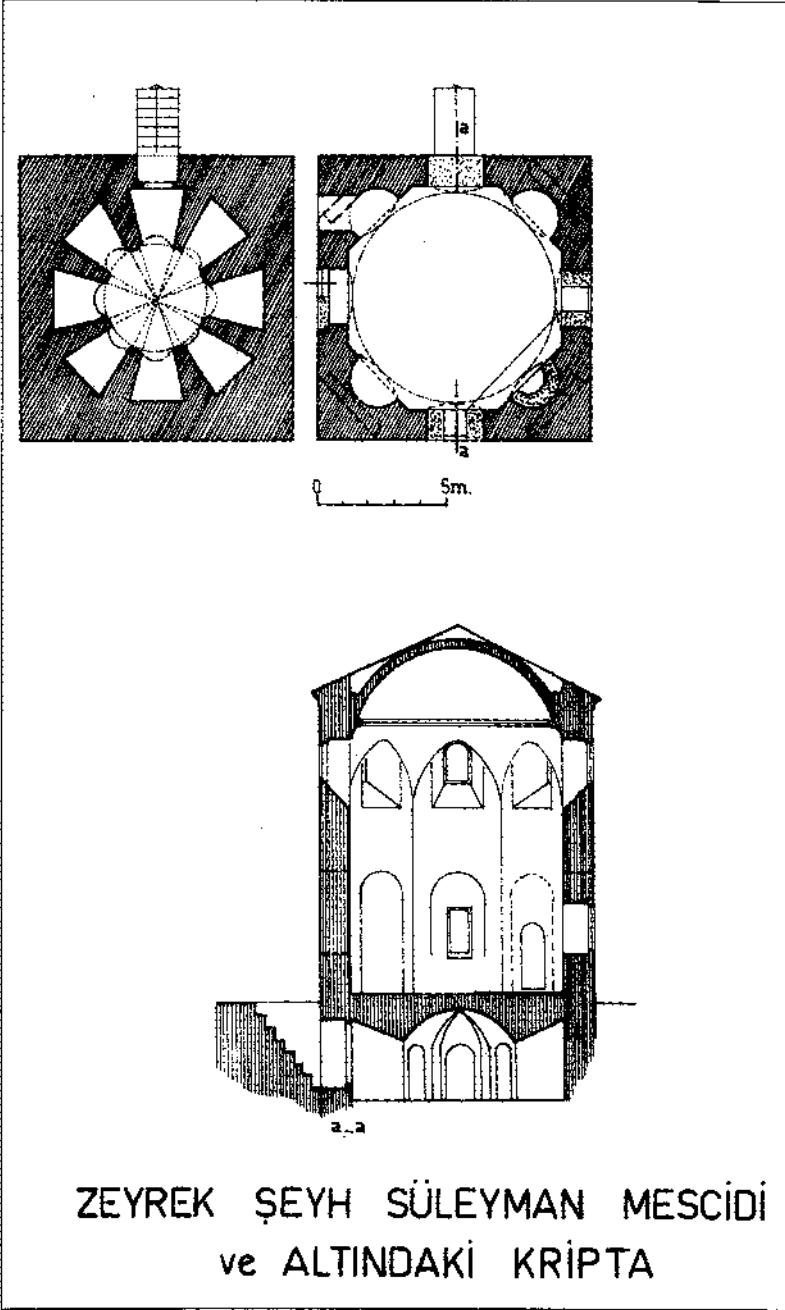
a.e., s.4; Müller-Wener, a.e., s.203.

21 Rudolf Kautzsch, *Kapitellstudien*, Berlin-Leipzig, 1936, Lev 11-14.

22 Mathews, a.e., s.310-311.

23 René Grouhes Roand Martin, *Dictionnaire Methodique de L'Architecture Grecque et Romaine*, c.I, Roma, 1985, s.159, c.II, Roma, 1992, Lev.39f. Afrodisyas'ta benzer sütunlu ve aynı tarihli tap.nax tetrapilonu için T. Kenan Erim, *Aphrodisias*, Istanbul, 1992. s.22-23.

Çizim 1: Zeyrek Şeyh Süleyman Mescidi ve altındaki kripta

Resim 1: Fatih Camii avlusundaki sütun

Resim 2: Pantokrator, güneydeki ek hol

Resim 3: Zeyrek, İbadethane Sokak Bodrum Çıkmağı'ndaki sarnıç

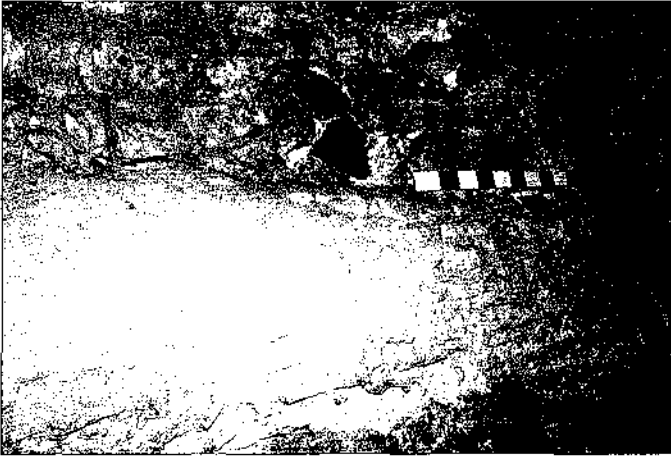
Resim 4: Pantokrator, güney dış cephedeki kemerli niş

Resim 5: Pantokrator, güney duvardaki bitkisel bezeme

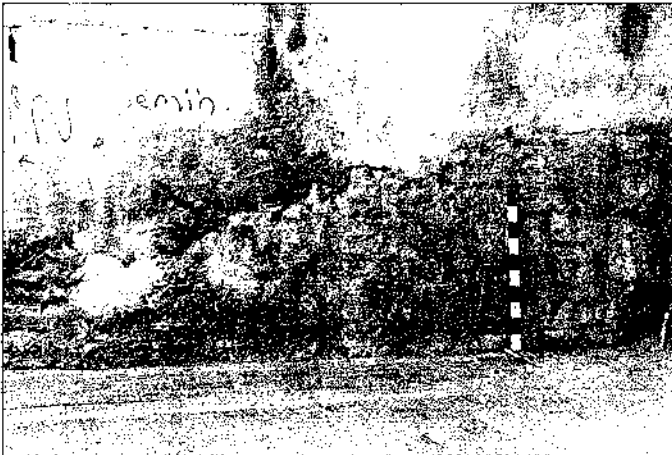
Resim 6: Pantokrator, güney yapısının dış cephesi

Resim 7: Fatih Sinanağa Mah.
Hacı Hasan Sok.
17'deki duvar

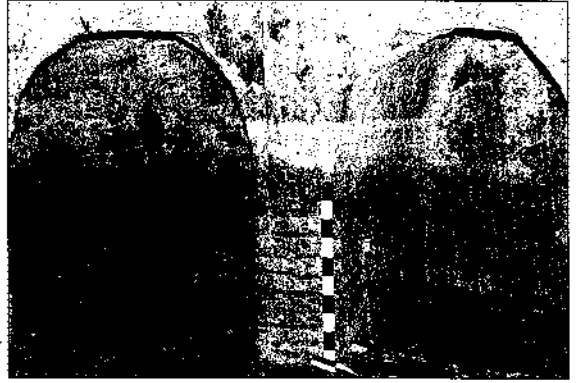
Resim 8: Fatih Sinanağa Mah.
Hacı Hasan Sok.
21'deki niş

Resim 9: Haydar Cad. No:
73'teki duvar kalinti-
si

Resim 10: Haydar Cad. No: 79'daki duvar kalıntısı

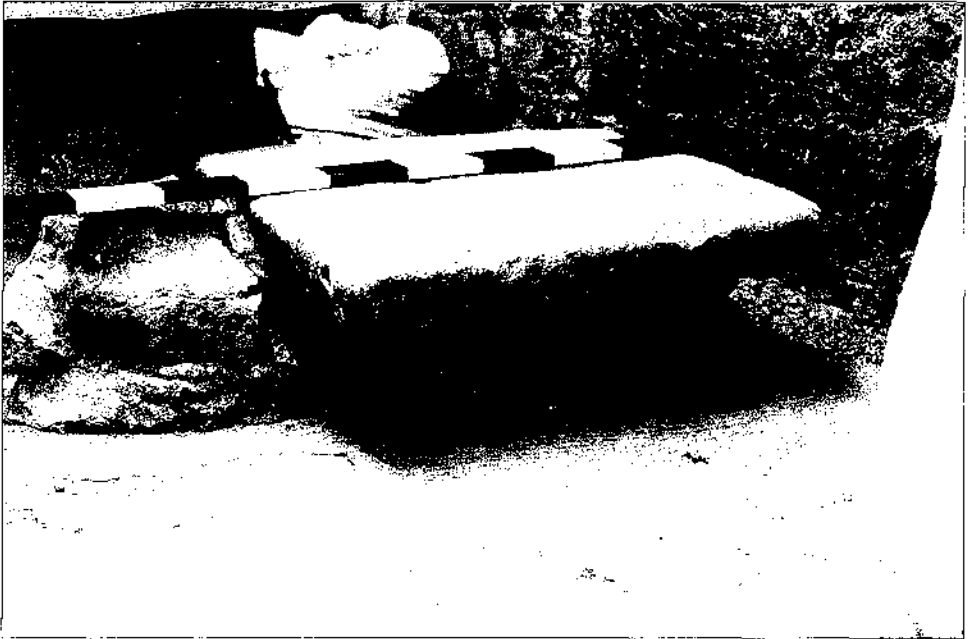
Resim 11: Zeyrek, Şeyh Süleyman'ın at-
tındaki kripta

Resim 12: Zeyrek, Şeyh Süleyman'ın
yanındaki sarnıç

Resim 13: Haydar Mah. No: 13'te bulunan Korinth sütun başlığı

Resim 14: Haydar Mah. No: 13'te bulunan kaide

ALINDA 2001 ARAŞTIRMALARI

Vecihi ÖZKAYA*
Oya SAN

Karia bölgesinin iyi korunmuş kentlerinden birisi olan Alinda, savunma açısından kolaylık sağlayan kayalık bir arazi üzerine konumlandırılmış olarak, bölgenin kültürel geçmişini algılama konusunda önemli veriler sunmaktadır. Stratejik bir konuma sahip kent, dokusunda bölge genelini ilgilendiren değerlere de sahiptir. Günümüze kadar korunmuş kalıntılarından algılanan görkemi, kuşkusuz, geçmişiyle bağlantılıdır.

Her ne kadar Grek uygarlığının doğudaki bir parçası kabul edilse de, özgün değerleriyle Anadolu'nun geçmiş kültürel birikimini bağrında gizleyen Karia bölgesi, Alinda gibi örenleriyle bu özelliğini açıkça sergilemektedir. Bölgenin en iyi tahkim edilmiş kentlerinden birisi olarak iki yüksek tepe üzerine inşa edilmiş konumu ile Alinda¹, belirlenebildiği kadarıyla İ.Ö. 2. bin yıla uzanan tarihiyle ayrı bir öneme sahiptir².

Modern Karpuzlu İlçesi'nin antik doku üzerine kurulması, özellikle Roma Dönemi ilgilendiren yapıların tamamen yok olmasına neden olmuştur. Günümüze ulaşmış kalıntılar ise, daha çok, İ.Ö. 4. yüzyıl ortalarında buraya sürgüne gönderilen Kraliçe Ada ve sonrası dönemlere aittir. Genelde Aşağı Akropol'de bulunan ayakta kalmış bazı mimari birimler, zamanla oluşan tahribatlara rağmen, bir çok özellikleriyle iyi tanımlanabilmektedirler. Bunlar arasında sur duvarları, kuleler, stoa, tiyatro, su kemeri ve anıtsal mezarlar başta gelir.

İki akropolden oluşan kentin çevresi tamamıyla sur duvarlarıyla kuşatılı olup, ikisinin arası bir duvarla bölünmüştür. Aşağı Akropol ile karşılaştırıldığında, savunma ve mimari birimleri açısından yeterince korunamamış olan Yukarı Akropol farklı yükseltilerden oluşan bir tepe üzerinde yer alır. Doğal yükseltiler gözetilerek inşa edilmiş Yukarı Akropol'de üç ayrı kentleşme alanı gözlemlenir. Alanın çevresini kuşatan sur duvarlarında genel anlamda aynı özellikler görülmekle beraber, söz konusu alanların çevresinin de ayrı ayrı surlarla kuşatılması düşündürücüdür. Bu yapılanma özelliğinden hareketle, Yukarı Akropol'ün üç yapılanma evresi geçirdiğini, dolayısıyla yerleşim kapsamına alınan her alanın tekrar savunma sistemine dahil edildiği söylenebilir. Akropolün en yüksek tepesinde yer alan ve arazi dokusuna uygun olarak inşa edilmiş ilk bölge yaklaşık dikdörtgen tasara sahip olup, çevresi batıda ve kuzeyde kulelerle destekli surlarla kuşatılmıştır. Kuzey taraf ise doğal kaya yükseltileri üzerine inşa edilmiş sur

* Doç. Dr. Vecihi ÖZKAYA, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Diyarbakır/TÜRKİYE.

Yrd. Doç. Dr. Oya SAN, Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Diyarbakır/TÜRKİYE.

1 1997 yılından bu yana beş yıldır sürdürülen kapsamlı Alinda araştırmalarında, sağladıkları izinle Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Muzeler Genel Müdürlüğü yetkililerine, Bakanlık temsilcisi Kocaeli Müzesi'nden Ermel Balık'a, konaklama sorunlarımızı gideren Karpuzlu Belediye Başkanı Hayretin Anmak ve diğer görevlilere, ören bekçisi İrfan Akbaş ve Alinda Derneği üyelerine teşekkürü borç bilirim.

2 Özkaya-San 2000, 263-264.

duvarı içerir ki, bu kesimde kulelere yer verilmemiştir. İkinci bölge ise, birinciye oranla daha düşük seviyedeki bir kayalık platform üzerine inşa edilmiştir. İkinci bölge ise, birinciye oranla daha düşük seviyedeki bir kayalık platform üzerine inşa edilmiştir. İlkine oranla daha düzgün sur duvarı içeren bu alan, kuzey ve güney taraflarda kulelerle desteklenmiştir. Üçüncü bölge ise, Yukarı Akropol'ün eğimine inşa edilmiştir. Söz konusu alan da, kuzey tarafta yer yer taban düzeyinde korunmuş, bazı kesimlerde ise ana kayalığa işlenmiş temel izlerinden anlaşılabilirdiği kadarıyla sur duvarıyla kuşatılmıştır. Her üç alanı hem içte hem de dışta kuşatan sur duvarları, inşa tekniği ve malzeme açısından homojen bir yapı sergilemekle beraber, blokların işlenişinde, duvar kalınlıklarında ve kule dokularında gözlemlendiği üzere, ayrıntılarda bazı küçük farklılıklar gösterirler. Bu durum, Yukarı Akropol'ün zamanla genişleyerek müstahkem alanın dışına taşığına ve oluşturulan yeni yerleşim alanlarının da tahkim edildiğine yorumlanabilir.

Aşağı Akropol'de yer alan yapıların aksine, Yukarı Akropol'de bulunan mimari kalıntılar tanımlanabilir olmaktan uzaktırlar. Genel anlamda değerlendirildiğinde, kendi aralarında yükselti farklılıkları gösteren ve herbirinin çevresi içte ve dışta sur duvarıyla tahkim edilmiş olan Yukarı Akropoli, farklı yapılanma dönemlerinin varlığına işaret eder. Gerek konut mimarisinde gerekse sur duvarında geleneksel inşa tekniğinin varlığının algılanması nedeniyle, bu yapılanma evrelerini birbirinden kesin çizgilerle ayırtılabilmek olası değildir. Ancak özellikle sur duvarı tekniklerinde, ayrıntılarda gözlemlenen bazı farklılıklar, yapılanma evrelerinin varlığına uyarıcıdır. Bütün bu özellikler dikkate alındığında, Yukarı Akropol'ün, Aşağı Akropol'e oranla, daha erken yerleşimi temsil ettiği açıktır.

Alinda'yı en güçlü yerler arasında gösteren ve Büyük İskender'in gelişi sırasında kentin sağlam surlarla kuşatılı olduğunu belirten Arrianus'u (1. XXIII.8), doğrularcasına Alinda'da kent savunmasına büyük önem verilmiştir ki, günümüze ulaşmış sur kalıntıları da bunun göstergesi durumundadır. Akropolde ve kent çevresinde yaklaşık 1400 m. uzunluğa sahip sur duvarlarında, gerek temel düzeyinde gerekse üst dokuda taşların yerleştiriliş teknikleri ve işleniş tarzında, küçük mimari birimlerde de gözlemlendiği üzere, sağlamlık ve estetik kaygının uyumu söz konusudur. Olabildiğince arazinin doğal yapısıyla uyumlu inşa edilmiş sur duvarlarında kullanılan bloklar, malzeme ve işçilik bakımından yerel özellikler yansıtırlar. Sur duvarlarının özgün yüksekliği yıkıntının fazla olması nedeniyle özellikle güney ve güneybatı kesimde tam olarak algılanamamaktadır. Yer yer temel düzeyine kadar yıkılmış sur duvarının uzantıları ise ana kayalığa işlenmiş temel yuvalarından izlenebilmektedir. Doğal dokuyla yapay oluşumun estetik bütünlük içinde değerlendirildiği bir anlayışla inşa edilen surlar, kent görkemine ayrı bir hava verir. Surlar, tasarı ve işçilik açısından belirgin bir özenin ürünü olan kulelerle desteklenmiştir (Resim: 1-4). Belirlenebildiği kadarıyla toplam 19 kulenin varlığı söz konusudur ki, tamamında genel anlamda tasarı ve işçilikte koşutluklar gözlemlenir. Orta büyüklükte, dikdörtgen tasarı ve iki katlı olan kulelerin sur duvarlarıyla bağlantılarında bazı farklılıklar gözlemlenir. Yaklaşık aynı aralıklarla yerleştirilmiş kulelerin en iyi korunmuş örneği kentin kuzeyine egemen bir noktada bulunan iki katlı kuledir. Kulelerin inşa tekniği ile surlar arasında koşutlukların, benzerlerini Alabanda, Amyzon ve Teke Kale gibi bölgenin diğer örneklerinde de bulan bu inşa tekniği, Kuzey Karia'da, İ.Ö.7-3. yüzyıllar arasında yaygın olarak kullanılmıştır³. Alinda'nın çevresini kuşatan sur duvarları ve kulelerin inşa teknikleri, ayrıntılarda gözlemlenen bazı farklılıklar dışında, aynı geleneğin ürünleri olarak, Arrianus'un aktardıkları dikkate alındığında, İ.Ö. 4. yüzyıl ortalarından önce inşa edilmiş olabilecekleri varsayımı güç kazanmaktadır⁴.

Kentin önemli yapıları Aşağı Akropol'de toplanmış durumdadır ve daha geç bir yerleşimi temsil etmektedirler. Bunlardan, kentin siyasi, yönetsel, sosyal etkinlikler, alım-satım ve iş merkezi durumundaki agora ve stoası⁵, bir bütün halinde doğu-batı doğrultusunda yönlendirilmiş olarak, Aşağı Akropol'ün güneybatı eteklerinde konum-

3 Marchese 1992, 48 vd., Özkaya 2001, 465.

4 Nicoll 1997, 26; Özkaya 2001, 465, n. 24.

5 Stoa ile ilgili erken tanımlamalar konusunda bkz.; Martin 1951, 425-427; Doruk 1987, 1117-1137; Coulton 1976, 215, Fig. 48; Anabolu 1965, 87. n.1; Boyd 1978, 98.

landırılmıştır (Resim: 5-8). Yapı kompleksi stoa ve agoradan oluşmaktadır (Resim: 5). Uç kattan oluşan uzun dikdörtgen tasara sahip stoa'nın birinci katı (Resim: 8), yer yer tahribatlar dışında, büyük oranda iyi korunmuş; agora düzeyinden aşağıda bulunan ikinci kat ise bütünü hakkında bilgi verebilecek durumdadır. (Resim: 7). Alt kat iki sıra halinde düzenlenmiş işyerleriyle, iki uzun mekândan oluşur. Agoraya açılan üçüncü kat, iki nefli bir galeri halinde düzenlenmiştir. Geç dönemlerdeki yapılanmaların stoa'ya verdiği tahribat duvar yüzeylerine işlenmiş giriş yuvalarından algılanabilmektedir. Bununla beraber genel anlamda, yapının önemini bütün dönemler boyunca koruduğu anlaşılabilmektedir.

Yapı, inşa edildiği malzeme açısından homojen bir karakter yansıtır. Kent genelindeki yapılarla olduğu gibi burada da yerel taş malzeme kullanılmıştır. Görünen yüzeyleri dışbükey bosajlı işlenmiş ve iki yüksek-bir alçak dikdörtgen taş dizileriyle oluşturulmuş yaklaşık 1.10 m. genişliğindeki dış duvar dokusu (Resim: 6), pseudoisodomik örgü tarzına sahiptir. Alçak sıralar halindeki taşlar, duvar kalınlığını kapsayacak boyutta olup, bağlayıcı işlevdedirler. Ayrıca, yüksek sıra duvar dokusunda da bağlayıcı taşların yer yer kullanıldığına tanık olunur. Dış görünüşün tektonik yapısını canlandırmak ve duvarlardaki sağırlığı gidermek amacıyla, yapının arka ve yan duvarlarında ikinci kat tavan girişleri düzeyinde çıkıntılı *kyma rekta* profile yer verilmiştir (Resim: 6). Benzeri doku güney duvarının iç yüzeyinde ve teras tarafındaki ön duvarın iç kesiminde de görülür.

Alt kat, bir bölme duvarıyla ikiye bölünmüş iki oda dizisinden oluşur. Ön diziyi oluşturan güneydeki odalar, ana kayalıktan şekillendirilerek yer yer payandalarla desteklenen duvarlarla sağlamlaştırılmış olarak dar bir terasa açılırlar. Doğu tarafta dıştan silmelerle vurgulanmış ve doğudaki ilk odaya ait anıtsal özellikli kemerli giriş dışında, güneye açılan on iki kapı esas alındığında, alt katın, aynı sayıda işyerinden oluştuğu anlaşılmaktadır⁶.

Doğu uçtaki geniş mekân, doğudaki kemerli girişin yanı sıra, güneyde terasa açılan dört kapıya daha sahiptir. Tabandan itibaren 2.10 m. korunan yüksekliğe sahip ilk kapı 1.60 m. genişliğinde ve doğu uçtan 5.70 m. içeride yer alır. 4.10 m. mesafeyle yerleştirilmiş üç kapının, ilkiyle birlikte, işçilik, ölçü, uzaklık ve oranları bakımından birbirleriyle uyumlu doku sergilemeleri, yapının özgün tasarıma ait olduklarını gösterir. Orta katı aydınlatanların yanı sıra, kapıların iki yanına, lentolar doğrultusunda aydınlatma amaçlı beş mazgal pencere daha yerleştirilmiştir. Birinci kata açılan pencereler yapının devamında görülmemektedir. Kuzeydeki arka duvarı üzerine yerleştirilmiş ve altı sütunla desteklenmiş ikinci kat dokusu, kapıların bağlantılı olası oda sayısı ile uyum göstermez. Dolayısıyla, 4.20x27 m. ölçülerine sahip söz konusu geniş alanın tek bir işyeri olmadığı; güneye açılan ve benzer özellik yansıtan yaklaşık 1.60x2.80 m. ölçülerinde ve dış yüzeyleri kabaca silmelendirilmiş kapıların tanıklığında, dört ayrı odadan oluştuğu görülür⁷.

Dördüncü kapıya 11 m. mesafede olan 1.75 m. yüksekliğinde ve 1.60 m. enindeki beşinci odaya açılan kapı, eksenden kaymış olarak ait olduğu mekânın batı köşesinde yer alır. İlk dört kapıya göre, kayalığın doğal yapısından da kaynaklanan nedenlerle 1.50 m. daha düşük seviyede olan bu giriş, boyutlarının küçüklüğü bakımından da farklılık yansıtır. Kapı üzerinde içte 1.20 m., dışta 0.45 m. genişliğe sahip bir mazgal pencere ile hemen doğusunda içte 0.90 m., dışta 0.15 m. genişliğe sahip ikincisi yer alır. İçte batısındakilere kapalı olan mekân, bitişiğindeki aynı seviyeye sahip altıncı odaya 1.35 m. genişliğindeki bir kapıyla açılır. Kuzey arka duvarda eşit aralıklarla yerleştirilmiş 1.35 m. genişliğinde iki kapı daha bulunmaktadır. Yoğun dolgu nedeniyle işlevi belirlemezse de, olasılıkla depo olarak kullanılmış arka diziyi oluşturan mekânlara açıldıkları belirgindir⁸. 4.20x8.80 m. ölçülerindeki dükkânın havalandırma ve ışıklandırma sorununu, kapının üst seviyesindeki iki mazgal pencere aracılığıyla gideriliyor olmalıdır.

6 Doruk 1987, 1126.

7 Söz konusu mekânın tek bir odadan oluştuğu konusunda bkz. Doruk 1987, 1122-1123.

8 Alt katın ikinci sırasını oluşturan ve ön odalardan girişi sağlanan mekânların, bu özelliklerinden dolayı güneydeki odaların depoları olarak kullanıldıkları öngörülür (Doruk 1987, 1127).

Altıncı odaya açılan kapı, 1.35x2.60 m. ölçülerinde olup, beşinci kapıya 7.30 m. uzaklıktadır. Diğerlerinden farklı olarak mazgal pencereden yoksun kapı, yapının genel görünümünde estetik uyum açısından aykırılık göstermekle beraber, devamındaki kapılarla benzerlikler içermesiyle bu giderilmiş görünmektedir. Ayrıntılarda gözlemlenen uyumsuzluk, iç tarafta odaların ölçülerinde, kapıların yerleştirilmesinde, mazgal pencerelerinin boyutlarında ve diğer öğelerde de görülür. Duvar işçiliği, dış cepheye oranla, özensiz olmakla birlikte, yapısal bütünlük gösterir. Bu olgular yapım aşamalarıyla ilgili olabileceği gibi, kullanım amaçlarıyla da bağlantılı olabilir. Boyutları açısından daha büyük olan altıncı oda, mimarî dokusu bakımından diğerleriyle benzer özellikler yansıtır. Doğu tarafta beşinci odaya açılan kapı dışında, diğerlerinde olduğu gibi, depoya girişi sağlayan iki açıklık daha bulunmaktadır. 4.20x10.35 m. ölçülerine sahip odanın aydınlatma sorunu, dışta 0.90 m. içte 1.50 m. ölçülerindeki büyük boyutlu mazgal pencereyle çözümlenmiştir.

4.20x6.70 m.lik boyutlarıyla diğerlerinden daha küçük olan yedinci oda, yaklaşık yarı yüksekliğine kadar dolgu içerir. Güneye açılan 2.50x1.35 m. ölçülerindeki ana girişi dışında, kuzeydoğu köşesinde, arkadaki mekâna girişi sağlayan 1.20 m. genişliğinde ikinci bir kapıya daha sahiptir. Havalandırma ve ışıklandırmayı sağlayan mazgal pencerelere bu mekânda yer verilmemiştir. Benzeri şekilde aydınlanma donanımından yoksun ve aynı ölçülere sahip ana girişiyle sekizinci oda da 4.20x6.20 m.lik ölçülerine küçük bir alanı kapsar. 2.50 m. yüksekliğindeki kapısı ve 4.20x6.70 m.lik ölçülerine yedinciyle benzer düzenlemeye sahip dokuzuncu oda, tabanda yaklaşık yarı yüksekliğine kadar içinde silindirik sütun tamburları bulunan dolgu içermektedir. Kuzeydoğu köşesinde arka mekâna girişi sağlayan 1.40 m. genişliğe sahip bir açıklık bulunur.

Stoanın yerleştirildiği alandaki doğal dokudan kaynaklanan seviye farklılıklarını gidermek ve arazi kaymalarını önlemek amacıyla, özellikle güney taraftaki engebeli ve eğimli arazide yer yer teraslanmaya gidilmiştir⁹. Günümüzde girişleri yüksekde bırakan doku, özgün tasarda yüzeyleri yarı işlenmiş bloklardan oluşturulmuş terasla giderilmiştir. Girişi tabandan 1.70 m. yükseklikte yer alan dokuzuncu odanın önü, benzeri şekilde, teras dokusuyla kapatılmıştır.

Onuncu sıradaki oda, 2.10x3.90 m. ölçülerindeki kemerli girişi, iç donanımı ve üç mekânli düzenlemesiyle diğerlerinden ayrılır. Anıtsal girişin kemer ayağı yüksekliği 2.80 m., kemer yüksekliği ise 1.10 m.dir. Ana alan 0.75 m. kalınlığındaki iki duvar aracılığıyla üçe bölünmüştür. Kuzey duvarlar ise, üzerlerindeki ikinci kata ait ağır yükü taşıma amaçlı büyük bloklardan örülmüş olup, 1.40 m. genişliğe sahiptir. 4.20x5.40 m. ölçülerindeki orta mekân, kuzey duvarında arkadaki depoya açılan bir girişe sahiptir. Yanlardaki küçük mekânlara girişi sağlayan kapılar ise, bölme duvarlarının merkezinde yer alırlar. Aydınlanma, güney duvarında içte 0.45, dışta 0.15 m. ölçülerine sahip bir mazgal pencerenin yanı sıra, ana giriş kemerinden de sağlanıyor olmalıydı.

Boyutları açısından oldukça küçük olan onbirinci dükkân yaklaşık yarı yüksekliğine kadar dolgu içerir. Ana girişin üzerine yerleştirilmiş, içte 0.65, dışta 0.15 m. ölçülerine sahip mazgal pencereyle aydınlanan dükkânın girişi 1.75x1.50 m.dir. Bitişindeki onikinci dükkân iki mekândan oluşmaktadır. Ana giriş, onuncuya benzer şekilde kemerlidir. Kemer ayakları 2.10 m. genişliğinde, 0.90 m. yüksekliğindedir. Batı bölme duvarının yaklaşık ortasında, ikinci mekâna geçişi sağlayan 1.10 m. eninde bir giriş bulunur. Ana mekân 4.20x5.30 m. ölçülerindedir. Yoğun dolguya rağmen, ikinci mekânın yekpare bloklarla kapatıldığı anlaşılır¹⁰.

Doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiş Alinda Stoası, dış mimarî dokusuyla anıtsallık, görkemlilik ve yapısal bütünlük yansıtır. Uzun bir bölme duvarıyla ikiye bölünmüş alt katın 4.20 m. genişliğindeki güney kanadının ihtiyaçları doğrultusunda bölünerek odalar oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Odaların inşasında kullanım amaçları gözetenmiş

9 Alinda Stoası'nın Kuzey Akropolü'nün eteklerinde yamaç üzerindeki konumu, inşa tekniği açısından Latmos Herakleiası Stoası ile benzerliğine yorumlanmıştır (Doruk 1987, 1125-1126, dn. 26).

10 Onikinci odanın bir bölümü olduğu anlaşılan bu mekânın kör bir oda olduğu kabul edilirse de (Doruk 1987, 1127), bölme duvarındaki giriş bunun ikinci bir oda olduğunda yol göstericidir.

ve bu doğrultuda farklı ölçülerde mekânlar elde edilmiştir. Böime duvarlarının bazılarının sonradan eklendiği; köşelerde ana duvarla kaynaşmış olanların ise özgün tasara ait oldukları belirlenebilmektedir. Duvar dokularında bazı işçilik farklılıklarının görülmesi ve genel tasardaki düzensizlikler ise yapım aşamalarıyla açıklanabilir. Alında genelindeki anıtsal mimarî birimlerde olduğu gibi, stoanın inşasında da yapının dış görünüşüne önem verilmiş ve bu görkemli doku iç kesime yansıtılmamıştır. Dış görünüşün görkemiyle bağdaşmayan önemli bir unsur ise dükkânların girişindeki tutarsızlıktır. Bu olgu doğudan batıya doğru ilk dört dükkânın girişlerinin benzer özelliklere sahip olması; buna karşın, diğerlerinin farklı karakter yansıtımalarında da algılanabilmektedir (Resim: 6).

Çok iyi korunmamış olmakla birlikte, 3.00 m. yüksekliğinde olduğu anlaşılan ikinci kat, güney duvarı boyunca tabandan yaklaşık 1.45 m. yüksekliğindeki farklı düzeylere yerleştirilmiş 60 mazgal pencereyle aydınlanması sağlanan ve 1.00x1.60 m. ölçülerinde dikdörtgen kaideler üzerine oturtulmuş 20 ayakla bölünmüş iki nefli bir mekândan oluşmaktadır (Resim: 7, 8). Mimarî karakterinden anlaşılabilirdiği kadarıyla, üstü kapalı olan bu mekân 10.00 m. genişliğe sahip olup, agora düzeyinin hemen altında yer alır. Mekânı ikiye bölen ayaklar, 3.20 m.lik eşit aralıklarla alt kat bölme duvarı üzerinde yerleştirilmiştir; ancak alt oda dizisinin ara bölme duvarlarıyla uyum göstermezler. Yerel taşla işlenmiş ayaklar, biçimleri açısından, lokal özellikler yansıtır. Geniş yüzeyleri dikdörtgen olarak biçimlendirilmiş, kısa yan yüzler ise oval sonlandırılmıştır. 1.60x1.00 m. ölçülerindeki elips gövde daha çok yük taşımaya yönelik form içerir. Hantal ve büyük boyutlu olmalarına karşın özenli işçilikleri ve orantılı konularıyla agoranın geneline anıtsallık karakteri kazandıran ayaklar yanlarda Dor başlığı ile sonlandırılmıştır (Resim: 7, 8). Batı dar yüzde, işlevi tam belirlenemezse de olasılıkla aydınlatma ve havalandırma amaçlı büyük bir açıklık bulunur. Doruk'un "gerek zayıf ışık alması, gerekse girişlerinin çok yetersiz oluşu nedeniyle ürün veya üretim mallarının uzun süreyle saklandığı bir tür genel depo olarak kullanıldığı"¹¹ yorumuna da katılarak, orta katın depo olarak olasılıkla birinci kat odalarına da hizmet verdiğini varsaymak olasıdır.

Agora ile aynı düzeyde bulunan üçüncü kat da iki nefli bir galeri durumundadır. Alanı ikiye bölen sütun dizisi, alt katın orta ayakları üzerine yerleştirilmiştir. Sütunların üzerine oturtulduğu kare biçimli kaide işlevli blokların özensiz işlenmeleri, olasılıkla ikinci kat üst örtüsü içinde kaybolmalarından kaynaklanmaktadır. Korunan bu dokusuyla üçüncü kat, yuvarlak ve yivsiz sütunlarıyla agoraya açılan bir stoadan oluşmaktadır. Uç katlı stoanın üst katını oluşturan iki nefli mekânın güney taraftan vadiye yönelik pencerelerle aydınlandığı anlaşılmaktadır. Batı tarafında korunmuş mimarî öğeler, yapının üst dokusunun görkemli bir şekilde sonlandığını ve üç katlı görünümüyle kentin en önemli yapılarından birisi olduğunu göstermektedir¹².

Stoanın üst örtü sistemi, veri eksikliği nedeniyle eksiksiz tanımlanabilir durumda değildir. Ancak gerek agora civarında gerekse stoa kalıntıları arasında yoğun kiremit bulgularının olması, çatının kiremitle kaplı olabileceğini düşündürmektedir¹³.

Tarihleme konusunda kesin yargıya varılabilecek bulgulardan yoksun olan Alında Stoası, plân özellikleri, işçilik ve diğer ayrıntılarıyla benzerlerini, Anadolu'nun çeşitli merkezlerinde bulur. Genel eğilim doğrultusunda, Hellenistik Dönemde inşa edildiği kabul edilir¹⁴.

Aşağı Akropol'ün güneybatı tarafında güneye yönelik olarak inşa edilmiş tiyatro, doğal eğime oturtulmuş caveasıyla alana egemen bir konumdadır (Resim: 9, 10). Bütünüyle yerel taştan inşa edilmiş tiyatro, sahne binası dışında, genelde iyi korunmuş durumdadır. Oniki kerkidesten oluşan caveaya (Resim: 9) doğu-batı doğrultusunda

11 Doruk 1987, 1128.

12 Yapının olası genel görünüşü için bkz. Doruk 1987, Şek. 2-3.

13 Üst örtünün beşik çatılı olabileceği konusunda bkz. Doruk 1987, 1133.

14 İşlev ve düzenleme açısından Assos Agorası Güney Stoası ve Aigal Pazar yapısı ile yakını benzerlikler gösterir (Doruk 1987, 1127). Yapının inşa dönemi için Martin I.O. 3. yüzyıl başlarını (Martin 1951, 426); Robert I.O. geç 3. yüzyılı (Robert 1953, 413); Dinsmoor Hellenistik Dönemi (Dinsmoor 1950, 293); Doruk ise I.O. 2. yüzyılı önerir (Doruk 1987 1133-1134).

karşılıklı yerleştirilmiş iki vomitoriumla girilmektedir. Vomitoryumlar, caveayı yatay olarak ikiye bölen diazomaya açılırlar. Analemma duvarına 7 m. mesafede yer alan doğudaki vomitorium 2.10 m. genişliğinde, 2.60 m. yüksekliğinde olup beşik tonoz örtülüdür. 5.50 m. uzunluğundaki vomitoriumun 1.05 m. yüksekliğindeki kemeri, karşılıklı yerleştirilmiş 0.60x0.60 m. ölçülerinde rizalit oluşturan iki dikdörtgen plaster üzerinde yükselir (Resim: 10). Silmeli kemerin dış tarafı plasterlerle birlikte anitsal bir görünüm sergiler. Taban ise büyük dikdörtgen bloklarla kaplıdır.

Batıdaki ikinci vomitorium 2.10 m. genişliğinde, 5.90 m. uzunluğunda ve 2.70 m. yüksekliğindedir. Özenli taş işçiliğine sahip 1.10 m. yüksekliğindeki beşik tonoz örtülü kemer, diğerinde olduğu gibi, 0.60x0.60 m. genişliğindeki plasterler üzerinde yükselir. Doğudaki vomitoriumla aynı ölçü ve işçiliğe sahip kemerin kilit taşında, diğerinde olduğu gibi, boğa başı kabartması yer alır. Dıştan yaklaşık 2.80 m. yüksekte bulunan vomitoriuma girişin nasıl sağlandığı anlaşılammakla beraber, tabandaki bazı blokların varlığı, burada olası bir merdiven yapısını düşündürmektedir. Ancak taşların karakterlerinin ve işlenişlerinin, tiyatrodaki kullanılanlarla doğrudan benzerlik yansıtması, böylece bir yapılanmayı zayıf bir olasılık olarak göstermektedir. Dolayısıyla burada ahşap bir konstrüksiyondan söz etmek olasıdır. Söz konusu iki vomitorium, caveaya girişi sağlamaları yanı sıra konumlandıkları yerde arazi eğiminin bitmesi nedeniyle cavea dolusu için alt yapı durumundadırlar.

Oturma sıraları farklı boyutlarda bloklardan kesilmiş olmalarına rağmen, 0.40 m. yüksekliğinde ve 0.50 m. genişliğinde, yaklaşık standart bir işçilik sergilerler. Cavea arkada düzgün işlenmiş dikdörtgen bloklarla örülmüş kuşatma duvarı ile çevrilmiştir. Bazı taşlar üzerinde olasılıkla usta simgesi olarak işlenmiş işaretlere rastlanır. Belirlenebildiği kadarıyla 31 oturma sırasından oluşan caveayı kuşatan duvar, arazi yapısından kaynaklanan yükseltiler dışında, yaklaşık 1.30 m. yüksekliğinde, 0.75 m. enindedir. Tiyatro alanı dışında, doğu uçta inşa teknikleri bakımından daha arkaik özellik yansıtan ve tiyatro yapısıyla bağdaşmayan yapılanma kalıntılarına tanık olunur.

Kalıntılardan anlaşılabilirdiği kadarıyla, yaklaşık 29 m. uzunluğundaki sahne binası doğu-batı doğrultusunda konumlandırılmış olarak, kulisi ve temsil alanıyla bütünlük gösterir. Sahne binasının ön kesiminde, analemma duvarıyla bitişik ve orkestranın bitiminde yer alan 3.10 m. genişliğinde ve tüm sahne binası boyunca devam eden dehliz benzeri bir birim, olasılıkla temsil bölümünün bir parçası olarak kulis odalarına ve sahneye açılıyor olmalıydı. Sahne binasının arkasında ise 4.40 m. genişliğindeki bir koridoru kuşatan duvar kalıntısı yer alır. Devamı belirlenmeyen duvarın tiyatroya ile bağlantısı tam anlaşılammakla beraber, olasılıkla tiyatroya teras duvarı olmalıdır.

Tiyatronun batı tarafında arazi eğiminin cavea için elverişli olmamasından kaynaklanan nedenlerle oluşturulmuş, ilk kısmı kuzey-güney, ikinci kısmı ise doğu-batı doğrultusunda bir dehliz yer alır. Dehlizin yapılış amacı olasılıkla tiyatroya arkadan girişi sağlamaya yöneliktir. İşçilik ve tasarımı bakımından vomitoryumlarla benzerlik içeren söz konusu dehliz, tiyatronun özgün dokusunun bir parçası durumundadır. Bunu destekleyen diğer bir veri ise, batiya açılan kesimin kilit taşında yer alan boğa başı kabartmasıdır ki, benzeri kabartma doğudaki vomitoriumda da görülmektedir. "L" şeklindeki dehlizin doğu-batı doğrultusundaki kesimi 2.10 m. genişliğindedir ki, bu ölçüsü vomitoriumla bağdaşır; ancak 10.30 m. uzunluğu ve 3.30 m.lik yüksekliği ile farklılıklar içerir. 90°lik açıyla köşe oluşturan dehlizin ikinci bölümünün tavanı, beşik tonoz örtünün devamı niteliğinde ve köşeye uygun olarak yerleştirilmiş kilit taşlarıyla olağanüstü işçilik yansıtır. Çökme nedeniyle dehlizin devamını belirlemek olası olmamakla beraber, tiyatroya giriş sağladığı algılanabilmektedir.

Roma Döneminde sahne binasına ekler yapıldığı yönünde bazı gözlemler varsa da¹⁵, özde Hellenistik dokusunu korumuş tiyatronun bu döneme aitliği, özgün duvar işçiliğinde de algılanabilmektedir¹⁶.

15 Bean 1989, 166.

16 Bean 1989, 166.

Yukarı Akropol'ün batı bitiminde kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda konumlandırılmış su kemeri, Alinda'nın iyi korunmuş birimleri arasında yer alır (Resim: 11, 12). Korunduğu kadariyla dört kemerden oluşan yapı, kanal ve su biriktirme havuzlarıyla bütünlük oluşturur. Yaklaşık 101 m. uzunluğundaki kemer, kuzeybatı uçtan itibaren ilk girişe kadar 19 m. ölçülerinde olup, ilk giriş 1.90 m. eninde ve 3.10 m. yüksekliğindedir. Fazla ayrıntı içermeyen ve iç tarafta taşların bitiminin bosajlı bırakılması nedeniyle işlevsel olmadığı anlaşılan bu açıklığın bir giriş olduğu belirgindir. Söz konusu girişten 3.70 m. mesafede su kemerine bir takviye duvarı yapılmıştır. Tasarımın özgün dokusuyla uyum göstermeyen bu ek duvar, su kemerinin güneydoğu doğrultusuyla uyum içinde olmakla beraber, kuzeybatı uzantısından ayrılmaktadır. Ayrıntılarda duvar işçiliği açısından da farklılıklar yansıtan bu ek duvarın olasılıkla daha sonraki bir yapılanma dönemine ait olduğu söylenebilir. Duvar kuzeybatı uça 1.00 m. çıkıntı oluşturur ve güneybatıda kemer duvarı içinde erir. 8.00 m. uzunluğundaki takviye duvarı ilk kemer açıklığında son bulur. İyi korunmuş dört kemerin ilki 3.40 m. genişliğinde, duvar kalınlığı ise 1.50 m. dir. Kemer ayakları 2.20x1.50 m. ölçülerinde olup, 2.90 m. yüksekliğe sahiptirler. Bir sıra 0.77 m. uzunluğunda, bir sıra ise 0,35 m. yüksekliğinde bloklardan oluşan tekrarlı duvar dokusu iri bloklardan örülmüş olmasına rağmen, estetik bir doku yansıtır. Yatay düzenlenmiş blokların yüzeyleri abartılı bir şekilde bosajlı bırakılmış; oturma yüzeylerinin kenarları ise kabaca silmelendirilmiş ve bu da duvarın sağır görünümüne hareketlilik kazandırmıştır. Ayrıca, yatay bloklar arasında atkı taşı olarak yerleştirilmiş dikey blokların duvar yüzeyinden taşkın uçları bu hareketliliğe estetik görünüm kazandırmıştır.

Su kemerinin üst dokusu yeterince korunabilmiş değildir. Ancak duvar dokusu boyunca enine yerleştirilmiş dikdörtgen bloklardan oluşturulmuş taban üzerinde, 0.60 m. yüksekliğinde çift sıra bloklarla kuşatılmış kanal 0.40 m. genişliğe sahip olup, üzeri yarı işlenmiş dikdörtgen bloklarla kapatılmıştır. Tabanın sızdırmazlığı ise kanal tabanına işlenmiş küçük taşlar aracılığıyla sağlanmıştır. Su kemerinin kuzeybatı uzantısını belirleyebilmek olası değildir. Güneydoğuya doğru devam edildiğinde kemerin bitiminde su biriktirme havuzları yer alır (Resim: 12).

Kentin, belirlenebilen yayılım alanı dışına taşıdığı, akropol eteklerindeki düz arazide korunmuş yapı kalıntılarında algılanabilmektedir. Özellikle kuzey kesimde arazi derinliğinde kaybolmuş çok sayıda mimarî kalıntı, Alinda'nın geç dönemlerde geniş bir yayılıma sahip olduğunu göstermektedir. Bunlar arasında üst yapısıyla korunmuş bir yapı kompleksini, işlevi konusunda belirgin ipuçları vermese de, mimarî özellikleri dolayısıyla sarnık olarak değerlendirilmek olasıdır (Resim: 13, 14). Kuzeydoğuda Aşağı Akropol'ün eteklerinde yer alan kompleksin üst yapısı kısmen çökmüş olmakla beraber, genelde iyi korunmuştur. Yapı genel plân özellikleri bakımından asimetriklik yansıtmakla birlikte, özellikle doğu tarafına ilave edilmiş eklerle iç tasarda gözlemlenen bu durum kısmen giderilmiştir. Güney tarafı eğimden dolayı tamamen arazi derinliği içinde kaybolmuş, ancak ana girişin de sağlandığı kuzey taraf ise, bütün boyutlarıyla görünür durumdadır. Güney cephenin nasıl bir görünüme sahip olduğu anlaşılammakla beraber, kuzey cephesi eşit aralıklarla yerleştirilmiş dokuz payanda ile desteklenmiş olup, kuzeydoğudaki son iki payandanın arası kemerli niş şeklinde sonlandırılmıştır. Harçla kaynaşık moloz taşlardan oluşturulmuş kalın duvar dokusu, birimin her yerinde aynı kalınlığı yansıtmamakla beraber, genel anlamda sızdırmazlık ve sağlamlık özelliğine sahiptir.

Yaklaşık dikdörtgen tasarılı kompleks, dört ana mekâna sahiptir. Her mekân devşirme olduğu anlaşılan iki parça halindeki sütunların taşıdığı, yerel taştan kesilmiş dikdörtgen biçimli iri taş bloklarla kaplıdır. Kuzey kanatta yer alan odalar, iki sıra halinde düzenlenmiş sekiz sütunla taşınan bir üst dokuya sahiptir. Güney taraftaki odalar ise, ikisi yaklaşık dikdörtgen birisi ise ince uzun dar bir koridordan oluşan 3 ayrı birimden oluşur. Güneybatıdaki oda, kuzey koşutundaki oda benzeri, sekiz sütunla taşınan üst örtüye sahip olup, yamuk plânlıdır. İkinci oda ise yine yamuk plânlı ve altı sütunla taşınan çatıyla kapatılmıştır. İki sütunla desteklenmiş bir üst örtüye sahip olan üçüncü oda dar bir açıklıkla dışarıya açılır.

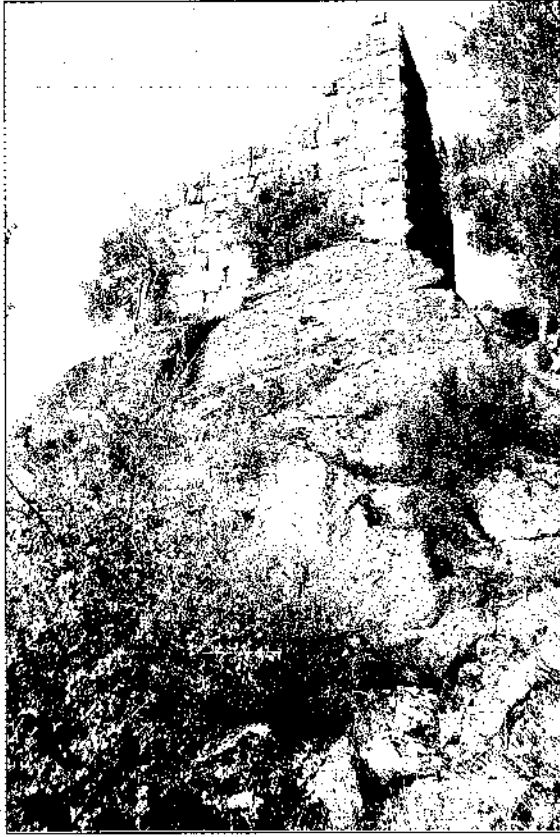
Yapının antik kentin çekirdek yerleşimden kopuk konumu, hem işleviyle hem de dönemiyle bağlantılıdır. Roma Dönemi yerleşim yoğunluğunun saptandığı Karpuzlu'nun dışında yer alması, daha geç bir yerleşime ait olabileceğinde yol göstericidir ki, bu belirlem plân özelliklerinde ve inşa tekniğinde de algılanır. İ.Ö. 4. yüzyıl ve izleyen süreçteki Alinda yapılarının genel karakterine uymayan özellikleri, yapının en azından Roma Dönemi sonrasına ait olduğunu düşündürür.

Yeterince araştırılmamış olmasından kaynaklanan nedenlerle, bilinmezleriyle Anadolu arkeolojisindeki yerini ve önemini koruyan Karia bölgesi, kapsamında barındırdığı kalıntlarıyla özgün kültürel dokusunu günümüze kadar taşıyabilmiştir. Daha çok kıyı şeridi boyunca arkeolojik araştırmalara konu olmuş bölgenin özgün değerleri iç bölgelerde yoğunlaşmaktadır. Öncelikle yerel Karia özellikleri olmak üzere, bölge genelini ilgilendiren değerlere sahip olması bakımından Alinda antik kenti, iyi korunmuş kalıntılarıyla bu bakımdan ayrı bir öneme sahiptir. Kentsel kimliği nüvizmatik verilerle kanıtlanabilen Alinda tarihi hakkında çok az şey bilinmektedir. Her ne kadar M.Ö. 5. yüzyılda Delos Birliği'ne vergi verdiği bilinse de, kentin bilinen tarihi sürgün Karia Prensesi Ada dönemiyle sınırlıdır. Görünüşe göre İ.Ö. 4. yüzyılda kent en büyük önemine kavuşmuştur. Korunan mimarî kalıntılardan anlaşılabilirdiği kadarıyla Hellenistik Dönemde de bu önemini sürdüren kentin Roma yerleşimi, zamanla tahrip edildiği için çözümlenememektedir.

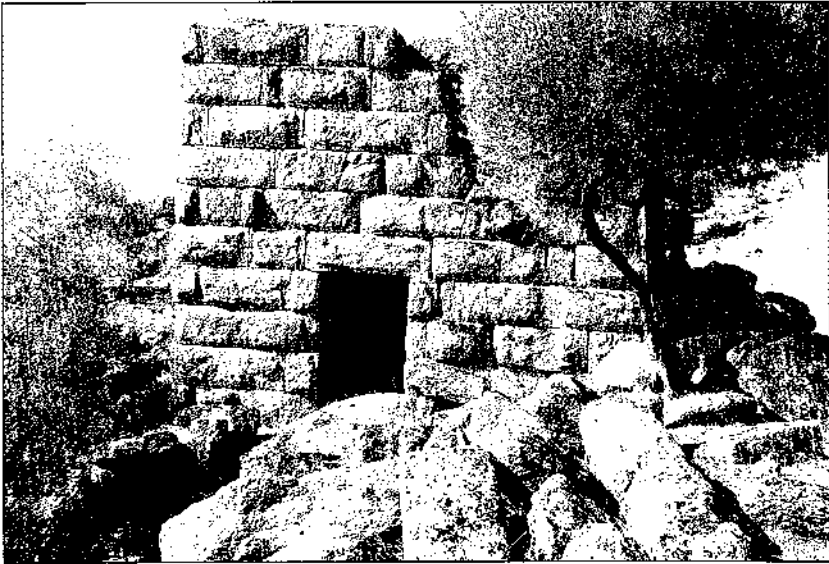
Kent genelinde korunmuş mimarî birimleri, nekropol alanlarında yer alan anıtsal gömüt örnekleriyle Alinda, Karia bölgesinin bütün değerlerini temsil eden ünik bir kent olarak, Anadolu arkeolojisinin bölge kapsamındaki bilinmezlerine önemli yaklaşımlar sunmaktadır.

KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- Anadolu, M.U., 1965 "Alinda-Karpuzlu", *TAD* 14, 87-102.
Boyd, T.D., 1978 "The Arch and the Vault in Greek Architecture", *AJA* 82, 98 vd.
Bean, G.E., 1989 *Turkey Beyond Meander.*
Coulton, J.J. 1976 *The Architectural Development of the Greek Stoa.*
Dinsmoor, W.B., 1950 *The Architecture of Ancient Greece.*
Doruk, S. 1987 "Antik Alinda Kentindeki Pazar Yapısı", *Belleter* 201, 1117-1137.
Marchese, R. 1992. "Ancient Remains in Caria: The Watchtower at Harpas", *AS XLII.*
Martin, R. 1951 *Recherches sur L'Agora Grecque.*
Nicolli, A.W., 1997 *Hellenistic Fortification from the Aegean to the Euphrates.*
Özkaya, V. - O. San 1999 "Alinda (Karpuzlu)", *XVI. AST*, 299-323.
Özkaya, V. - O. San 2000 "Alinda Nekropolü I", *XVII. AST*, 263-278.
Özkaya, V. 2001 "Alinda. Antik Dokusu ve Anıtsal Gömütleriyle İç Karia Bölgesinde Bir Kent", *Sanat Yazıları. Prof.Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı*, Ed. M. Denktaş - Y. Özbek, 463-478.
Robert, L., 1953 "Le Sanctuaire de Artemis a Amyzon", *CRAI*, 413 vd.

Resim: 1

Resim: 2

Resim: 3

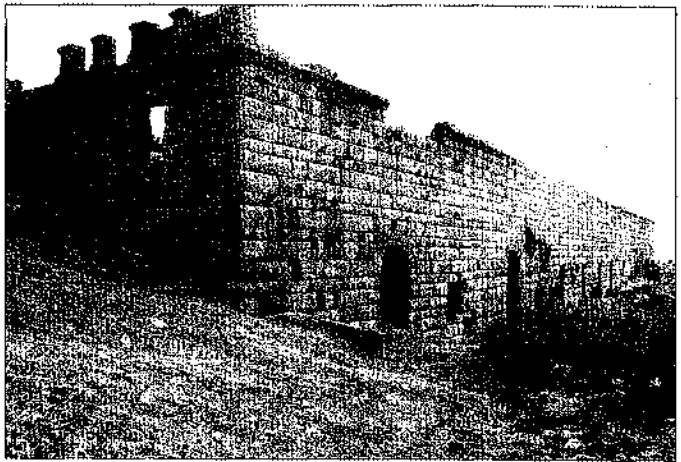

Resim: 4

Resim: 5

Resim: 6

Resim: 7

Resim: 8

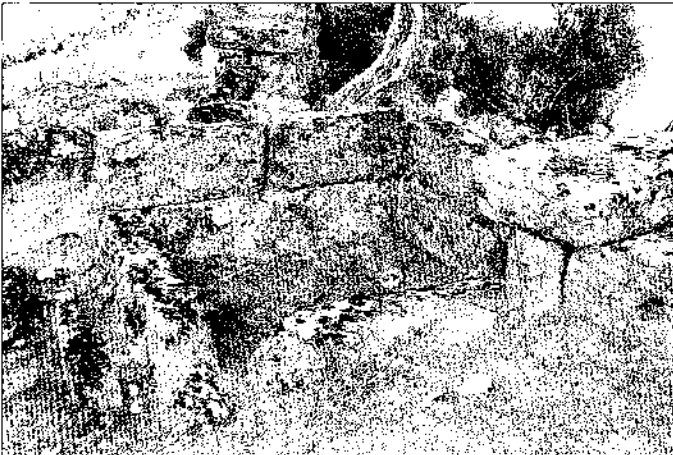
Resim: 9

Resim: 10

Resim: 11

Resim: 12

Resim: 13

Resim: 14

THE NEMRUD DAĞ PROJECT: NEW RESEARCH ON THE MOUNTAIN OF THE GODS BY AMSTERDAM UNIVERSITY (2001)

Eric M. MOORMANN*
Miguel John VERSLUYS

Thanks to the permit granted by the Ministry of Culture to the University of Amsterdam, a team from the Amsterdam Archaeological Centre started research at Nemrud Dağ, the venerable monument of Antiochos I King of Kommagene on the 14th of July 2001. The team was composed of archaeologists, epigraphists, geodesists, construction and AutoCAD engineers¹.

Our research had several aims. In view of the project's main goal - preservation and restoration of the monument - most energy was spent to obtain a documentation as complete as possible, the so-called Site Information System (hereafter 'SIS'), which may serve to both students and restorers in the future². At first impression such a basic documentation of the site might seem redundant, as there has been published in 1996 an impressive monograph on the site presenting the results of the American explorations directed by Theresa B. Goell in the 1950's, 60's and 70's³. However, Goell's results and documentation are problematic in several ways. Besides that, we expected that new technology (especially the laser scan) could yield a more fundamental documentation of the site than hitherto provided. In compiling the SIS we thus also had to review Goell's work critically.

Moreover, though concentrating on the terraces and statues proper, the Amsterdam research also made a modest start with the study of the direct context of the monument, i.e. the area of the mountain below the tumulus and terraces. We started a pi-

---

* Eric M. MOORMANN, Amsterdam Archaeological Centre, Universiteit van Amsterdam, Nieuwe Prinsengracht 130, 1018 VZ Amsterdam/HOLLANDA e.moormann@hum.uva.nl

Miguel John VERSLUYS, Amsterdam Archaeological Centre, Universiteit van Amsterdam, Nieuwe Prinsengracht 130, 1018 VZ Amsterdam/HOLLANDA m.versluys@frw.uva.nl

1 Composition of the team: professor Herman A.G. Brijder, project manager, professor Eric M. Moormann and dr Miguel John Versluys, acting project managers; drs Tessa D. Stek and Ellen Thiermann, SIS, all University of Amsterdam; professor Onno M. van Nijf and Marië Schöorheijn, epigraphists, University of Groningen; ir. Hans Garlich and ing. Marius Kremers, geodesists, Technical University Delft; Anne ten Brink, prehistorian, ir. Maurice L.A. Crijs, project coordinator, ir. Jaap Groot, constructing engineer, ing. Wiljan A.M. van der Bogaard, Acad engineer and virtual reconstructions, drs. Petronella J.M. van den Mortel, drawings and virtual reconstructions, ad International Nemrud Foundation; Dipl.-Ing. Klaus-Dieter Kiepsch, 3d laser-scan, Caillidus Precision Systems, Halle (Saale); Nurhan Turan and Levent Vardar, representatives Ministry of Culture of Turkey. We would like to thank the Turkish Ministry of Culture for its kind cooperation, especially Dr. Alpay Pasinli for his personal commitment to the project. Also the great help of Hafif İşik, governor of the province of Ad-yaman, and of Bülent Akarca-ı is acknowledged with gratitude.

2 For an extensive report of our research see E.M. Moormann & M.J. Versluys, The Nemrud Dağ Project: First Interim Report. *Bulletin Antieke Beschaving* 77 (2002) in press; also available v.a the internet site www.nemrud.nl

3 D.H. Sanders (ed.), *Nemrud Dağı. The Hierotheion of Antiochos I of Commagene. Results of the American excavations directed by Theresa B. Goell*, I (text) / II (illustrations), Indiana 1996.

lot survey in the surrounding area, first of all to see if there were any stray finds providing new information for our understanding of the monument. There is, for instance, a remarkable absence of pottery from the monument itself that could have been preserved on the mountain's slopes. Furthermore we know that also this area was incorporated in the conception of the monument by means of guarding animals and entrance stelae. A second aim was to look if a more extensive field survey is possible and would be worth the effort.

The Site Information System

It has often been noted that despite the unique character of the monument, and the fact that it is one of Turkey's most important archaeological monuments, our understanding of the site, and the state of our documentation are relatively poor. The low interest shown in the site by Classical and Oriental archaeologists, may well be due to the fact that it blends Graeco-Roman and Persian elements, as was suggested by Goell. However, it would seem that Goell herself is partly responsible also, on account of her long delay in publishing the results of her research.

The SIS enables the user to gain insight in the monument. It has different layers or levels, ranging from a general overview to a specific detail.

The most general level (1) is formed by the topographical map, made by geodesists from the Technical University of Delft (Fig. 1). Many thousands of GPS points have been combined and show the tumulus with its remains and some of the characteristic features directly around it. Additive information gained thanks to these measurements is the fact that the top of Nemrud Dağ is not 2150 m. high, as always stated, but 2206 m.

From this overview the user can zoom in on one of the terraces. Level 2 provides detailed maps of the East- and West terraces with the position of the statues, the tumbled down blocks and the other elements (Fig. 2).

Level 3 takes the user into these maps by overview photographs of the terraces. Now the terrace's maps can be visualised from different angles while the placing of the statues (rather evident) and the location of the different groups of blocks (much more problematic) becomes clearer (Fig. 3).

On the fourth level one encounters the colossal statues themselves. Here are drawings that show the statues' structures in different blocks and also indicate which blocks are still *in situ*.

The statues' tumbled down blocks can be studied on the fifth level. It provides photos of both groups of blocks and individual blocks (Fig. 4). It is combined with a database that shows, i.a., our assignment of the blocks.

Some of the individual blocks, lastly, can also be found on level 6. Here are scale drawings of blocks with sculpted details, from different perspectives, thus giving more detailed and precise information than the photographs.

The 3 Dimensional reconstruction combines these different levels and will, in general, be of great help in getting a general understanding of the monument; we thus labelled it level 0.

The general structure of the SIS as explained above, will be illustrated by a short description of the data available for the East Terrace.

The East Terrace has been relatively well preserved. The gigantic statues are standing upright for the most part (Fig. 5). The eagles and the lions at both sides are largely destroyed and have been the least preserved figures. Level 0 and 1 provide a general impression of the East Terrace as preserved nowadays. On the plan (level 2) the position of the blocks and all other elements are precise, however not all (fragments of) blocks are visible (Fig. 6). Level 3 are photographs providing an overview of the terrace on which nearly all blocks and other elements can be seen. Blocks are numbered from 1 to 56. This numbering is random but in general follows the present

position of the blocks in the field, i.e. from left to right when facing the statues. Small or unidentifiable fragments are not always included. The database gives our interpretation of the 56 blocks, i.e. where we think they originally were. The statue/layer/block indications refer to the (reconstructed) statues and their structure as presented on level 4. The statues are named from left to right when facing: A (lion), B (eagle), C (Antiochos), D (Kommagene), E (Zeus), F (Apollo), G (Herakles), H (eagle), I (lion). The base of the statues is always layer 1; layers are numbered from bottom to top; most statues have 7 layers. Nearly all layers consist of different blocks; these have been given a letter. When facing a statue, the block in front, at the left side is designated a; counter clock-wise follow blocks b, c, d and e. The photos of groups of blocks and individual blocks presented in level 5 are also to be consulted together with the database (Block list East Terrace). This way the user can study specific parts of the East Terrace, also being able to check our interpretation of the blocks. Level 6, drawings of individual blocks, will be of great help in understanding the features characterising specific blocks. For this campaign, we decided to provide a relatively large number of drawings of the East Terrace blocks (in comparison to the West Terrace, see below) for practical reasons. The East Terrace blocks can be drawn more easily than those on the West Terrace; besides the structure of the statues can be more easily understood on the East Terrace because of their better state of preservation.

Some New Observations

In compiling the SIS, epigraphic and archaeological interpretative research was carried out simultaneously. The archaeological questions partly rose from the demands mentioned, partly from the study of the scholarship up to now.

A New Dating of the Lion Horoscope ...

One of the best known and most discussed pieces is the relief in sandstone showing a Lion speckled with stars and a moon crescent, that has been preserved (although nowadays in bad condition) on the West Terrace. The first scholars working at Nemrud Dağ, Karl Humann and Otto Puchstein, immediately interpreted it as a representation of a horoscope⁴. The Germans came to a calculation of the constellation depicted on the Lion Horoscope as 17 July 98 BC, according to them the birthday of King Antiochos I. But, as the big inscriptions (the so-called *nomos*) at the back of the statues state that 16 *Audnaios* (a day in December or January) had to be his date of birth, they concluded that it was the date of his conception. Hence, Antiochos I. should have been born somewhere at the beginning of 97 BC as a seven-months child.

In his fundamental work on horoscopes Otto Neugebauer calculated it as the constellation of 7 July of the year 62 BC⁵. He connected this date with the coronation of Antiochos I. This proposal is hitherto mostly accepted.

There is no space to explain in full that we have arrived at another dating, viz. 14 July 109. The calculation made by Maurice Crijns with the help of astronomers from Utrecht University is published in the first interim report (see note 2). The weeks before this date, the planets had passed one after another Regulus (the king): Jupiter on 10 June, Mars on 21 June, Mercury on 6 July and finally the Moon on the evening of 14 July. Interestingly, the planets Jupiter, Mars and Mercury (the gods) passed Regulus from above, whereas the Moon (the land of Kommagene) passed from below. For the people of Kommagene it must have looked as if the gods Zeus (Jupiter), Herakles (Mercury), Apollo (Mars) and Kommagene (Moon), had come one after another to congratulate Regulus, the King.

It will now be clear why we started our project at this very day.

4 K. Humann/O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, Berlin 1890 331-336.

5 O. Neugebauer/H.B. van Hoesen, *Greek Horoscopes* (= *Memoirs of the American Philosophical Society* 48) Philadelphia 1959, 14-16 cat. no. 61.

... with consequences for the dating of the monument

This new date of 14 July 109 leads to the following observations.

In all extant publications on Nemrud Dağ the monument is considered a work ordered by one single man, commemorating the glory of himself and, in the second place, that of his ancestors: Antiochos I. This king reigned over the small state of Kommagene from 69 to 36 BC and, as stated in his *nomos*, he erected the statues of Zeus, Kommagene, Apollo, Herakles and himself when he was old of age. His father Mithradates makes part of his 'Ahnengalerie', the rows of ancestor stelae erected on two sides of both terraces⁶, and his son Mithradates II is mentioned as one of the young persons on the slabs. Some scholars suggested that the monument was never finished. The Antiochos' head on the East Terrace with not worked out ears and the absence of any find of ceramics and other mobilia were the main arguments.

The evidence of the Lion Horoscope and the (possible) presence of a second horoscope in the specific iconography of the big statues raise the question whether we have to reckon with the possibility of two different monuments. Humann and Puchstein already observed the difference in style between the reliefs and the statues. A remarkable feature in this respect is the use of two different materials: dark grey sandstone for the stelae and part of the altars and building elements and bright grey to white limestone for the giant statues and greater part of the altars and the bases of the stelae.

Because of difference of material and difference in form and style of the stelae in respect to the limestone statues one may suspect that the sandstone elements are an independent ensemble, not made in combination with the statues. If they have to be considered independently, they seem to be older than the statues and may belong to the reign of Mithradates: the (new) date of the horoscope is the main clue for this conclusion. Besides, the inscriptions of Antiochos I on the backs of the dexionis stelae are written over erased older texts, which have left an irregular striated surface. During our next campaign we will scan these surfaces and hope to be enabled to decipher parts of these texts.

With this new date at hand, one may ask whether Mithradates himself had not erected in 109 or some years after some sort of monument on the mountain. Or could it be possible that Antiochos I transferred a monument by his father from another spot to this barren place? Points of consideration are:

1. the two different constructing materials, sandstone and limestone;
2. the traces of erased inscriptions on the stelae and their bases next to the statues on the West Terrace;
3. the date of 109 BC indicated in the Lion Horoscope;
4. construction details;
5. the fact that the statues are mentioned in Antiochos' large text, whereas the slabs are not.

Considering these arguments, we might come to a less 'monochronical' outlay of the tumulus complex and propose, as a working hypothesis, the following chronological framework:

1. 'Sandstone phase': Mithradates constructs a plateau on the East Terrace on which he erects a series of stelae, and builds a base with stelae on the West Terrace. The stelae of the ancestors and himself as the last member of the family are placed in a display we cannot reconstruct apart from the few sandstone bases on the East Terrace at the southern side. All sandstone elements, including guardians in the shape of three-dimensional lions and eagles, are brought to Nemrud Dağ in this period. This work must have been car-

---

6 On these stelae see most recently B. Jacobs, *Die Reliefs der Vorfahren des Antiochos I. von Kommagene auf dem Nemrud Dağ*. – Versuch einer Neubenennung der Frauendarstellungen in den mütterlichen Ahnenreihen, *IstMit* 50 (2000) 297-306.

ried out at an indeterminable moment during Mithradates' reign, viz. 109-69. The series of stelae on the North Terrace are erected as well, but not worked with texts or reliefs.

2. 'Limestone phase': Antiochos I enlarges the monument and changes it into his tomb. He constructs the artificial tumulus, hews out a terrace over the old one on the East Terrace and enlarges the space on the West Terrace by cutting out the stone until the part still rising at the south side. The addition of the giant statues on the West Terrace creates a new situation as to the old stelae. These have to be re-placed into new bases, located in a position fitting to the new setting and therefore the row along the west side is created. The series on the south side probably holds its original position and keeps the old altars in sandstone. The rows on the East Terrace are restored: old blocks are visible under the northern row. Antiochos I erases the old text of Mithradates on the dexiosis stelae – it could have been a nomos according to Waldmann and Goell – and writes his own texts on them in a rather clumsy scripture (especially if compared to the large inscriptions on the limestone blocks). This gigantic work has not been completed as we can see in various parts of the giant statues (head of Antiochos on East Terrace, lack of holes for heads in neck pieces on West Terrace). As the king states in the large text that he is old, we must assume that the work began in his late years, let's say the last decade of his reign (45-36).
3. 'Aftermath': Mithradates II ascended the throne after a struggle with his brother. He apparently was not the first logic candidate. He left Nemrud Dağ as it was or had the work quickly finished and started working on a new tomb at Karakuş, where his mother Isias (maybe Isias Philostorgos), his sister Antiochis and her daughter Aka would be buried. His respect for his father had perhaps shrunk after the problems about the succession. Sanders even suggests that Antiochos I was murdered⁷. Another reason may be the shrunk prestige of the Kommagene kingdom; or a combination of either⁸.

Other scholars, working previously on the mountain, already hinted at a more extensive chronological framework. H. Waldmann stated that there was perhaps an earlier sanctuary, build by Mithradates, as did S. Şahin. B. Jacobs and W. Hoepfner talk in a general vein about "eine frühere Planungsphase"⁹. It may be best to reserve judgment on this hypothesis at this stage of our research. In the first instance the presence of two different kinds of material may well be explained on practical grounds alone: hard stone was used for the statues, whereas the softer limestone was easier to work on for the reliefs. One also has to count with the possibility that the Lion horoscope, representing - as we have argued - a date in 109 BC, was made later, say in the period around 60 BC, to commemorate an important historical event.

In the near future further research on various topics will be carried out. We hope to start an inventarisisation project of finds from Nemrud Dağ in various museums and to continue the survey of the area. Moreover ceramological studies will begin. We also hope to realize an important job, viz. the preservation of the extremely fragile sandstone slabs. For that reason a team of the World Monuments Fund will share our team of archaeologists.

---

7 Sanders 1996 [see note 3], 449.

8 J. Wagner (ed.), *Gottkönige am Euphrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene*. Mainz 2000. 23-24 points at the simple forms of the Karakuş tumulus.

9 H. Waldmann, *Die Kommagenischen Kulturreformen unter König Mithridates I. Kallinikos und seinem Sohne Antiochos I*, Leiden 1973, 54; S. Şahin, *Forschungen in Kommagene*, *Epigraphica Anatolica* 18 (1991) 115-116; B. Jacobs, in *Gottkönige am Euphrat* [see note 8] 35; W. Hoepfner, *Arsameia am Nymphaios und der Allgötterkult Antiochos' I*. Schriften, Bilder und Säulen als Zeugnisse späthellenistischer Kultur, in: *Gottkönige am Euphrat* [see note 8], 56-73, esp. 66. Cf. also Jacobs 2000 [see note 6], 303.

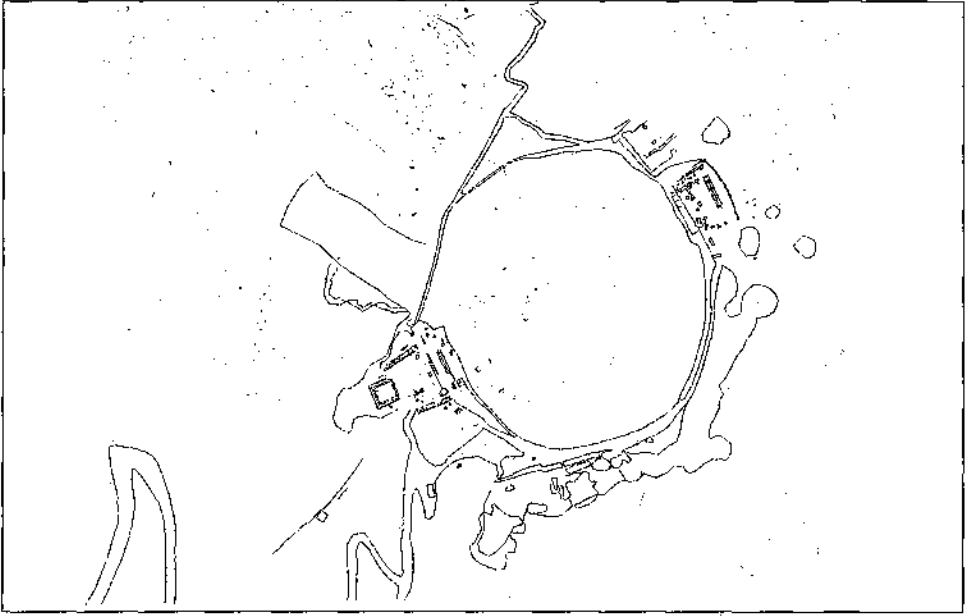

Fig. 1

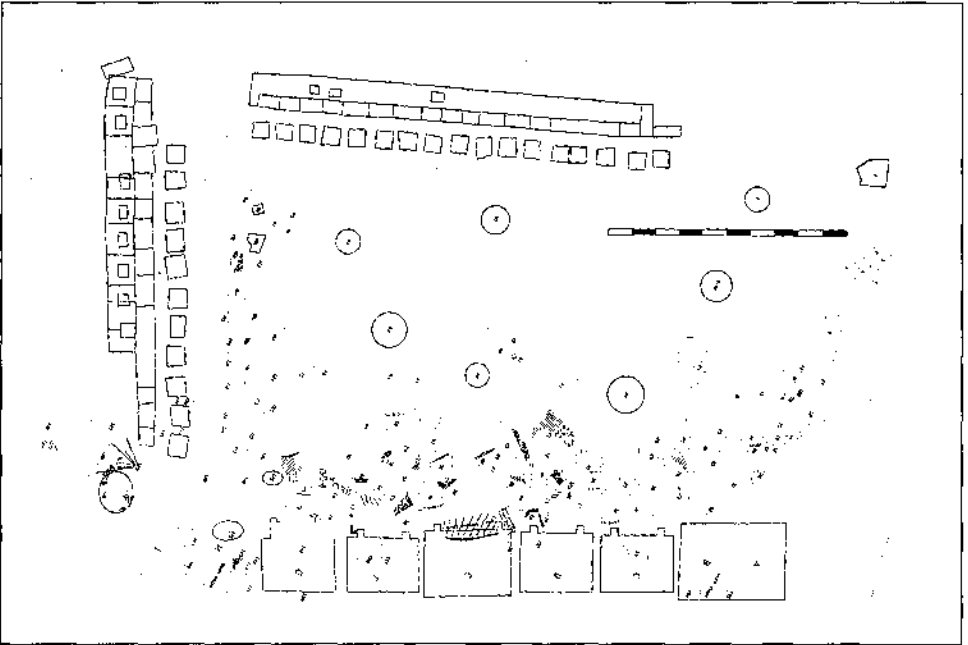

Fig. 2

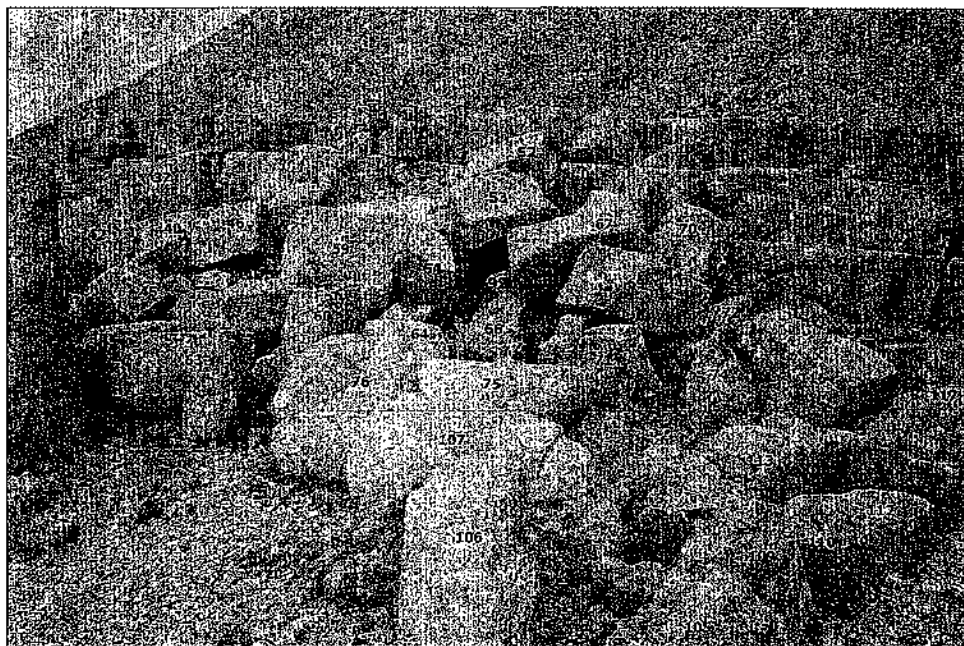

Fig. 3

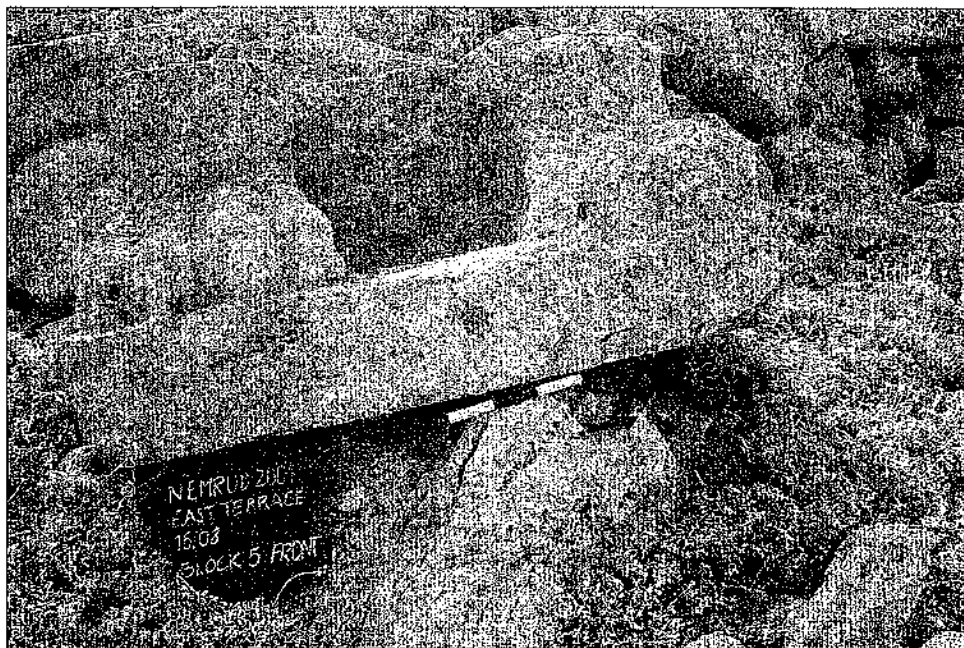

Fig. 4

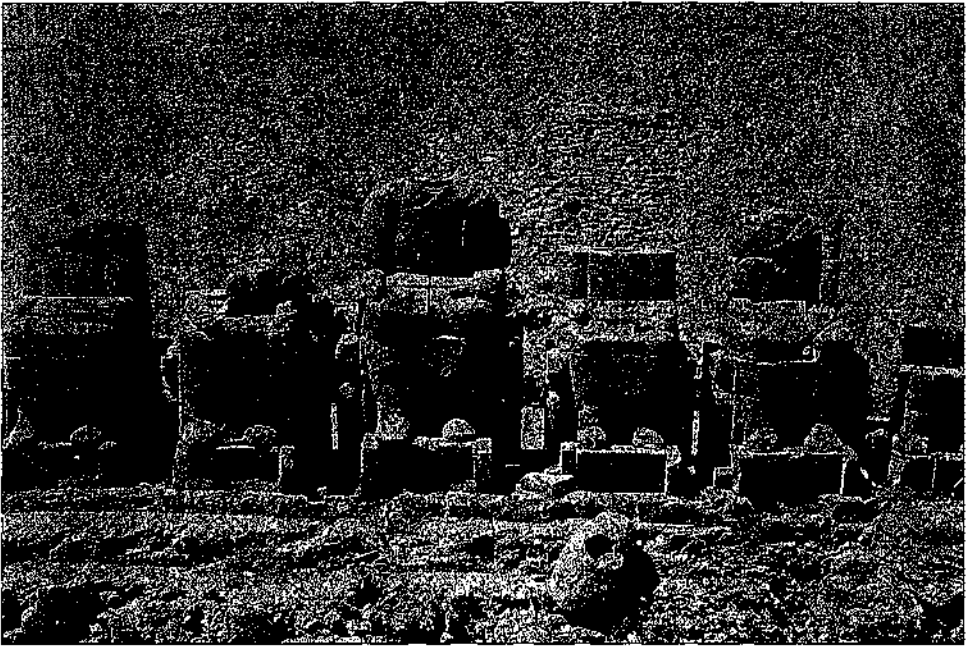

Fig. 5

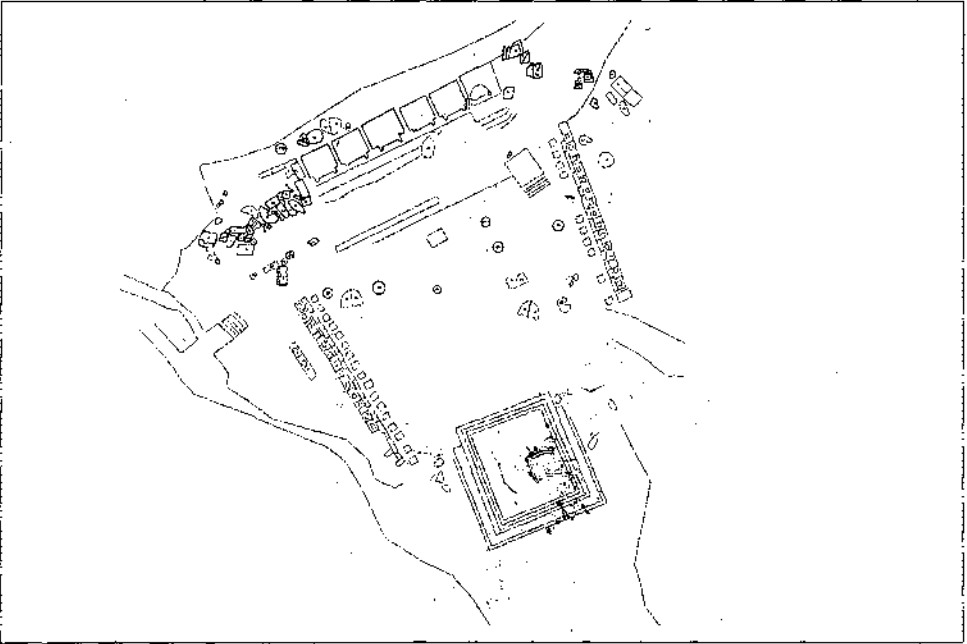

Fig. 6

REPORT OF THE TURKISH-DANISH INVESTIGATIONS IN ANCIENT HALIKARNASSOS (BODRUM) IN 2000 AND 2001

Maria Berg BRIESE*
Poul PEDERSEN

This report concerns the work carried out the Danish Halikarnassos Project from the University of Southern Denmark (former Odense University) in collaboration with Bodrum Museum of Underwater Archaeology under the direction of Oğuz Alpözen. The Danish team was directed by Poul Pedersen assisted by Anne Marie Carstens and Maria Berg Briese in 2000 and Maria Berg Briese in 2001 - all from the University of Southern Denmark. Benni Berg from the Danish National Museum was in charge of the conservation and restoration. In addition, members of Professor Kristian Jeppesen's Maussolleion team did studies on pottery finds from the Maussolleion excavations 1966-1977, also under the direction of the directorate of Bodrum Museum of Underwater Archaeology.

The campaigns took place during the period 23rd of July to the 15th of September 2000 and 30th of July to the 29th of August 2001. We are very grateful to the General Directorate in Ankara and to the Museum of Bodrum for the generous permission to our common work in Bodrum. Ericsson Türkiye, the University of Southern Denmark and other contributors sponsored the project.

From The 29th of August to the 2nd of September, an international seminar on "The Salmakis Inscription and Hellenistic Halikarnassos" was held at the Castle and Museum in collaboration between Bodrum Museum, University of Southern Denmark and the Danish Institute at Athens. The seminar was financially supported by the Danish research Council for the Humanities and the N.M. Knudsen Foundation. It was carried out with the kind permission of the General Directorate in Ankara and made possible by the help and hospitality of Bodrum Museum and its staff. In particular we would like to mention the director Oğuz Alpözen and Dr. Aykut Özet, who first inspected the inscription and identified the remains west of Bodrum harbour as probably belonging to the famous Salmakis fountain. The acta will appear in the series Halikarnassian Studies.

The team both years included members of the staff of Bodrum Museum and participants from several Danish universities.

---

* Maria Berg BRIESE, Research Scholar, Department of Greek and Roman Studies, University of Southern Denmark, Campusvej 55 DK - 5230 Odense M/DANI-MARKA berg@hist.sdu.dk

Dr. Poul PEDERSEN, Assistant Professor, Department of Greek and Roman Studies, University of Southern Denmark, Campusvej 55 DK - 5230 Odense M/DANI-MARKA p.pedersen@hist.sdu.dk

The campaigns of 2000 and 2001 had 4 main goals:

1. Study of pottery originating from the Maussoleion excavations 1966-1977.
2. Conservation and restoration work in the excavation depot.
3. Further investigation and documentation of the ancient city wall of Halikarnassos (only in 2000).
4. Registration and study of excavation material, in particular pottery, from the excavations carried out on behalf of Bodrum Museum 1990-2000.

1. Study of Pottery Originating from the Maussoleion Excavations 1966-1977

Under the direction of Professor Kristian Jeppesen a team worked on the pottery from the excavations, which took place from 1966 to 1977. The work was carried out during several short visits in 2000 and 2001 and is now so far progressed that it is expected to be finished in 2002. It will be published in a separate volume of the Maussoleion publications: "Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum". Furthermore, Professor Jeppesen published a fourth volume of the Maussoleion Reports, "The Quadrangle" in the autumn of 2000.

2. Conservation and Restoration Work in the Excavation Depot

In 2000, first priority was given to the restoration of an unusual and beautiful marble stele, which was brought to the Museum some years ago. The stele had been broken to pieces during road construction near the theatre. The efforts of the conservators during the last two years were luckily brought to an end by the complete reassembling of the stele, which is about 3.6 metres high and now securely fastened to the Maussoleion exhibition building (Fig. 9, 10).

Both in 2000 and 2001 Benni Berg and his team continued and nearly finished the reconstruction of a Hellenistic mosaic saved by a rescue excavation in 1991 of a Hellenistic house. The mosaic is now placed in the Maussoleion Museum (Fig. 11). The conservators are now planning the restoration of a Late Roman mosaic, rescued by the Bodrum Museum some years ago.

3. Further Investigation and Documentation of the Ancient City Wall of Halikarnassos

This was the third campaign of the city wall project, which was initiated in 1998 and originally sponsored by the Turkish companies Ericsson and Türkcell. The 2000 season gave many new results based on detailed study and on two small test-trenches. Work was concentrated in 3 areas (Fig. 1):

- a. The Myndos Gate Area
- b. The west slope of the Göktepe hill
- c. The north east area

a. The Myndos Gate Area

Documentation and measuring was carried out in the area of the great western gate of Halikarnassos, called "the Tripylon" or "the Myndos Gate", which was excavated and restored in 1998 and 1999. We measured and registered as much as possible of the surface of the towers. Some details were no longer visible due to the restorations carried out in the winter 1999, but these are recorded photographically and in addition, the Turkish restoration team carried out drawings of these parts. We also prepared elevations of the walls of the towers and the adjoining walls in order to be able to compare the Halikarnassos fortifications with other fortifications in Turkey and the

eastern Mediterranean. A Turkish landsurveying company assisted in making a plan of the wall from the Myndos Gate to the top of the Göktepe hill.

The area of the Myndos Gate was already studied in the two previous campaigns and the new documentation work did not bring about any new information in relation to neither technique nor date (Fig. 2). The great fortification ditch in front of the Myndos Gate is impressive and well finished south of the road leading to the entrance. North of the road, the ditch was clearly never finished and in one place the West Side of the ditch seems to have been made steeper by a poorly constructed wall of uncertain date. The unfinished state of the ditch north-west of the Myndos Gate reminds one of the words of Arrianos, that the fortifications of Halikarnassos were strengthened by the Persian general Memnon on the advent of Alexander in 334 BC. Perhaps time did not allow the finishing of the ditch?

b. The West Slope of the Göktepe Hill

The investigations on the top of the Göktepe hill and its western slope gave some very interesting new information (Fig. 3).

In contrast to most other towers of the city wall the 2 towers west of the summit of Göktepe were solidly built of large ashlar of soft andesite, which can be quarried on the spot. The towers have been heavily damaged by illegal excavations some years ago and large piles of ashlar lie dispersed on the ground around the remaining part of the towers. It is thus evident that the towers were in fact built entirely of large ashlar at least up to the second floor (Fig. 4). No trace can be seen of any interior crosswalls and probably there weren't any, as they would have no purpose in the solidly built towers. The easternmost tower had been further damaged by illegal activities in the spring of 2000. In the centre, the ashlar had been removed down to bedrock thus giving us a possibility to see that the entire tower was founded on a large square bedding in the rock surrounded by an irregular border of unworked rock. In the level bedding the unknown excavators had cut a hole approximately 5.5 m. deep. They probably mistook the wellbuilt tower for a gravemound and hoped to find some rich tomb there.

The damages made it possible to draw a complete section through the tower and the adjoining part of the city wall and down on the interior southside of the city wall, where another robber trench made it possible to study the wall almost down to the foundation (Fig. 5).

On the outside, a low ridge in the rock surface about 5 metres in front of the tower gave reason to believe that a fortification ditch existed here. We therefore excavated a small test trench, which revealed a well-cut fortification ditch 5 metres wide and 2 metres deep. The trace of the ditch can be followed as a shallow depression on the surface of the ground running at a distance of about 5 metres in front of the towers (Fig. 6). It turns at a right angle towards the wall and continues in approximately the same distance parallel to the wall towards the summit. Here it is preserved above ground for a short distance and then turns northwards around the Göktepe fortress, where the ground becomes so steep, that the ditch only consists of the level ditch-floor and a vertical rockface towards the fortification wall. This ditch seems to be similar to the one published by H. Kienast at Samos, but there believed to be of archaic date.

Near the summit of the Göktepe hill a few courses of a wall can be seen on the surface, running southwards from the city wall, but only preserved for a few metres. This clearly indicates that the summit originally constituted a separate fortress of its own strengthening this part of the city wall. Several remains of walls can be seen indicating the existence of towers facing northwards, but no clear plan can be made out without excavation. No evidence was noticed that could support the theory of Bean and Cook, that the Sanctuary of Ares was situated on summit of the Göktepe Hill. On the contrary, the investigations of the citywall make the Göktepe fortress a very logical and

indispensable element of the entire fortification system of Halikarnassos. It commands a large area to the west, north and east and is situated in a position, which made it very difficult to capture.

c. The North East Area

The north east area also called the North East extension, is far away from the centre of Halikarnassos and was therefore previously believed to be a deserted area with no or very few remains (Fig. 7). But this area proved to be of a somewhat different character. The small gate complex, which we discovered in 1999, and which was in fact also noticed by Newton, overlooks the mountain path, which runs to present day Gökcefer. Gökcefer occupies the site of ancient Pedasa and the gate has therefore immediately been named the "Pedasa Gate". In 2000, we discovered that a transverse wall, a diateichisma, runs eastwards from one of the gate towers to the eastern part of the city wall. It joins the eastern wall at a large tower, which has interior crosswalls. Approximately in the middle of this newly found diateichisma are the remains of a small tower. The tower is built of large ashlars and it seems to have contained a small tangential gate, which gave access from the town to the secluded northeastern part of the city fortification. The northeast extension thereby constitutes a strong, separate fortress, which could be held by the defenders even if the attackers had taken the lower part of the city. An exceptionally large tower of this fortress commanded the large and deep ravine to the Northeast. The beautiful staircase excavated on the west led to a high bastion on the Northwest (Fig. 8). Together with the Southeast tower, and the tower on the Pedasa Gate to the Southwest this fortress must have constituted a stronghold similar to the "Tetrapyrgia" of Theangela and Latmos, which have recently been described by Anne Liese Peschlow-Bindokat.

The finding of domestic pottery and a loomweight in the staircase excavation indicates that a garrison was probably stationed here permanently and that the soldiers probably had their families with them. The number of robbed out graves in front of the gate shows that some of them died and were probably also buried there. Pottery can also be seen scattered on the surface north of the fortification wall probably constituting a dump from the garrison living there. No houses can be seen in the interior, but large amounts of stones, which have now been stacked by the peasants in order to give place to grass for the herds, could well originate from the simple houses of the soldiers and their families.

A few hundred metres south of the Pedasa Gate follow a very large tower with two interior walls dividing the tower into four compartments. The interior walls are very coarse and were probably hidden in the fill of stone and rubble of the ground floor. This tower too has an unusual commanding position of the valley below. From here catapults or arrow-shooting machines could reach a large area. The tower is not bonded to the main wall and as most other towers it is reached by a staircase on the inside of the wall. Both here and further south are seen indentations of the wall as has been observed earlier on the eastern side of the Northeast extension. Just outside this large tower, a particular conspicuous example can be seen of the wide, level configuration of the landscape resulting from the cutting of a vertical scarp in the hillside described earlier, and which was made with purpose of making access to the wall difficult.

By now, many characteristic details of the fortifications of Halikarnassos have come to our knowledge. It is a large circuit of 6-7 kms and it includes at least four separate forts: 1. The Zephyrion fort with the Palace of Mausollos, 2. The Salmakis fortress west of the harbour above the Salmakis fountain, 3. The Göktepe fortress occupying the summit of the highest hill in the circuit and 4. The fortress in the Northeast extension. Among the many technical details can be mentioned the characteristic double headers at the corners of all towers and the fortification ditch or vertical scarp excavated in the rock 5-15 metres in front of the wall.

Unfortunately, all these interesting details cannot be securely dated. There can be little doubt that in general the circuit is the one originally laid out by Maussollos in the second quarter of the 4th century BC and attacked by Alexander in 334 BC. But we don't know to what extent the fortification presently seen underwent strengthening and repairs in the early Hellenistic period.

The investigations carried out by Anne Lise Peschlow in Latmos present valuable material for comparison. Latmos has comparable separate fortresses of the Tetrapyrgia type, and employs a similar technique with double headers in the corners of the towers. Dr. Peschlow convincingly argues that the Latmos wall must have been erected some time before the walls of Heracleia were built. Therefore a date some time in the first half of the fourth century would be a reasonable suggestion and Dr. Peschlow suggests that the Latmos fortification was erected as a response to the threat of the powerful Hecatomnids south of Latmos. Personally, I find that the masonry of Latmos has many similarities with that of Halikarnassos, but is overall perhaps more uniform. Another possibility therefore would be that the Hecatomnids made the fortifications of Latmos as a defence of Caria towards the north built not long after the city-wall of Halikarnassos.

The city wall of Halikarnassos also has some striking similarities to the city wall of Samos, phase two. Now Kienast dated the second phase of the city wall of Samos to the years 310-290 after the return of the Samians, who had been expelled by the Athenians in 365. Therefore, the similarities could indicate either that the parts of the Halikarnassos fortifications that are similar to the Samos wall are improvements made in the early Hellenistic period. Or one could speculate if part of the Samos city wall was in fact erected with Maussollan support before the Athenian capture of Samos in 365 BC, at a time when Maussollos had strong interests in the islands of the eastern Aegean. After all it took the Athenian, Timotheos 10 months of siege to capture Samos in 365 BC, which suggests that Samos at this time had a quite effective fortification. It should be pointed out that there are clear Samian influence in the early monumental architecture of the Hecatomnids in Halikarnassos and Labraunda, which suggest some connection between the two areas. Is it perhaps possible that the similarities in the fortificative architecture and the temple architecture both originate in the same period - the second quarter of the 4th century?

The investigations of the citywall of Halikarnassos raise many new questions concerning the origin and early period of the impressive fortifications in southwestern Anatolia. But unfortunately, the basic question of date remains largely unsolved.

4. Registration and Study of Excavation Material, in Particular Pottery, From the Excavations Carried out on Behalf of Bodrum Museum 1990-2000

The main aim of the campaign in both 2000 and 2001 was to finish the work on the registration of finds from investigations at the Myndos Gate and from locations around the citywall running in the hills behind the town of modern Bodrum. The team consisted of students from the University of Southern Denmark, Aarhus University and University of Copenhagen under the direction of Maria Berg Briese, and the work was carried out as planned.

The Myndos Gate

The finds from the Myndos Gate are characterised by the fact that a number of graves were situated both on the inside of the gate, on the western side of the northern tower and alongside the so-called southern connection wall (Fig. 2). Even though many of the graves were disturbed, part of the grave-goods consists of either complete or near complete vessels (Fig. 12).

A large amount of roof-tiles and tile-fragments were found especially close to the towers and the connection walls. Several types of fabric can be distinguished, two of which are very frequent. Fabric 1 contains a lot of both golden flakes and mica and it is tempered with material burnt away during fire, with the result that the roof-tile is com-

parably light. The clay is soft and the surface thus often destroyed. Fabric 2 contains only very little golden mica and the clay is coarse, heavy and hard fired. The type, shape and size of the two fabric types are more or less identical (Fig. 13). It seems that fabric 1 is concentrated in the area of the towers, whereas fabric 2 is concentrated in the area of the connection walls.

Amongst the pottery finds, transport amphorae are well represented, and due to the connection of some of the vessels to grave contexts well preserved. Several examples could be restored to an almost complete shape. The amphorae material can more or less be divided into two groups: Late Roman and Byzantine vessels used for burials and Late Hellenistic/early Roman material connected to the gate complex itself. In the latter group, the most common shape is the so-called Coan amphora. Our investigations in Halikarnassos have proved that this was the most favoured type during late Hellenistic and partly Roman period¹. The Coan amphora of both the Hellenistic and the Roman version—with their characteristic double-barred handles as a trademark—by far outnumber other imported amphora-types in Halikarnassos². Several types of fabric can be distinguished now in Halikarnassos, with their differences being due to both place of origin and period of production. Beside the considerable amount of imported examples in both the Hellenistic and Roman version of the amphorae for a certain period this type was produced locally, in Halikarnassos, and used for export, obviously meeting a surplus production of Halikarnassian wine. Archaeological evidence for local production of Coan amphorae, as ovens for instance, has yet to be found in Halikarnassos, but other factors do indicate such a production. For instance written evidence as Athenaeus describes the Halikarnassian wine³. He states that it was blended with seawater, and compares it with the seawater-added wine from Cos and Myndos. It would seem only natural if the Halikarnassian producers would choose the Coan amphora type - the seawater-added wine par excellence - as container of their wine, making an easy identification of the content possible for the consumers.

Beside the written source the pottery itself indicates a local pottery production as a characteristic Halikarnassian fabric has been detected. Not only Amphorae of the Coan type, but also roof tiles, cooking ware, domestic ware and fine ware were produced of the same type of clay. This is a phenomenon not only to be seen in the Myndos Gate excavation but also were recorded during our investigations in Halikarnassos as such. The only difference between the ware groups is the level of levigation as well as the tempering of some of the coarse fabric groups as cooking vessels and certain tile fabrics. The most characteristic feature is the presence of both golden flakes and golden mica and often to be seen in rather large quantities (Fig. 14).

At least in the Late Hellenistic and Roman periods Halikarnassian import of fluent commodities seem to be very much concentrated to the regional market, especially to the neighbouring centres of Kos and Knidos, stretching though as far south as Rhodes⁴.

The earliest ceramic evidence from the Myndos Gate consists of eight tiny fragments of Late Classical red figured pottery.

Far more common is the Hellenistic black glazed pottery⁵. The majority of the material belongs to an Attic manufactured group, but a small percentage was clearly manufactured at another production center. I suggest it to be an Ionian copy production, since the clay contains varying amounts of silver mica⁶.

---

1 Briesse: Halikarnassian wine-export? Evidence from two house-holds. In: *Halikarnassian Studies*, vol. 3, forthcoming is discussing the evidence of the sub-coan amphorae found in a Late Antique domus in Halikarnassos.

2 Freed, 2000, 459 - 466, discusses the typological development of the Roman version of the coan amphora also known as the Sub-coan or Dressel 2-4.

3 Athenaeus I 32 - 33.

4 From an excavation conducted by the Danish Halikarnassos Project in the town in 1992 a single, rare proof of trade south of Rhodes before the Late Roman period was found. It is a handle fragment of the Roman, so-called p-nitched-handle amphora from Cyprus.

5 Black Glazed Pottery will be published by Conni Ramskov.

6 Cook, 1985, 149 - 154, pl. 45 describes a production from Smyrna.

A large group of fine ware from the Myndos Gate is Knidian Ware. Beside the Knidian production, we have a group of fragments with identical shapes, firing- and decoration technique, which most certainly was manufactured at another location, probably Halikarnassos itself. The Knidian fabric is characterised by its content of lime, a varying presence of silvermica and only rarely a spec of golden mica⁷. In contrast the Halikarnassian fabric, among other details, is recognised by the presence of golden mica and flakes.

The high degree of similarity regarding shape and decoration technique between the Knidian produced Knidian ware and its copy-production found in Halikarnassos suggests a very close collaboration between these two workshops.

Northeast Extension

At the remote outskirts of Halikarnassos, at the Northeast extension of the city wall, the ceramic finds from an excavation next to a staircase clearly suggest a domestic situation (Fig. 7, 8). A large variety of ware groups were dug up in this small trial trench: fine ware, domestic ware, kitchen ware (including a dollhouse casserole), loom weights, tiles and amphorae. The distribution of ware groups is very similar to what we could observe in domestic contexts in the centre of Halikarnassos⁸. It is very interesting though, that at least parts of the pottery are made of a clay fabric hitherto unknown in Halikarnassian contexts. Not only some of the kitchen- and domestic ware, but also fragments of Coan amphorae are of this fabric suggesting a different origin and thus a different trade pattern than what can be observed in Halikarnassos itself. My suggestion is that people living far out in the district enclosed by the Northeast extension of the city wall used the market in Pedasa and not the market in Halikarnassos and they were thus orientated towards the northern coastline of the peninsula.

Late Roman Unguentaria

The study of the individual types of pottery has in some cases led to wider perspectives, e.g. in relation to a vessel type, which, among many terms, is known as Late Roman Unguentarium. Since 1990, approximately 80 specimens have been gathered during the Danish investigations in Halikarnassos.

Late Roman Unguentaria, datable from the mid 5th to mid 7th century AD, are a very distinct group of small containers with an estimated height of normally 15–18 cm.; but vessels up to 30 cm. have been recorded at other sites⁹.

In the Danish Halikarnassos Project, no complete or even near-complete examples have been found¹⁰. As the body is rather thick-walled and the neck thin-walled, the shoulder seems to be a weak spot where most of the vessels found in Halikarnassos are broken.

The rim and the upper part of the neck are slightly flaring. The neck is rather slender and a ridge around the neck marks the transition from the neck to the body. Stoppers have not been found in Halikarnassos, but we know from finds in Perge that they existed, one even still *in situ* in the neck of an unguentarium¹¹. The body is elongated with a fusiform profile providing the vessel with the most commonly used name Late Roman Unguentarium, because of the resemblance with the Hellenistic unguentarium. The base is normally solid and ends in a spike that was roughly cut off the turning-wheel, often with the result that the base became uneven. Besides the spike-sha-

7 I am indebted to Ramazan Özgan for the generous permission for me to visit the excavation site at Kap Krio, as well as to Ertekin Doksanalti for important information on finds from the excavation.

8 Briese: Hellenistic and Early Roman Pottery from Halikarnassos. In: *Halikarnassian Studies* vol. 4, forthcoming.

9 Degeest 1993, 183.

10 For one complete example from Halikarnassos now in Bodrum Museum of Underwater Archaeology see: Záh 1999, cat. n. 1, fig. 1, p. 115 & 117.

11 Nalan Firat, "Perge Konutları Kullanım Keramiği" held at "Les Céramiques en Anatolie aux époques Hellenistique et Romaine. Productions et échanges. 23 - 24 Mai 1996" and private communication.

ped base, also hollow, flat bases are seen, for instance at Iassos, Sagalassos, and Hierapolis and now at Halikarnassos¹².

The unguentarium is slipped on the outside of the neck, on the upper part of the body, with stripes of running slip on the lower part of the vessel. Some of the vessels are stamped.

In Halikarnassos, at least two fabrics can be distinguished. The most common type seems to correspond with the fabric described by Hayes in his article from 1971¹³, and by now almost synonymous with the Late Roman Unguentarium¹⁴. The fabric is light, very hard burnt and brittle with a clean fracture. The clay is finely levigated with only a few visible particles of a homogeneous size¹⁵. The fact that the fabric is fired at a high temperature indeed makes it difficult to detect any particles, but using a magnifying glass quartz, lime and sometimes reddish particles are visible.

The second fabric is markedly different from the first. Poorly sorted lime inclusions and to some extent lime eruptions as well as a lower burning temperature, are the predominant features. Usually, the amount of impurities in fabric 2 is low, but generally, it seems to be coarser than fabric 1. This would be caused by the high amount of poorly sorted lime inclusions, both visible in the fracture and on the surface, but also by the fact that medium sized particles do occur from time to time. Lime and lime eruptions are normally present as well as the occasional light reflecting particles and a few black and greyish particles are present.

The lime inclusions penetrating the surface and the range of particles seen in the core give this group of pottery a very characteristic appearance and an astounding resemblance to the fabric characteristic for the Phokean-produced Late Roman C ware. Three examples of the Late Roman C-like unguentaria have been analysed together with samples of Late Roman C ware. And even though the all in all 7 samples can only give an extremely vague and inconclusive picture, the two fabrics correspond so well that two out of three Late Roman Unguentarium samples match two Late Roman C samples¹⁶.

The surface treatment of the two fabrics is identical making the identification to Late Roman unguentaria certain.

Turning to the issue of function, the suggestion first put forward by Hayes, that the contents could be holy water and/or sanctified oil is so far undisputed¹⁷. The clerical motifs on the stamps and a majority of clerical contexts where these vessels were found make it a very reasonable hypothesis. A survey of contexts reveals that this type of unguentarium was not intended as a funerary vessel like the unguentarium of the Hellenistic period, as it is hardly found in graves¹⁸. Moreover, a survey of contexts also reveals that it must have had a specific clerical function, since it is predominantly found in contexts of public and/or religious importance. These are basilica, temples, agora or private houses with a public function. In Sagalassos for instance the many different excavation contexts produces a very useful "survey" of the city including a variety of functions from temple (DT) to domestic quarters (W). Although the Late Roman Unguentarium was actually found in all contexts, it is obvious from the publications that the temple area is the only location with finds of significant substance¹⁹.

12 Iassos: Baldoni & Franco, 1995, fig. f and g; Sagalassos: Degeest, 1993, fig. 8; Hierapolis: Cottica 2000, 1002, fig. 1, nos. 3, 13 & 14; fig. 1, nos. 15-17 (on basis of material from Hierapolis Cottica are able to divide the flat-bottomed bases into two groups).

13 Hayes 1971, 243

14 See for instance: Degeest, 1993, 183; Baldoni & Franco, 1995, 121; Cottica, 1998, 83.

15 The fabric is investigated in a clean fracture through a magnifying glass x10. The size of particles are divided into "tiny", "medium" and "large" following the guidelines of "Miljøministeriet, Danmarks Geologiske Undersøgelser". The size of the particles in fabric 1 is all "tiny" (0,06 - 0,125 mm).

16 Kaare i and Rasmussen is in charge of this research.

17 Hayes 1971, 246-247.

18 Eismönger & Zän, 1999, p. 13 "...nessun esemplare è stato rinvenuto nei corredi funerari." I afl., 2000, 5, mentions two sites in Turkey which have produced gravematerial.

19 Degeest, 1993, Table 1, and p. 184 "At site N the situation is somewhat different (compared to DT). Here finds are sporadic rather than habitual...." And the finds from the domestic quarters (W) and the upper Agora (AU) seem to me as stray finds."

In Halikarnassos, this pattern of distribution is very clear. All in all 9 investigations conducted by the Danish Halikarnassos Project in different contexts and locations of the city have yielded only few additional finds apart from approximately 70 finds from a large Late Antique domus situated in the western part of Halikarnassos²⁰.

Distribution patterns like these might strengthen the suggestion that the vessel was reserved for a particular part of the society only and its presence in the domus might even indicate a special function of the house or its owner.

In the Agora of Athens the finds of a concentration of the type in one room of the Palace of the Giants for instance makes Frantz suggest the function of the Palace in Late Antiquity to be monastic²¹. I would not go as far as to make the same assumption for the domus in Bodrum. But I believe that the distribution of contexts indicate, that these vessels were perhaps not for the ordinary pilgrim, like for instance the Menas flask, but for a particular group of people with a special social and/or economic status.

In 1971, Hayes pointed at Palosline or Jordan as possible manufacturing places, for two reasons. First because of the compatibility with clay from the two regions²², secondly because of the asserted clerical function of the vessel as container of either sacred oil from an important Christian shrine or Holy water from the Jordan River²³.

As Hayes also pointed out, with the uniformity of the fabric in mind, "a single source may be assumed"²⁴.

To take the last consideration first, recent research by Cottica in Hierapolis discovering 8 fabric groups raises the question of several production centres²⁵. And the finds of at least 2 fabrics in Halikarnassos support this suggestion.

I find, like Cottica in Hierapolis, that the most obvious assumption would be, that there are more production centres, but rather closely situated. First the fabrics differ, but it seems to be more a question of tempering- and firing technique, than a marked difference in the actual range of impurities. Secondly, the very characteristic technique of throwing and the surface treatment are so alike in both fabrics that it points towards a very close connection between the centres of production²⁶.

To the question of where, the emerged knowledge on Late Roman Unguentaria since the pioneer work of Hayes in 1971, including a gazetteer of distribution²⁷ has added several sites to the map, especially in Asia Minor²⁸. The pattern of distribution though still based on rather few locations²⁹ draws an increasingly clearer picture of the distribution, which point stronger towards a primarily Eastern Mediterranean trade³⁰. The issue of origin is as pressing as ever, as the association with Palestinian and Jordanian fabrics³¹ stands in sharp contrast to the vast concentration of finds in the southern and western part of Turkey. Furthermore, it seems significant that the type is not, as far as I know, yet represented in Cyprus. A hypothetical Middle Eastern production centre would use harbours on the Syrian coastline as ports of disembarkation for their products, making Cyprus a suitable stop on the way north towards the western coastline of Turkey. And thus it would be logical to find at least some specimens of the unguentarium at Cypriot sites³².

This combined with the resemblance between Halikarnassos fabric 2 and Late Roman C ware makes an origin in Asia Minor, maybe in the area of Phocaea, likely.

20 Poulsen, 1995.

21 Frantz, 1968, p. 91.

22 Hayes, 1971, 246 & n. 17.

23 Hayes, 1971, 246-247.

24 Hayes, 1971, 245.

25 Cottica, 2000.

26 Cottica, 1998, 84 & Tabella 1. points to this solution on the basis of clayanalysis of material from Hierapolis.

27 Hayes 1971, 247.

28 Balconi 1999, p. 132-135.

29 Balconi 1999 lists 42 findspots.

30 Balconi, 1999, fig. 2.

31 Hayes 1971, 246.

32 I am grateful to John Lund for introducing me to this argument.

BIBLIOGRAPHY

Baldoni 1999

Daniela Baldoni: Unguentaria Tardoantichi da lasos: Addendum. In: *Quaderni Friulani di Archeologia IX-N.1*, 1999, 131 ff.

Baldoni & Franco 1995

Daniela Baldoni & Carlo Franco: Unguentaria Tardo-Antichi da lasos. In: *RdA* 19, 1995, 121-128 & Fig. 1-6.

Cook 1965

Briese, forthcoming:

Briese: Halicarnassian wine-export? Evidence from two house-holds. In: *Halicarnassian Studies*, vol. 3, forthcoming.

Briese, forthcoming:

Maria Briese: Hellenistic and Early Roman Pottery from Halikarnassos. In: *Halikarnassian Studies vol. 4, forthcoming*.

J.M. Cook: Old Smyrna. Fourth-century Black Glaze. In: *BSA* no. 60, 1965, 143-153 & plate 45.

Cottica 1998

Daniela Cottica: Ceramiche bizantine dipinte ed unguentari tardo antichi dalla "Casa dei Capitelli Ionici" a Hierapolis. In: *RdA* 22, 1998, 81-90 & Fig. 1-8.

Degeest 1993

R. Degeest: Some Late Roman Unguentaria in Sagalassos. In: M. Waelkens & J. Poblome (eds.) *Sagalassos II. Report on the third excavation campaign of 1992*. Leuven 1993, 183-190.

Eisenmenger & Zäh 1999

Ursula Eisenmenger & Alexander Zäh: Ampullae tardoantiche dell'Asia Minore. Nuovi esempi da Gnido e Limyra. In: *Quaderni Friulani di Archeologia IX-N.1*, 1999, 113-130.

Frantz 1988

Alison Frantz: Late Antiquity: AD 267-700. *The Athenian Agora*. Vol. XXIV, Princeton 1988.

Freed 2000

Joann Freed: Adaption of the form of the Koan amphora to the production of "Dressel 2-4" amphoras in Italy and northeastern Spain. In: *Rei Cretariæ Favtorvm Acta* 36, 2000, 459 - 466.

Hayes 1968

John Hayes: A Seventh-century Pottery Group. In: R. M. Harrison & N. Firatli: Excavations at Sarachane in Istanbul: Fifth Preliminary Report. In: *Dumbarton Oaks Papers* 22, 1968, 203-206.

Hayes 1971

John Hayes: A New Type of early Christian Ampulla. In: *BSA* no. 66, 1971, 243-248 & plate 36-37.

Jeppesen, 2000

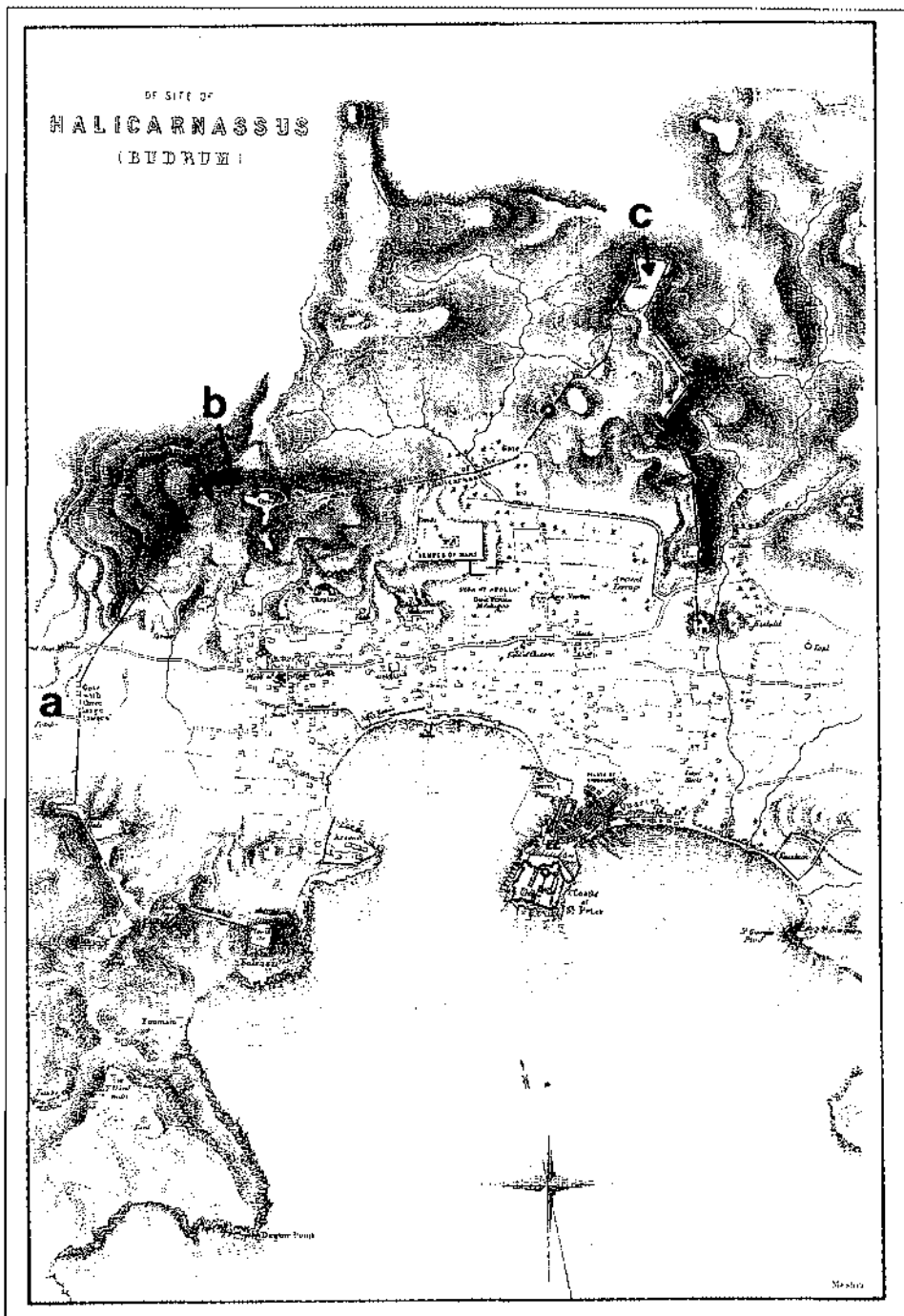
Kristian Jeppesen: *The Quadrangle. The Maussolleion at Halikarnassos. Reports of the Danish Archaeological Expedition to Bodrum*, vol. 4, Aarhus 2000.

Lafli 2000:

Ergün Lafli: Spätantike Terracottaunguentarien aus Kleinasien. <http://www.uni-koeln.de/phil-fak/ai/projekt/lafli.htm>

Poulsen 1995

Birte Poulsen: Pagans in Late Roman Halikarnassos I. The interpretation of a recently excavated building. In: *Proceedings of the Danish Institute at Athens* volume 1, 1995, 195 - 206.

Fig. 1

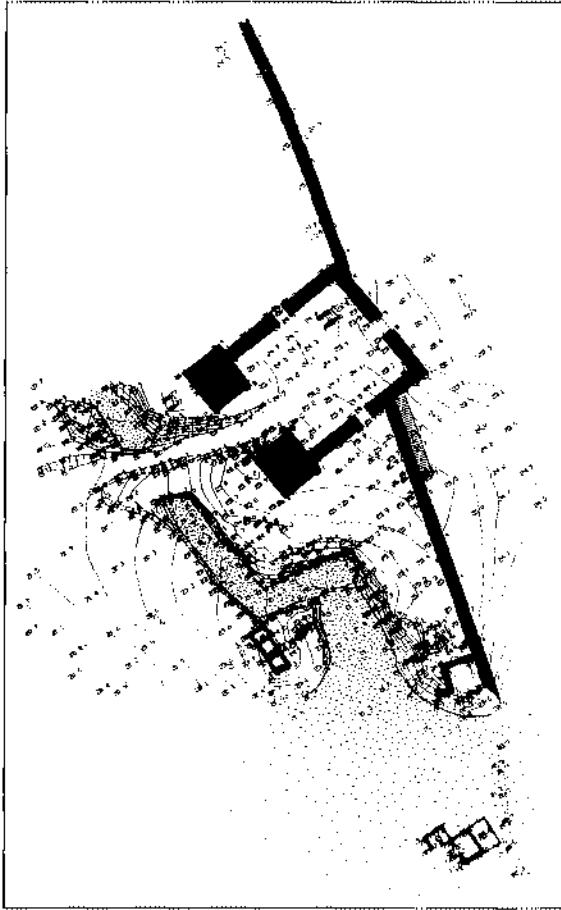

Fig. 2

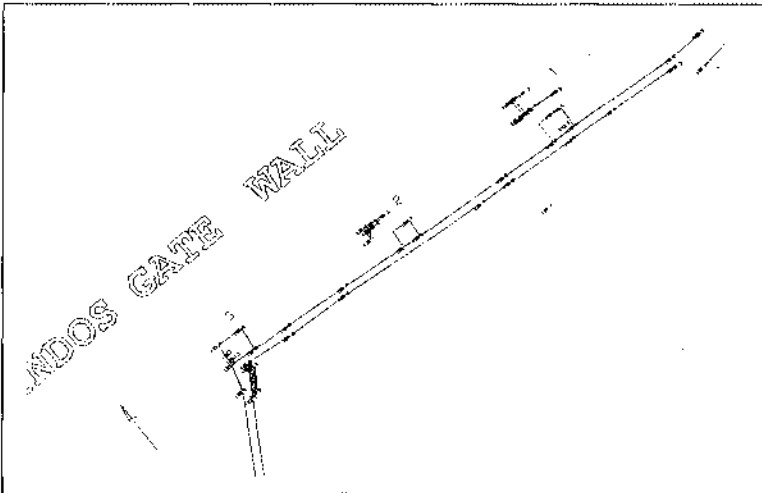

Fig. 3

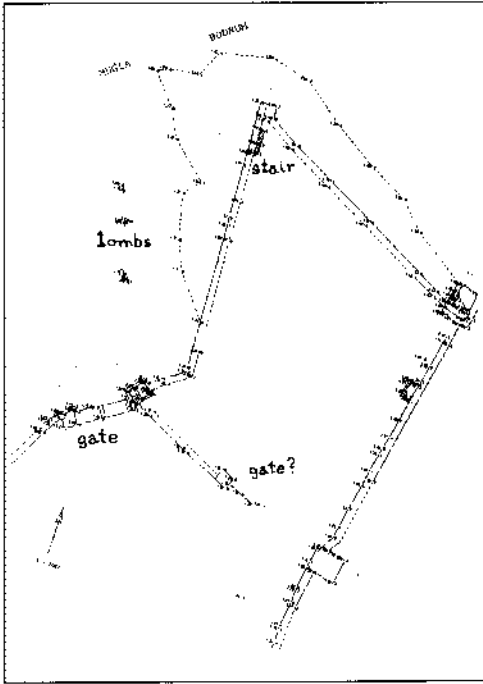

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

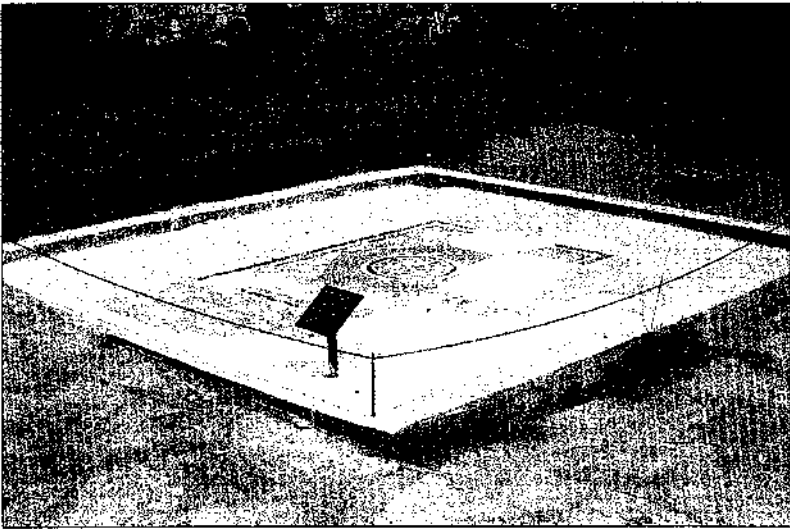

Fig. 11

Fig. 12

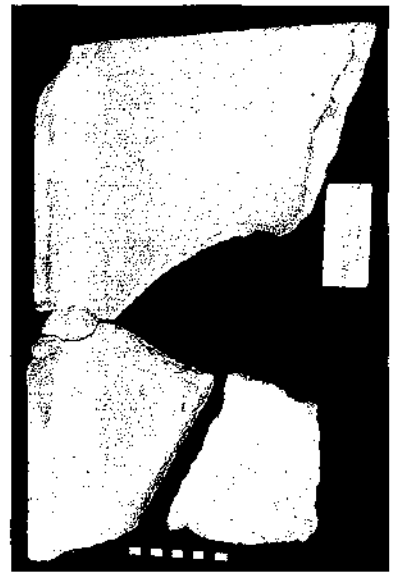

Fig. 13

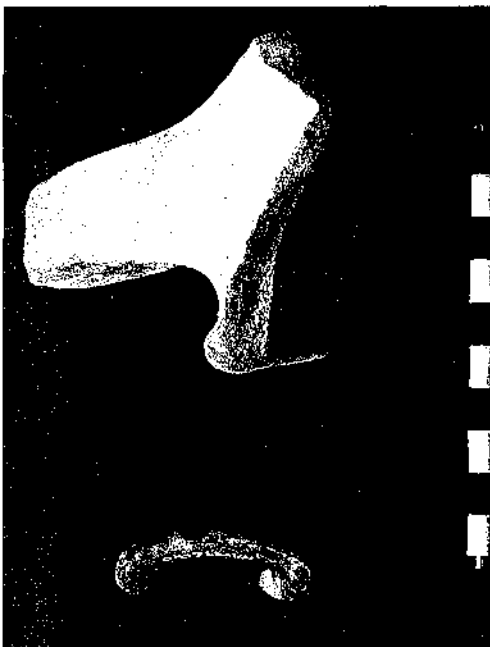

Fig. 14

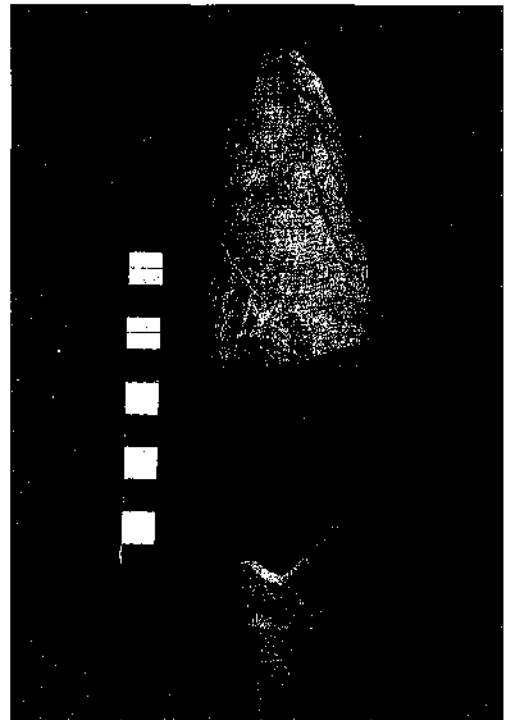

Fig. 15

TARSUS-GÖZLÜKULE 2001 YILI ENTERDİSİPLİNER ARAŞTIRMALARI

Aslı ÖZYAR*
Günhan DANIŞMAN
Cemil GÜRBÜZ
Haluk ÖZENER

Boğaziçi Üniversitesi'nin Tarih, Kimya, Jeofizik ve Jeodezi bölümleri¹ ile Ege Üniversitesi Fiziki Coğrafya Anabilim Dalı üyelerinin işbirliği ve ABD'den Bryn Mawr College, Klasik ve Yakın Doğu Arkeolojisi Bölümü'nün katkıları ile 3-30 Eylül 2001 tarihleri arasında gerçekleştirilen enterdisipliner çalışmalar İçel ili, Tarsus İlçesi, Gözlükule Höyük'ü ve çevresinde, ayrıca Adana Arkeoloji Müzesi depolarında yürütülmüştür².

İçel il sınırları içinde Kilikya Ovası'nın batısında Berdan Nehri'nin bugün batısında yer alan Tarsus-Gözlükule Höyük 1934-39 ile 1947-49 yılları arasında Hetty Goldman başkanlığında Bryn Mawr College tarafından kazılmış ve bu kazılardan çıkan sonuçlar bilindiği üzere üç cilt olarak yayınlanmıştır³.

Yaklaşık 30 m.lik tabakalarından oluşan höyük bugünkü ovadan neredeyse 20 m. kadar yükselir. Zamanında A bölgesinde açılan derin sondajda yerleşmenin Neolitik Dönemine ulaşılmış ancak yükselen zemin suyu sebebinden ana kayaya kadar inilememiştir⁴. Neolitik Dönemde başlayan bu yerleşme, Kalkolitik ve Tunç Çağı'nın tüm evrelerini geçirek hiç terk edilmeden, Demir Çağı'nda da değişen tüm koşullara uyum sağlayarak var olmayı sürdürür. En fazla birikim oluşturan, neredeyse 20 m.yi bulan lık Tunç Çağı yapı katlarıdır⁵; höyüğün üzerinde en çok çalışılmış olan dönem de gene ilk Tunç Çağı'dır⁶. Bu yerleşmenin Doğu Akdeniz bağlamının-

* Yrd. Doç. Dr. Aslı ÖZYAR, Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bebek P.K. 2, 80815 İstanbul/TÜRKİYE.

Doç. Dr. Günhan DANIŞMAN, Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bebek P.K. 2, 80815 İstanbul/TÜRKİYE.

Prof. Dr. Cemil GÜRBÜZ, Boğaziçi Üniversitesi, Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırmaları Enstitüsü, Jeofizik Bölümü, Kandilli, İstanbul/TÜRKİYE.

Dr. Haluk ÖZENER, Boğaziçi Üniversitesi, Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırmaları Enstitüsü, Jeodezi Bölümü, Kandilli, İstanbul/TÜRKİYE.

- 1 Çalışmalarımız önemli ölçüde Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Fonu 001-B 901 No.lu proje ile Araştırma Fonu CCR 104 No. lu projelerin sağladığı maddi olanaklar ile yürütülmüştür.
- 2 Araştırmalarımıza izin veren Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Bakanlık temsilcimiz Ferhan Büyükyörük'e, Tarsus ve Adana Müze Müdür-öklere ve bu müzelerdeki değerli uzman arkadaşlarımıza yaptıkları katkı ve yardımları için teşekkür ederiz.
- 3 H. Goldman, *Excavations at Tarsus-Gözlükule I-III*, Princeton: Princeton University Press (1950-1963).
- 4 H. Goldman, *Excavations at Tarsus-Gözlükule II* (1956) içinde M. J. Mellink «Neolithic and Chalcolithic Pottery» s. 65.
- 5 H. Goldman, *Excavations at Tarsus-Gözlükule II* (1956) plan 26.
- 6 Mellink, M.J., 'Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age', *Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, K. Emre, B. Hrouda, M. J. Mellink, N. Özgüç (Yay.), Ankara: TTKY 1989; Mellink, M.J., 'The Anatolian South Coast in the Early Bronze Age: The Cilician Perspective', M. Frangipane et al (Yay.) *Between the Rivers and over the Mountains, Archaeologica and Anatolica et Mesopotamica Alba Palmiense Dedicata*, Roma: 1993.

daki konumu itibari ile kuşkusuz her dönemi araştırmacılar açısından son derece önem taşımaktadır⁷.

Hititlere ait çivi yazılı belgelerden bilindiği üzere adı 2. binyılda Tarzi'si olarak geçen Tarsus-Gözlükule Höyükte Hitit Dönemine ait yazılı kaynakların bulunması dikkat çekicidir. Goldman kazıları, höyüğün A bölgesinde büyük bir anıtsal yapının güneydoğuya bakan kısmını meydana çıkarmıştır. Burada bulunan Hitit Krallık Dönemine ait bir başiş belgesi⁸ bu yerleşmede çivi yazılı tablet arşivi bulunduğuna işaret eder. Gözlükule, Hititlerin başşehri Hattuşa dışında Hitit Dönemine ait yazılı tablet bulunan sayılı yerleşmeden biridir. Gene aynı bölgede gün ışığına çıkarılmış üzeri mühür baskılı bullalar arasında Hitit Kralı Telipinu ile anlaşma imzaladığı bilinen Kizzuwatna Kralı İspuhuşu ile 3. Hattuşili'nin karısı Kraliçe Puduhepa'nın da mühür baskıları bulunuyor⁹.

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra bu yerleşmede yaşamın kesintisiz devam etmiş olduğu biliniyor ve burada yoğun miktarda bulunan Geç Miken III C malzemesi Doğu Akdeniz havzasındaki bu çalkantılı dönemin önemli ipuçlarından sayılmaktadır.

Yaklaşık 50 yılı geçen bir aradan sonra Eylül 2000'de ilk kazı ekibi üyelerinden Prof. Machteld J. Mellink ile beraber Tarsus'ta yapılan bir ön hazırlıktan sonra 2001 yılında Gözlükule ve etrafında yeniden araştırmalara başlanıldı. Bu araştırma aşamasının uzun vadeli amaçlarını 5 ana başlık altında özetleyebiliriz:

1. *İlk kazı dönemi etütlük malzemenin arşivlenmesi*: Goldman kazılarından elde edilmiş etütlük malzemenin tümü yeniden incelenerek dijital ortamda kayıt edilecek ve arşivlenecek. Ayrıca halen Adana Arkeoloji Müzesi depolarında bulunan bu malzeme bundan sonra höyüğün yakınında yeni kurulmakta olan Tarsus-Gözlükule Araştırma Merkezi bünyesinde barındırılacaktır.
2. *İlk kazı dönemi eksik kalan yayınları tamamlamak*: Goldman kazılarında elde edilen Ortaçağ malzemesinin yayına hazırlanması yarım kalmıştır. Bu yayının hazırlanması için gerekli girişimlerde bulunulmuştur. Ayrıca höyüğün batı yamacında kare plânlı bir duvar içerisinde yer alan kubbeli, tek odalı İslami Döneme ait binanın da bölümümüz mimarlık ve sanat tarihi uzmanları tarafından incelenip önümüzdeki yıllarda yayınlanması plânilanmaktadır.
3. *Kazı çalışmalarına hazırlık*: Höyük üzerinde 2001 yılından itibaren yapılan ve önümüzdeki yıllarda da sürdürülecek olan incelemeler ileride yapılması plânilanan kazı çalışmalarına zemin hazırlama niteliğindedir.
4. *Höyüğün bir bütün olarak korunması ve tanıtılması*: Höyük modern kent yerleşim sınırları içinde bulunuyor. Kısmen üzerinde ve yamaçlarında iskân edilmektedir. Ayrıca hem eski kazılardan artakalan hem de son zamanlarda içinden geçirilen bir yolun meydana getirdiği açık kesitler bulunmaktadır. Her iki konuda da uzun vadeli koruyucu çözümler getirilecektir. Bu bağlamda 2001 ilkbaharında Kültür Bakanlığı'nın höyük çevresine yaptırdığı metal örgü çit, yerleşmenin korunmasına yönelik önemli bir ilk adımdır. Ören yerini çevre sakinlerine ve ziyaretçilere tanıtan doğal ortama uygun bir levha ve tabela sistemi de geliştirilecektir.
5. *Höyüğün içinde bulunduğu doğal ortamın incelenmesi*: Höyük ile kıyı şeridi arasında bulunan ova incelenerek ören yerinin hangi dönemde nasıl bir ortamda bulunduğu araştırılacak. Höyüğün yakın ve geniş çevresi incelenerek bu yerleşimin ve varsa ona bağlı yerlerin değişik dönemlerde yayıldığı alan tesbit edilecektir. Ayrıca yerleşmenin hangi fauna ile flora çerçevesinde şekillendiği konunun uzmanları tarafından araştırılacaktır.

Bu saydığımız amaçlar doğrultusunda 2001 yılında yapılan çalışmaları 9 bölüme ayırabiliriz:

7 N. Karg, 'Tarsus and Anatolian Chronology in Retrospect.' *Olba II* /2 (1999).

8 H. Goldman, *Excavations at Tarsus-Gözlükule II* (1956) lev. 404 res. 64.

9 H. Goldman, *Excavations at Tarsus-Gözlükule II* (1956) içinde I. J. Gelb «Hittite Hieroglyphic Seals and Seal Impressions» lev. 401, res. 1. 15.

Jeodezik Ölçümler

Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırmaları Enstitüsü'ne bağlı Jeodezi Bölümü'nden projemize katılan Dr. Haluk Özener, Dr. Onur Yılmaz, Araş. Gör. Aslı Garagon ve Harita Müh. Bülent Turgut, höyük ve en yakın çevresinin yeni bir topografik haritasını çıkarmak için gerekli ölçümleri yaptılar. Ölçümler bu proje kapsamında aldığımız Pentax R 125 N Total Station ile yapıldı. Jeodezi ekibimiz çalışma alanı etrafında bulunan mevcut poligon noktalarını araştırmış ve bunlardan kullanılabilen durumda olanlardan faydalanmıştır. İlave olarak da yeni poligon noktaları tesis ederek toplam 13 noktadan oluşan kapalı bir poligon ağı oluşturulmuştur. Bu ağ 2 tam seri olarak ölçülmüştür. Belediye ve kadastrodan alınan mevcut koordinatlar kullanılarak dengeleme hesabı yapılmış ve noktaların kesin 3 boyutlu koordinatları hesaplanmıştır. Daha sonra takeometrik yöntemle detay alımına geçilmiş, eğimin değiştiği noktalarda okumalar yapılmıştır. Toplam 1550 detay noktasına gözlem yapılmıştır. Tüm detay ölçümleri NETCAD yazılımı kullanarak değerlendirilen jeodezi ekibi üyeleri 3 boyutlu nokta koordinatları elde etmiştir ve 1: 500 ölçekli halihazır topografik haritayı hazırlamışlardır.

Jeofizik Ölçümler

Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırmaları Enstitüsü'ne bağlı Jeofizik Bölümü'nden projemize katılan Prof. Cemil Gürbüz ile Yard. Doç. Dr. Hayrettin Karabulut höyük üzerinde ve çevresinde jeoradar yöntemi kullanılarak ölçümler aldılar. Manyetik ve öz direnç yöntemlerinin uygulanması bir sonraki çalışmaya bırakılmıştır. Georadar ölçümleri RAMAC GPR aleti ile alınmıştır. Aletin bir ünitesi, alıcı ve verici antenleri ve sistemin çalışması ile görüntülenmesini sağlayan bir dizüstü bilgisayardan oluşmaktadır. Kullanılan antenler 50, 100 ve 200 MHz unshielded anten ve 250 MHz shielded antenden oluşmaktadır. Georadar ölçümleri höyük üzerinde değişik yerlerde alınmıştır. J 15 ile J12 noktaları arasından alınan doğu-batı yönlü profillere bakıldığında ölçüm yüzeyinin altında yansımaları neden olabilecek oluşumların varlığı görülmektedir. 1 ile 16 no. profiller arasında kalan bölgede belirgin bir yansıtıcı vardır. Bu yansıtıcılar beklenildiği şekilde profillerin uç kısımlarında yer almaktadır. Bu da daha geçmişteki kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkartılan duvarların, bayrak direğinin bulunduğu çalışma sahasının altında da devam ettiğini göstermektedir. Yapılan ölçümlerin jeofizik ekibi üyeleri tarafından değerlendirilmesi halen devam etmektedir.

Höyükte Temizlik Çalışmaları

Gözlükule Höyük'ün tüm yüzeyi zaman içerisinde çevre halkının attığı çöplerden arındırılmıştır. Bu çalışmaya hem Tarsus Amerikan Koleji Tarih Kulübü öğrencileri hem de Tarsus Belediyesi tarafından davet edilen Kültürel Değişim Programı dahilinde Türk ve yabancı öğrenciler katkıda bulunmuşlardır. Ayrıca höyüğün batı kesimini kaplayan otlar da temizlenmiştir. Temizlik çalışmaları 4-5 işçi ile 5 gün zarfında gerçekleştirilmiştir. Höyüğün batı tepesi üzerinde bulunan ve artık kullanılmayan (son zamanlarda çevre sakinleri tarafından ancak çöplük ve tuvalet olarak kullanılmış) altıgen beton havuz, belediyenin de yardımı ile kaldırılmıştır. Temizlik çalışmaları sırasında höyük üzerinde bulunan ağaçların bir miktarının hastalıklı olduğu, bu duruma da üzerlerinde yuvalanmış çam keşme böceklerinin yol açtığı görülmüştür. Bu durum Tarsus Orman Bölge Müdürlüğü'ne bir yazı ile bildirilmiştir. Tarsus Müze Müdürlüğü'nün de katkıları ile bu yıldan itibaren höyük üzerinde bulunan ağaçların düzenli ilaçlama ve bakımı Orman Bölge Müdürlüğü tarafından yapılmaya başlanmıştır.

Höyüğün Batı Kısımında Gerçekleştirilen Yüzey Araştırması

Goldman kazıları esnasındaki açmalar höyüğün doğu tepesinin üzerinde, güneydoğu yamacında ve orta bölgesinde yer almıştır. Bu durum göz önünde bulundurularak höyüğün batı bölgesinde bir yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Yüzey araştırması batı tepesinin üzerini ve yamaçlarını, güneybatıda höyüğün bir alt terasını oluşturan düzlüğü, ayrıca Kültür Bakanlığı'nın yaptırdığı çitin ayaklarını oturtmak için kazı-

lip yerinde bırakılmış toprak kümelerini kapsamıştır. Bu bölgeler toplam 19 kısma ayrılıp buluntular bu kısımlara göre numaralandırılmıştır. Höyüğün batı tepesindeki yüzey araştırması bir altıgen şema üzerinden yürütülmüştür. Toplanan malzemenin hepsi etütlük niteliktedir. Bulunan kırık keramik parçaların büyük çoğunluğu Roma Dönemine ve sonrasına aittir. Nadiren Demir Çağı ve öncesine ait parçalar mevcuttur. Yüzey araştırmasından toplanan 36 torba malzeme Tarsus Müzesi'nin olumlu raporu ve izni ile gerekli çizim ve tanımlama çalışmalarının tamamlanabilmesi için Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Laboratuvarları'na getirilebilmiştir. Çalışmalarımız halen devam etmektedir. İlk belirlemelere göre hazırlanan ve toplanan malzemenin miktar olarak bölgeye dağılımını belirleyen şemada beklenildiği gibi yamaçlarda, özellikle de daha dik olan güney kısımda ele geçirilen buluntuların yoğunluğu göze çarpmaktadır.

Höyük ile Kıyı Şeridi Arasında Yapılan Jeomorfolojik Sondajlar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fiziki Coğrafya Anabilim Dalı'ndan projemize katılan Doç. Dr. Ertuğ Öner, Araş. Gör. Levent Uncu ve Araş. Gör. Boycan Hocaoğlu höyük civarında geçmişten bugüne doğal ortamda meydana gelen jeomorfolojik değişimleri belirlemek için höyüğe güneye, yani deniz kıyısına doğru bir eksen üzerinde Cobra kompresörlü sondaj makinesi ile toplam 10 adet alüvyon sondajı gerçekleştirmişlerdir. Sondaj noktaları jeomorfologlarımızın hazırladığı haritada kırmızı nokta ve yazı ile işaretlidir. Bu sondajlarda ulaşılan derinlikler 5 ile 20 m. arasında değişmektedir.

Bunun yanında aynı bölgede Devlet Su İşleri tarafından araştırma amaçlı ve kullanıma suyu teminine yönelik yapılan derin sondajlar da bulunmaktadır. Bu noktalar da haritada mavi nokta ve yazı ile işaretlidir. Bu DSI verilerine de ekip tarafından ulaşılmış ve tüm sondajlar birlikte değerlendirilmiştir. Sn. Doç. Dr. Ertuğ Öner ve meslektaşlarının bu veriler doğrultusunda vardıkları sonuçlar ve değerlendirmeler 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı bildirileri kapsamında yayınlanacaktır. Gene bu sondajlardan çıkan bir sonuç da höyüğün güneyinde, 70 m. uzaklıkta 4-6 m. derinlikte ve 150 m. uzaklıkta ise 5-6 m. derinlikte seramik ve kemik parçalarının bulunduğu kültür katmanlarının varlığıdır. Bu bulgular höyüğe tanınan yerleşimin dışında bazı dönemlerde çevresine yayılan bir altşehir olasılığına işaret ediyor. Bu bilgiler ileride yapılması planlanan kazı çalışmaları için yönlendirici niteliktedir.

Adana Arkeoloji Müzesi'nin Depolarında Bulunan Etütlük Malzemenin Yeniden Gözden Geçirilmesi

Hetty Goldman başkanlığında 1934-49 yılları arasında yapılan kazılarda bulunmuş etütlük eserler Adana Arkeoloji Müzesi'ne bağlı 'eski depo' diye adlandırılan ayrı bir mekânda muhafaza ediliyor. Ekip üyelerimizden Elif Unlü ve Sarah Lepinski bu depolarda bulunan malzemeyi yeniden incelemeye başlamışlardır. Bu buluntuların 2002 yılı içerisinde ilk ünitesi tamamlanacaktır. Tarsus-Gözlüküle Araştırma Merkezi'ne taşınması göz önünde bulundurularak depo içerisindeki yerleşiminin krokisi çıkarılmıştır.

Bu işlemin dışında toplam 42 kutu malzeme temizlenip tekrar incelenmiştir. Temizlenen malzemenin bir adet ön yüzünün, bir adet de kazı numaralarının bulunduğu arka yüzünün dijital fotoğrafı çekilmiştir. Daha sonra fotoğraflar yeni oluşturulan görsel veri tabanına kaydedilmiştir. Temizlenen malzeme yeni bez torbalara konup, temizlenmiş kutulara geri yerleştirilmiştir. Kısım bu depolarda bulunan Miken malzemesi de bu kapsamda yeniden kaydedilmiştir. Ekip üyelerimizden Miken seramiği uzmanı Dr. Penelope Mountjoy bu buluntuları yeniden inceleyip çizimlerine başlamıştır. Batı Anadolu'da artan Anadolu/Miken bağlantıları ile ilgili bulgular ve çalışmalar çerçevesinde Doğu Akdeniz'e uzanan Miken etkilerinin bugünkü veriler açısından yeniden ele alınması daha da önem kazanmıştır¹⁰. Dr. Mountjoy bu yıl da çalışmalarını sürdürecektir.

10 Son olarak bkz. P. Mountjoy, 'The East Aegean-West Anatolian Interface in the Late Bronze Age: Mycenaean and the Kingdom of Arhiyawa', *Anatolian Studies* 48 (1998) s. 33 f., ve W.-D. Niemeier, 'The Mycenaean in Western Anatolia', *Mediterranean Peoples in Transition, in Honor of Trude Dothan*, S. Gitin, A. Mazar, E. Stern (Yay.), Jerusalem: 1998, 27 f.

Aynı zamanda Adana Müzesi'nin kendi binasındaki deposunda da tespit edilen 9 kutu Tarsus-Gözlükule Goldman kazılarında ait etütlük malzeme temizlenerek yeniden incelenmiş ve dijital arşive kaydedilerek belgelenmiştir. Ayrıca gene Adana Müzesi'ne kayıtlı Tarsus-Gözlükule'de bulunmuş mühür ve baskılarının listesi çıkarılmıştır.

Adana Arkeoloji Müzesi'nin Depolarında Bulunan Etütlük Maden Eserlerden Mikro Örneklerin Alınması

Tarsus-Gözlükule'de yeniden başlatılan çalışmalar, Boğaziçi Üniversitesi Arkeometri Merkezi'nin 80'li yıllarda Prof. Aslıhan Yener ve Prof. Hadi Özbal başkanlığında yürüttüğü "Bolkar Dağ Prehistorik Gümüş Madenleri ve Madenci Köylerini Tespit Etme ve İnceleme" araştırmalarının devamını da sağlayacaktır. Gözlükule Höyük, Gülek Boğaziçi'nden ovaya inildiğinde ulaşılan ilk büyük merkezdir. Bu yerleşmenin ekonomik yapısında maden ticareti ve üretiminin nasıl bir rol oynadığı bizi yönlendirecek önemli sorulardan biridir. Bu bağlamda Adana Müzesi depolarında bulunan etütlük nitelikli 85 adet madeni eserden arkeometri uzmanımız Prof. Hadi Özbal mikro örnekler almıştır. Adana Müzesi'nden alınan olumlu rapor ve izin yazısı eşliğinde Boğaziçi Üniversitesi Kimya Laboratuvarları'na götürülen örneklerin üzerinde Prof. Hadi Özbal eşliğinde Emre Kuruçayırılı çalışmıştır. Bu çalışmaların sonuçları gene 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı bildirimleri kapsamında yayımlanacaktır.

Tarsus-Gözlükule Araştırma Merkezi

Höyüğün hemen kuzeydoğusunda Tarsus Saint Paul Kilisesi yanında yer alan eski çirçir fabrikası Kültür Bakanlığı tarafından 2001 yılında kamulaştırılmıştır. 14 Ocak 2002'de Kültür Bakanlığı ile üniversitemiz arasında imzalanan protokol çerçevesinde, fabrikanın Abdi İpekçi Caddesi'ne bakan, yaklaşık 1000 m² lik kullanım alanı sağlayan altı hangar, 25 yıllığına Boğaziçi Üniversitesi'ne, bu mekânda bir araştırma merkezi kurmak üzere, tahsis edilmiştir. Bu merkezin batıda bulunan birinci hangarının restorasyonu için hazırlıklar, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü üyelerimizden Mimar ve Teknoloji Tarihçisi Doç. Dr. Günhan Danışman denetiminde sürdürülmektedir. 2002 Eylül ayından önce bitirilmesi öngörülen bu mekâna, Adana Müzesine bağlı eski depoda bulunan malzeme nakledilecektir.

Kazı Evi

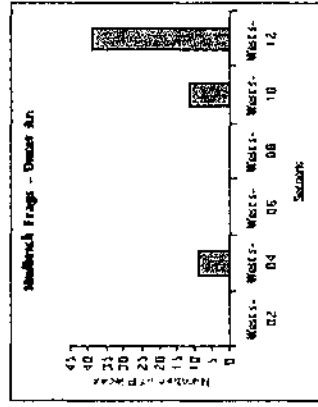
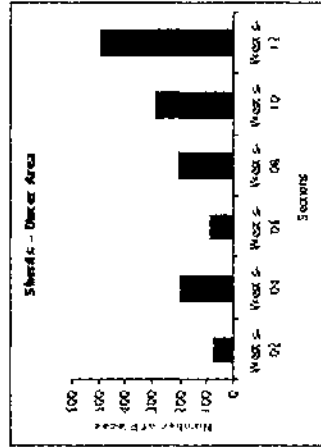
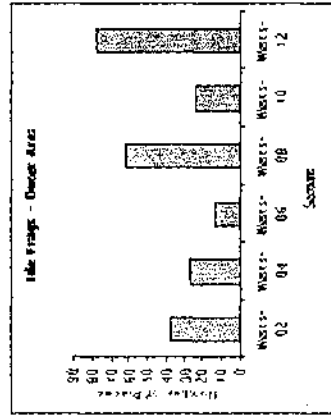
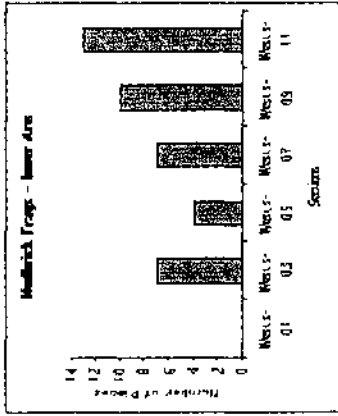
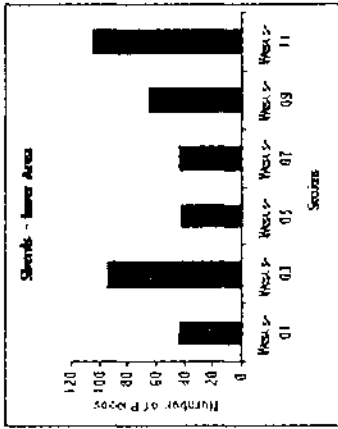
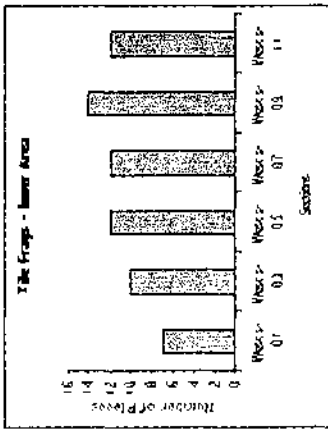
Höyüğün hemen kuzeyinde bulunan, 20. yüzyıl başlarına ait avlulu ahşap bir Tarsus yapısı olan kazı evimiz şimdilik geçici olarak onarıлып kullanılmıştır.

İleriki yıllarda Tarsus'un eski merkezinde yer alan bu yörenin tipik Osmanlı mimarisinin öğelerini taşıyan evin aslına uygun olarak restorasyonu, Doç. Dr. Günhan Danışman tarafından ele alınacaktır.

Çalışmalarımıza katılan tüm arkadaşlara ve destekleyen tüm kişi ve kuruluşlara içten teşekkür ederiz¹¹.

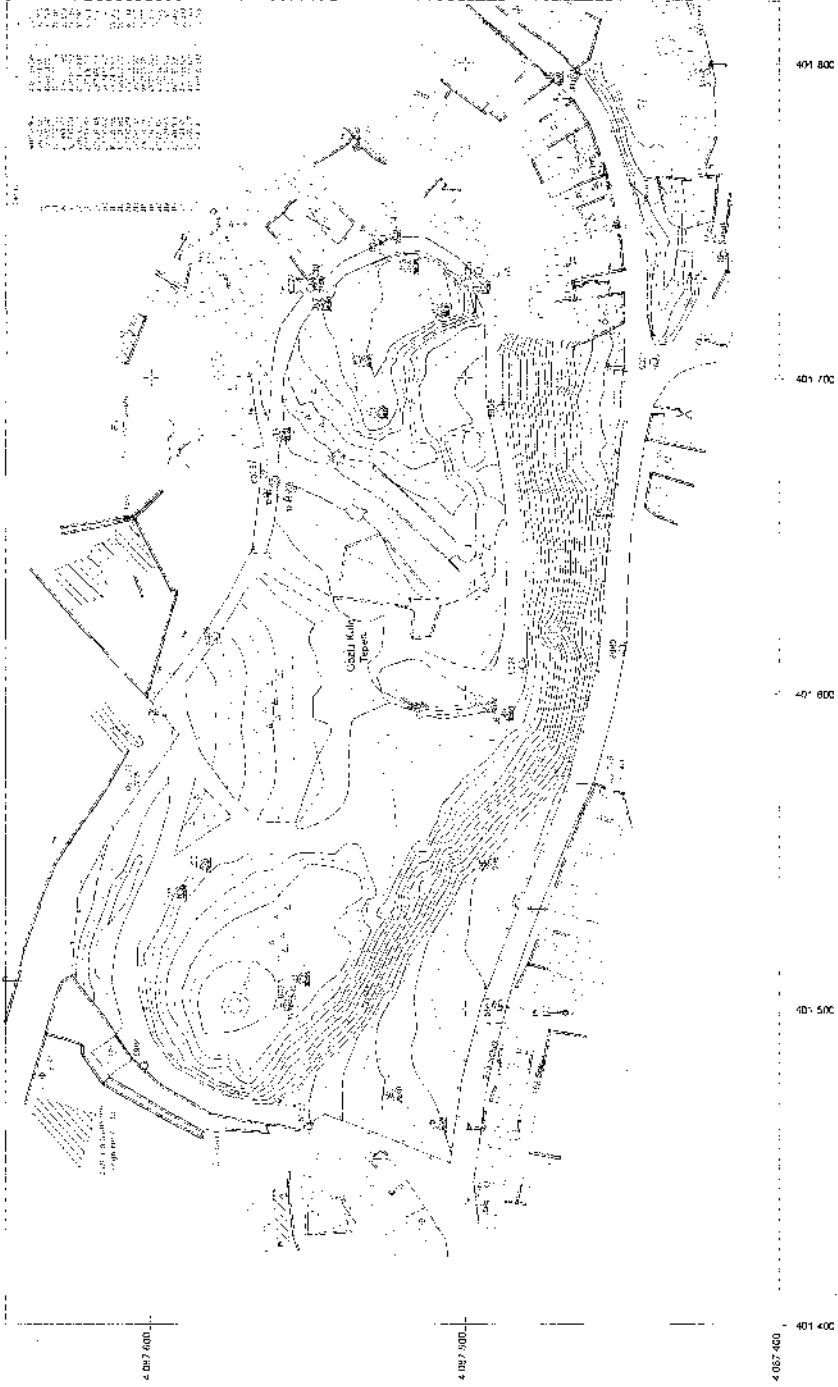
11 Başta Tarsus Amerikan Koleji (IAC) çalışanları, mezunları ve öğrencileri olmak üzere, Tarsus Belediyesi ile SEV Sağlık Eğitim Vakfı'na özellikle teşekkür ederiz.

Surface Survey Results

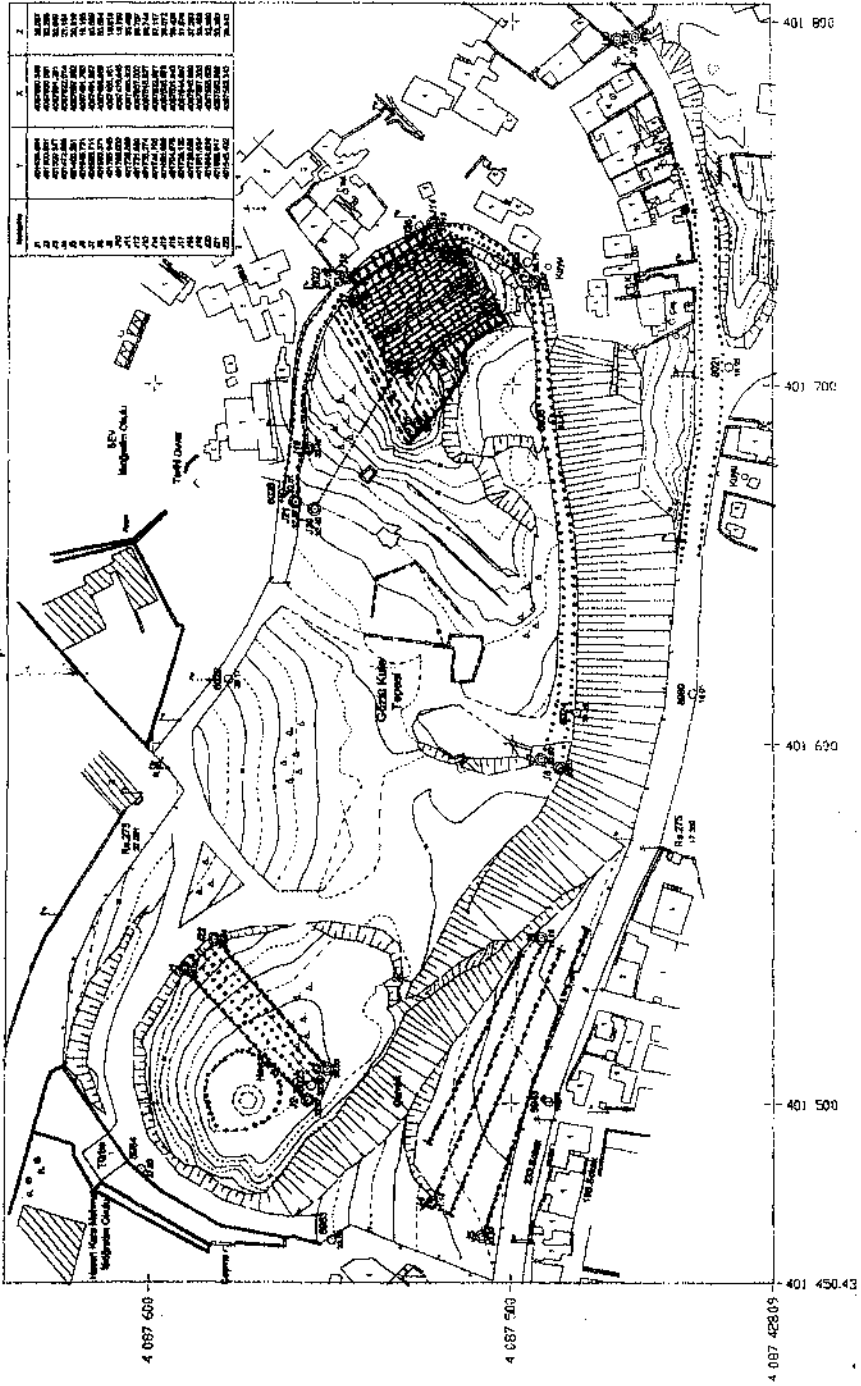
Grifik: Tarsus-Gözlükule Höyük, batı tepesinde 2001 yılında yapılan yüzey araştırmasında bulunan malzemenin dağılımını gösteren grafik

TARSUS PROJECT
phase 1

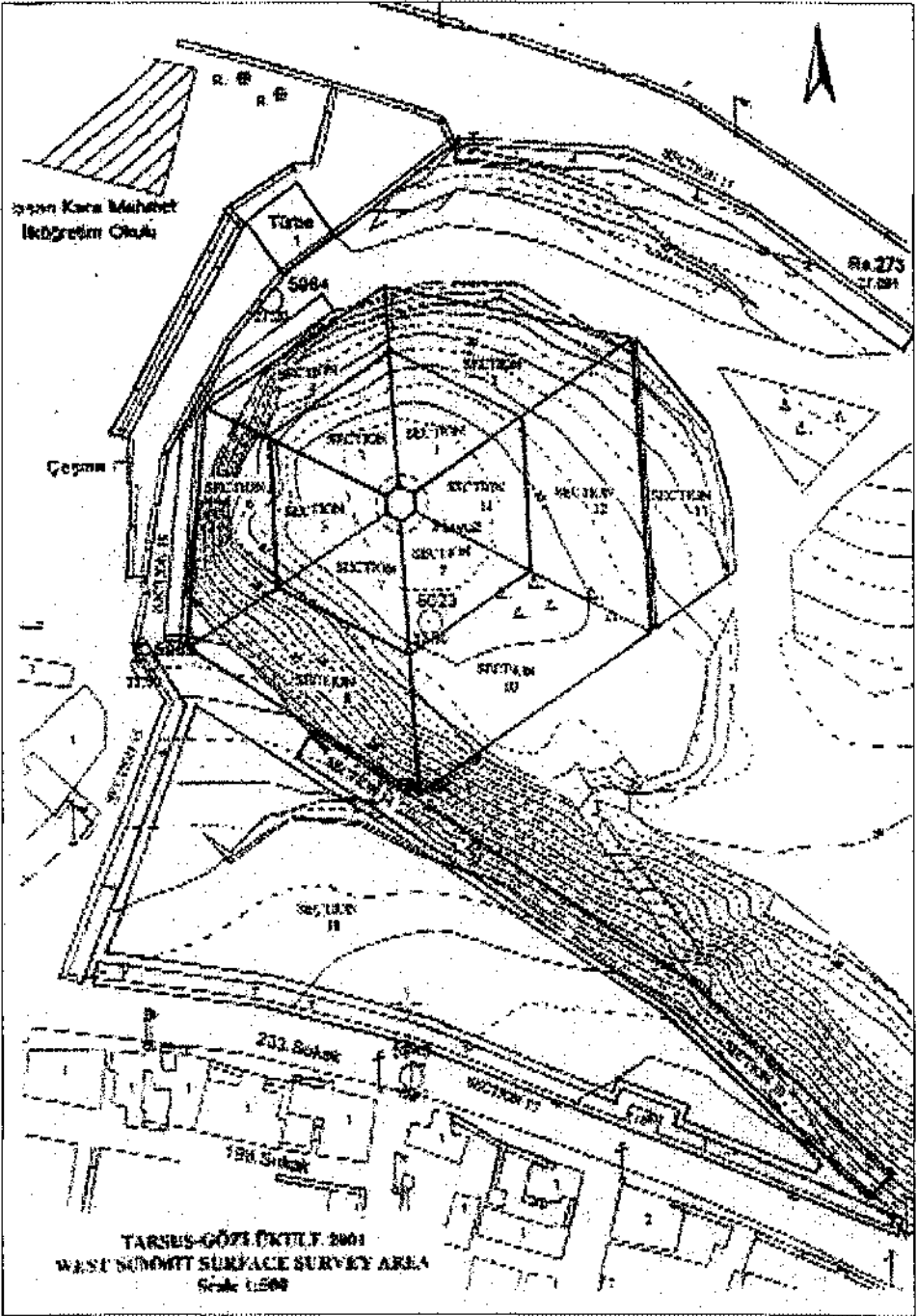

Harita 1: Boğaziçi Üniversitesi 2001 çalışmaları sonucunda hazırlanan Tarsus-Gözlükule Höyük'ün yeni topografik haritası

TARSUS PROJECT
phase 1

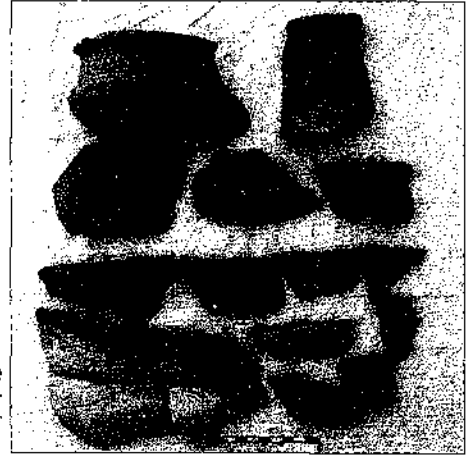
Harita 2: Tarsus-Gözlükuile Höyük'te 2001 yılında yapılan jeofizik ölçümlerinin yapıldığı bölgeleri gösteren harita

Harita 3: Tarsus-Gözlükule Höyük batı tepesinde 2001 yılında yüzey araştırması yapılan bölge

Resim 1: Tarsus-Gözlükule Höyük batı tepesinde 2001 yılında yapılan yüzey araştırmasında bulunan efüdlük malzemeden örnekler

Resim 2: Adana Müzesi eski depoda bulunan ve yeniden elden geçirilen Tarsus-Gözlükule Goldman efüdlük malzemeden örnekler

Resim 3: Adana Müzesi eski depoda bulunan ve yeniden elden geçirilen Tarsus-Gözlükule Goldman efüdlük malzemeden örnekler

KIRAN GÖLÜ KUTSAL ALANI

Turgut SANER*
Zeynep KUBAN

Karya bölgesinin güneybatı uzantısında yer alan Kiran Gölü kutsal alanındaki arkeolojik ve mimarî tespit çalışmalarının beşincisi, daha önce de olduğu gibi hem kutsal alanda sürdürülmüş, hem de yakın çevre verilerini derlemeyi esas almıştır¹. Bu açıdan yeni bağlantılar elde edilmiş, kutsal alanın hitap ettiği çevre yerleşmeleriyle ilgili bazı kapsayıcı görüşlere ulaşılmıştır.

Bilindiği gibi Kiran Gölü kutsal alanı hekatompedos, sunak ve tiyatro ile işlevleri henüz belirsiz üç çevre yapısından oluşmaktadır. Daha önce çeşitli ölçeklerde plânları hazırlanan tapınak, sunak ve tiyatronun eksik olan kesitleri, 2001 çalışmasında alet yardımıyla alınmıştır. Yapıların topografik konumları belgelenmiş, birbirleriyle ve özellikle gölle ilişkilerine açıklık getirilmiştir. Gölün ortalama derinliği yaklaşık 2 m. olarak belirlenmiştir. Kuzey-güney ekseninde alınan kesitin gösterdiği gibi tapınağın inşa edilmesi için alandaki en yüksek nokta seçilmiş, kayalık zemin kısmen düzlenerek yapının egemen bir konum kazanması sağlanmıştır (Çizim: 1). Ayrıca kutsal alan yapılarından hekatompedos ile yapı 1'in batı cephelerinin çizimleri için ölçüler alınmış, Hıdırlık liman yapısının da doğu-batı ekseninden geçen kesiti hazırlanmıştır.

Çevre araştırmaları Kiran Gölü kutsal alanının bölgesel önemini açık biçimde göstermiştir (Harita). Önceki yıllarda çalışılan Hıdırlık Limanı'nın² doğusu, önce kıyı bölgesini kapsayacak biçimde ele alınmıştır. İlk olarak "Buğday İneceği" adıyla anılan küçük bir yerleşme ile karşılaşılmıştır. Yerleşme büyük bir kaya kütesini doğu ve batıdan saran mekânlardan oluşmaktadır. Doğudaki kısım kalın duvarlarla çevrili küçük bir birim niteliğindedir; batıdaki kısımda benzerlerine bölgede sıklıkla rastlanan, zeytin preslemede kullanılan kanallı bir taban taşı bulunmuştur. Burası, yarımadanın çeşitli noktalarında görülen küçük tarımsal yerleşme örneklerinden biridir.

Aynı yerin doğusunda "Koçar Limanı" yerel adıyla bilinen bir yerleşme daha saptanmıştır. Denizden yaklaşıldığında nitelikli duvar örgüsüyle dikkati çeken yapının (Resim: 1) ayrıntılı biçimde ele alınan yan yana dört küçük odadan oluşan anıtsal bir mezar olduğu anlaşılmıştır (Çizim: 2). Kısmi bir bitki temizliğinin ardından mezar odalarından doğuda bulunan ikisi ulaşılabılır hale getirilerek ölçülmüştür. Bazı kapak taşları, mezarları ayıran levhaların üzerindeki yerlerini kısmen korumaktadır. Birimlerin genişliği yaklaşık 75-80 cm., toplam cephe genişliği ise 6,10 m.dir. Bosajlı duvar örgüsüyle bölgenin başka örneklerinden de tanıdığımız bu tür mezar yapılarında yalnızca ana

* Yrd. Doç. Dr. Zeynep KUBAN, İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı 80191 Taksim-İstanbul/TÜRKİYE. Doç. Dr. Turgut SANER, İTÜ Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı 80191 Taksim-İstanbul/TÜRKİYE.

¹ Varrış ve atandan ayrılış da dâhil olmak üzere 25.8.-1.9.2001 tarihleri arasında gerçekleştirilen çalışmaya Bergama Müzesi'nden Sadık Doğan, Bakanlık temsilcisi olarak katılmıştır. Çalışma izni için T.C. Kültür Bakanlığı'na, çalışmanın seyri içinde gösterdiği yakın ilgi için de Sn. Doğan'a teşekkür ederiz.

² Kuban, Z.-T. Saner, Kiran Gölü 1999, 18. AST, C. I. Ankara 2001, s. 163-168.

cephe özenli bir duvar örgüsüyle oluşturulmakta, köşeler birer köşe şeridi ile vurgulanmaktadır. Diğer kenarların kısmen arazinin eğimi içine saklanmasıyla, dört eşit cephele serbest duran bir anıt için gerekecek zaman ve emekten tasarruf edilmiş olmaktadır. Burada da deniz yönünden görülen cepheye (kuzey) aynı özen gösterilmiştir. İyi korunmuş bir örnek olan Koçar Limanı yapısında, ilk kez cephe hattının ve mezar odalarının konumunu birlikte saptama olanağı bulunmuştur.

Yine Koçar Limanı'ndaki mezar yapısıyla ilişki içinde, bunun yaklaşık 70 m. batısında bir kalıntı grubu daha bulunmaktadır. Denize doğru çıkıntı yapan kayalığın doğu kısmında, bu yapıların inşaatında kullanılan taşların kesildiğini gösteren yüzeyler bulunmaktadır. Yine bir pres taban taşı, *in situ* bir duvar kalıntısı ve blokları tümüyle çevreye dağılmış bir mezar tespit edilmiştir.

Koçar Limanı güneye doğru küçük bir düzlük niteliğinde uzanmakta, arazi daha sonra yer yer sel yataklarıyla kesilen sarp yamaçlar halinde yükselmektedir. Düzlüğün ortalarında küçük bir kilisenin kalıntısı yer almaktadır. Yapı haç biçimlidir ve mekân ilişkileri anlaşılacak oranda iyi korunmuştur. Kilisenin apsis bölümü ana mekândan ayrılarak ağıl olarak kullanılmıştır. Kilisenin güney duvarının hemen dışında tespit edilen bir impost sütun başlığı (Resim: 2), yivleri fazla derin olmayan lon düzeni volütleri ile bunun üzerinde yer alan yüksek bir tabladan oluşmaktadır. Malzemesi yerel kireçtaşıdır. Sütun başlığı Kıran Gölü çalışmalarında bugüne kadar saptanan az sayıdaki bezemeli mimarî öge örneği olarak önemlidir. Ayrıca kilise kalıntısı da bölgenin Antik Çağ'a oranla daha az bilinen Ortaçağ mimarlığına ilişkin bilgi taşıması açısından ilgi çekicidir.

2001 çalışmasının en verimli yüzey taramalarından birini, Koçar Limanı ile Kıran Gölü arasındaki kesimde yapılan tespitler oluşturmuştur. Buna göre büyüklükleri farklı toplam dört yerleşme kaydedilmiştir (Kalıntı 1, 2, 3 ve Kumalanı). Bunlardan Kalıntı 2'de ve Kumalanı'nda kısmî ölçümler yapılmıştır. Eksiklerin ise 2002 çalışmasının programına aktarılması gerekmiştir.

"Kalıntı 1"

İlk kalıntı Koçar Limanı'nın güneyinde bulunan küçük yapıya aittir. Yamaç üzerinde büyük fakat iyi işlenmemiş taşlardan oluşan duvar örgüsüne sahip mekânlar gözlenmiştir. Yapının içinde veya çevresinde, diğer örneklerde olduğu gibi bir mezar yapısı ve/veya pres taban taşı yer almamaktadır. İşleviyle ilgili herhangi bir veri gözlenmemiştir.

"Kalıntı 2"

Yerleşme olarak nitelenebilecek yaygınlıkta bir kalıntı alanı yine Koçar Limanı'nın güneye doğru yaklaşık yarım saatlik bir yürüyüşle ulaşılabilen bir yamaç üzerinde bulunmaktadır. Burada bir mekân grubu, pres taban taşı ve bunların yakınında nitelikli mimariye sahip büyük bir mezar yapısı ile mezar steli kaideleri tespit edilmiştir. Yapı yaklaşık 9 m.lik bir cephe hattına sahiptir (Resim: 3). Temel üzerinde üç sıra düzgün dikdörtgen kesme taşlı bir örgü ile inşa edilmiştir. Toplam yükseklik 1.38 m.dir. Duvar doğuda geniş bir açı yaparak dönmekte ve yamaç içinde kaybolmaktadır. Bu anıtsal mezar da yukarıda anlatılan Koçar Limanı örneğinde olduğu gibi, yalnız ön cephe vurgusu esas alınarak inşa edilmiştir. Başka bir ifadeyle, buradaki mimarî uzaktan kolayca algılanabilecek bir ön cepheden ibarettir. Duvarın desteklediği platformda bölgede çok yaygın olan kademeli mezar steli kaideleri (üç adet) özgün durumlarına yakın bir şekilde durmaktadır.

Anıtsal mezarın kuzeybatısında konut olarak nitelenebilecek bir mekân topluluğu ile bir de sarnıç bulunmaktadır. Teşhis edilebilen iki mekândan batıdakinde yine bir pres taban taşı yer almaktadır. Mekânların özgün durumları anlaşıldığı kadarıyla Ortaçağ'da değiştirilmiş, kapı söveleri ve lentosu yerinden oynatılmış, mekân düzenleri harçlı ve sıvalı bir inşaatla elden geçirilmiştir. Kalıntı 2'de konut, tarımsal üretim ve me-

zar işlevlerinden oluşan ve çevre için artık tipik sayılması gereken üçlü mimarî düzeni göstermektedir.

"Kalıntı 3"

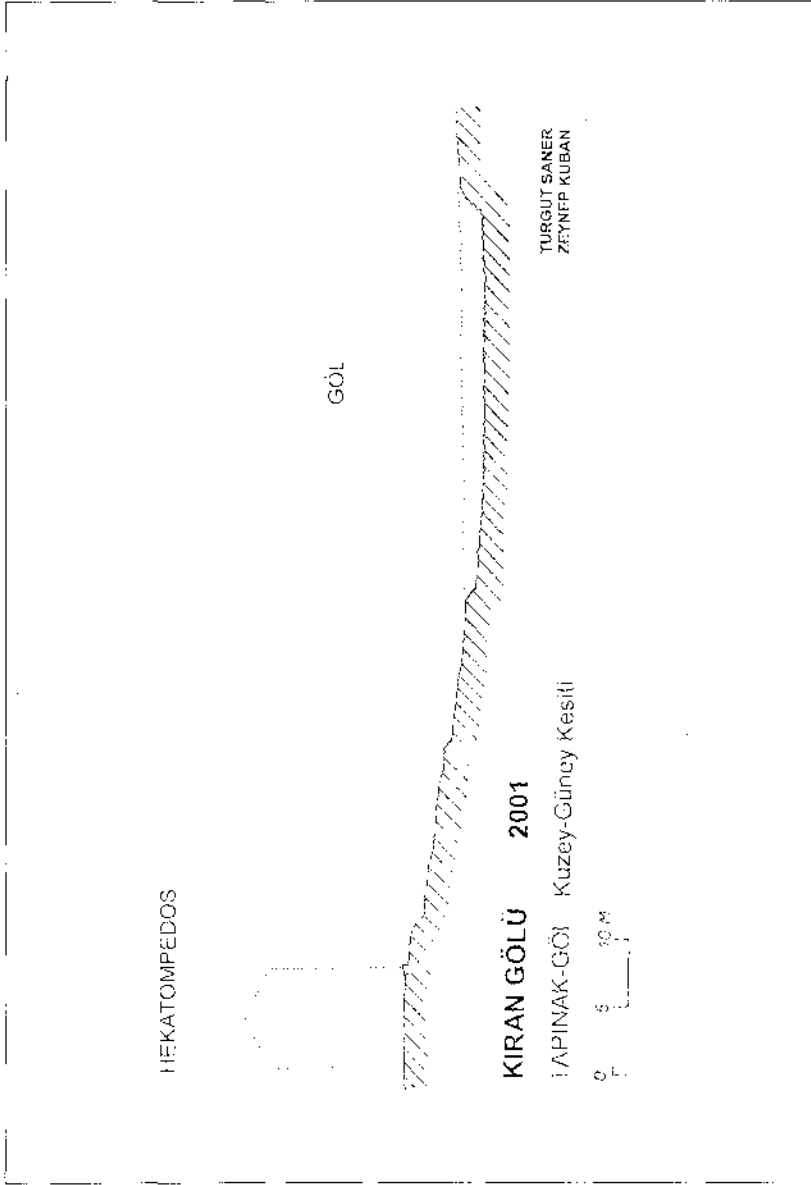
Yukarıda aktarılan yerin güneyinde, yaklaşık aynı yaygınlıkta yeni bir yerleşme daha saptanmıştır. Bu yerleşme, ziyareti hedeflenen Kumalanı mevkiine ulaşma sırasında görüldüğü ve izlenen yolun bulunduğu vadinin karşı tarafında kaldığı için ancak fotoğraflık belgelemeyle yetinilmiştir. İzlenebildiği kadarıyla *in situ* duvar kalıntıları ve stelli/kaideli mezar yapıları bu yerleşmenin de karakteristiğini oluşturmaktadır. Ayrıntılı inceleme ve ölçümler 2002 çalışması için hedeflenmiştir. Kalıntı 3'ün gözlemlendiği noktadan bir miktar daha güneye çıkıldığında, yüzeyleri düzlenmiş yerli kayaların belirlediği bir yol parçası ile karşılaşmıştır. Bu alan Koçar Limanı (kuzey) ile Kumalanı (güney) arasındaki antik bağlantıyı belgelemektedir. Olasılıkla bu parçada geçit vermeyen bir kayalık bulunmaktaydı ve kayalığın düzlenerek giderilmesiyle bağlantının bütünlüğü sağlanmaktaydı.

Kumalanı

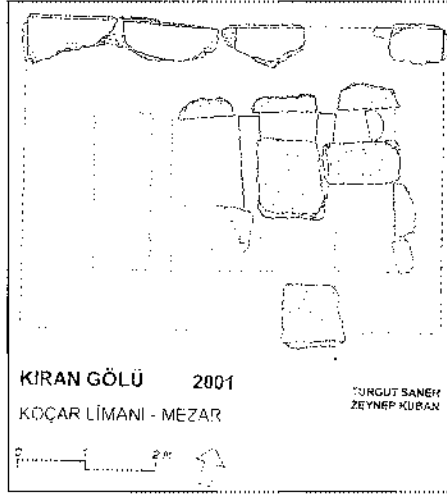
2001 çalışmasında varlığı saptanan en önemli ve yaygın yerleşme ile Kiran Gölü kutsal alanının kuzeydoğusunda kalan Kumalanı'nda karşılaşmıştır. Burası Asar Dağı yerleşmesinden sonra Kiran Gölü araştırmaları çerçevesindeki en geniş yerleşim alanıdır. Kumalanı, dağlık yarımadadaki benzeri ara düzlüklerin en büyüklerinden biridir ve buradaki küçük yapıların da gösterdiği gibi tarımsal amaçlar için yakın zamanlara kadar kullanılmıştır. Düzlüğün batı kenarında uzanan antik yerleşmede çok sayıda *in situ* duvar kalıntısı gözlemlenmiştir. Duvarlar genellikle çokgen veya dikdörtgene yakın çokgen örgüyle inşa edilmiştir. Setler halinde kurulan yerleşmede inşaat niteliği oldukça yüksek, özenli bir mezar yapısı saptanmıştır. Söz konusu anısal mezar yine bosajlı ön cephe duvarına sahip, üzerinde basamaklı stel kaideleri bulunan örneklerdendir. Yakın çevrede bir grup stel daha tespit edilmiştir. Kumalanı kalıntıları arasında da zeytin veya üzüm ezme düzenine ilişkin öğeler görülmektedir. Sonuçta Kumalanı yine "konut/tarımsal üretim/mezar" üçlüsünü barındıran, ancak yaygınlık açısından diğerlerinden çok daha büyük ve üzerinde 2002 araştırması kapsamında ayrıntılı olarak durmayı gerektiren bir yerleşim örneğidir. Kumalanı düzlüğünü çevreleyen diğer yamaçlarda da duvar kalıntıları tespit edilmiş, ancak bunların yakından ele alınması da 2002 çalışması için öngörülmüştür.

2001 yılında Asar Dağı'ndaki büyük ve iyi korunmuş tâhkimat ile buradaki yerleşme kalıntıları da tekrar incelenmiştir. Tâhkimatın içinde yer alan özel bir yapının (tapınak ?) blokları, Kiran Gölü'nde tapınağa ait olması gereken çok sayıda blokla aynı yüzey işçiliğine sahiptir. Buna göre taş yüzeylerine, birbirine paralel kısa çizgilerle dekoratif bir ifade kazandırılmıştır (Resim: 4). Böyle bir ayrıntı ortaklığının ötesinde, Kiran Gölü'nün Asar Dağı'ndan, doğru güzergâh izlendiğinde sadece yaklaşık 15 dakikalık yürüyüş mesafesinde bulunduğu da saptanmıştır. İzlenen bağlantının büyük oranda antik hata karşılık geldiğini, yer yer eşlik eden stel kaideleri göstermiştir. Bu gözlemler, Kiran Gölü kutsal alanının, henüz içeriği bilinmeyen Asar Dağı'nın egemenlik sınırları içinde bir merkez olduğu izlenimini güçlendirmiştir.

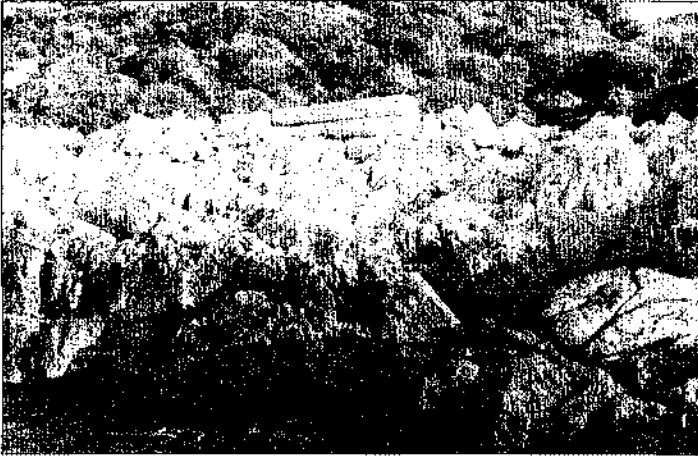
Özetle 2001 Kiran Gölü yüzey araştırması, hem kutsal alanın mimarisindeki yeni belgelenmeler, hem de bilinmeyen yakın çevre ilişkilerinin aydınlanması yönünden oldukça verimli geçmiştir. Yukarıda da yer geldiğinde söz edildiği gibi, konut/tarımsal üretim/mezar işlevleri bölgenin yerleşme dokusunu belirleyen temel bir mimarî şema olarak netleşmiştir. Bu yerleşmelerde dinsel işlevli belirgin bir mimarî düzenlemeye (tapınak) şimdiye kadar rastlanmamıştır. Dolayısıyla Kiran Gölü kutsal alanının yakın çevreye yönelik ana ibadet merkezi olduğu kesinlik kazanmaktadır. Daha çok münferit tarımsal yapı gruplarıyla temsil edilen yerleşmelerin yanında, Kumalanı kalıntılarının bulunmasıyla da bölgenin köy karakterli bir yerleşmesi öğrenilmiş olmaktadır.

Çizim 1: Kiran Gölü kutsal alanı, tapınak ile gölden kuzey-güney doğrultusunda geçen kesit

Çizim 2: Koçar Limanı, anıtsal mezar

Resim 1: Koçar Limanı, anıtsal mezar, denizden görünüş

Resim 2: Koçar Limanı, kilise, sütun başlığı

Resim 3: Kalıntı 2, anıtsal mezar, ön cephe (kuzey)

Resim 4: Asar Dağı, yüzeyi kısa çizgilerle bezenmiş blok

FORSCHUNGEN IN LORYMA 2001

Winfried HELD*

Die fünfte Kampagne des Surveys in Loryma auf der karischen Chersones dauerte vom 27. August bis 29. September 2001. Der türkischen Antikenbehörde möchte ich für die erneute Genehmigung dieser Arbeiten danken. Für die erfolgreiche Zusammenarbeit sind wir der Direktorin des Museums von Marmaris, Frau Çiğdem Morçöl, besonders zu Dank verpflichtet. Die Kampagne wurde durch die Gewährung einer Sachbeihilfe der Deutschen Forschungsgemeinschaft sowie durch die Unterstützung des Deutschen Archäologischen Instituts Istanbul ermöglicht¹. Das Ziel des Projekts, nämlich die Erforschung von Loryma und seinem Umland, ist nach fünf Feldkampagnen im wesentlichen erreicht worden.

Während der fünfwöchigen Feldkampagne erweiterten wir das Untersuchungsgebiet nach Norden sowie nach Westen und dokumentierten dabei unter anderem vier antike Gehöfte, einen monumental Grabbau und eine Fluchtburg. Damit ist jetzt eine Fläche von insgesamt 7 km² erforscht (Abb. 1). Darüber hinaus führte R. Fesler geomagnetische Untersuchungen im Bereich des Apollonheiligtums und des Soteiraheiligtums durch. Ch. Gerber untersuchte prähistorische Fundplätze der Umgebung. Die Keramikbearbeitung stand unter der Leitung von G. und K. Şenol.

Ein unerwarteter Glücksfall ist die Entdeckung einer frühen Festung vom Typ des sog. karischen "Ringwalls" im Nordwesten des untersuchten Gebietes, nahe bei Gehöft 10 (Abb. 2, 3). Er liegt auf der rundlich geformten Kuppe eines Hügels, von dem aus man einen weiten Blick auf die Stadt Loryma, die Siedlung auf dem Asar Dağ sowie in das gesamte Umland hat. Die Hügelkuppe ist mit einer kurvig verlaufenden Mauer von max. 68 m. Durchmesser befestigt. Die aus trocken aufgeschichteten, meist plattenförmigen Bruchsteinen errichtete Festungsmauer ist um 1,40 m. breit und bis zu 1,40 m. hoch erhalten. Nach den geringen Versturzmengen zu schließen, kann die Höhe der Steinmauer ursprünglich kaum höher gewesen sein. Um eine zur Verteidigung geeignete Mauerhöhe zu erreichen, muß sich daher darüber ein Aufbau aus Lehmziegeln befunden haben. Das einzige Tor liegt auf der Ostseite und ist als einfacher Durchgang gestaltet. Da nur eine Torwange erhalten ist, kann die Breite des Durchgangs nicht mehr bestimmt werden. Innerhalb der Festung befindet sich an der höchsten Stelle ein ovales Fundament, wohl eines Turms, der als Beobachtungs- und Signalposten diente. Daneben sind fünf weitere Gebäude an den Hängen nachzuweisen,

* Dr. Winfried HELD, Universität Würzburg, Institut für Archäologie, Residenzplatz 2, Tor A, D-97070 Würzburg

1 Mitarbeiter der Kampagne waren außer dem Verfasser: meine Frau Elif Held; als Archäologen Dr. Gonca Şenol, Dr. Kaan Şenol, Bekir Ozer, Sinan Paksoy, İsmail Öskün, Sevim Uçar (Izmir), Dr. Christoph Gerber (Heidelberg); als Goddät Jan Zimmermann (Karlsruhe); als Geophysiker Dipl.-Ing. Robert Fesler (Longueville) sowie Daniele Lemasson (Narmur). Als Vertreter der Antikenbehörde begleitete uns Ersin Atakal (Archäologisches Museum Izmir). Zu den vorangegangenen Kampagnen s. W. Held, 14. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 1996, 165-181; ders., 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 1999, 295-306; ders., 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 2000, 149-162; ders., 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (im Druck); ders., *IstMitt* 49, 1999, 159-196; W. Held - W. Blümel, *Neue Inschriften aus Loryma*, *EpigrAnat* (im Druck).

von denen meist nur die talseitige Mauer und ein Haufen verstürzter Mauersteine zu erkennen sind. Eines der Häuser weist jedoch an seiner Schmalseite den Ansatz einer Rundung auf und läßt sich damit als Apsidenhaus bestimmen. Da es sonst keinen Verstoß gibt, bestanden in der Festung keine weiteren Gebäude; gut die Hälfte der ummauerten Fläche war also ungebaut.

Keramik war trotz intensiver Suche nur äußerst wenig zu finden. Nach der vorläufigen Bestimmung ist die älteste Keramik archaisch, die jüngste hellenistisch. Weitere Hinweise geben das Apsidenhaus und das Ovalgebäude, deren Grundrisse eine Datierung in das 8. bis 7. Jh. v. Chr. wahrscheinlich machen.

Dieser Festungstypus wird meist als karischer oder lelegischer "Ringwall" bezeichnet. Anlagen dieser Art wurden bisher vor allem in Mele², dem Latmosgebiet³ und auf dem Soda Dağ bei Mylasa⁴ untersucht. Gemeinsam ist ihnen die Lage auf Bergkuppen mit weitem Blick ins Umland, gekrümmte Mauerführung ohne Türme oder Bastionen, die einfachen Trockenmauern, meist einfache Tordurchgänge sowie das weitgehende Fehlen von Gebäuden im Inneren. Sie werden daher als Fluchtburgen für die ländliche Bevölkerung gedeutet. Datiert werden sie in Anlehnung an die Grabungsergebnisse von Mele in die geometrische bis archaische Zeit.

Da diese einfachen Festungen gleichzeitig mit der komplexeren, sehr unterschiedlich strukturierten karischen Siedlung Latmos existierten, nimmt A. Peschlow-Bindokat an, daß es sich bei den "Ringwällen" um eine spezifische Bauform der Leleger handelt, einem Volk, das vor allem auf der Halbinsel von Halikarnassos lebte und dessen Verhältnis zu den Karern in vieler Hinsicht noch unklar ist. Als Beleg dafür verweist sie u. a. auf die lelegischen Fluchtburgen der Halbinsel von Halikarnassos⁵.

Der "Ringwall" von Loryma, der südlichste bekannte Vertreter seiner Art, wirft nun neues Licht auf diesen Festungstyp und die damit verbundenen Probleme. Für den Stadtplan und die Häuser von Loryma konnte durch den Vergleich mit Latmos bereits eine enge kulturelle Verbindung zum inneren Karien nachgewiesen werden⁶, die durch den neuen Befund der Festung nun eine Bestätigung erfährt. Durch die räumliche Nähe und den Sichtkontakt der Festung zu den gleichzeitig bestehenden Kleinstädten Loryma und Asar Dağ liegt es nahe, daß diese ebenfalls von Karern genutzt worden ist; eine eigene Festung von Lelegern ist an dieser Stelle nicht vorstellbar. Gerade weil städtische Siedlungen und ländliche Fluchtburgen gleichen Typs sowohl in Latmos als auch in Loryma einander benachbart lagen, drücken sie nicht den Unterschied zweier Völker, sondern vielmehr den Gegensatz von unterschiedlichen karischen Bevölkerungsgruppen – Stadt- und Landbevölkerung – aus.

Hinzu kommt, daß sich die lelegischen Fluchtburgen der halikarnassischen Halbinsel in ihrer Anlage von den genannten "Ringwällen" deutlich unterscheiden und über typisch lelegische Elemente wie agglutinierende Innenbebauung oder Compound-Bauten verfügen; vergleichbar ist allenfalls die Fluchtburg auf dem Kişla Dağ, doch darf diese Ähnlichkeit aufgrund der Einfachheit der Anlage, wie Radt betont, nicht überbewertet werden⁷. Damit stehen nun ausreichende Kriterien zur Verfügung, die es erlauben, lelegische und karische Fluchtburgen voneinander zu unterscheiden.

Die umfangreiche Bebauung im Inneren der Fluchtburg von Loryma ist ungewöhnlich. Eine Datierung ist bei den meisten der Gebäude ohne Ausgrabung nicht

2 G. Keiner - P. Hornmeier - W. Müller-Wiener, Pamphion und Mele. *JdI ErgH.* 23 (1967) S. 78-161 Pl. an 2.

3 A. Peschlow-Bindokat, Lelegische Siedlungsspuren am Bafasee, Akyrgai'a Armağan, *Anadolu* 22, 1981/1983, 79-83; dies., *Der Latmos* (1996) 22 f. - weitere "Ringwälle" ebenda Anm. 9.

4 F. Rumschold, *Mylasas Verteidigung: Burgen statt Stadtmauer?*, in: Stadt und Umland, Koll. Berlin 1997 *DiskA* 7 (1999) 206-212.

5 W. Radt, Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos, *IstMitt* Beihr. 3 (1970) 104-115.

6 W. Heide, *IstMitt* 49, 1999, 168-177 ders., 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 1999, 295-306.

7 Radt a. O. 110-114 Abb. 11, 137-138.

möglich, nur das Apsidenhaus und das Ovalgebäude lassen sich durch ihre Grundrisse näher eingrenzen; sie können spätestens im 7. Jh. entstanden sein⁸ und dürften aus der Erbauungszeit der Festung stammen. Die lockere Verteilung der Einzelhäuser erinnert ebenfalls an frühe Siedlungen wie Emporio auf Chios⁹. Eine enge Parallele hierzu ist die Oberburg von Melie, in der ein Ovalhaus und ein Antenhaus untersucht worden sind, darüber hinaus aber Reste von mindestens zwei weiteren einzeln stehenden Häusern festgestellt wurden, die in ähnlicher Weise wie in Loryma über das Areal der Festung verteilt sind. Das Ovalhaus stammt dort wohl aus dem 7. Jh., das Antenhaus aus dem späten 7. oder frühen 6. Jh. v. Chr. Damit ist für die fünf Häuser der Festung von Loryma insgesamt eine frühe Entstehung anzunehmen, die sich aber zeitlich auf das 8. bis 6. Jh. v. Chr. verteilen kann. Die äußerst geringe Oberflächeneramik und die große unbesetzte Fläche in der Festung lassen dennoch vermuten, daß es sich nicht um eine dauerhafte Siedlung, sondern um eine Fluchtburg handelte, die möglicherweise von einer kleinen ständigen Besatzung bewacht wurde.

Darüber hinaus gab es außerhalb der Stadt Loryma und ihres engeren Umfelds an der Bucht bisher keine vorhellenistischen Funde. Die Fluchtburg belegt damit erstmals, daß es bereits in vorhellenistischer Zeit eine Landbevölkerung gab, deren Spuren weitestgehend der tiefgreifenden landschaftlichen Umgestaltung der hellenistischen Zeit zum Opfer gefallen sein müssen.

Etwa 5 km. westlich des Apollonheiligtums, am Westrand der Halbinsel von Loryma, untersuchten wir eine sehr ungewöhnliche Ruine, die sich auf einem kleinen Hügel inmitten eines Tals befindet und nach Westen das Meer und die Insel Syme überblickt. Sie wird heute Kalamaç genannt. Es handelt sich dabei um einen dreieckigen Bau von ca. 9,50 m. Seitenlänge, der wiederum von einer Polygonalmauer umgeben ist (Abb. 4, 5). Der bis zu 3,19 m. hoch erhaltene Bau ist aus vier Schichten von Quadern errichtet, die von einer schmaleren Pfattenschicht bekrönt wird. Auf seiner Oberseite besitzt er einen stufenförmigen Aufbau, wobei Teile von zwei zurückspringenden Stufen erhalten sind; eine dritte Stufe kann aus den Bearbeitungsspuren der zweiten Stufenschicht sicher erschlossen werden (Abb. 6a). Die ursprüngliche Form ist sehr wahrscheinlich als dreiseitige Stufenpyramide zu ergänzen. Neben dem Bau befindet sich ein Quader in Form einer spitzen, dreieckigen Pyramide von 144 cm. Höhe und 99 cm. Seitenlänge (Abb. 6b). Er kann sich nur als Bekrönung der Stufenpyramide oben auf dem Bau befunden haben.

Obwohl im ausgearbeiteten Inneren des Baus keine Kammer und auch kein Eingang festgestellt werden konnte, ist die Anlage als monumentaler Grabbau zu deuten. Die bekrönende Stufenpyramide, die sich auf das Maussoleion von Halikarnassos zurückführen läßt, ist bei kleinasiatischen Grabbauten häufig belegt¹⁰, die dreieckige Form dagegen singulär. Vergleichen läßt sie sich aber mit dreieckigen Stufenbasen in den Nekropolen der karischen Chersones, von denen sich eine auch in der Stadtnekropole von Loryma befindet. Oberflächenkeramik war fast nicht vorhanden, das Mauerwerk und die Architektur machen jedoch eine Datierung in frühhellenistische Zeit wahrscheinlich.

Ein Ergebnis von weitreichender Bedeutung ist die Entdeckung von Schiffshäusern¹¹ entlang des Ufers im Bereich des Soteiraheiligtums, westlich der antiken Stadt¹². Bereits während der ersten Kampagne 1995 fanden wir hier eine Reihe von 20 Felsbettungen im senkrechten Felsen, der die Bucht im Westen begrenzt (Abb. 7).

8 H. Lang, *Archaische Siedlungen in Griechenland* (1966) 78-86.

9 J. Boardman, *Excavations in Chios 1952-1955*, *Greek Emporio* (1967) 31-51; allg. Lang a. O. 58-59.

10 J. Fedak, *Monumental Tombs of the Hellenistic Age* (1990) 36 f., 72-82 und passim.

11 Allg. zu antiken Schiffshäusern: D. J. Blackman in: J. S. Morrison - R. T. Williams, *Greek Oared Ships 960-322 B.C.* (1968) 181-192; ders., *Naval Installations*, in: R. Gardiner - J. Morrison (Hrsg.), *The Age of the Galley. Mediterranean Oared Vessels since Pre-Classical Times* (1965) 224-233.

12 S. W. Hold, *IstMitt* 49, 1999, 169 Abb. 5; ummauerter Bereich an der Bucht im Vordergrund.

Diese stammen vom Dach eines großen Gebäudes, das unmittelbar am Ufer stand. An zwei Stellen haben sich sogar Vertiefungen für die Dachhaut erhalten. Die rechteckigen, in regelmäßigen Abständen eingetieften Bettungen weisen zum Ufer hin eine leichte Neigung von 1:7 auf. Das landseitige Ende des Gebäudes ist durch eine senkrechte Felsbearbeitung markiert. Die seeseitig letzte erhaltene Felsbettung des Daches liegt unmittelbar am heutigen Ufer in 15 m. Abstand von der landseitigen Mauer. Dennoch kann das Gebäude sich noch etwas weiter erstreckt haben, denn das Meeresniveau liegt heute etwa 1 m höher als in der Antike¹³. Die Form des Daches ließ bereits vermuten, daß es zu einem Schiffshaus gehörte. Entsprechende Mauern waren dagegen nicht auszumachen, da das Gelände in frühbyzantinischer Zeit von einem Arsenal überbaut worden ist.

Sechs Jahre später war es nun möglich, in diesem Bereich einen geomagnetischen Survey zu machen. Gemessen wurden elf Flächen mit 2.423 Punkten in einem Raster von 1x0,5 m. Die aus den Messungen erstellte Karte der elektromagnetischen Leitfähigkeit (Abb. 8) zeigt die Unterschiede zwischen trocken (hell) und feucht (dunkel), wobei sich deutliche Strukturen abzeichnen. Von Westen her erkennt man sechs parallele helle Anomalien in regelmäßigen Abständen von 12 bis 13 m.; nach Osten folgt darauf eine dunkle, feuchte Zone, sodann wieder helle Strukturen. Eine zweite Karte zeigt denselben Befund mit einem mathematischen Filter bearbeitet (Abb. 9). Dabei werden die genannten Anomalien bestätigt.

Von den sechs parallelen Strukturen zeichnen sich die Nrn. 2, 4 und 6 sehr deutlich ab, während die Nrn. 1, 3 und 5 weniger scharf sind. Dies mag darauf zurückzuführen sein, daß einige Fundamente gut erhalten, andere dagegen durch Steinraub stärker zerstört sind. Die sechs Anomalien lassen sich, zusammen mit dem westlich davon gelegenen Felsen mit den Dachspuren, als eine Reihe von sechs Schiffshäusern interpretieren. Es folgt das im Sommer trockene Bett eines Bachs, der hier in die Bucht mündet, sowie ein weiteres, nicht sicher bestimmbares Gebäude auf der anderen Seite dieses Bachs.

Die Schiffshäuser waren mindestens 15 m., vermutlich jedoch bis zu ca. 20 m. lang und ca. 12 m. breit. Die Höhe des Dachs über heutigem Niveau beträgt zwischen 3 und 3,30 m.; da die elektromagnetischen Messungen aufgrund der gewählten Länge des Querstabs maximal 2 m. in die Tiefe reichen, kann die Dachhöhe nicht mehr als etwa 5 m betragen haben. Diese recht kurzen und sehr breiten Maße sind für antike Schiffshäuser sehr ungewöhnlich. Sie haben jedoch eine Parallele in den Schiffshäusern der Insel Alimnia westlich von Rhodos, deren in den Fels gehauene Fundamente eine sehr ähnliche Form aufweisen. Blackman interpretierte diese als doppelte Schiffshäuser für kleine Schiffe¹⁴.

Betrachtet man den gefilterten Plan, so kann man zwischen den Mauern der Schiffshäuser jeweils schmale, zu diesen parallele Anomalien entdecken (in Abb. 9 durch Sternchen markiert). Möglicherweise sind dies kleinere Fundamente für eine Stützenreihe, die die Schiffshäuser in zwei Hälften unterteilten, während die größeren Fundamente massive Mauern trugen. Wenn dies zutreffen sollte, dann gab es in den Schiffshäusern von Loryma Platz für zwölf kleine Schiffe.

Diese Beobachtung gibt wiederum einen Anhaltspunkt zur Rekonstruktion des Daches. In den 20 Felsbettungen lag alle 70 cm. ein Querbalken mit einem Querschnitt von ca. 20x35 cm. Wenn der vorgeschlagene Plan mit seitlichen massiven Mauern und einer Stützenreihe in der Mitte richtig ist, so dürften die Stützen den Firstbalken getragen haben, der durch eine Reihe von Querbalken mit den Seitenmauern verbun-

13 D. J. Blackman, AA 1996, 402 f.

14 D. J. Blackman, New Evidence for Ancient Ship Dimensions, in: *Tropis IV, 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Athen 1991 (1996) 113-125; ders., Double Shipsheds?, in: *Tropis V, 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Nauplia 1993 (1999) 65-78; ders. - A. Simosi, *Researches on the Island of Alimnia near Rhodes*, in: *Symposium Pylos 1999* (im Druck).

den worden ist. Das Ergebnis wäre dann eine Reihe von sechs aneinanderggebauten Giebedächern, die insgesamt zum Meer hin geneigt sind, und ähnelte in der äußeren Erscheinung den klassischen Schiffshäusern im Piräus¹⁵. Denkbar wäre auch, daß es anstelle der Giebelreihe als ein flaches, zum Wasser geneigtes Pultdach zu rekonstruieren ist. Leider lassen die verwitterten Balkenlöcher im Fels nicht erkennen, ob die Balken horizontal oder schräg angebracht waren.

Die Schiffshäuser stammen mit größter Wahrscheinlichkeit aus frühhellenistischer Zeit. Damals bauten die Rhodier die große Hafenfestung an der Einfahrt in die Bucht von Loryma, die nicht nur die strategische Bedeutung des Ortes für Rhodos zeigt, sondern wohl in direktem Zusammenhang mit der Stationierung von rhodischen Kriegsschiffen in Loryma steht. Eine vorhellenistische Entstehung ist höchst unwahrscheinlich, da dies bedeuten würde, daß das kleine Loryma eine eigene Kriegsflotte besaß. Ebenso wenig können sie nach der hellenistischen Epoche entstanden sein, da Loryma in der römischen Kaiserzeit verlassen war und das Gelände dann durch das frühbyzantinische Arsenal überbaut worden ist.

Die bereits genannten Schiffshäuser von Alimnia, die im Grundriß und den Maßen als einzige mit dem Befund in Loryma zu vergleichen sind, lassen darauf schließen, daß es sich um einen speziellen rhodischen Typus von Schiffshäusern handelt. Alimnia war in hellenistischer Zeit, wie Loryma, ein Stützpunkt der rhodischen Flotte. Vermutlich gab es eine Art Küstenwache, die mit kleinen Schiffen die Gewässer um Rhodos kontrollierte und mehrere Stützpunkte hatte. Identifizieren könnte man diese mit den *φυλακκαί*, die während des Kriegszugs Philipps V. gegen Rhodos 201/200 v. Chr. patrouillierten¹⁶, sowie mit den *φυλακίδες*, die von antiken Autoren mehrfach als rhodische Kriegsschiffe erwähnt werden¹⁷.

Der Schiffstyp, der hierzu diente, war vermutlich die Hemiolia, ein kleiner und schneller Schiffstyp, der auch für Rhodos bezeugt ist. Die Schätzungen für die Länge einer Hemiolia¹⁸ liegen im Bereich um die 20 m., was zu dem Befund in Loryma gut passen würde.

2001 YILI LORYMA ARAŞTIRMASI

Winfried HELD*

Karya Chersonesos'taki Loryma yüzey araştırmasının beşinci kampanyası 27 Ağustos'tan 29 Eylül'e kadar sürdü. T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne verdiği izin için teşekkür ederim. Müze direktörü Sayın Çiğdem Morçöl'e, başarılı ortak çalışmalardan dolayı teşekkürü borç bilirim. Kampanya, Deutsche Forschungsgemeinschaft tarafından finanse edildi ve İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü'nden desteklendi¹⁹. Beş kampanyadan sonra, projenin amacı olan Loryma ve çevresinin bilimsel araştırma ve dokümantasyonuna esas itibarıyla vardık.

15 Ch. Dragatsis - W. Dörpfeld, *Praktika* 1885, 63-68; P. Knoblauch, *AA* 1996, 399 Abb. 72 f. rekonstruiert bei den Schiffshäusern von Rhodos über jeder Einheit jeweils ein Giebedach.

16 J. S. Morrison, *Greek and Roman Oared Warships 399-30 B.C.* (1996) 86 f.; Polybios 16,24; Polyainos 4,18,2.

17 D. J. Blackman, *AA* 1996, 405 Anm. 91 (mit Quellen).

18 Blackman sieht die Hemiolia als möglichen Schiffstyp in Alimnia. Zur Hemiolia s. J. S. Morrison, *Greek and Roman Oared Warships* (1996) 262, 317-319, 330, 345; J. F. Coates in: Blackman, *Tropis V a. O.* 70.

19 Yazardan başka çalışmalara katılanlar: eşim Eilf Held; arkeolog olarak Dr. Gonca Şenol, Bekir Özer, Sıcan Paksoy, İşıl Öskan, Sevim Uçar (İzmir), Dr. Christoph Gerber (Heidelberg); topograf olarak Jan Zimmermann (Karlsruhe); jeofizik için Dipl.-Ing. Robert Fesler (Longueville), Daniele Lemasson (Namur). Baka-nik temsilcisi olarak Ersin Atakal (İzmir Arkeoloji Müzesi) çalışmalara katıldı. Önceki kampanyalar hakkında bkz. W. Held, *14. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 1996, 165-181; id., *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 1999, 295-306; id., *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, 2000, 149-162; id., *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (basımda); id., *IstMitt* 49, 1999, 159-196; W. Held - W. Blümel, *Neue Inschriften aus Loryma. EpigrAnat* (basımda).

Beş haftalık arazi kampanyasında araştırma bölgesini kuzey ve batıya doğru genişlettik ve dört antik çiftlik, bir anıt mezar ve bir sığınma kalesi tespit ettik. Bunlardan şu ana kadar 7 km² lik bir alan araştırıldı (Resim: 1). Bundan ayrı, R. Fesler, Apollon Kutsal Alanı ve Soteira Kutsal Alanı bölgelerinde jeomanyetik bir araştırma yaptı; Ch. Gerber prehistorik yerleri tespit etti; keramiklerle ilgili çalışmaları, G. ve K. Şenol yönetti.

Araştırma bölgesinin kuzeybatısında, çiftlik 10'un yakınında, Karya "Ringwall" tipinden bir erken kaleyi keşfetmemiz beklenmemiş bir şanstı (Resim: 2, 3). Kale, yuvarlak bir tepenin zirvesinde bulunuyor. Buradan Loryma Şehri, Asar Dağı'ndaki antik yerleşim ve bütün çevre çok iyi görülebiliyor. Tepenin zirvesi, en geniş çapı 68 m. olan, büyükler düzensiz daire oluşturan bir sur ile çevrilmiş. Kaba, genellikle levha şeklindeki micir taşlarla inşa edilen surun genişliği 1,40 m., korunan yükseklığı 1,40 m. kadardır. Düşmüş taşların azlığına bakılırsa, sur çok daha yüksek değildi. Savunmaya uygun yükseklikte bir duvar elde etmek için, surun duvarları kerpiç ile yükseltilmiş olmalı. Doğu tarafındaki tek kapı, basit bir geçit şeklindedir. Kapının sadece bir yanı korunmuş olduğu için, genişliği tespit edilemedi. Kalenin içinde, en zirvede oval bir temel bulunuyor. Büyük ihtimalle gözetleme ve işaret yeri olarak kullanılan bir kuleye ait olmalı. Ayrıca, yamaçlarda beş yapı daha varmış. Bunlardan, sadece aşağıdaki duvar ve bir taş yığını gözüküyor. Korunmuş kavis çizen duvarın bir bölümünden, evlerden birinin apsisi bir yapı olduğu tespit edildi. Başka taş yığını olmadığı için demek ki, kalede bunlardan başka yapı yoktu. Surla çevrili alanın yarısı kadar boştu.

Çok aramamıza rağmen pek az yüzey keramiği bulundu. Geçici değerlendirmeye göre, en eski keramik Arkaik, en geç keramik de Hellenistik Döneme aittir. Ayrıca apsisi evin ve oval binanın planı olasılıkla M. Ö. 8. veya 7. yüzyıla tarihlenilebilir.

Bu kale tipi, genellikle Karya veya Leleg "Ringwall" olarak tanımlanıyor. Bu tür kale, bugüne kadar özellikle Melie²⁰, Latmos (Beşparmak) bölgesi²¹ ve Mylasa yakınındaki Sodra Dağı'nda²² araştırılmış. Ortak özellikleri şunlardır: Tepe zirvelerinde bulunuyor ve oradan geniş bir çevre gözetleniyor; surlar yuvarlak dönüyor, kule veya bastiyonları bulunmuyor, surlar kaba micir taşlardan örülmüş, kapı olarak genellikle basit geçit kullanılıyor, içeride binaların sayısı çok az veya yoktur. Bundan dolayı, taşralı halkın sığınma kaleleri olarak yorumlanıyor. Melie'deki kazı sonuçlarına dayanarak, Geometrik ve Arkaik dönemlere tarihleniliyor.

Bu basit kaleler, daha karmaşık ve çok farklı bir strüktürü gösteren Karya şehri Latmos ile aynı zamanda var olduğu için, A. Peschlow-Bindokat "Ringwal" şeklindeki kaleleri, Leleg halkına özgü inşa tarzı olduğunu düşünüyor ve Halikarnassos Yarımadası'ndaki Leleg sığınma kaleleriyle²³ karşılaştırıyor. Lelegler, özellikle Halikarnassos Yarımadası'nda yaşamışlar ve Karyalılarla ilişkileri hakkında pek çok açık soru vardır.

Bilinen "Ringwall" kalelerinden en güneyde bulunan Loryma'daki kale, bu kale tipini ve hakkındaki soruları yeniden aydınlatıyor. Loryma şehri planı ve evleri, Latmos şehri ile karşılaştırılarak, iç Karya'ya yakın kültürel bir bağlantı daha önce ispat edildi²⁴. Yeni keşfedilen kale bunu takviye ediyor. Loryma ve Asar Dağı şehirlerine yakınlık ve karşılıklı görüş alanı içinde olmasından dolayı, bu kale de Karyalılar tarafından kullanılmış olmalı. Burada Leleglerin kendi kalesinin olması düşünülemez. Hem Latmos, hem de Loryma'da aynı tip şehir yerleşimi ve taşralıların sığınma kaleleri yan yana bulunduğu için bu, iki farklı halkın değil, fakat aynı halkın değişik kesimleri -şehir ve taşralı halkın- farkından kaynaklanıyor.

20 G. Kleiner - P. Hommel - W. Müller-Wiener, Panionion und Melie, *Jdi Ergh.* 23 (1967) 5. 78-161 Plan 2.

21 A. Peschlow-Bindokat, Lelegische Siedlungsspuren am Bafasee, Akurgal'a Armağan, *Anadolu* 22, 1981/1983, 79-89; id., *Der Latmos* (1996) 22 vd. başka "Ringwall" kaleler aynı yer dipnot 9.

22 F. Rumscheid, *Mylasas Verteidigung: Burgen statt Stadtmauer?*, in: Stadt und Umland, Koll. Berlin 1997, *DiskAB* 7 (1999) 206-212.

23 W. Radt, Siedlungen und Bauten auf der Halbinsel von Halikarnassos, *IstMitt* Beih. 3 (1970) 104-115.

24 W. Heid, *IstMitt* 49, 1999, 168-177; id., 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, 1999, 295-306.

Ayrıca Halikarnassos Yarımadası'ndaki Leleg sığınma kaleleri, söz edilen "Ring-wall" kalelerinden net bir farklılık gösteriyor: Leleg mimarisine özgü olan ağırlıca iç binaları veya compound binaları var. Ancak Kışla Dağı'ndaki kale ile karşılaştırılabilir, fakat bu kalenin ilkel yapısı dolayısıyla, Radt'ın vurguladığı gibi, bu benzerliğe fazla değer verilemez²⁵. Bu kıstasla, artık Leleg ve Karya sığınma kalelerini ayırmak mümkündür.

Kalenin içinde birçok binanın bulunması ise alışılmamış bir durumdur. Yapıların çoğunda tarihleme, kazı yapmadan imkansızdır. Sadece apsizli ev ve oval bina en geç M. Ö. 7. yüzyılda inşa edilmiş olabilir²⁶ ve olasılıkla kale ile aynı tarihe aittir. Tek tek ve dağınık duran evler ise Chios Adası'ndaki Emporio gibi erken yerleşimleri hatırlatıyor²⁷. Buna paralel bir örnek, içindeki oval bir evin ve anteli bir evin araştırılmış olduğu Melje Kalesi'dir. Bu kale içinde dağınık duran en az iki yapı daha tespit edildi. Oval ev M. Ö. 7. yüzyıla, anteli ev ise geç 7. veya erken 6. yüzyıla tarihlenmiş. Bundan dolayı, Loryma'daki kalenin içinde yer alan beş yapının erken bir dönemden kaynaklandığı tahmin edilir. Fakat bu M. Ö. 8. -6. yüzyıl arasındaki zaman dilimine yayılabilir. Bulunan çok az yüzey keramikleri ve sur içindeki büyük boş alan, sürekli bir yerleşimin olmadığını gösteriyor. Kale de, savaş veya tehdit durumlarında kullanılmış, bu tehlike anları dışında zaman içinde ise küçük bir kıtanın gözetiminde bulunmuş olabilir.

Bu kale dışında, Hellenistik öncesi buluntular şimdiye kadar sadece Loryma şehri ve koy yakasındaki yakın çevresinde bulundu. Kale, ilk kez Hellenistik Dönemden önce burada taşralı halkın var olduğunu ispatlıyor. Hellenistik Dönemdeki yoğun ziraai değişikliktir sonra, bölgede bunların başka izleri büyük ihtimalle silinmiştir.

Apollon Kutsal Alanı'nın 5 km. batısında, Loryma Yarımadası'nın batı yakasında, çok değişik bir harabeyi tespit ettik. Bir dere içinde bulunan küçük bir tepe üzerindeki bu yapının, batıya bakan tarafında, denize ve Syme (Sömbeki) Adası'na geniş açılı bir görüş alanı var. Bugün Kalamaç olarak adlandırılıyor. Bu yapının uzunluğu 9,50 m. olan bu yapı, tam bir üçgen şeklinde ve etrafı bir polygonal duvarla çevrili (Resim: 4, 5). Yüksekliği 3,19 m.ye kadar korunan yapı, dört sıra blok taşlardan oluşuyor ve bir sıra levha taşlarla kapatılmış. Yapının, basamak şeklinde inşa edilen üst kısmından, iki sıra basamak korunmuş. İkinci basamak sırası üzerindeki izler, bir üçüncü basamağın daha var olduğunu gösteriyor (Resim: 6a). Orijinal şeklini, büyük ihtimalle üçgen merdivenli piramit olarak tanımlamak mümkündür. Yapının kenarında, yüksekliği 144 cm. ve yan uzunluğu 99 cm. olan, sivri üçgen piramit şeklinde bir taş bulunuyor (Resim: 6b). Bu piramit şeklindeki taş, sadece yapının merdivenli piramitin en üstüne, ucu olarak konulduğu düşünülebilir.

Yapının içindeki taşlar, sökülüp çıkartılmış olduğundan, buranın içinde bir mezar odası veya giriş kapısının olup olmadığı anlaşılıyor. Buna rağmen yapıyı bir anıt mezar olarak yorumlamak gerekiyor. Üzerindeki merdivenli piramit, Halikarnassos Mausoleion'dan kaynaklanıyor ve Küçük Asya'da anıt mezarlıklarda sık sık bulunuyor²⁸. Üçgen şeklinin ise henüz bir paraleli bulunmamış. Fakat, Karya Chersonesos nekropollerinde bulunan, birisi Loryma nekropolünde tespit edilen üçgen merdivenli kaidelerle karşılaştırılabilir. Yüzey keramiği hemen hemen bulunmadı, fakat duvarın şekli ve mimarisinden olasılıkla Erken Hellenistik Döneme tarihlenebilir.

Çok önemli bir sonuç, şehrin batısındaki Soteira Kutsal Alanı bölgesinde, gemi hanelerin²⁹ (neoria) keşfidir³⁰. İlk kampanyada burada, koyun batı sınırı olan dikey kayaya yüzünde, bir sırada kayaya oyulmuş 20 tane oyuk bulduk (Resim: 7). Bunlar deniz

25 Radt age 110-114 Res. 11; 137-138.

26 F. Lang, *Archaische Siedlungen in Griechenland* (1996) 78-86.

27 J. Boardman, *Excavations in Chios 1952-1955. Greek Emporio* (1967) 31-51; genel olarak bkz. Lang age 58-59.

28 J. Fedak, *Monumental Tombs of the Hellenistic Age* (1990) 36 vd. 72-82 ve passim.

29 Antik gemihane (neoria) hakkında genel olarak bkz.: D. J. Blackman in: J. S. Morrison - R. T. Williams, *Greek Oared Ships 900-322 B.C.* (1968) 181-192; 'd., *Naval Installations*, in: R. Gardiner - J. Morrison (Hrsg.), *The Age of the Galley. Mediterranean Oared Vessels since Pre-Classical Times* (1995) 224-233

30 bkz. W. Field, *IstMitt* 49, 1999, 169 Res. 5: öndeki koyda görünen, bir duvarla çevrili alan.

kenarındaki büyük bir binanın çatı merteklerinin izleridir. İki yerde esas çatının izleri bile korunmuş. Dikdörtgen, eşit aralıklarla oyulan izlerin, yakaya doğru bir 1:7 eğimi var. Binanın kara tarafındaki sonunu, dikey bir kaya oyuğu gösteriyor. Deniz tarafındaki en son kaya oyuğu, karadaki duvarından 15 m. mesafede ve esas bugünkü deniz suyunun olduğu yerde bulunuyor. Bundan yola çıkarak, bina daha uzun olabilir, çünkü denizin seviyesi antik zamanlardan bugüne kadar yaklaşık 1 m. yükselmiş³¹. Çatının şekli, olasılıkla yapının bir gemihaneye ait olduğunu gösteriyor. Bölgede Erken Bizans Döneminde arsenal yapıları inşa edildiği için, buna ait duvarlar bulunmuyor.

Altı sene sonra, burada jeomanyetik bir araştırma yapmamız mümkün oldu. Toplam 11 alanda, 1x0,5 m. bir ızgarada 2.423 nokta ölçüldü. Ölçülerden yapılan jeomanyetik kondüktivite haritası (Resim: 8) kuru (açık) ve rutubetli (koyu) arasındaki farkı açıklıyor ve net strüktürleri gösteriyor. Batıdan, düzgün aralıklı, altı birbirine paralel açık renkli, anomali, koyu rutubetli bir alan ve tekrar açık renkli strüktürleri görmek mümkündür. Matematik bir filtreden geçirilmiş, aynı ölçülerin ikinci bir haritası (Resim: 9) aynı anomalileri gösteriyor ve kuvvetlendiriyor.

Paralel strüktürlerden, No 2, 4 ve 6 epey net ortaya çıkıyor, No 1, 3 ve 5 daha az nettir. Bunun nedeni, bazı temeller iyi korunmuş, bazılarında taş çıkarıldığı için daha çok bozulmuş olabilir. Bu altı anomali, kayadaki çatı izleriyle beraber, yan yana inşa edilen altı gemihane olarak yorumlanılabilir. Doğuya doğru, burada koya boşalan ve yazın kuru olan çay yatağının öbür tarafında ise, işlevi bilinmeyen başka bir bina varmış.

Gemihanelerin uzunluğu, en az 15 m., olasılıkla 20 m.ye kadar, genişliği yaklaşık 12 m.dir. Yerin bugünkü seviyesinden çatıya yüksekliği 3 m.-3,30 m. arasında değişiyor. Jeomanyetik ölçülerde kullanılan çapraz çubuğun uzunluğuna göre, ölçüler en fazla 2 m. derine iniyor. Buna göre, binanın yüksekliği, olasılıkla 5 m.den fazla değildi. Bu epey kısa ve geniş ölçüler, antik gemihaneler için çok değişiktir. Onlara benzer yapılar sadece Rodos'un batısındaki Alimnia Adası'nda bulundu ve onların kayaya oyulmuş temellerinin şekilleri ile yakın bir benzerliği var. Blackman, bunları küçük gemi için kullanılan çift gemihane olarak yorumlamış³².

Filtreli haritada, gemihanelerin temellerinin aralarında küçük, bunlara paralel anomali görmek mümkündür (Resim: 9, yıldızlarla işaretlenmiş). Bunlar, gemihaneleri iki yarıya bölen, bir sıra direk için, küçük bir temelden kaynaklanabilir. Büyük temeller üzerinde ise, olasılıkla masif duvar vardı. Bu düşünce doğru ise, Loryma gemihanelerinde 12 küçük gemiye yer vardı.

Bu gözlem, yine çatının rekonstrüksiyonu için bir ipucu veriyor. 20 kaya oyuklarında her 70 cm., çapı yaklaşık 20x35 cm. olan çatı mertekleri duruyordu. Yukarıda önerilen plandan yola çıkarak, direkler mahya aşığı taşıyormuş. Mahya aşığı, merteklerle yan duvarlara bağlanmış. Bunun sonucu, altı yan yana ve bitişik inşa edilen semerdam sırasıdır. Bunların bütünü denize doğru eğimliydi ve dışarıdan Pire'deki Klasik Dönemin gemihanelerine³³ benzemiş olmalı. Ayrıca, semerdam sırası yerinde, düz ve denize doğru eğimli bir çatı düşünülebilir. Kayadaki hava şartlarından dolayı yıpranmış oyuklar, merteklerin düz mü eğimli mi olduğunu maalesef göstermiyor.

Gemihaneler, büyük ihtimal Erken Hellenistik Dönemine aittir. Aynı zamanda Rodoslular, Loryma Koyu'nun girişindeki büyük Liman Kalesi'nin inşaatçıları. Liman Kalesi, hem Loryma'nın Rodos için büyük stratejik önemini, hem de olasılıkla Rodos savaş gemilerin üslenmesiyle bir bağlantısı olduğunu gösteriyor. Hellenistik öncesi olma-

31 D. J. Blackman, *AA* 1996, 402 vd.

32 D. J. Blackman, *New Evidence for Ancient Ship Dimensions*, in: *Tropis IV. 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Athen 1991 (1996) 113-125; id., *Double Shipsheds?*, in: *Tropis V. 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity*, Nauplia 1993 (1999) 65-78; id - A. Simosi, *Researches on the Island of Alimnia near Rhodes*, in: *Symposium Pyllos 1999* (basımda).

33 Ch. Dragatsos - W. Dörpfeld, *Praktika* 1885, 63-68; P. Knoblauch, *AA* 1996, 399 Abb. 72 vd., Rodos gemihanelerinin rekonstrüksiyonunda, her birim üzerinde birer semerdam çizmiş.

sı çok zordur, çünkü o zaman Loryma'nın kendi savaş donanmasının olduğunu kabul etmek gerekiyordu. Hellenistik Dönemden sonraya ise tarihlenilemez. Loryma Roma İmparatorluk Döneminde terk edilmiş, Erken Bizans Döneminde ise gemihaneler üzerinde bir Arsenal oluşmuş.

Plâni ve ölçüleriyle Loryma gemihanelerine çok benzeyen Alimnia gemihanelerine göre, bunlar Rodos'un özel bir gemihane tipine aittir. Alimnia, Loryma gibi, Rodos donanmasının bir üssü idi. Bu üs, olasılıkla küçük gemiler, sahil güvenliği olarak Rodos'un çevresindeki suları kontrol etti. M. Ö. 201/200'de, V. Philipp'in Rodos'a karşı savaşırken, sahili gözetleyen φυλακκῆ³⁴ ve antik yazarlar tarafından Rodos savaş gemileri olarak söz edilen φυλακίδες³⁵ ile özdeşlenebilir.

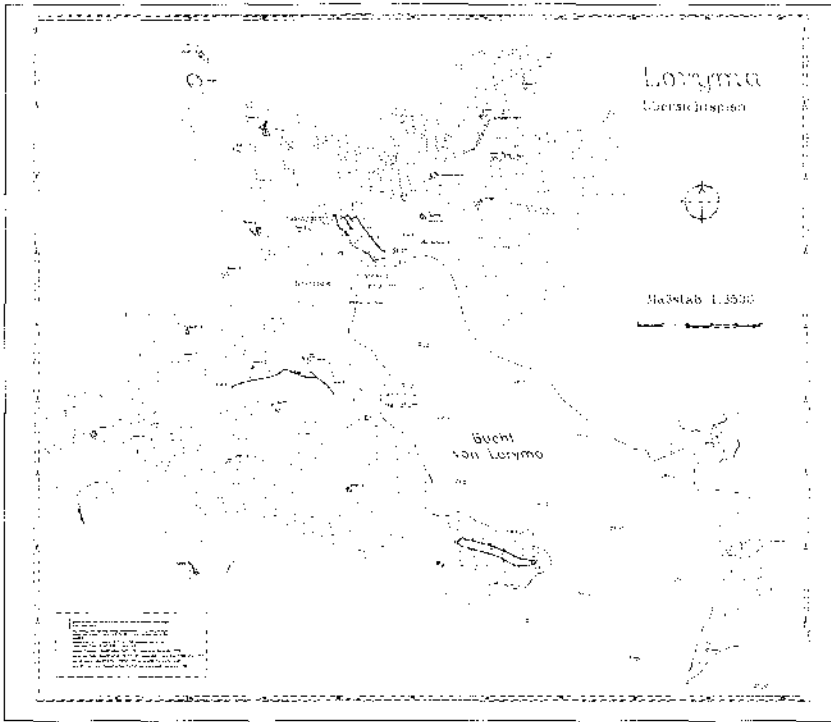
Bu işlevi, olasılıkla "Hemiolia" denilen küçük ve hızlı gemi tipi görmüş. Hemiolia, Rodos gemisi olarak biliniyor. Bir Hemiolia'nın tahminen uzunluğu, 20 m. civarındadır³⁶ ve Loryma'daki gemihanelere uygundur.

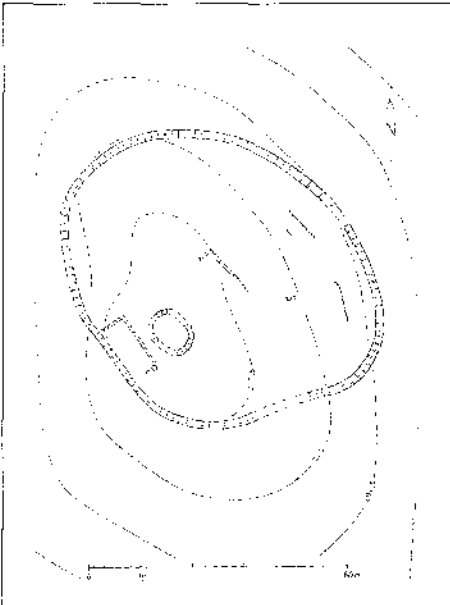
34 J. S. Morrison, *Greek and Roman Oared Warships 399-30 B.C.* (1996) 86 vd.; *Polybios* 16,24; *Polyainos* 4,18,2.

35 D. J. Blackman, *AA* 1996, 405 dipnot 91 (orada kaynaklar).

36 Blackman, Hemiolia'yı Alimnia için mümkün bir gemi tipi olarak görüyor. Hemiolia tipi için bkz. J. S. Morrison, *Greek and Roman Oared Warships* (1996) 262. 317-319. 330. 345; J. F. Coates in: Blackman, *Tropis V age* 70.

Abb. 1: Loryma, topographischer plan
Resim 1: Loryma'nın topografik haritası

Abb. 2: Fluchtburg, plan
Resim 2: Sigring kalesinin plânı

Abb. 3: Fluchtburg, Festungsmauer
Resim 3: Sığınma kalesinin suru

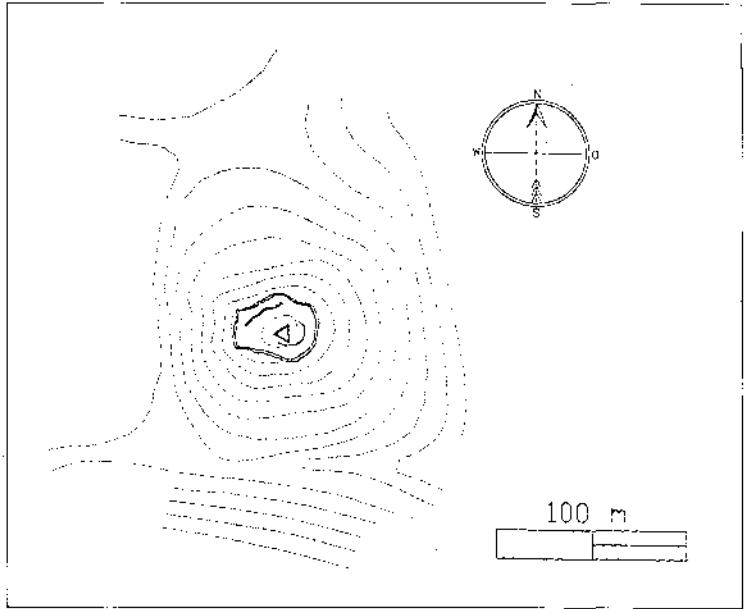

Abb. 4: Grabmonument, plan
Resim 4: Mezar anıtı plâni

Abb. 5: Grabmonument von Westen
Resim 5: Mezar anıtının batıdan fotoğrafı

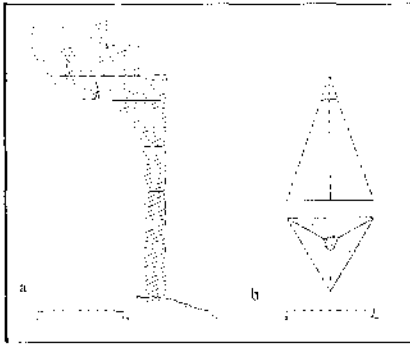

Abb. 6: Grabmonument, a. Schnitt - b. pyramidaler Bekrönungsstein
 Resim 6: Mezar anıtı, a. kesit - b. piramit şeklindeki üst taş

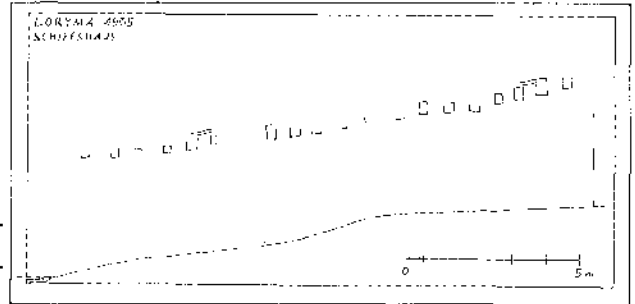

Abb. 7: Schiffshäuser, Balkenlöcher im Fels
 Resim 7: Gemihaneler, kaya oyukları

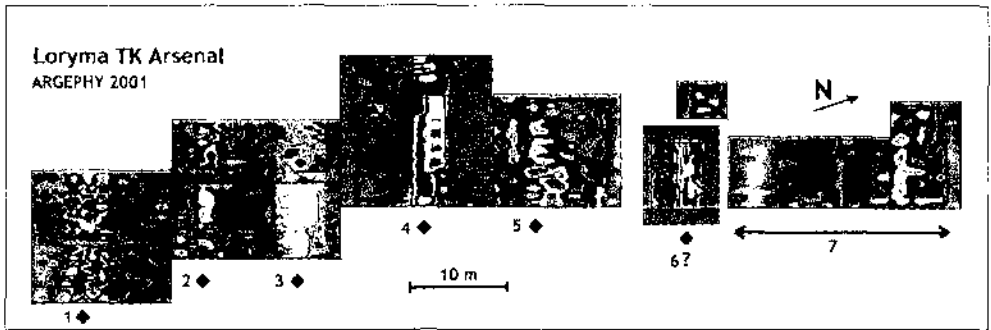

Abb. 8: Schiffshäuser, geomagnetische Aufnahme
 Resim 8: Gemihaneler, jeomanyetik plâni

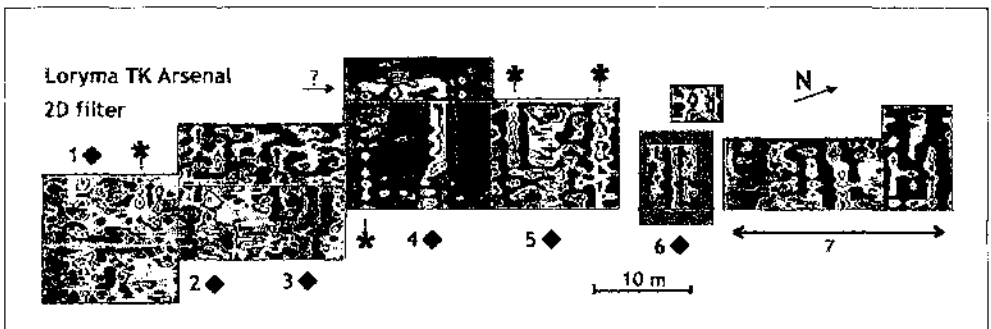

Abb. 9: Schiffshäuser, geomagnetische Aufnahme mit mathematischem Filter
 Resim 9: Gemihaneler, matematik filtrelü jeomanyetik plâni

2001 KUZEY İZMİR-MENEMEN OVASI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Armağan ERKANAL-ÖKTÜ*
Ayşe Gül AKALIN
Kaan İREN
Clemens LICHTER

Prof. Dr. Armağan Erkanal başkanlığında, Panaztepe kazısı kapsamında başlatılan "Kuzey İzmir-Menemen Ovası YüzeY Araştırması" 1.9.2001-28.9.2001 tarihleri arasında T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle İzmir İli, Menemen İlçesi sınırları içinde gerçekleştirilmiştir¹. İzin ve katkılarından dolayı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürü Sayın Alpay Pasinli'ye ve nezdinde Genel Müdürlük çalışanlarına teşekkür ediyoruz.

Genel hatlarıyla projenin amacı; Batı Anadolu'da kültürler arası önemli geçiş noktalarından biri olan Aiolis'in en eski çağlardan Osmanlı Dönemine kadar olan yerleşim tarihçesini, tarihî olaylar paralelinde yerleşimlerdeki süreklilik, gelişim ya da değişimleri ortaya koymaktır. Bu kapsamda görünürlüğü höyüklerle, kolosal kalıntılar barındıran klasik dönem yerleşimlerine göre daha zayıf ya da farklı olan yerleşimleri de (Örn. geçici konaklama alanlarının, mevsimlik yerleşimler, ordugâhlar, kutsal alanlar, faaliyet alanları) saptamak hedeflerimiz arasındadır. Bunların yanında önemle üzerinde durduğumuz bir diğer nokta ise zaten bilinmekte olan sitelerin bugünkü durumlarını gözler önüne sererek yüzeYde görülen ve tahribata açık kalıntıları zaman kaybetmeden belgelemektir. Bu amaçlar doğrultusunda çalışmamızda bilimsel yöntem olarak *intensive* yüzeY araştırması ve *extensive* yüzeY araştırması² tekniklerini eş zamanlı kullanarak geliştirmeyi denemekteyiz.

Aiolis araştırmaları için ilk etapta iznimiz haritada (Harita: 1) yuvarlak hatlarla sınırlandırılmış, Menemen Ovası merkez alınmak üzere kuzeyde Yuntdağı'na, güneyde

-
- * Prof. Dr. Armağan ERKANAL-ÖKTÜ, Hacettepe Üniversitesi, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Beytepe Ankara/TÜRKİYE
Dr. Ayşe GÜL AKALIN, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, Sıhhiye Ankara/TÜRKİYE
Dr. Kaan İREN, Muğla Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Muğla/TÜRKİYE
Dr. Clemens LICHTER, İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü (DAI) Ayazpaşa Camii sok. No:48 80090 Gümüşsuyu İstanbul/TÜRKİYE
- 1 Prof. Dr. Armağan Erkanal-Öktü başkanlığındaki ekiple 2001 sezonunda, Bakanlık temsilcisi Nezahat İşçi denetiminde Yrd. Doç. Dr. Muzaffer Demir, Dr. Kaan İren, Dr. Clemens Lichter, Dr. Ayşe Gül Akalin, M.A. Arkeolog Ali Umur Türkcan, Arkeolog Levent Çimen yüzeY araştırmalarına katılmışlardır.
- 2 "Intensive ve Extensive YüzeY Araştırması" kavramları Türkçe terminolojiye henüz yerleştirilmediği için metnimizde İngilizce şekliyle kullanıma gerekliliği duyduk. Ancak *intensive survey*, yoğun ve dar alanlı, *extensive survey* ise geniş alanlı sistematik yüzeY araştırmaları olarak dilimize çevrilebilir.

Yamanlar Dağı dışında bırakılarak İzmir Körfezi'ne, doğuda il sınırına ve batıda ise halen kazısı sürmekte olan merkezler ve hareket alanları hariç tutulmak üzere deniz sınırına kadar alınmıştır. Diğer haritada (Harita: 2) köşeli hatla sınırlandırılmış kesit ise dört sene için öngördüğümüz ca. 40 km² lik yüzey araştırması alanımızı temsil etmektedir.

İlk sezonda *intensive* yüzey araştırması alanında çalışmaya Araptepe'den başlanmıştır. 1950'li yıllardan beri bilinen Araptepe-Bekirler-tepe prehistorik buluntu yerlerinde³ 11.9-15.9.2001 tarihleri arasında araştırmalar yapılmıştır. Araptepe ve Bekirler-tepe olarak adlandırılan bu doğal tepeler, Menemen-Foça karayolu yakınında Gediz'in kuzey kollarından biri üzerinde bulunur. Arazi topografyasına bakıldığında denizden uzaklığı ca. 10 km. olan bu yerlerin, Prehistorik Dönemde kıyıya çok daha yakın oldukları ortak bir görüştür⁴. Araptepe'nin alt kısımları zeytin ağaçlarıyla kaplıdır ve burada yeni sürülen yerler insan yapısı nesnelere kolayca toplanmasına olanak sağlamaktadır. Taşlık yamaçlar ise doğal bitki örtüsüyle kaplı olduğundan araştırma kapsamına alınamamıştır. Tepenin etrafında 8 hektarı geçen bir kesim taranmış olup burada GPS (Global Positioning System) ile sınırları belirlenmiş toplam 35 plânkarede yoğun olarak çalışılmıştır. Bunlar arasında Araptepe'nin kuzeydoğu yamacındaki 200x300 m.lik büyük alan, buluntuların yoğunlaştığı bölgedir.

Ele geçen bu erken dönem keramikleri arasında ince astarlı, perdahlı mallar çoğunluktadır. Kap yüzeyleri kızılımsı, kızılkahverengi arasında olup namurlarında hemen hemen yalnız mineral katkı söz konusudur. Çanak çömlek repertuarında içe çekik ağız kenarlı örnekler çoğunluktadır. Derin kapların profilleri hafif -S biçimindedir, dipleri genel olarak düzdür, üçte birinde kaide vardır ve dik delikli tünel kulp karakteristiktir. Baskı bezekli bir kap ve olasılıkla aslı beyaz boyalı bir diğer örnek dışında keramikler bezemesizdir. Ele geçen insan yapısı taş nesnelere farklı hammaddededir. Bu durum maizemenin dere çökeltilerinden kazanılmış olduğunu göstermektedir. Obsidiyen parçalardan ise bazıları sütümsü siyah renkleriyle Melos kökenli oldukları izlenimini uyandırmaktadır. Melos obsidiyeninin yayılım alanı içinde doğudaki uç nokta, son araştırmalara göre İzmir'in doğusunda yer alan Morali mevkiidir⁵. Bu da o dönemde Batı Anadolu ile Ege ilişkilerinin delilidir.

Buluntu malzeme, İ.Ö. 7. binyılın son çeyreği Güneybatı Anadolu Göller Bölgesi Geç Neolitik buluntu yerlerinden Hacılar (IX-VI), Höyücek, Kuruçay ve Bademağacı monokrom keramiğiyle paralellik gösterir⁶. Araptepe keramiği, Göller Bölgesi keramiğiyle paralellikler taşınmasının yanında, boya bezek ve çan ayak bulunmaması nedeniyle sapmalar gösterir. Sonuç olarak Araptepe bugünkü araştırmalar ışığında Troas'taki Coşkutepe'den⁷ Büyük Menderes ağzındaki Kiliktepe'ye⁸ kadar uzanan Anadolu'nun batı kıyılarındaki buluntu yerleri arasına girmektedir. Bunun yanında Kyme antik yerleşiminin⁹ Epipaleolitik-Neolitik yerleşmesi ile birlikte Batı Anadolu'daki yerleşimlerden biri olmaktadır¹⁰.

- 3 M. Şenyürek, E. Şenyürek, H. Gültekin, A. Dönmez, "The Test Excavation at Höyücek", *Bellefen X-V* (1950) s. 466 vd.
- 4 W.-D. Müller, "Türkei. Wissenschaftliche Länderkunden, Band 21, 1992; İ. Kaya, "Late holocene sea-level changes on the western Anatolian Coast", *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, 69 (1988), s. 205-218; İ. Kaya, "Bronze age regression and change in sedimentation on the Aegean coastal plains of Anatolia (Turkey)", in: H.N. Davies, G. Kukla, H. Weiss (ed.) *Third millennium BC climate change and old world collapse. Kongress Kemer 1994*, NATO ASI series: I, Global environment change. Vol. 49. 1997 s. 431-450
- 5 C. Renfrew-M. Wagstaff, *An Island Polity. The Archaeology of Exploration in Melos, Cambridge* 1992, s. 192 fig 15.4
- 6 R. Duru, "The Neolithic of the Lake district" in: M. Özdoğan, N. Başgözen (ed.), *Neolithic in Turkey*, 1999, s. 165-192
- 7 J. Seeher, "Coşkutepe-Anatolisches Neolithikum am Nordostufer der Aegaeis", *Istanbul Mitteilungen* (ist. Mitt.) 40 (1990), s. 9-15
- 8 W. Voigtlaender, "Frühe Funde vom Kiliktepe bei Milet" *Istanbul Mitteilungen* (ist. Mitt.) 33 (1983), s. 5-39
- 9 Krş. S. Lagona, "Aeolis Kymesi 1997 Arkeolojik Kazılar.", *XXI. Kazı Sonuçları Toplantısı II* (KST), Ankara 1999, s. 219
- 10 C. Lichter, "Central Western Anatolia-a key region in the neolithisation of Europe". In: F. Gerard, L. Thissen (ed.), *The Neolithic of Central Anatolia. Proceedings of the International CA/NeW Table Ronde Istanbul 2001* (2002), passim; A. Erkanal-Oktü, "İzmir Bölgesi Arkeolojik Araştırmalarında Paraztepe Kazısının Yeri" *İzmir 5* (Şubat 2002), s. 188 vd.

Araptepe, yoğun prehistorik malzeme yanında A1 ve A2 olarak adlandırılmış güneyinde yer alan plânkareler içinde yoğun Roma Dönemi seramik parçaları barındırır. Buluntular arasında günlük kullanım kapları paralelinde bol miktarda *terra sigillata* ve *terracota* figürinler karakteristiktir. Fakat söz konusu dönemi temsil edecek mimari kalıntıya rastlanmamıştır. Ele geçen seramikler içinde ilgi çeken bir başka örnek ise Proto geometrik Döneme ait konik ayaklı skýphosun ağız/gövde kısmından bir parçadır.

Yüzey araştırmasının *extensive* kısmı kapsamında ise Harita Genel Müdürlüğü İzmir K18, 1/100 000 ölçekli haritası esas alınarak kuzey 0-20, doğu 85-75 kareleri içindeki (Harita: 2) alan araştırılmıştır. Söz konusu alan içinde: 1) Kesikköy, 2) Yanıkköy ve çevresi, 3) Doğaköy ve çevresi, 4) Kocakoru mevki, 5) Çukurköy ve çevresi, 6) Bergos, buluntu ve kalıntıların yoğun olarak buldukları merkezler olarak saptanmışlardır.

1) *Kesikköy*: İzmir Menemen İlçesi sınırlarına dahil bu köyde ilkin köy mezarlığı gezilmiş ve burada yoğun olarak antik mimari yapılara ait kesme taş bloklarla sütun tamburlarına rastlanmıştır. Bunlar arasında özellikle hemen mezarlık girişinde musalla taşı işlevinde kullanılmakta olan andezit bloklar ve kesme taş ayakları, Roma mezar stelleri tipinde, ama olasılıkla üstierindeki yazıtlı ve kapartmalı katalı yontularak inceltip tekrar kullanılmış mezar taşları ve yine mezar taşı işlevinde yivli ca. 1.5 m. yükseklik; 80 cm. çapında düşük kaliteli mermerden sütun-tamburu dikkat çeken parçalardır. Fakat kalıntılar arasında en karakteristik olanı, mezarlık içinde köylülerin "Dedenin Yatırı" olarak adlandırdıkları, etrafı ca. 1 m. yüksekliğindeki moloz taşlardan örülü, yuvarlak bir duvarla çevrili alan içindeki mezarın mezar taşıdır. Bu aynı zamanda üzerinde halen phallos kabartmasının sağlam kaldığı bir steldir (Resim: 1). Kesikköy mezarlığı yoğun mimari malzeme barındırırken, devamında köy içinde yapılan araştırmalarda yine çok sayıda devşirme sütun tamburu ve Bizans Dönemine ait sütun başlıklarına rastlanmıştır. Fakat yüzeyde seramik ve *in situ* kalıntı görülmemektedir¹¹. Ancak yapılabilecek sondajlar ya da kazılar durumu açığa kavuşturabilir.

2. *Yanıkköy ve Çevresi*: *Extensive* yüzey araştırması, alanımız içinde en ayrıntılı araştırılan ve çalışılan kesim Yanıkköy ve çevresidir. Yanıkköy'ün eteklerinde yer aldığı Cenevizkale Tepesi bazı bilimsel kaynaklarda her ne kadar Neonteikhos antik yerleşimi olarak belirtilmişse¹² de bu lokalizasyonu kesinleştirecek bir kanıt henüz yoktur. Yanıkköy'den kolayca görülen antik surların yer aldığı Cenevizkale'yi (Resim: 2) araştırmaya köyün kuzeybatısından tepeye doğru uzanan antik cadde izlenerek başlanmıştır. Köylülerin "Kanlı Yol" olarak andıkları bu cadde arazinin eğimine ustalıkla uydurulmuş ve büyük moloz taşlarla döşenmiş temel katıyla korunmuş durumdadır. Antik yol rektagonal örgülü Hellenistik Dönem özelliği taşıyan dış yerleşim surlarının başladığı terasla son bulmaktadır. Dış yerleşim surları Cenevizkale'nin eteklerindeki geniş alanlarda yer yer 2 m. ye varır yükseklikleriyle farklı örgü tekniklerini üzerinde taşımaktadır. Yerleşimin etrafı tüm yönlerden gezilerek yerleşim surlarına ait uzantıların ölçümleri ve cepheden ayrıntılı çizimleri yapılmaya başlanmıştır. Çıkartılmaya başlanan topografik plâna yerleştirmek amacıyla da surların koordinatları alınmıştır.

Cenevizkale eteklerinde yapılan araştırmalarda tepenin kuzeybatı, batı ve güney eteklerinde iskân izleri görülmektedir. Özellikle batısında büyük binalara ait temeller, duvarlar, teras duvarları, binaların aralarındaki dar yollar, basamaklar ve caddeler yoğun bitki örtüsüne rağmen seçilebilmektedir. Bu kesimde yoğun seramik parçalarıyla karşılaşmıştır. Arkaik dönemden Bizans Dönemine kadar uzanan perioda ait parçalar arasından karakteristik olanlar toplanarak fotoğraflanmış ve çalışmalara devam etmek üzere etüdüklü eser olarak Panaztepe kazısı dopolarına kaldırılmıştır (Resim: 3).

Batı kesimlerde karşılaşılan bir başka ilginç kalıntı grubu ise, üzerinde nişler açılmış doğal kayalardır. Özellikle üst akropol surları arasındaki doğal kaya, tıraşlanarak

11 Kesikköy, Menemen İlçesi'ni ayrıntısıyla araştıran Prof. Dr. Ersin Doğer de bir iskân varlığıncan kesin olarak söz etmemektedir. Bkz. F. Doğer, *Menemen Tarihi*, İzmir 1998, s. 238.

12 J. M. Cook, "Ole Smyrna 1948-1951", *The Annual of the British School at Athens (ABSA)* 53/54 (1958/59), s. 11, 20; G. Bean, *İzki Çağında Ege Bölgesi*, (Çev. İ. Delemen), İstanbul 1995, s. 79; Doğer, a.g.e. s. 275 vd.

açılmış olan, ca. 3 m. yükseklikte nişle en büyük ve dikkat çekici olandır. Eteklerdeki irili ufaklı kayalarda ise, daha küçük nişler ve hatıl izleri vardır. Benzer şekilde Karia'daki Türbe Ovası, Alabanda ve Gerğa'daki nişli masif kayalar, kaya kültürle bağlantılı olarak yorumlanmaktadır¹³ (Resim: 4). Ayrıca Yanıkköy'ün çok yakınındaki Hermos Larisa'sında da bu kültürün varlığından söz edilmesi¹⁴ karşılaştığımız örneklerin kaya kültürüne işaret ettiği görüşümüzü desteklemektedir. Nişli kayaların devamında akropolün kuzeybatısında büyük rektagonal taşlarla örülmüş, üç sırası kalmış düzenli örgü sistemi sergileyen *in situ* temel, bir tapınak podyumu görüntüsündedir. Öyle ki yakınlarında bulunan girland içinde insan başının (?) işlendiği, taştan üst yapı elemanı parçası bu kesimlerde bir kutsal alan ya da en azından kutsal bir yapı bulunduğunu düşündürmektedir. Cenevizkale'nin batı yamaçtaki yoğun yapı temellerinin yanında, daha seyrek olmak üzere güney eteklerinde de yapı temelleri ve teras duvarlarına rastlanmıştır. Bu kesimlerde de Klasik Dönem'den, Bizans Dönemine kadar uzanan seramik örnekleri toplanmış, fotoğraflanarak çalışılmak üzere Panaztepe kazısı depolarına kaldırılmıştır.

Cenevizkale'nin zirvesi önemli ölçüde ayakta olan ama kendi içinde farklı dönemlerde takviye ve tamir edilerek tekrar kullanılmış surlarla çevrilidir (Resim: 5). Rektagonal örgü tekniğine sahip kuzeybatı surları zirveye uzanan eteklerde eğimli inşa edilmişken, batı ve güneybatı yönlerde poligonal taşlarla örülmüş surlar, zirveye dikey uzanmakta ve güneybatı köşede Bizans Dönemine ait tek mekânli, kare plânlı bir yapıyla birleşmektedir. Zirve ise yer yer duvarları da ayakta olan Bizans Dönemi yapılarının podyumlarından oluşan bir düzlük şeklindedir. Kuzeydoğu köşe ise oldukça diktir ve masif kaya üzerine rektagonal örgülü tek mekânli, kare plânlı kale burcuyla son bulmaktadır. Güney ve kuzey kesimlerde zirvenin altında teraslar yer alır, özellikle kuzeydeki oldukça büyüktür. Bu kesimlerde surlar teraslara ve teraslardan zirveye kademeli olarak inşa edilmişlerdir. Cenevizkale'nin bu en yüksek kesiminde total station kullanılarak topografik plân çıkartma çalışmalarına başlanmıştır; ayrıca önümüzdeki yıllarda fotogrametrik yöntemler kullanılarak akropol surlarının belgelenmesi amaçlanmaktadır.

Cenevizkale, olası Neontelkhos'un akropol ve etekleri dışında çevresindeki yayılım alanını saptamak için ilk olarak batı yöndeki Tilkiliktepe mevkiinde araştırmalar yapılmıştır. Burada Tilkiliktepe'nin güney ucunda kaya üzerine kazınmış bazıları Grekçe benzeri harfler, haç ve ayak izi şekilleri ile bunlar arasına yerel şahıslar tarafından yapılmış uydurma eklerin kazınmış olduğu büyük bir masif kaya ilgi çekicidir.

Tilkiliktepe'den kuzey yönde tırmanışa devam edildiğinde Göktepe mevkiine gelinmiştir. Göktepe'nin doğu ve kuzey eteklerinde yoğun şekilde kayaların üstüste oturmasıyla yükseltilmiş podyumlar ve bu podyumların üzerinde iki ya da üç sandık mezardan oluşan gruplara rastlanmıştır (Resim: 6). Mezarların bir kısmı kaçak kazılarla açılmış ve soyulmuştur. Bunların içi ya da çevrelerinde tarihlendirme konusunda fikir verebilecek her hangi bir mezar buluntusuna rastlanmamıştır. Mezarları kayalık arazi üzerinde seçmek çok güçtür, zaten nekropolün buraya konumlandırılmasında söz konusu durum dikkate alınmış gözükmektedir.

Göktepe'nin eteklerinden inilip kuzeye doğru düzlükte ilerlenmiş Sarıkayalar ve Serden mevki olarak adlandırılan bu geniş alanlarda yine üstlerinde soyulmuş mezarlar olan podyumlar bulunmuştur. Bunların yanında bir kısmı işliklere ait olması gereken yapı kalıntılarına ve taş buluntulara rastlanmıştır. Tüm bu kalıntıların GPS ile konumları belirlenmiş ve *in situ* temellerle duvarların ayrıntısız çizimleri yapılarak kroki çizilmiştir.

Göktepe ve Cenevizkale'nin kuzeyindeki tepeler arasında kalan düzlüklerde kalıntılarının yanında Albay ve Nurlak gölleri olarak adlandırılan, çanak şeklinde oyulan yüzeye küçük taşların döşenmesiyle oluşturulmuş yapay göller vardır ki, günümüzde hayvan sürülerinin yararlandırıldığı, bölge genelinde yaygın olan bu göllerin yapıldıkları dö-

13 A. Dier, "Sacred Stone Cult in Caria", *Asia Minor Studien* (AMS) 39 (2000), s. 65-67

14 a.g.e., s.53.

nem henüz bilinmemektedir. Büyük olasılıkla bu göller; bizce, yakınlarındaki yerleşimin su ihtiyacını karşılayacak bir sarnıç işlevi görmüş olmalıdırlar.

Cenevizkale civarında, yoğun kalıntı barındıran bir diğer alan, Göktepe ve Tilki-lik mevkiinin batısında kalan, köylülerin Kamber Ağılları olarak andıkları yerdir. Bu kesimde yer yer hat halinde izlenen kalın duvar temelleri saptanmıştır. Ayrıca burada da Göktepe'dekine benzer ama daha büyük podyumlar ve üstlerinde kaçak kazılarla açılmış mezarlarla karşılaşmıştır (Resim: 7). Buradaki tüm kalıntıların koordinatları alınarak ölçümleri yapılmış ve krokileri çizilmiştir.

Antik yerleşimin yayılımını belirleyebilmek adına bu kez Cenevizkale akropolünün tam karşısına düşen Değirmen-tepe'de de araştırmalar yapılmıştır. Yüzeide dağılık olarak Roma Dönemi günlük kullanım kaplarına ait parçalar görülmüştür. Bu alanda bulunan ilginç kalıntılara tepeler üzerinde kuzey kesimde iki ayrı noktada yer alan ve Cenevizkale'ye bakan tümülüs görüntüsündeki iki yapay yükseldir (Resim: 8). Bunların üstlerinde kaçak kazılar yapılarak yüzeiden yaklaşık 1.5 m. derinliğe inen ca. 2 m. çaplarında kenarları moloz taşlarla örülmüş mekânlar ortaya çıkartıldığı görülmüştür. Kalıntıların koordinatları alındıktan sonra mekânların ve içinde buldukları tepelerin çaplarıyla yükseklikleri ölçülmüş ve fotoğraflanmıştır.

3. Doğaköy ve Çevresi: Değirmen-tepe'den sonra Yanıkköy'ün komşusu olan Doğaköy'e inilmiştir. Köyün içinde Cenevizkale akropolünden getirilmiş ve köyün evlerinde devşirme malzeme olarak kullanılmış birçok taş mimarî elemana rastlanmıştır. Bunlar fotoğraflanarak belgelenmiştir. Köy içi araştırıldıktan sonra, sırtını dayadığı kuzeyinde yer alan Çallıtepe'ye çıkılmış ve buralarda taşçı işareti olduğuna inandığımız kayalara oyulmuş işaretler tespit edilmiştir. Zaten bu kesimlerde kayaların taş çıkartmak amacıyla tıraşlanıp kesildikleri görülmektedir. Yerleşimdeki sur kalıntıları ve temellerin çoğunda da bu yerli taşın kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Araştırma sırasında saptanan bir başka önemli kalıntı grubu ise Doğaköy, Değirmen-tepe, Yanıkköy, Kamber Ağılları, Samköyü ve Çataltaş mevkiilerini hemen güney yönde kesen kanal paralelinde uzanan, köylülerin Ferhat Yolu olarak adlandırdıkları, doğal kayayı oyarak yapılmış antik su kanalıdır (Resim: 9). Kanal yer yer tahrip olsa da söz konusu hat boyunca oldukça iyi izlenmektedir.

Yanıkköy'den Samköy yönünde toprak yol boyunca kanal izlenirken Enyar mevkii olarak haritada belirtilen kesimde yolun sol kenarında bir tepeliğe gelinmiş ve burada podyumu, kapı lentoları kalmış büyük bir yapı temeliyle karşılaşmıştır. Ölçüler alınarak yapının krokisi çizilmiştir. Temellerin olduğu alanda seyrek olarak Roma Dönemi günlük kullanım kaplarına ait seramik parçalarına da rastlanmıştır.

4. Kocakoru Mevkii: Antik kalıntı ve buluntuların yayıldığı yan yana yer alan modern yerleşimlerden sonra Doğaköy ve Yanıkköy'ün kuzeyinde bulunan dağlık kesimdeki alanlara yönelinmiştir. Bu kapsamda Doğaköy'ün güneyinde uzanan asfalt dar yoldan ilerlenip, aynı doğrultudaki Haykırın Köyü içinden geçerek kuzey yönde tırmanışa geçilmiştir. Deniz seviyesinden yaklaşık 580 m. yüksekliğe gelindiğinde haritada Kocakoru mevkii olarak belirtilen kesimde asfalt yola paralel uzanan antik cadde ile karşılaşmıştır (Resim: 10). Aitta kaba ve üstteki küçük taşlardan örülmüş ince döşemesiyle çok iyi korunmuş durumda olan yol, kıvrılarak arazinin eğimine uygun biçimde yükselmekte ve bu kesimde ca. 750 m. izlenmektedir. Yolun doğu paralelinde asfalt caddeinin kestiği ve yola kavşaklarla bağlanmış iki cadde daha bulunmaktadır. Köylülerin hala "Kervan Yolu" olarak adlandırdıkları yolun farklı dönemlerde yüzyıllarca yenilenip kullanıldığı anlaşılmaktadır.

5. Çukurköy ve Çevresi: Kocakoru mevkiinden kuzeye tırmanan asfalt yol üzerinde devam edildiğinde, deniz seviyesinden ca. 600 m. yüksekte yer alan Çukurköy'e gelinmiştir. İlk olarak köyün kuzeyinde yer alan Bucakgerisi mevkiine gidilmiş ve ya-

maçlarda bizden önce yapılmış çalışmada¹⁶ da tespit edilmiş olan yanyana uzanan büyük yapılara ait temellerle blok taşlara rastlanmıştır. Bu noktadan Göröce/Temnos antik yerleşimi görülmekte ve hemen altta yamaçlardan bu yöne uzanan antik yolun uzantısı izlenmektedir. Bu yol da yine yerlilerin dediklerine göre Maşa kuyusu, Çamgerisi denilen mevkiinden başlayıp Bucakiçi mevkiisinden geçip Göröce/Temnos Kalesi üzerinden Manisa'ya gitmekteymiş ki, önümüzdeki yıllarda araştırmamız kapsamında, antik yazar Aristoidis'in de anlattığı yollar üzerinde yapım teknikleri ve bağlantılarını ele alarak daha ayrıntılı çalışacağız¹⁶.

Geriyeye dönülüp Çukurköy içine girildiğinde bizden önceki çalışmada¹⁷ da görülmüş olan köylülerin "Asarkale" olarak adlandırdıkları antik yerleşimin akropolisi olabilecek bir tepeye çıkılmıştır. Tepenin üst kısımlarında basamakları olan bir seki mevcuttur. Bu ilginç görüntüsüne rağmen yamaçlarda doğal olmayan girintilerden de kayaların taş çıkarmak amacıyla kesildikleri anlaşılmaktadır. Yamaçlarda seyrek olarak Roma Dönemi günlük kullanım kabı parçalarına rastlanmıştır. Doğal kayalar arasında tepenin batı kesimlerinde *in situ* duvar temelleri görülmektedir (Resim: 11). Köye inildiğinde ise antik yerleşimdeki yapılara ait olması gereken mimari elemanların ve yazıtların, modern yerleşimin içinde binaların duvarlarında kullanılmış oldukları görülmüştür. Bu kalıntılar arasında da çok iyi durumda, günümüze kadar gelmiş ama bizim araştırma iznimiz dışında kalan bir yazıt Bakanlık temsilcimiz refakatinde Maltepe Belediyesi'nden sağlanan bir araçla İzmir Müzesi'ne nakledilmiştir. Köy içinde görülen antik mimari taş elemanlar ve profilli, bezekli parçaların ölçüleri alınarak ayrıntılı çizimleri yapılmış ve fotoğrafları çekilmiştir. Köy kahvesine yerel halktan bilgi edinmek amacıyla gidildiğinde ise, köy sakinlerinden Mustafa Güngör ve Yusuf Sandıklar'ın, yüzeyden topladıklarını belirttikleri, büyük kısmı iyi korunmuş sikke ve metal objeler yine Bakanlık temsilcimize tutanak karşılığı verilmiştir ve temsilcimiz tarafından İzmir Müzesi'ne teslim edilmiştir.

6. *Bergos*: 2001 yılı için araştırma alanlarımızdan sonuncusu Çukurköy'ün güneybatısında kalan Bergos mevkiî olmuştur. Asfalt yolun kenarında bir tepe görüntüsünde olan Bergos'un eteklerinde bizden önce yapılmış çalışmalardan¹⁸ farklı olarak büyük bir podyum (Resim: 12) ve üzerinde kaçak kazı sonucu açılmış bir adet kist mezar tespit edilmiştir. Kesme andezit taşlarla yapılmış mezarın kapağı da tek parça düzgün bir andezit bloktur. Mezarın ölçüleri alınarak çizimi yapılmış ve fotoğraflanmıştır. Tepenin güneydoğusuna geçildiğinde ise ilk bakışta bir tapınağa ait olduğunu düşündüğümüz yapı temelleriyle karşılaşmışır. Bu konstrüksiyonun ölçüleri alınarak çizimleri yapılmıştır. Kalıntının hemen altında kaçak kazı yapılmış, iyi korunmuş bir sarnıç da diğer kalıntılarla birlikte fotoğraflanarak kayıtlara geçirilmiştir.

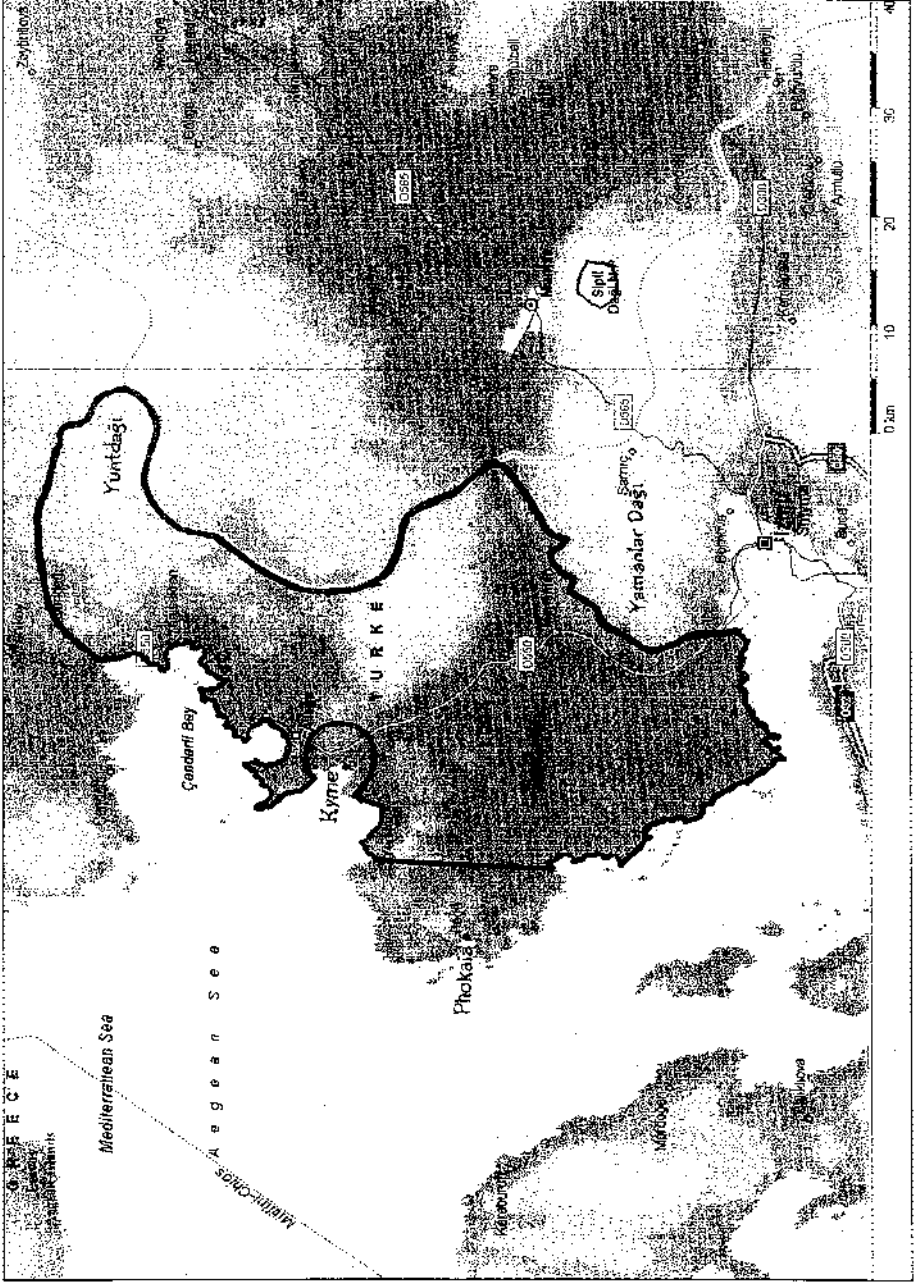
2001 yılı çalışmalarında görüldüğü gibi *intensive* yüzey araştırması kapsamındaki Araptepe araştırmalarında, değerlendirmeler yapılarak bazı bilimsel sonuçlara varılmıştır¹⁹. *Extensive* yüzey araştırması kapsamındaysa bölge, toplamış olduğumuz mevcut çalışmaların verdikleri bilgilerin ötesinde tanınmaya başlanmıştır. Bu yolla başta belirttiğimiz konu başlıklarımız ve çalışma programıza yeni boyutlar katılmıştır ancak gelecek sezon/sezonlardaki araştırmalarla edinilecek bütünleyici bilgiler, ilk görüşlerimizi varsayımların ötesine geçirebilecektir. Çalışmalarımıza 2001 sezonunda da belirtilmiş olan başlıklar ve amaçlar doğrultusunda devam edilecektir.

16 Aristoides, *Orationes*. XXXVI, XLVIII, ILG CD Rom, California 1990; Yol güzargahları hakkında bkz. Doğer, *a.g.e.*, s.60- 61 ve 332-341

17 Doğer, *a.g.e.*, s.207-208

18 Doğer, *a.g.e.*, s. 196

19 C. Licht'er, *a.g.e.*, A. Erkanal-Öktü, *a.g.e.*

Harita 1: "Menemen Ovası-Kuzey Izmir Yüzey Projesi" ekstensif yüzey araştırması alanı

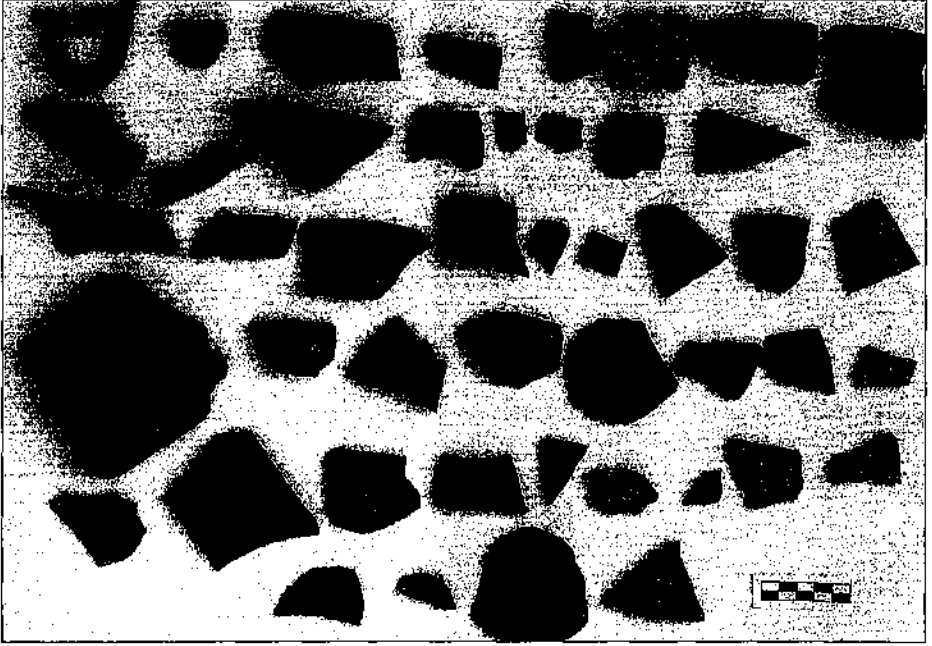

Resim 1: Kesikköy, phallos kabartmalı stel

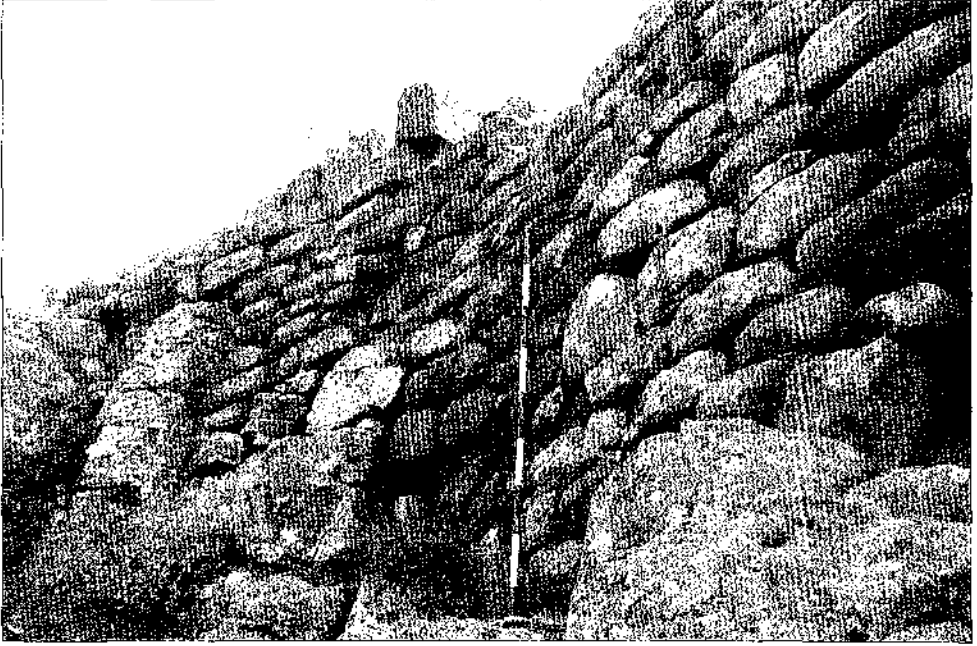
Resim 2: Yanıkköy, Cenevizkale Akropolü

Resim 3: Cenevizkale batı yamaç yüzey seramikleri

Resim 4: Cenevizkale kuzeybatı yamaç, nişli kayalar

Resim 5: Cenevizkale, güneybatı kesim, akropol surları

Resim 6: Göktepe, mezar podyumları

Resim 7: Kamber Ağılı, kaçak kazıyla açılmış mezarlar

Resim 8: Değirmentepe Tümülüsü (batı)

Resim 9: Doğaköy'ün güneyi, "Ferhat Yolu"antik su kanalı

Resim 10: Kocakoru mevkii, antik yol kalıntısı

Resim 11: ukurky, Asarkale Akropolü'nn etekleri

Resim 12: Bergos mevki, podyumlar

PISIDIEN SURVEY PROJEKT: ERSTE KAMPAGNE IN PEDNELISSOS

Lutgarde VANDEPUT*
Veli KÖSE

Im September 2001 begann das Pisidien Survey Projekt mit der Erforschung einer neuen pisidischen Stadt. Sie befindet sich in der Nähe des Dorfes Kozan bei Gebiz (Prov. Antalya) in einer Höhe von ca. 650 m. auf dem südlichen Hang des Berges "Bodrumkaya", einem der südlichsten Ausläufer des Taurusgebirges. Nach den antiken Schriftquellen wird die Stadt eindeutig Pisidien zugeschrieben, obwohl man sie aufgrund ihrer Lage 75 km. nordöstlich von Antalya eher Pamphylien zuordnen würde¹. Seit den Untersuchungen der "Missione archeologica italiana in Asia Minore" unter Leitung von R. Paribeni, G. Moretti und B. Pace Anfang des 20. Jahrhunderts werden die Ruinen an dieser Stelle als die der pisidischen Stadt Pednelissos bezeichnet. Diese Identifizierung basiert auf antiken Schriftquellen und auf logischem Ausschlußverfahren. Sie ist bislang inschriftlich nicht bestätigt, wird aber allgemein akzeptiert². Während der Arbeit von Moretti und Paribeni in Pednelissos fanden die ersten umfassenden Untersuchungen der Inschriften und der wichtigsten Ruinen statt³. Im 20. Jahrhundert gerieten die Ruinen mehr oder weniger in Vergessenheit. Sie wurden nur in wenigen Publikationen kurz erwähnt⁴ oder im Rahmen von spezifischen Forschungs-

* Lutgarde VANDEPUT, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/ALMANYA. Die Surveykampagne im September 2001 wurde ermöglicht dank großzügiger Unterstützung der Fritz Thyssen Stiftung.

Abkürzungen und Siglen folgen den Richtlinien des DAf, s. AA 1997, 611 ff. Zusätzlich gelten:

Işın 1998=G. Işın, The Ruins at Kozan-Bodrumkaya. Pednelissos, *Adalya* 3, 1998, 111-128.

Machatschek-Schwarz 1981=A. Machatschek-M. Schwarz, *Bauforschungen in Selge*, Denkschriften Wien 152 (1981)

McNicoll 1997=A.W. Nicoll, *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates* (1997)

Mitchell 1991=S. Mitchell, Hellenization of Pisidia, *Mediterranean Archaeology* 4, 1991, 119-145.

Mitchell 1992=S. Mitchell, Hellenismus in Pisidien, in: E. Schwertheim (Hrsg.) *Forschungen in Pisidien, Asia Minor Studien* 6 (1992) 1-27.

Moretti 1921=G. Moretti, Le rovine di Pednelissos, *Annuario della R. scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 3, 1921, 79-133.

Paribeni 1921=R. Paribeni, Di una città della Pisidia: forse Pednelissos, *Annuario della R. scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 3, 1921, 73-78.

1 s. an erster Stelle Strabo 14. 667 und Polybios, V. 72-76. Die antike Geographie ist hier sehr undeutlich.

2 Paribeni 1921, 73 ff. Von früheren Reisenden wurde die Stadt oft anders identifiziert. Einen Überblick bieten Paribeni 1921, 73 ff. und Işın 1998, 111 f.

3 Moretti 1921, 79 ff. (Ruinen); G. Comparetti, Iscrizione di Pednelissos (Pisidia), *Annuario della R. scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 3, 1921, 143 ff. (Inchrift Kozan); B. Pace, Iscrizioni di Pednelissos, *Annuario della R. scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 3, 1921, 149 ff. (Inschriften).

4 *RE* XIX. 1 (1937) 43-45 s. v. "Pednelissos" (Ruge); M. Örsait, *Hellenistik ve Roma Dövründe Pisidya Tarihi* (1985) 112; H. Bracke, Pisidia in hellenistic Times (334-25 B. C.), in: M. Waelkens (Hrsg.) *Sagalassos I, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 5 (1993) 17.

vorhaben herangezogen⁵. Erst in den achtziger Jahren des 20. Jahrhunderts zog die Stadt wieder Aufmerksamkeit auf sich, als G. Işın die Ruinen für Ihre damalige Magisterarbeit mehrmals besuchte⁶. Etwa gleichzeitig bezog S. Mitchell die Ruinen der Stadt in seine Untersuchungen der hellenistischen Epoche in Pisidien ein⁷. Die wichtigste historische Überlieferung über Pednelissos bildet der Bericht von Polybios zum Krieg zwischen Pednelissos und Selge im Jahre 218 v. Chr.⁸.

Um die Entwicklung der Stadt und des Stadtbildes zu erfassen, sind neue Aufnahmen der Ruinen und der erhaltengebliebenen Inschriften dringend notwendig. Der höher gelegene Teil der antiken Stadt befindet sich auf einem steilen, heute bewaldeten Hang. Der untere Bereich ist weniger steil und wurde bis vor kurzem landwirtschaftlich genutzt. Dennoch überdauerten auch hier die Monumentalbauten. Sowohl die Monumente des öffentlichen als auch des privaten Bereiches sind sehr gut erhalten geblieben.

Im Rahmen des Pisidien Survey Projekts begann im September 2001 die umfassende und profunde Untersuchung von Pednelissos. Das Team, unter Leitung von Lutgarde Vandepuit (Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Deutschland) bestand aus den Archäologen Tom Debruyne und Danny Gysen (K. U. Leuven, Belgien), Gül Işın (Akdeniz Üniversitesi, Türkei), Veli Köse (Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Deutschland), Yaprak Özkönü (Istanbul Üniversitesi, Türkei) und den Studierenden Ayşe Akman, Nevzat Demir (Istanbul Üniversitesi, Türkei) und Ebru Zaman (Bilkent Üniversitesi, Türkei). An der Verwirklichung der topographischen Karte arbeitete Sabri Aydal (Museum Antalya, Türkei). Unser besonderer Dank gilt dem Regierungsvertreter Erman Bediz vom Museum in Adana für seine Hilfsbereitschaft.

Bislang wurde keine Kartierung der Stadt vorgenommen, die von den Italienern angefertigte Skizze und die leicht korrigierte Version von Işın bildeten die einzigen Pläne⁹. Aus diesem Grund konzentrierten sich die Arbeiten in der ersten Kampagne vom September 2001 auf die Aufnahme einer topographischen Karte. Die am dichtesten bebaute Zone der Stadt mit dem öffentlichen Zentrum aus hellenistischer Zeit, die Stadtmauer sowie weitere Teile des Geländes wurden aufgenommen. Im Stadtareal sind mehrere antike Straßen gut erhalten und über längere Strecken zu verfolgen. Sie scheinen einander im rechten Winkel zu schneiden. Der vom Geodäten Sabri Aydal vom Antalya Museum fertiggestellte Plan zeigt deutlich, daß der ganze bisher kartierte Bereich der Stadt auf einen ziemlich regelmäßigen Straßenplan zurückzugehen scheint (Abb. 1). Die Nord-Süd Straßen verlaufen parallel zum Hang, die Ost-West Straßen dagegen steigen den Hang hinauf und sind deswegen häufig als Treppen angelegt. Die Monumentalbauten des hellenistischen öffentlichen Zentrums fügen sich in dieses Raster ein, was eher an künstlich geschaffene Städte wie z. B. Priene erinnert¹⁰, als an die organisch gewachsenen Städte Pisidiens, wie der Plan von Sagalassos mit leicht unterschiedlich orientierten Monumentalbauten aus hellenistischer und römischer Zeit auf mehreren Geländestufen illustriert¹¹.

Parallel zur Aufnahme der topographischen Karte begann die Untersuchung der Ruinen. Den Schwerpunkt bildeten die gut erhaltene Agora sowie die Bauten in ihrer unmittelbaren Nähe.

---

5 G. F. Bean, Notes and Inscriptions from Pisidia, Part II, *AnatSt* X, 1960, 78; H. von Aulock, *Münzen und Städte Pisidiens I*, *IstMitt-Beihft* 19 (1968) 45, 118 ff., A.W. McColl, *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates* (1997) 131 ff.

6 In verkürzter Form publiziert, s. Işın 1998.

7 Mitchell 1991, 135 ff.; Mitchell 1992, 14 ff.

8 Polybios V. 72-73. Weitere Kenntnisse: im 1. Jh. und in der Kaiserzeit prägte die Stadt Münze, s. H. von Aulock, *Münzen und Städte Pisidiens I*, *IstMitt-Beihft* 19 (1968) 45 f. Die Stadt wird in den Bistumslisten bis ins 12. Jh. n. Chr. erwähnt, Not. episc. I 448; III 400; VII 220; VIII 498; IX 408; X 514; XIII 364.

9 Morelli 1921, Plan; Işın 1998, Fig. 1.

10 F. Rumscheid, *Priene* (1998) Abb. 30.

11 M. Waelkens, in M. Waelkens und J. Poblome (Hrsg.) *Sagalassos IV* (1997) 104 Abb. 1.

Die Agora liegt auf einer künstlich angelegten Terrasse, deren hohe Stützmauer südwestlich des Platzes vollständig erhalten blieb (Abb. 2). Nach Norden und Süden hin ist sie ebenfalls von gut erhaltenen Mauern gegen den Hang begrenzt. Die Agora umfaßt ungefähr eine Fläche von 20x30 m. Ihre Pflasterung aus großen Kalksteinquadern ist ausgezeichnet erhalten und zeigt ein regelmäßiges Schema von Reihen bestehend aus abwechselnd breiten und schmalen Platten (Abb. 3). Eine der wichtigsten Nord-Süd Straßen stellt die Verbindung zwischen dem Nordtor der Stadt und dem monumentalen Stadtzentrum her. Südlich der Agora kann die Straße auch über eine längere Strecke verfolgt werden. Auf dem Platz selber ist die Straße nicht nachvollziehbar, hier läuft die Pflasterung ununterbrochen und ohne erkenntliche Spuren durch. Hieraus läßt sich schließen, daß auch der östlich der Straße gelegene Bereich des Platzes zur Agora gehörte.

Auf der Agora wurden im Laufe der Zeit zahlreiche Ehrenmonumente aufgestellt. Zur Zeit befindet sich nur eines von diesen Monumenten *in situ*. Die übrigen sind entweder umgestürzt und auf der Agora liegengelassen oder sie wurden als Spolien in jüngeren Konstruktionen wiederverwendet. Bei den meisten handelt es sich um Statuenpodeste, wie die Einlassungen auf ihrer Oberseite deutlich belegen.

Südwestlich der Agora befindet sich die imposante Ruine des Marktgebäudes (Abb. 1). Das Gebäude ist der westlichen Terrassenmauer der Agora vorgeblendet und teilweise noch mehrere Stockwerke hoch erhalten (Abb. 4). Der Gesamtkomplex des künstlichen Unterbaus der Agora und des Marktgebäudes ist in einer einzigen Bauphase entstanden. Das ausgezeichnete gleichschichtige Mauerwerk mit Quaderreihen in Läufer und Bindertechnik der Nord- und Südmauer der Agora geht ohne Unterbrechung in die Mauer des Marktgebäudes über.

Der größte Teil der Westmauer des Gebäudes ist nur bis unter dem Laufniveau der Agora erhalten, nur die Westwand der drei am nördlichsten gelegenen Räume steht noch höher an (Abb. 5). Sie steht teilweise noch über 3 m. hoch. Eine Reihe von breiteren in die aufgehenden Wände eingearbeiteten Quadern lassen sich an mehreren Stellen nachweisen. Ursprünglich unterstützten sie die Fußbodenbalken des Obergeschosses auf dem Laufniveau der Agora. Die aufgehende Mauer dieser Geschosse ist weitgehend ohne Fenster, aber die Seite zur Agora war offen, wie bei gut erhaltenen Marktgebäuden heute noch nachweisbar ist¹². Ob der nördliche Teil schon in der ursprünglichen Konstruktion um ein Stockwerk höher war als der südlichere Teil oder ob dies auf spätere Umbaumaßnahmen oder auf unterschiedlich starke Zerstörung zurückgeht, soll während der nächste Kampagne untersucht werden¹³.

Im Untergeschoß des Marktgebäudes befindet sich westlich der Agora eine Reihe von sieben Kammern, die von der Vorderseite (W.) aus zugänglich waren (Abb. 1). Einige Kammern waren mittels Zwischentüren miteinander verbunden. Fenster erhellen die Kammern. Die Fenster sind unterschiedlich groß und in einem unregelmäßigen Muster in der Fassade plaziert (Abb. 4). Ursprünglich war das Gebäude L-förmig angelegt, und es sind mindestens 2 Kammern entlang der Nordseite zu rekonstruieren. Der ursprüngliche Plan beziehungsweise das ursprüngliche Aussehen des Gebäudes in diesem nördlichen Bereich ist zur Zeit noch ungeklärt, weil es im Laufe der Zeit stark verändert wurde¹⁴.

Veränderungen wurden auch auf der Westseite vorgenommen. Zwei der Zimmer im Untergeschoß sind bis auf halbe Höhe mit kleinen Bruchsteinen gefüllt worden. Hierbei wurden auch Türen und Fenster zugemauert (Abb. 5). Diese Umbaumaßnahmen könnten sowohl mit einer Funktionsänderung des Gebäudes als auch mit Stabilisierungsarbeiten der Südwestmauer der Agoraterasse in Zusammenhang gebracht werden.

12. Aegae: R. Bohn, *Altortümer von Aegae, JdI Ergb.* 2 (1889) 14-21; Assos. F.T. Clarke-F. H. Bacon-R. Koldewey, *Investigations at Assos* (1902-21) 75-108; Selge: Machatschek-M. Schwarz 1981, 55-58 Pl. 7-8 Abb. 22-23.

13. Işın 1998, 115 nach datiert den Unterschied schon aus der Bauphase.

14. Demzufolge falsch als Wohnhaus identifiziert von Paribeni 1921, 107 f.

bestimmte Teile der Mauer älter sind²¹. Mehrere Tore sind gut erhalten. So steht das Nordtor mit quadratischem Grundriß und nebenanliegendem Durchgang (Abb. 8) noch mehrere Stockwerke hoch²². Der anschließende Mauerabschnitt ist sehr gut erhalten und überliefert ein hervorragendes Mauerwerk mit bossierten Quadern. Die obersten Quaderreihen des Turms²³ und der anschließenden Mauer sind anders gearbeitet und scheinen auf spätere Umbaumaßnahmen zurückzugehen. Eine wiederverwendete Inschrift aus der Regierungszeit von Kaiser Nerva²⁴ liefert hier einen *terminus post quem*. Weiter vom Tor entfernt ändert sich das Mauerwerk und wird sehr unregelmäßig. Im Gegensatz zum Nordtor, wo der Eingang sich neben dem Turm befindet, besteht das ebenfalls gut erhaltene Westtor aus einem Turm über einer gewölbten Tür²⁵ (Abb. 9). Es wird von S. Mitchell zu Recht mit einem Turm in der unteren Landmauer von Silyon²⁶ verglichen. Das Südtor hat einen tangentialen Grundriß und erlaubt nur einen indirekten Zugang zur Stadt. Sowohl von Moretti als auch von McNicoll wird angenommen, daß die Mauer südlich der Verteidigungsmauer eine zweite Verteidigungslinie darstellt. Moretti sah deswegen im südlichen Bereich der Stadt die Akropolis²⁷, McNicoll und Lawrence sehen die untere Mauer lediglich als eine hinzukommende Verteidigungslinie²⁸. Nach den ersten Untersuchungen im September 2001 könnte diese Mauer genauso die Temenosmauer für den südwestlich des Südtores gelegenen Bezirk mit dem Relief (s. unten) bilden. Es ist vorgesehen, diesen Bezirk und die Funktion der Mauer tiefgehend zu untersuchen.

Weitere Verteidigungsanlagen befinden sich weiter westlich (Abb. 10). In diesem Viertel liegen die meisten Monumentalbauten römischer Zeit. Von der Mauer ist nur ein geringer Teil erhalten. Hierbei handelt sich um ein Tor, einen rechteckigen Turm sowie um einen verbindenden Mauerabschnitt. Das Tor wird genauso wie das unterhalb der Akropolis gelegene von einem weiteren Turm überragt, der teilweise noch erhalten ist²⁹. Die von Süden kommende Straße, die durch das Tor in die Stadt führt, läßt sich im Gelände noch nachweisen. Wie diese Anlage mit der weiter östlich gelegenen Stadtmauer verbunden war und ob es sich hier um eine spätere Erweiterung der Verteidigungsmauer oder um eine gleichzeitig angelegte, zweite Verteidigungslinie handelt, ist zur Zeit unklar.

Südlich des Südtores befinden sich die Reste eines Temenos, das über eine gut erhaltene Straße vom Tor aus zu erreichen war. Wie oben erwähnt, war das Temenos wahrscheinlich von einer weiteren, separaten Mauer umfaßt, von der Teile noch erhalten sind. Innerhalb des Temenos befindet sich ein schönes Relief mit der Darstellung einer männlichen Gottheit (Abb. 11). Aufgrund des Stabes mit Lorbeerzweig in der linken Hand wird die Gottheit als Apoll gedeutet und von G. İşin in die 2. Hälfte des 4. Jahrhunderts v. Chr. datiert³⁰.

21 s. auch Mitchell 1992, 15.

22 Turm E bei Moretti 1921, Fig. 45, Pl. VI; McNicoll 1997, Fig. 34.

23 McNicoll 1997, 133.

24 Moretti 1921, 100.

25 Genauso wie das untere, von McNicoll beschriebene, Westtor, McNicoll 1997, 133.

26 Mitchell 1992, 15, Fn. 48. Andere Parallelen befinden sich laut Mitchell in Kremna, vielleicht Termessos und Isaura.

27 Moretti 1921, 87 ff.

28 McNicoll 1997, 132; Lawrence a. O. (s. o. Anm. 20) 310.

29 Dieser Turm, Turm C bei Moretti, wird von McNicoll als das Westtor beschrieben, s. McNicoll 1997, 133; Moretti 1921, 95 ff.

30 İşin 1998, 117-118; Mitchell 1991, 135 (mit anderer Deutung der Figur); Mitchell 1992, 14-15.

Pisidya yüzey araştırması projesi kapsamında, Pisidya'nın yeni bir kentinin araştırılmasına 2001 Eylül ayında başlanmıştır. Kent, Antalya ili'ne bağlı Gebiz İlçesi'nin bugünkü Kozan Köyü yakınlarında, Toroslar'ın en güney çıkıntıları üzerinde Bodrumkaya adıyla bilinen bir tepenin güney yamacında ve de yaklaşık 650 m. yükseklikte bulunmaktadır. Antalya'nın 75 km. kuzeydoğusundaki konumundan dolayı her ne kadar Pamphylia'ya dahil edilmesi düşünülse de, antik kaynaklarda Pisidya'ya ait olduğu kesindir³¹. 20. yüzyılın başlarında P. Paribeni, G. Moretti ve B. Pace'in başkanlığında yürütülen 'Missione Archaeologica Italiana in Asia Minore' araştırmalarından itibaren, bu mevkideki kalıntılar bir Pisidya kenti olan Pednelissos olarak tanımlanmıştır. Bu isim antik kaynakların ve diğer olası kentlerin uygunsuzluğuna dayanılarak anlaşılmaktadır. Şimdiye dek yazıtlarda kesinlik kazanmadıysa da genelde kabul görmüştür³². Moretti ve Paribeni'nin Pednelissos kentindeki çalışmaları esnasında ilk detaylı araştırmalar yazıtlar ve önemli kalıntılarda vuku bulmuştur³³. 20. yüzyılda kalıntılar hemen hemen tümünden unutulmuştur. Sadece bazı yayınlarda kısaca değinilmiştir³⁴ ya da spesifik araştırmalar kapsamında incelenmiştir³⁵. 20. yüzyılın 80'li yıllarında, G. Işın'ın master tezi esnasında şehri bir kaç kez ziyaret etmesi, şehrin tekrar dikkat çekmesine sebep olmuş³⁶ ve ona yakın tarihlerde S. Mitchell Pisidya'nın Hellenistik Dönemi araştırmalarında şehrin kalıntılarını incelemiştir³⁷. Pednelissos ile ilgili ilk tarihi kayıtlar, Polybios'un raporlarında M.Ö. 218 yılındaki Pednelissos ile Selge arasındaki savaşa aittir³⁸.

* Lutgarde VANDEPUT, Archäologisches Institut der Universität zu Köln, Albertus-Magnus-Platz, D-50923 Köln/ALMANYA 2001 YüzeY araştırması kampanyası. Thyssen Stiftung'un cömert katkıları ya gerçekleşmiştir. Kendilerine teşekkürle bir borç biliriz.

Kısaltmalar Alman Arkeoloji Enstitüsü yayım normlarını takip etmektedir, bakınız AA 1997, 611 f. Buna ek olanlar:

Işın 1998=G. Işın, The Ruins at Kozan-Bodrumkaya: Pednelissos, *Adalya* 3, 1998, 111-128.

Machatschek-Schwarz 1981=A. Machatschek-M. Schwarz, *Bauforschungen in Selge*, Denkschriften Wien 152 (1981).

McNicol 1997=A.W. Nicoll, *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates* (1997).

Mitchell 1997=S. Mitchell, *Hellenization of Pisidia, Mediterranean Archaeology* 4, 1997: 119-145.

Mitchell 1992=S. Mitchell, Hellenismus in Pisidien, in: E. Schwertheim (Hrsg.) *Forschungen in Pisidien, Asia Minor Studien* 6 (1992): 1-27.

Moretti 1921=G. Moretti, Le rovine di Pednelissos, *Annuario della R. scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 3, 1921, 79-133.

Paribeni 1921=R. Paribeni, Di una città della Pisidia: forse Pednelissos, *Annuario della R. scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 3, 1921, 73-78.

31 Bakınız önce Strabo 14, 667 ve Polybios, V, 72-76. Antik coğrafya heruz belki değildi.

32 Paribeni 1921: 73 ff. Daha önceki seyahat edenlerce şehir farklı isimle tanınmıştır. Genel bir bakış olarak bakınız. Paribeni: 1921: 73 ff. ve Işın 1998: 111 f.

33 Moretti 1921, 79 ff. (Kalıntılar); G. Comparetti, 'scrizione di Pednelissos (Pisidia), *Annuario della R. scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 3, 1921: 143 ff. (Yazı: Kozan); B. Pace, 'iscrizioni di Pednelissos', *Annuario della R. scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente* 3, 1921, 145 ff. (Yazıtlar)

34 *RF X X*, 1 (1937): 43-45 s. v. 'Pednelissos' (Huga); M. Özsait, *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi* (1985) 112, 31. Bracko, 'Pisidia in helenistic times (334-26 B. C.)', in: M. Wae kens (ed.) *Sagalassos I, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 5 (1993) 17.

35 G.E. Bear, 'Notes and inscriptions from Pisidia, Part II', *AnatSt* X, 1960, 78; H. von Aulock, *Münzen und Städte Pisidiens I, IStMit Beihft* 19 (1968) 45-118 ff.; McNicol 1997, 131 f.

36 K sa tırnış şekli için bakınız: Işın 1998.

37 Mitchell 1991: 135 ff.; Mitchell 1992, 14 ff.

38 Polybios V, 72-73. Diğer bilgiler: 1. yüzyıla ve imparatorluk dönünde şehir, sıkke darp etmiştir. Bakınız: H. von Aulock, *Münzen und Städte Pisidiens I, IStMit Beihft* 19 (1968) 45 f. Şehrin adı piskoposluk listelerinden 12. yüzyıla değ in geçmektedir: Not. episc. I 448; III 400; VII 220; VIII 498; IX 498; X 514; X 364.

Şehrin ve şehir karakterinin gelişimini anlamak için, yapıların yeniden dokümantasyonu ve korunagelmış yazıtların incelenmesi şarttır. Antik şehrin yukarısında kalan kesimi, bugün ağaçlarla ve çalılarla çevrili bir yamaç üzerinde bulunmaktadır. Aşağı kesim daha az eğimli ve bir süre öncesine kadar hâlâ tarımsal amaç için kullanılmaktaydı. Buna rağmen buradaki kalıntılar hayatta kalmıştır. Hem kamusal merkez, hem de özel alanlar çok iyi korunmuştur.

Pisidya yüzey araştırması projesi çerçevesinde, 2001 Eylül ayında Pednelissos'ta kapsamlı ve geniş araştırmalara başlanmıştır. Ekip, Lutgarde Vandeput başkanlığında (Köln Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü, Almanya), arkeologlar Leuven Üniversitesi'nden Tom Debruyne ve Danny Gyßen, Antalya Üniversitesi'nden G. Işın, yine Köln Üniversitesi'nden Veli Köse, İstanbul Üniversitesi'nden Yaprak Özkönü ile öğrenciler Bilkent Üniversitesi'nden Ebru Zaman ve yine İstanbul Üniversitesi'nden Ayşe Akman ile Nevzat Demir'den oluşmuştur. Topografik haritanın gerçekleştirilmesinde Antalya Müzesi'nden topograf-arkeolog Sabri Aydal çalışmıştır. Ayrıca Bakanlık temsilcimiz Adana Müzesi arkeologlarından Erman Bediz olup, kendilerine yardımlarından ötürü sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

Bugüne dek şehrin topografik haritası çıkarılmamış, sadece İtalyanlar tarafından elde edilen skeç çizim ve buna dayanarak yapılmış G. Işın tarafından biraz düzeltilmiş versiyonu, bilinen tek plânı teşkil etmiştir³⁹. Bu nedenle, geçen kampanyada çalışmalar ilk olarak, topografik bir haritanın gerçekleştirilmesinde yoğunlaştırıldı. Şehrin hellenistik kamusal merkezi ile birlikte en çok yapılaşma gösteren alanı, şehir surları ve bazı arazi şekilleri ölçüldü. Kentte bir çok antik cadde sağlam kalmış ve uzun bir hat boyunca takip edilebilmektedir. Görünüşte, birbirlerini düzgün açılarla kesmektedirler. Topograf Sabri Aydal'ın oluşturduğu bir yıllık topografik plânda, düzenli bir şehir plânının varlığı tespit edilmiştir (Resim: 1). Kuzey-güney caddeleri yamaca paralel devam ederken, buna karşın, doğu-batı caddeleri dikine keserler ve bu yüzden de sık sık merdivenler inşa edilmiştir. Hellenistik kamusal merkezin anıtsal yapıları, bu taslağa oturtulmuştur. Bu durum zamanla organik bir şekilde büyüyen kentlerden olan Priene'yi⁴⁰ ve benzer olan, ancak hafif farklı yönlendirilmiş Hellenistik ve Roma Dönemi anıtsal yapılarının, değişik teraslarla illüstre edildiği Sagalassos'u anımsatmaktadır⁴¹.

Topografik harita çalışmasına paralel olarak, başlıca yapıların incelenmesine de başlanmıştır. Ağırlığı agora ve çevresinde bulunan iyi korunagelmış yapılar oluşturmaktadır.

Agora, destek duvarı alanın güneybatısında hâlâ ayakta olan bir teras üzerinde bulunmaktadır (Resim: 2). Kuzey ve güneye doğru, aynı şekilde iyi korunmuş duvarlar ile yamaca sınırlanmıştır. Agora yaklaşık 20x30 m.lik bir düzlüğü içermektedir. Büyük kireçtaşı bloklardan yapılmış, döşemesi çok sağlam kalmıştır ve geniş ve dar değişken blok sıraları halinde düzgün bir şema gösterir (Resim: 3). En önemli kuzey-güney caddelerinden biri; kuzey kapısı ile şehrin anıtsal merkezi arasındaki bağlantıyı sağlamaktaydı. Cadde agoranın güneyinde uzun bir müddet daha takip edilebilir. Agora alanında cadde anlaşılmaz, buradaki aralıksız devam eden döşemede caddenin devamına ilişkin izlere rastlanmamaktadır. Bundan alanın caddenin güneyinde kalan kesiminin de, agoraya ait olduğu sonucu çıkartılabilir.

Agorada zaman içinde çeşitli anıtsal şeref payeleri dikilmiştir. Bugün bunlardan sadece biri hala *in situ* konumdadır. Diğerleri ya yıkılmış, ya agorada yatık durumda, ya da devşirme olarak daha geç yapıların inşasında yeniden kullanılmıştır. Bunların çoğunun üst yüzlerindeki oyuklardan anlaşıldığı üzere, heykel kaidelerine ait olduğu kesinlik kazanmıştır.

39 Moretti 1921, Plan; Işın 1998, Fig. 1.

40 F. Rumscheid, *Priene* (1996) Abb. 30.

41 M. Waeckens, in M. Waeckens-J. Poblome (Hrsg.) *Sagalassos IV* (1997) 104 Abb 1.

Agoranın kuzeybatısında gösterişli, sağlam kalmış bir market binasının kalıntıları bulunmaktadır (Resim: 1). Yapı, agoranın batı teras duvarına bitişiktir ve kısmen farklı katlar halinde ayakta kalmıştır (Resim: 4). Agoranın alt yapısı ile market binası kompleksi, aynı evrede inşa edilmiştir. Agoranın kuzey ve güney duvarının yatay ve dikey bloklar halindeki, aynı seviyede düzgün kesme taşlardan oluşan mükemmel duvar işçiliği, kesintisiz market binasına kadar devam eder.

Yapının batı duvarınının büyük kısmı, agoranın döşeme seviyesine kadar korunmuş olup, sadece en kuzeyde kalan odalardan üçünün batı duvarı daha yüksek kalmıştır (Resim: 5). Kısmen 3 m.den daha yüksektir. Duvarlara geçmiş olarak yapılmış kesme taşlardan oluşan kalın bir duvar sırası, bir çok alanda gözlenmektedir. Esasında agoranın döşeme seviyesindeki üst katın taban kirişlerini tutmaktaydılar. Bu kalın duvar penceresizdi, fakat agoraya bakan yüzü, tıpkı bugün varlığı kesinlik kazanmış olan Küçük Asya'nın diğer market binalarında olduğu gibi açıktır⁴². Kuzey tarafından, henüz yapının ilk yapıldığı dönemde güney yüzünden bir kat daha yüksek olup olmadığı, bunun daha sonraki bir evrede mi gerçekleştirildiği veya farklı olarak kuvvetli bir yıkımın vuku bulup bulmadığı, gelecek kampanyada ele alınacaktır⁴³.

Market binasının alt katında yedi odadan ibaret olan bir sıra odalar dizisi, agoranın batısında bulunmaktadır ve giriş ön yüzden yani batıdandır (Resim: 1). Bazı odalar ara kapılar vasıtasıyla birbirleriyle bağlantılıydı. Odalar pencerelerle aydınlatılırdı. Farklı boyutlarda ve fasatta düzensiz bir şekilde yer almaktaydılar (Resim: 4). Yapı orijinalinde 'L' formunda inşa edilmiş ve kuzey yönünde en az iki oda daha rekonstre edilebilmektedir. Orijinal plân, daha doğrusu yapının bu kuzey bölümündeki görünümü, henüz açıklık kazanmamıştır. Çünkü zaman içinde yoğun bir şekilde değiştirilmiştir⁴⁴.

Değişiklik aynı zamanda batı yüzünde de cereyan etmiştir. Alt katın iki odası, yarı yüksekliğine kadar küçük moloz taşlarla doldurulmuştur. Bu bölümdeki pencere ve kapılar duvarla örülerek kapatılmıştır (Resim: 5). Bu yeniden yapılanım ya yapının bir fonksiyon değişikliğiyle ya da agora terasının güney duvarının stabilize edilmesiyle izah edilebilir.

Pednelissos market binası bu bölgede rastlanan tek yapı örneği değildir. Bir çok daha iyi ya da kötü sağlam kalmış market binalarına Pisidya'nın diğer kentlerinden Selge ve Melli'de de rastlanmaktadır⁴⁵. Ayrıca bazı Pamphylia kentlerinde de bu tip market binaları görülmüştür⁴⁶. Yapı Pisidya'da en iyi Selge'deki örnekle karşılaştırılabilir. Duvar tekniği, plânı ve şehir içindeki konumu ortak özellikler ihtiva etmekte ve böylece benzer bir tarihe, yani Geç Hellenistik Döneme tarihlenmektedir⁴⁷. Bu tarih, hem market binası, hem de aynı yapı evresine ait olan agora için geçerlidir. Yapı kompleksinin ne kadar süre kullanımında kaldığı belli değildir.

Agora diğer yüzlerinde de bir çok yapıyla çevrelenmektedir. Kuzeyde bulunan olasılıkla Geç Antik Dönemde inşa edilmiş yapıların fonksiyonu, henüz kesin olarak belli olmamaktadır (Resim: 1). Bir sıra dikdörtgen odalar dizisinden ibarettir, büyük olasılık, bunların dükkanlar olabileceğidir. Kompleksin bu kesiminin daha eski mi olduğu konusunda kesin birşey söylenemez.

Bu binaların güneyinde, agoranın güneydoğu kesiminde iyi korunagelmiş, yaklaşık 30x16 m. boyutlarında bir erken Hıristiyanlık bazilikası bulunmaktadır. Apsis bugün, yakın zamanda açılmış bir toprak yolun altında kalmıştır⁴⁸. Üç nefli sütunlu bir ba-

42 Aegae: R. Bohn, *Altertümer von Aegae, JdI Ergz.* 2 (1889) 14-21; Assos: F.T. Clarke-F. H. Bacon-R. Koldewey, *Investigations at Assos* (1902-21) 75-108; Selge: Machatschek-Schwarz 1981, 55-58 Pl. 7-8 Abb. 22-23.

43 Işın 1998, 115. Ona göre farklılıklar zaten yapı sathalarında görülmektedir.

44 Bu konuda Paribeni konutsal alanlar olarak yanlış tanımlanmıştır. Paribeni 1921, 107 f.

45 Machatschek-Schwarz 1981, 55-58; L. Vandeput-V. Köse-S. Aydal, *BaBesch* 74, 1999, 138 ff. Figs. 5, 6; L. Vandeput-Veli Köse, *AnatStud* 51, 2001, 133 ff. Fig. 2

46 Mitchell 1992, 9; Işın 1998, 115.

47 Machatschek-Schwarz 1981; Mitchell 1991, 136.

48 Bu yol ormancılar tarafından açılmış olup tepenin sirtlarında bulunan yangın kulesine ulaşımı sağlıyordu. Yoğun yapılaşma gösteren hellenistik şehir merkezini böylece iki parçaya ayırıyordu.

zilikadır. Sütunlar yüksek postamentler üzerine oturmuş ve araları balüstratlarla tutturularak nefler birbirlerinden ayrılmıştır. Göze çarpan özellik, agoraya açılan kilise girişinin çevresinde çok sayıdaki spolionun varlığıdır. Daha erken yapılara ait bir çok yapı elemanları ve anıtsal şeref payeleri bloklar arasında tanımlanabilmektedir. Girişlerle birlikte batı duvarı ve güney yan duvarı, yapının diğer duvarlarına oranla, çok daha özenle işlenmiştir. Yapının, büyük bir olasılıkla daha erken başka bir anıtsal yapının, yerini aldığı tahmin edilmektedir. Dor düzenli bir çok yapı elemanları, girişin çevresinde bulunmaktadır (Resim: 6)⁴⁹. Giriş alanının doğusunda, bir narteksin varlığına işaret eden kalıntılar bulunsa da, buradaki duvarın işlevi henüz belli değildir.

Agora çevresindeki anıtsal hellenistik merkez haricinde, şehir duvarlarının incelenmesine de başlanmıştır. Batı duvar hattı yaklaşık 1500 m. uzunluğundadır ve arazide büyük bir bölümü takip edilebilmektedir. Özellikle güneydeki duvar iyi korunmuştur. Buna karşın agoranın güneybatısında duvarın geri kalan devami zar zor anlaşılmaktadır. Kismen yıkılmış ve kısmen de daha sonra inşa edilmiş yapılarla kaplanmıştır. Duvarın kuzey ve güney uzantısı tepenin birden yükselen kayalıklarında son bulur. Tepenin sırtlarında da, farklı uzunluklarda korunmuş duvarlara rastlanmaktadır. Bunlara hayranlık uyandıran merdivenlerle ulaşılmaktadır ve bu merdivenler hâlâ tepedeki yargın kulesine ulaşmada kullanılmaktadır (Resim: 7).

Duvarların kuzey, batı ve güney uzantıları McNicoll tarafından Hellenistik savunma yapıları konulu çalışmasında; Geç Hellenistik Döneme tarihlendirilmiştir (M.Ö. 133'ten sonrasına), çünkü McNicoll'a göre; bu duvarlar güzel olmakla birlikte, kuşatmaları geçiştirmeye yeterli dayanıklılıkta değillerdi⁵⁰. Duvarların bazı kesimlerinin daha erken olduğu kabul edilebilir⁵¹. Kapıların bir çoğu günümüze kadar korunabilmiştir. Bunlardan kuzey kapısı, kare plâni ve yanında duvar girişiyle yüksek bir şekilde ayakta durmaktadır (Resim: 8)⁵². Bitişik duvar da sağlamdır ve bize basajlı duvar tekniğinin mükemmel bir örneğini sunmaktadır. Kulenin ve bitişik duvarın en üst düzğün kesme blokları⁵³ farklı çalışılmış ve daha sonraki dönemde yeni bir yapılanmaya işaret etmektedir. Burada imparator Nerva Dönemine tarihlenen devşirme bir yazıt bu restorasyonun *terminus post quem*'ini vermektedir⁵⁴. Kapının daha uzağında duvar işçiliği değişir ve çok düzensiz bir hâl alır. Girişinin yanında kulesi bulunan kuzey kapısının aksine, aynı şekilde iyi korunmuş batı kapısı kemerli bir geçit yanında bir kulçden oluşmaktadır (Resim: 9)⁵⁵. S. Mitchell tarafından, doğru olarak Sillyon'un aşağı sur duvarındaki kuleyle karşılaştırılmıştır⁵⁶. Güney kapısı birbirine paralel duvarları olan bir plâna sahiptir ve şehre uzanan dolaylı bir girişe izin vermektedir. Hem Moretti hem de McNicoll savunma duvarının güneyindeki duvarı, ikinci bir savunma hattı olarak tanımlamıştır. Moretti bu yüzden şehrin güney kesiminde akropolis görmüşken⁵⁷, McNicoll ve Lawrence aşağı duvarı sadece ilave edilen bir savunma sırası olarak identife etmiştir⁵⁸. 2001 Eylülündeki ilk araştırmalar sonucunda; bu duvarın, güney kapının güney batısın-

49 İçin orijinal anıtın mimari elemanlarından oturu erken imparatorluk dönemine tarihler (İş. 1998, 115; Moretti (1921, 108-110) bu yerde eşikden bir sloanin ya da tapınağın varlığından söz etmiş ancak tapınağın daha olası olduğunu vurgu almıştır. 2001 sezünceki ilk araştırmalara göre bu alanda bir tapınağın varlığından söz etmek söz konusu değildir.

50 McNicoll 1997, 131-134, 148-156. Anlatımından kalıntıları çözüme geçişi anlaşılabilir. Akropolis'e batı kapısından haberler olmadığından olsa gerek sadece aşağı şehirdeki batı kapısından barınacak. (Moretti'de Kule C). Aynı durum Lawrence için de geçerlidir: A. W. Lawrence, *Greek Sites in Fortifications* (1979) Passim; Moretti'nin raporunu güzetmek amacıyla sık sık McNicoll'a göndermeler yapar. N. P. Milner, in McNicoll 1997, 217. McNicoll'ün ifadelerini ayrıncı ve daha erken bir tarih tanımlama imkansız kılmaz.

51 Ayrıca bakınız: Mitchell 1992, 15.

52 Moretti'de kule F; Moretti 1921, Fig. 45, Pl. V; McNicoll 1997, Fig. 34.

53 McNicoll 1997, 133.

54 Moretti 1921, 100.

55 Aynı McNicoll tarafından izlenilen aşağıdaki batı kapısı gibi McNicoll, dipnot 20, 133.

56 Mitchell 1992, 15. En. 48. Mitchell diğer paralellerin Kremna'da, belki Termessos'ta ve Isaur'a'da olduğunu söyler.

57 Moretti 1921, 87 f.

58 McNicoll 1997, 132; Lawrence a. O. (s. o. dipnot 20) 310.

daki reliefli kutsal bir alanın temenos duvarı olabileceği ortaya çıkmıştır. Bu alanın ve duvarın fonksiyonu ileride daha derin araştırılacaktır.

Diğer savunma alanları daha batıda bulunmaktadır (Resim: 10). Bu alandaki anıtsal yapıların büyük kısmı Roma Dönemindedir. Duvardan sadece küçük bir bölümü kalmıştır. Bu kesimde bir kapı, dörtgen bir kule ve birbirine bağlantılı duvar mevcuttur. Kapı, tıpkı akropolisin aşağı yarısı gibi, kısmen yüksek bir biçimde ayakta duran bir diğer kuleden dışarı taşmaktadır⁵⁹. Güneyden gelen ve bu kapıyla şehre uzanan cadde, arazide takip edilebilmektedir. Bu alanda olduğu gibi, daha doğuda uzanan kesim de şehir duvarlarıyla bağlantılıdır. Bu durumun savunma duvarının geç bir dönemdeki genişlemesi mi, yoksa aynı zamandaki inşası mı veya ikinci bir savunma duvarı mı olduğu henüz kesinlik kazanmamıştır.

Güney kapısının güneyinde, kapı vasıtasıyla, günümüze sağlam kalmış bir cadde ile ulaşılan kutsal bir alanın kalıntıları bulunmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi bu kutsal alan, olasılıkla bir diğer ayrı duvarla çevrilmiş ve bu duvardan sadece bir kısım iyi korunmuştur. Temenosun içinde, üzerinde erkek tanrı tasviri bulunan güzel bir relief bulunmaktadır (Resim: 11). Sol elinde tuttuğu defne dallı açısından dolayı Tanrı Apollon ile bağdaştırılmış ve G. Işın tarafından M. Ö. 4. yüzyılın 2. yarısına tarihlenmiştir⁶⁰.

---

59 Bu kule Moretti'de Kule C, McNicoll'da batı kapısı olarak anlatılmış : McNicoll 1997, 133; Moretti 1921, 95 ff.

60 Işın 1998, 117-118; Mitchell 1991, 135 (başka bir manayla); Mitchell 1992, 14-15.

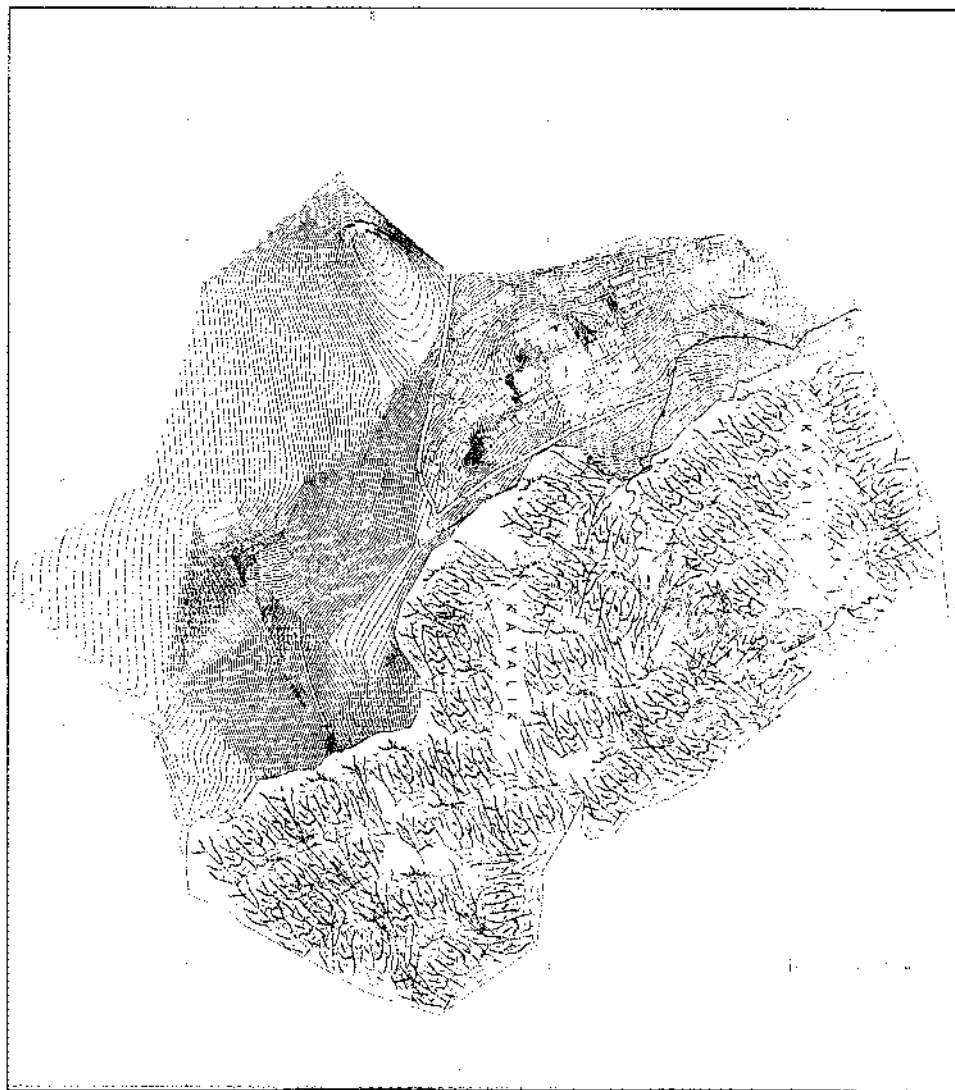

Abb. 1: Pednelissos. Ausschnitt aus der topographischen Karte mit dem hellenistischen monumentalen Zentrum

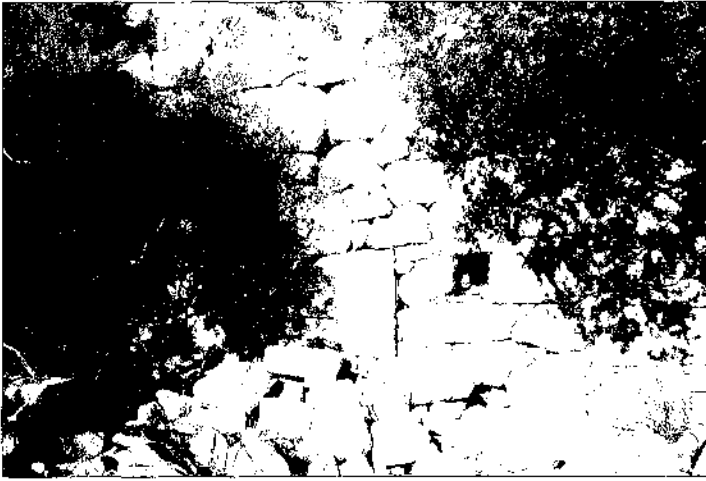

Abb. 2: Pednelissos.
Stützmauer der
Agora

Abb. 3: Pednelissos. Blick
über die Agora
vom Süden

Abb. 4: Pednelissos.
Marktgebäude,
Blick vom Nord-
westen

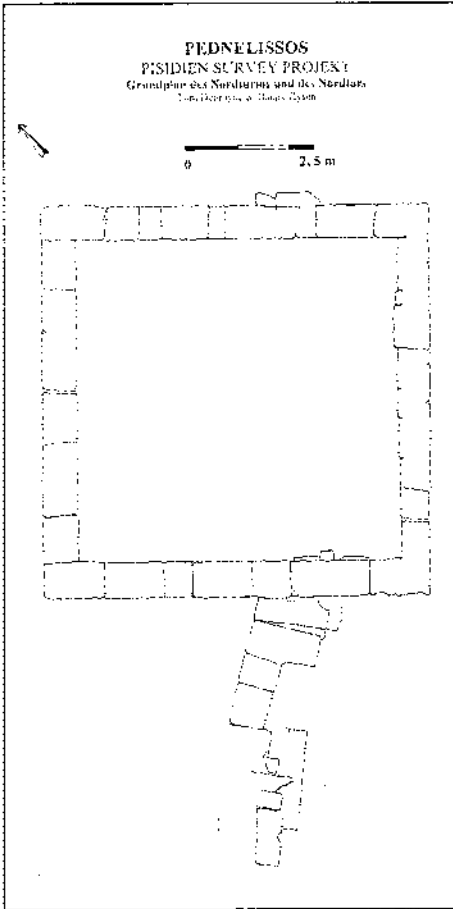
Abb. 5: Pednelissos. Marktgebäude, Blick vom Westen

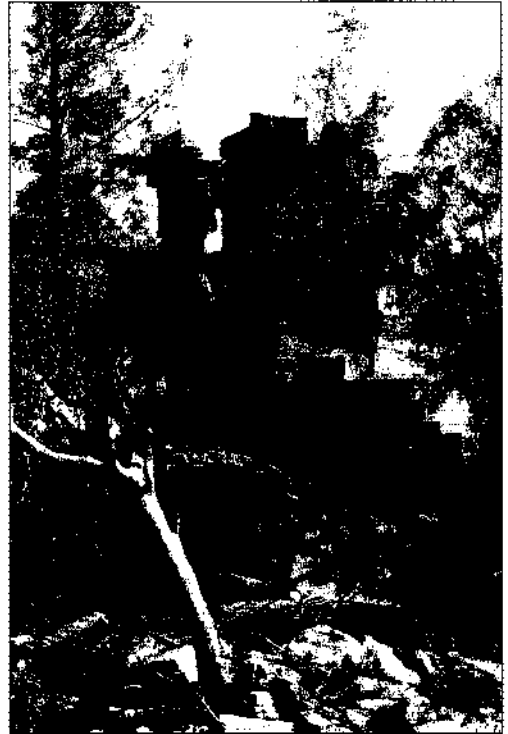
Abb. 6: Pednelissos. Spolien dorischer Architektur im westlichen Bereich der Basilika

Abb. 7: Pednellssos. Verteidigungsanlage auf dem Bergkamm mit hochführender Treppe

Abb. 8: Pednelissos. Grundriß des Nordturms und nebenanliegenden Nordtors

Abb. 9: Pednelissos. Westtor, Blick von der Stadtseite (O)

Abb. 10: Pednelissos. Verteidigungsanlagen im meist westlich gelegenen Viertel der Stadt

Abb. 11: Pednelissos. Apollonrelief

THE 2001 SURVEY SEASON AT SAGALASSOS AND IN ITS TERRITORY

Marc WAELKENS*
Femke MARTENS
Hannelore VANHAVERBEKEL

In 2001, the interdisciplinary survey campaign in the territory of Sagalassos started on June 18th and continued for 10 weeks until August 24th. We gratefully acknowledge the very much appreciated help of our temsilci Mrs. Ümran Yügrük (Selçuk Museum). Simultaneously, during the excavation and restoration campaign (8th of July to 2nd of September 2001), an intensive survey was carried out on the urban site of Sagalassos itself. The latter was supervised by our second temsilci Mr. Orhan Atvur (Antalya Museum) We also thank H. A. Ekinçi, director of the Burdur Museum, and their staff for their continuous help and support.

1. The Urban Survey

F. MARTENS*
M. WAELKENS

An intensive survey with the aim to define the changing boundaries of the urban settlement throughout time, and to establish the specific character (artisanal, domestic, public, sepulchral) of some of the city's quarters, was initiated in 1999. It followed the same approach as that applied to the suburban survey mentioned below.

The third season of the city survey aimed at:

- Gathering more information on the chronology of the occupation pattern and functional use in the area mainly to the west of the monumental centre of Sagalassos.
- Improving the strategy of the 2000 survey (10x10 m. sectors, surveyed with a full coverage strategy), by adopting a more time efficient and sufficiently accurate strategy based on 20x20 m. units.
- Assessing the accuracy of the strategy used during the 1999 survey (50x50 m. sectors, surveyed with a sampling strategy), by resurveying two 1999 sectors of 50 m. with full coverage.

The survey team consisted of Femke Martens, Ebru Zaman, Robert De Simone, Luca Ponzetta, Frederik Daniëls and In Ae Delhaye.

During the 2001 season a total of 62 units of 20x20 m. was surveyed (Fig. 1), adding up to an area of 2,48 ha. The 20x20 m. sectors were set out by using compass and metre. Each unit was systematically covered by 5 persons walking with a distan-

---

* Prof. Dr. Marc WAELKENS, Dept. of Archaeology, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, BELGIUM.

ce of 2 m. between two persons in an east-west direction and each time returning 2 m. to the south in the opposite direction. Every metre the visibility and density of all finds were assessed, counted and noted down on standardized forms. A sixth person registered all the finds.

All architectural remains were photographed and mapped with a theodolite (full station) at a scale 1:200, by L. Loots (theodolite measuring), F. Martens and E. Zaman. Further analyses of the chronological pattern and the geographical distribution of the finds were made by processing the gathered information by means of the geographical computer program MAPINFO.

Preliminary Results

1. *West Area* (Fig. 2; Area 5): This large area (sectors 1 to 47) was located immediately to the east of the western necropolis. The area mainly consisted of steep slopes, which used to be heavily terraced for town planning in antiquity, as is still clearly discernable, but now they are covered with a dense vegetation of Euphorbia, Phlomis Grandiflora and Kermes oak. The sectors 25 until 29 were located on currently abandoned, be it probably rather "recent" terraces for cultivation.

During the architectural survey of the late 1980's within the frame of the "Pisidia Project", the area was largely defined as a "domestic area". During the 1992 campaign a test excavation was carried out here, which was called site W (located in City Survey 2001- sector 32). The main aim of this test sounding was to yield a "domestic context" of ceramics, to contribute to the establishment of a typology of the fine and coarse wares of Sagalassos. A somewhat enigmatic structure, with mortared rubble walls at three sides was excavated, which was tentatively interpreted as the cellar of a house. This structure was filled up somewhere during the early 6th century AD. The filling process was spread in time and was likely man-induced although a process of erosion could not be excluded (Degeest et al. 1993, 130).

To the north, the area was traversed from east to west by the "western colonnaded street", which entered the town to the north of the Western Necropolis and continued towards the Lower Agora, to which it probably gave access from the northwest. The results of a 1998 test sounding (West Street 1) on this traffic artery, indicated that this street was rebuilt between 450 and 550 AD (possibly after the earthquake of 518 AD). During this phase the street was narrowed down to a width of 2.50 m., which was marginally sufficient for wheeled traffic.

The evidence of the 2001 survey largely confirmed the domestic function of this "West Area", although also other kinds of use could be identified. Architectural fragments of doors and windows (sills, lintels, jambs) were in fact scattered throughout the entire surveyed area (sectors 6, 7, 8, 10, 13, 14, 15, 18, 22, 25, 29, 27, 31, 32, 33, 34, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 46) as well as fragments of pale blue, pale green, brownish and colourless window glass (sectors 2, 3, 6, 7, 8, 14, 15, 16, 25, 27, 38, 41, 47). In some cases, however, door sills appeared to be reused in later structures, whereas other parts of doors and windows, on the bases of their dimensions, rather belonged to monumental constructions.

Based on the architectural remains and surface finds a purely residential function could be established for- at least- the northwestern sectors of the surveyed area (sectors 3 to 12). In sectors 10, 9 and 12, three stretches of largely north-south/east-west oriented ashlar walls were preserved, which formed a regular pattern with the largely north-south/east-west rubble built walls in sectors 5, 7 and 8. The distance between the subsequent north-south oriented walls (from west to east) was 22, 40 m. and 20, 80 m. More detailed spatial analysis will point out to what extent these dimensions recur within the urban plan of Sagalassos.

The face of the well preserved east-west wall in sector 9 (preserved over 8, 60 m.), with large squared ashlar in roughly regular courses, is comparable to the const-

ruction of the outer walls of the (peristyle) houses of Cremna (Mitchell et al. 1995, 171) and Melli (L. Vandeput, personal communication).

Despite of a mediocre to bad visibility in sectors 3 and 5 to 12- the surface collection in sector 10 yielded a small concentration of tesserae (6), whereas large densities of tiles were registered in sectors 7 (645), 9 (772), 10 (773) and 12 (620). For sectors 9, 12 and 15 the presence of crustae was registered.

In sector 7 a remarkable concentration of sepulchral elements was found (part of an ostotheca, part of a lion-shaped lid of an ostotheca and a fragment of a sepulchral urn). Taking into consideration the fragmented state of these elements, as well as their location, scattered throughout a pile of rubble blocks, it is possible that these elements were spolia, that were reused in later structures.

Not too far from these fragments, also within sector 7, a badly worn plain capital was discovered, which according to Dr. L. Vandeput probably belonged to the Early Imperial period. Within the overall late Roman date of the higher mentioned squares (4th century AD to the 1st half of the 6th century AD), the presence of this early capital here possibly may be linked to the ceramics of the adjacent square 5, the majority of which dated between the 2nd half of the 1st century AD and the early 3rd century AD.

Although "domestic elements", such as architectural elements of doors and windows, window glass and concentrations of tiles and tesserae, were also found in the southwestern and northwestern squares of the surveyed area (sectors 1, 2 and 13 until 30), significant concentrations of metal slag were found in sectors 1 (14), 2 (12), 18 (18) and 21 (11), which may point to industrial activity. This area was bordered by sepulchral remains to the immediate south (sector 29: fragment of sepulchral urn) and to the southeast (sector 34: sarcophagus without lid). Chronologically, the overall date of these western squares ranged between the 4th century AD and the 1st half of the 6th century, although in sectors 14, 15 and 30 ceramics were found, which belonged to the final phase of the occupation at Sagalassos during the first half of the 7th century AD. Two small worn bronze coins, from sectors 19 and 20, probably dated to the 4th or 5th century AD.

Within the eastern squares of this "West Area" (sectors 31 to 47), dense concentrations of elements of monumental architecture (plain and fluted columns, half columns, parts of architraves, monumental door- and window sills, decorated cornices, etc.) were registered for sectors 33, 39 and 44 to 47. The remains in the sectors 44 to 47 could be ascribed to at least one monumental building, located in sectors 46 and 47. In sector 47 the outlines of a squared northwest-southeast oriented structure could be traced, with rough dimensions of 24x54 m. Although the impost capitals, which were found within this structure, may refer to a late Roman date, the orientation of the construction makes an interpretation as a church unlikely. In stead of the strictly east-west orientation, as could be expected for a church, the layout of the structure appears to be largely oriented according to the direction of the western colonnaded street which runs to the immediate south of the construction. Based on a first overview of the blocks Dr. L. Vandeput tentatively proposed an interpretation of the structure as a small temple in antis, although a more thorough analysis of the architecture is required.

The rediscovery, to the immediate west of the building, of two reused inscribed blocks, originally belonging to a frieze, throws and interesting light on the structure. The blocks were already discovered and described at the end of the 19th century AD by count K. Lanckoronski (Lanckoronski 1892, 137-138; inscr. 205). The inscription on the blocks, freely translated and completed with the text of a third block, which could not be localized, is a dedication by "Kallikles, son of Klaudios Dareios", who erected, out of his own financial resources, (a building) in honour of the "Divi Augusti", in this case the emperors Claudius and Nero. The inscription thus refers to the presence of a monumental construction dating to the Julio-Claudian period. Although the presence of such a monument alongside the colonnaded street seems highly plausible, the reuse of the blocks as some sort of pavement (an entire stretch of comparable blocks, pla-

ced side by side, could be mapped here), makes it difficult to trace the original location of the structure. The architectural context of these blocks clearly needs further investigation, although it may already be apparent that we are probably dealing with different phases of a construction.

With respect to the surface finds in these squares 44 to 47, a high density of tiles was collected in sectors 45 (600) and 46 (641), slight concentrations of tesserae were found in sectors 46 (5) and 47 (4), whereas for sectors 40 and 43 to 47 the presence of crustae was registered. The ceramics found within the sectors 43 to 47 belonged to the late Roman/early Byzantine phase of the local production (4th century AD to the 1st half of the 6th century AD).

A second concentration of monumental blocks was registered in sector 39 and especially in sector 33. In the latter, amongst other fragments, a concentration of three partly broken capitals with the relief of a cross was found, together with two consoles and (possibly reused) door sills. Also the remains of an east-west oriented wall with a part of a possible apse could be discerned in sector 33, although an interpretation of the construction as a small church has to remain conjectural due to its bad preservation. Within sector 33 a high density of tiles was found (679) and also the presence of crustae was registered. Chronologically the ceramics of these squares were dated between the 4th century AD and the 1st half of the 6th century AD.

To the immediate south of sector 33, units 35 and 36 were surveyed, which were particularly interesting from a methodological point of view. The sectors were located on a steep slope which was almost free from vegetation as a result of the still active erosional processes. In these sectors a mortared east-west rubble wall could be traced over at least 12 metres. Surface collection in these units yielded high densities of metal (sector 35 [5 of which 3 slags], sector 36 [19]), glass (sector 35 [29], sector 36 [65]), tesserae (sector 35 [6], sector 36 [31]) and tiles (sector 35 [785], sector 36 [806]), inducing an interpretation of the structure as a richly furnished house.

The geophysical features of these squares, their functional interpretation, but also their chronological context, allows to draw parallels with the situation encountered in sector 62 of the WS1 Area of the 2000 survey (Fig. 2; Area 3). This sector 62 was located within a richly furnished, partly rock-cut, urban villa, less than 60 m. to the north-east of sectors 35 and 36. Whereas the 2000 survey in this area resulted in an overall picture of late Roman ceramics, the pottery of this square 62, by contrast, belonged to the Early Roman period. The same picture reoccurs within the sectors 35 and 36 of this year's survey. Amongst the majority of the Late Roman dated squares in the "West Area", the abundant amount of ceramics which was collected within squares 35 and 36 dated between the 2nd half of the 1st century AD and the early 3rd century AD.

The discovery of this early material in relation to such obvious post-depositional slope activity, raises the methodological issue of the impact of such processes of erosion on the surface archive of Sagalassos and may support the hypothesis that in order to trace the pattern of the early occupation of Sagalassos, specifically those areas will have to be surveyed where post-depositional activity, be it of geophysical or man-induced (ploughing) origin, is apparent.

Finally, the representational character of the eastern part of this "West Area" still has to be exemplified. To the immediate east of the surveyed squares 39 and 42, the architectural remains of probably a monumental staircase and gateway were found (Fig. 3), probably related to the western colonnaded street, which, in a way, accessed the monumental centre here. Within this context four pedestals of honorific monuments were found to the east of sector 39 (one of which was inscribed) and also in sector 39 an inscribed pedestal of an honorific monument was mapped, together with the upper part of another honorific monument. A smaller type of pedestal found in sector 41 also may have belonged to an honorific column.

2. Martyrium Area (Fig. 2; Area 6): This area (sectors 48-51) was located to the southwest of the west necropolis and to the northeast of a hill upon which in late anti-

quity a martyrium church was built. The results of the survey here may be compared to the picture obtained by the 2000 survey at the "Road Area" (Fig. 2; Area 4), to the immediate southeast of this "Martyrium Area".

Significant concentrations of glass (sector 48 [15], sector 51 [15]) and metal slag (sector 48 [20], sector 51 [21]) were found, although, by contrast, tesserae appeared to be absent here.

With respect to the architectural finds, in sector 49 a constellation of partly re-used blocks (part of sepulchral urn, doorsill, ashlars) was registered, which was probably part of a late road layout, providing access to Sagalassos from the southwest. When adding this information to the presence of a sarcophagus in sector 51, this area may probably be identified as belonging to the sepulchral/representational area of the town, to which also the 2000 "Road Area" belonged.

Sector 48 was located at a recently ploughed field. Here, the survey yielded some remarkable finds such a silver coin with inscribed Arabic characters (SA 2001-CS 201) dating to the medieval period, a decoratively worked piece of bone and several pieces of flint. In contrast to the overall late Roman date of the sectors of this unploughed area, the ploughed square 48 contained a majority of sherds, datable between the 2nd half of the 1st century AD and the early 3rd century AD. Again the methodological issue is being raised of the relationship between the provenance of surface material from the last phase of the prosperous occupation at Sagalassos (6th century AD) and the impact of post-depositional processes.

3. *Rock-cut Houses 1, 3* (Fig. 2: Area 7, 8): two so-called "grab samples" (random sampling) were taken at two of the rock-cut houses in the southwestern part of the town, which were already discovered during the 2000 survey in this area. As could be expected, the random sampling yielded a large variety of archaeological material.

The finds from "Rock-Cut House 1" (Fig. 2; Area 8) consisted of a total of 227 diagnostic sherds, 261 tiles, 20 pieces of glass, of which 9 pieces of window glass, 59 pieces of metal, of which 49 metal slags, 15 tesserae, 1 piece of crusta and 3 pieces of bone. The date of the ceramics was partly early to middle Imperial and partly late Roman/early Byzantine (4th century AD until the 1st half of the 6th century AD). Although only those parts of the house were sampled, where the potential influx of erosional material from up slope appeared to be minimal, a certain degree of runoff may have induced this mixed date.

Due to a different mode of construction, less suitable to contain surface finds, a lower density and variety of finds was registered in "Rock-Cut House 3" (Fig. 2; Area 7). In total 100 diagnostic sherds were collected, 46 tiles, 4 pieces of glass, of which 1 piece of window glass, 2 metal slags and 1 piece of flint. The overall date of the ceramics was late Roman/early Byzantine (4th century AD until the 1st half of the 6th century AD) with some early to middle Imperial shards.

4. *Picnic Area* (Fig. 75; Area 9): Three units (sectors 60-62) (Map 1) were surveyed to the south of the so-called "Picnic-place" in the southeastern part of the town, where several natural sources supplied an abundance of water.

In general only a small variety of surface finds was collected in this area, although a remarkable density of metal slag could be registered in sector 60 (43) as well as in sector 61 (7). Whereas the sepulchral elements (sector 61: piece of sepulchral urn, lid of ostothea; sector 62: 3 sarcophagi, of which 2 reused) which were found here, clearly indicated a sepulchral function, the rock-cut construction with niche which was discovered in sector 62 may possibly even have served the purpose of some sort of cult activity, considering the abundance of water here. Chronologically the ceramics of sector 60 belonged to the late Roman/early Byzantine period (4th century AD until the 1st half of the 6th century AD), whereas in sectors 61 and 62 also some early/middle Imperial shards were found. Although sector 62 was largely located in a currently cul-

tivated vegetable garden (tomatoes and eggplants), too little diagnostic sherds were found to assess the effect of ploughing on the data set here.

5. *Resurvey 1999* (Fig. 2; Area 10, 11): finally, two sampled sectors of the 1999 survey, i.e. sector 8 (2001 sectors 56-59) (Fig. 2; Area 11) and sector 24 (2001 sectors 52-55) (Fig. 2; Area 10), were each subdivided in 4 squares of 25x25 m, and resurveyed with full coverage. The aim was to check whether this more intensive strategy would alter the chronological picture obtained for these squares during the 1999 survey.

For sector 8 in 1999 a preponderant late Roman date was established, with some earlier sherds. After the resurvey of 2001 with a full coverage strategy, the overall picture for the sectors 56, 57 and 59 remained a late Roman one, although in each of the squares the early and middle Imperial phase remained represented.

For sector 24 in 1999 an overall late Roman date was set, with a few early Imperial sherds and also here the more intensive strategy did not radically change the chronological picture. Amongst the early Imperial dated finds, in sector 55 a city coin (SA 2001 CS-241) of Sagalassos was found, which was dated between the late 1st century BC and the early Imperial period.

Clearly a more in depth study of the ceramics is required here, and obviously the resurvey of only 2 squares cannot be sufficient to assess the scientific validity of the entire 1999 survey. Based on the evidence from these resurveyed sectors, however, it appears that a more intensive survey refines the chronological picture, but does not fundamentally alter it.

Conclusion (Figs.1-2)

The 2001 survey allowed to determine the functional use of the surveyed areas. For the main "West Area" the proposed "domestic function" was confirmed, although a more refined picture was obtained by the combination of surface finds and architectural data. When dividing the surveyed area in half, the western squares proved to have a purely residential function, with possible industrial activity in the central and south-western units. The area was delimited to the south by the provenance of some sepulchral remains, although insufficient to identify these squares as part of a sepulchral area. Possibly a chronological difference between the period of use of the sepulchral elements and the time of occupation is at hand here. Although elements indicating domestic use continued to be found in the eastern half of the West Area, also a temple (northeastern squares) and possibly a small church (southeastern squares) were located here. The discovery, to the east of the surveyed area, of several pedestals of honorific monuments, as well as the architectural remains of probably a monumental staircase and gateway indicated that one was closing in on the monumental centre of Sagalassos here.

The general picture obtained of this "West Area" is, therefore, one of a domestic area, with houses interspersed with local churches and, on the one hand, some industrial activity towards the less suitable grounds adjacent to the necropolis and, on the other hand, towards the east, monumental architecture where the colonnaded street entered the monumental centre of Sagalassos.

The survey at the so-called "Martyrium Area", generated comparable evidence as was obtained for the "Road Area" during 2000 survey, thus identifying a representational/sepulchral function for these sectors. During the 1999 survey in the western part of the town a sepulchral function was also indicated for the southernmost squares of this area. This season's research in the Picnic Area proved that the sepulchral area of Sagalassos continued even further to the southeast.

With respect to the chronology of the occupation at Sagalassos (Figs. 1, 2), early and middle Imperial sherds to some extent proved to be present in many sectors of the different surveyed areas. In sectors where a prevailing early to middle Imperial da-

to could be established, often particular post-depositional processes, such as ploughing or severe erosion, were involved (see infra- methodology). For all surveyed areas there proved to be an overall presence of evidence of the last occupation phase of Sagalassos, during which urban life still flourished (first half of the 6th century AD). The gathered evidence from the rock-cut houses indicated that during this sixth century the occupation in the western part of town still extended outside of the area surrounded by the late fortification wall here. A comparable result was already obtained by the 1999 survey to the east of the 5th century AD walled area.

Remarkable, however, is the provenance of 7th century ceramics in 4 sectors of the "West Area". Although too small an area was covered so far, to draw definite conclusions on a diminishing occupation just before Sagalassos was abandoned, it is the first time that ceramics of this 9th and last phase of the local ceramics production at Sagalassos were found outside of the monumental centre.

Taking into account the evidence from past three campaigns of survey it seems that the occupation at Sagalassos from the early Imperial period onwards already must have been quite extensive and continued within this extended area until the 6th century AD. Although the restricted provenance of earlier material, may be a consequence of the particular geophysical features of the unploughed terrain at Sagalassos, the absence of both Hellenistic as well as (until now) 7th century AD material may be a significant piece of information, which has to be further explored by a contextual analysis of all the available data for each area as well as by further intensive survey in well selected areas.

From a methodological point of view, the 2001 survey strategy proved to be an improvement when compared to previous seasons. The strategy based on 20x20 m. units allowed a sufficiently detailed picture and was clearly more time efficient, when compared to the 10x10 m. strategy of the 2000 survey.

With respect to the 1999 survey, this year's resurvey of squares 8 and 2 proved that the presence of a minority of early sherds within the 1999 contexts did not lead to a prevailing early Imperial date of the squares, when surveyed more intensively.

As far as the validity of the 1999 sampling is concerned however, it appears that, whereas during the 1999 survey 32% of each square was surveyed, the densities of gathered ceramics and tiles of that season, only amount to 8,59 % (sector 8) and 6,88 % (sector 24) instead of the expected 32 % of the total density of the 100 % covered area of this year's resurvey, thus proving the necessity of full coverage survey to grasp the complete picture presented within each square.

II. The Suburban Survey

H. VANHAVERBEKE

F. MARTENS

M. WAELKENS

During the extensive surveys of the past years in the territory of Sagalassos, an overall picture of the settlement distribution from the Epipalaeolithic to the Ottoman period was gained and ca. 250 sites could be identified. The second stage, i.e. an intensive survey of some areas, starting with the immediate environment of the city of Sagalassos, aims at refining the site density and distribution maps by exploring some areas in detail, attempting to reconstruct the extent of the city and the use of its immediate environment, i.e. a radius of approximately 5 km., more specifically during Hellenistic, Imperial and Byzantine times. This research will lead to insights into the dynamics of city-country/suburbia relationships.

In 1999 and 2000 the methodology for a systematic intensive field survey (by way of field-walking) was initiated on the slopes south of Sagalassos, resp. between

the Alexander hill and the present-day asphalt road leading to the site and, in 2000, east and south of the lime factory, along the ancient road to Sagalassos.

Experience taught that a combination of the survey strategies used in both years was the most feasible for a swift but thorough exploration of the suburban area of Sagalassos. A wide array of archaeological finds has been recorded, ranging from pottery over osthothecae, sarcophagi and monumental tombs to the remains of two water-systems, terraces and a villa suburbana, and attesting both to the importance of agriculture and to the presence of rich landowners nearby the city.

The aim of the 2001 survey was:

- to gain more information on the chronology of the occupation and land use (domestic, sepulchral, subsistence ...?) of the area between the areas surveyed in 1999 (valley of the Çatal Oluk Pınarı, to the immediate south of Sagalassos) and 2000 (to the immediate south of Alexander's hill) (Fig. 4)

- to improve the earlier survey strategies of the 1999 survey (50x50 m. sectors, which were sampled) and of the 2000 survey (10x10 m. sectors, which were fully covered), by using the more time efficient and sufficiently accurate 25x25 m. sectors.

During the 1999 season 62 units of 50 m. by 50 m. were surveyed (Fig. 4). Although an extended area of 15.50 ha could be covered, the strategy proved to be insufficiently refined and the sampling on which the strategy was based, did not allow to accurately map concentrations of surface material. In 2000, therefore, it was decided to refine the strategy to surveying 10 m. by 10 m. units, which were fully covered rather than sampled. A total of 211 sectors adding up to an area of 2.11 ha was surveyed in this way. Since this strategy proved to be quite time-consuming and more refined than was actually required for the available finds densities, it was decided this year to work with basic units of 25x25 m. which would save time on the process of laying out the grids and which would still be sufficiently refined to distinguish significant concentrations of finds. By using this full coverage strategy 40 sectors of 25x25 m. were surveyed adding up to an area of 2.50 ha (Figs. 4, 5).

The extreme northwestern corner of the surveyed area was formed by a rubble built water channel, which was discovered during the 2000 season. A GPS point (x: 2559.107/y: 1732.267/z: 1319.488) was set out upon this water channel and used as the extreme northwestern corner of our grid. From this point the 25x25 m. sectors were set out by using compass and metre. Each unit was systematically covered by 6 persons walking with an interdistance of 2 m. in an east-west direction and each time returning 2 m. to the south in the opposite direction, thus covering the entire sector in a total of 12 east-west stretches of each 2 m. wide. Each metre the visibility and density of all finds were assessed and counted (pottery was distinguished from building ceramics and counted separately) and noted down on standardized forms. A seventh person registered all the finds. Terrace walls, field boundaries and architectural remains were photographed and located on a map on a scale 1:200.

The surveyed area of the 2001 season can generally be subdivided in a western and an eastern part separated by an extended north-south oriented valley. The part west of this north-south valley (sectors 1 to 12) is largely under cultivation (cereals, which were harvested at the time of surveying), with largely well maintained terrace walls, whereas the area within and to the east of the north-south valley (sectors 13 to 40) mainly consists of areas for pasture and of abandoned fields, with badly maintained terrace walls, dispersed by trees and kermes oak (Figs. 6, 7). The sectors 19 to 22 form an exception to this division. They are located to the immediate west of the valley but are not under cultivation. They are bordered to the west by a very fertile garden (south of sector 9) with fruit trees and vegetables which are being irrigated with the water of a source, the outflow of which was already captured in antiquity with a rubble built construction (some ancient terracotta water pipes and conduits were found in this

garden during the 2000 survey). The easternmost border of the surveyed area was formed by another north-south oriented valley.

Ceramic find densities were generally low (Fig. 5), notable exceptions being sectors 20-21 and a cluster of sectors centrally located (sectors 30, 31, 34, 37). While the former area yielded lots of architectural remains (see below), the latter was void of these.

Architectural fragments were especially abundant in sectors 19-22 (cf. Figs. 8, 9). They consist of lots of ashlar (some of which apparently still *in situ*), parts of architraves, column fragments, part of a relief decorated with a triton tail, etc.). The same sectors (esp. 19, 20) also yielded tesserae, crustae and fragments of window glass. More finds of this kind were noted in 2 clusters, one in the northwest of the area surveyed (sectors 3, 4, 5, 8: tesserae and crustae) and in the central part of the area (sectors 26, 27, 28, 31: tesserae and crustae).

Dates have especially been based on the fine wares (Sagalassos Red Slip Ware) and on the glass fragments (Fig. 10).

Notable is the complete lack of early finds (late Hellenistic - early Imperial). Surveys in 2000 and especially in 1999 yielded such early finds. Middle Imperial finds are more common, especially in the western half of the surveyed area. Late Imperial finds lack again, remarkable since these were very common in the 2 previously surveyed areas. Early Byzantine pottery, glass, on the contrary, are again well represented, especially in the eastern half of the survey area.

What this means in terms of occupation history is not clear yet since before making any statements, the local topography and its related geomorphological processes must be studied.

During the 2000 survey the water channel (northwestern corner of the 2001 survey area) together with the spring in the fertile garden were already discovered and their use was interpreted within the context of the supply of suburban villa's in this area. Contrary to last year, the rubble built vaulted water channel (height: 140 cm.; width: 56 cm. with partly mortared and partly tiled floor) supplied water again as if provisioned by a natural source, allowing the identification of the conduit as a water supply channel.

Several data on the functional use are especially at hand for sectors 19 to 22. The elements of monumental architecture here (some of which incorporated in a modern-day shelter), together with the rich finds (crustae, polychrome tesserae, window glass, a terracotta figurine and an inscribed sherd in sector 19) and the high densities of fine pottery seem to sustain several possible interpretations.

It is clear this area housed a richly furnished building which was probable located at the junction of sectors 19 and 20 since here some ashlar have been found *in situ*, over an area of ca. 15x10 m. (cf. Fig. 9). While this rather small size seems to preclude an identification of the area as the location of a suburban villa, the presence of window glass and the high density of pottery do suggest some domestic/residential function. On the other hand, the finding of an inscribed sherd and of a terracotta figurine point out some votive (or funeral) character. The interpretation of the structure as a monumental shrine/tomb is supported by its location along the north-south valley, which seems to be a suitable location for a street towards Sagalassos and thus provides a good visibility of the monument. Possibly one is dealing here with a structure which changed function in time. While the ceramic found in these sectors was dated exclusively to early Byzantine times, the decorated architectural elements may possibly be dated much earlier, in early to Middle Imperial times.

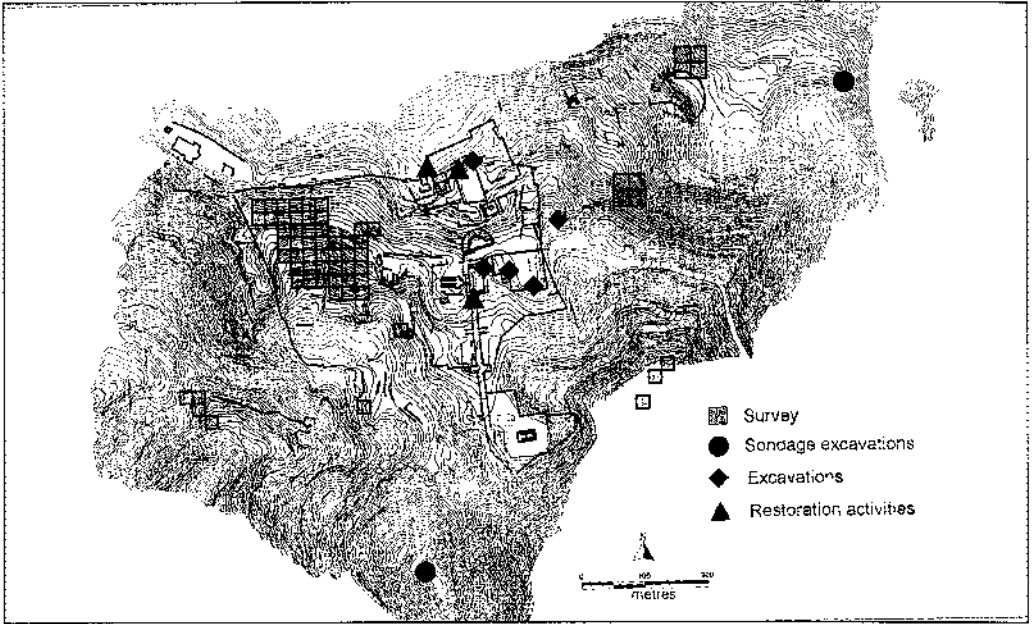
For the other sectors of the survey area no clear function could be discerned. No architectural remains were discovered, although a rich variety of finds was noted (ceramics, bone, glass, tesserae, metal, 4 worn coins dated to the 4th-5th century AD) in the two clusters distinguished above. Possibly these are the remains of further rich structures, or they have been deposited here from up slope, an issue which more geomorphological research should be able to clarify.

The presence of very weathered and fragmented pottery throughout the survey area may, again, point at the practice of ancient manuring (Fig.11). However, it must be noticed that some sectors yielded also finds such as tesserae and crustae. While here as well different functional uses can be attested in time, one should also wonder if erosion in this area with a broken topography did not result in the creation of artificial 'pockets' of material, consisting both of rich finds and weathered pottery (as for instance the 2 clusters distinguished above).

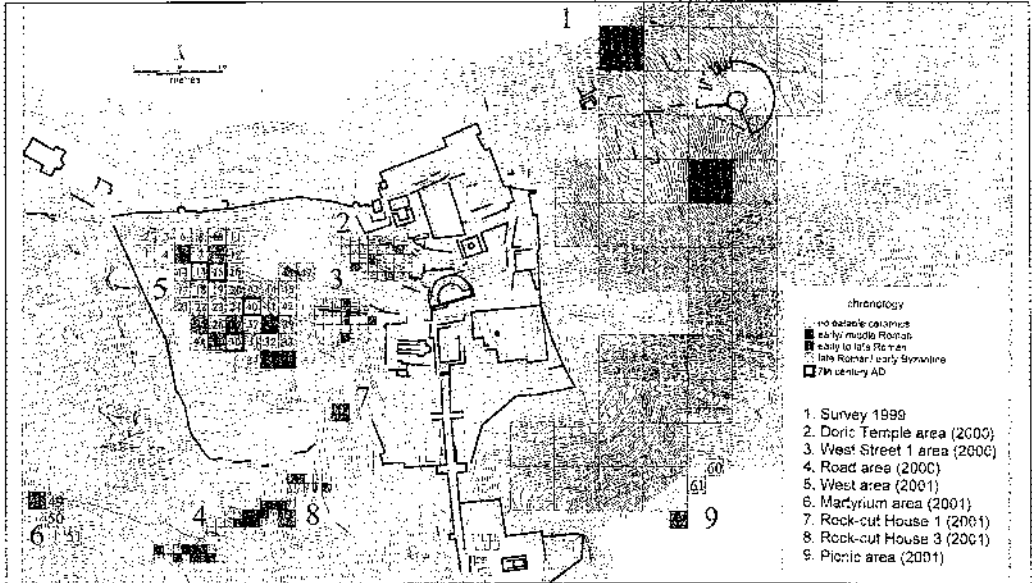
During the survey some decorated blocks, including three fragments of a sepulchral statue (Fig. 12) and part of an altar (Fig. 13) were taken to the depots in the excavation house.

BIBLIOGRAPHY

- R. DEGEEST , J. POBLOME and B. De CUPERE 1993), A preliminary report on the excavations at Site W, 1992. Sagalassos ware and faunal remains, in M.Waelkens and J.Poblome (eds) *Sagalassos II, Report on the Third Excavation Campaign of 1992*, Leuven University Press 125-140.
- K. LANCKORONSKI (1892), *Städte Pamphyliens und Pisidiens II. Pisidien*, Wien-Prag-Leipzig
- S. MITCHELL (1995) *Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and War*, London.

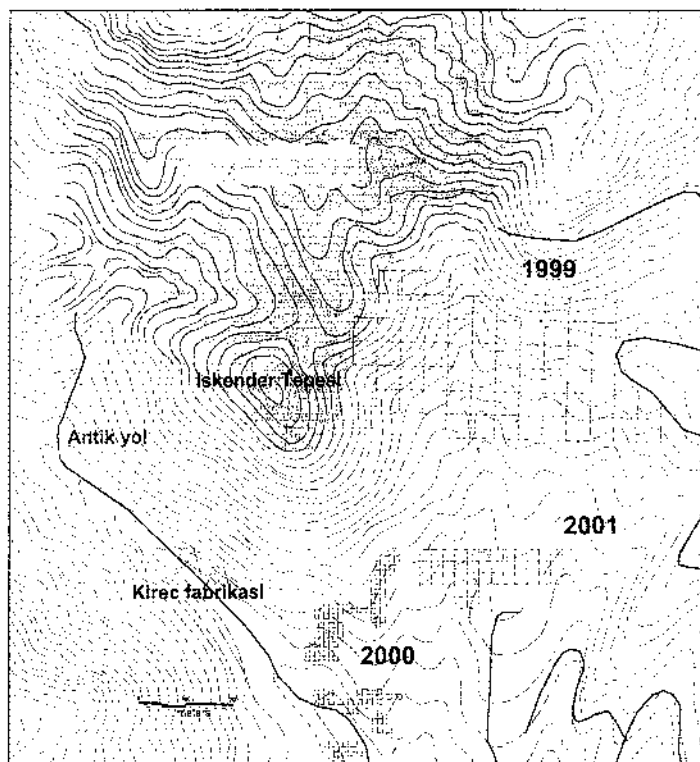
Fig. 1: Areas of the 2001 activities in the city of Sagalassos

Fig. 2: Map with the areas that were surveyed by the city survey in 1999, 2000 and 2001

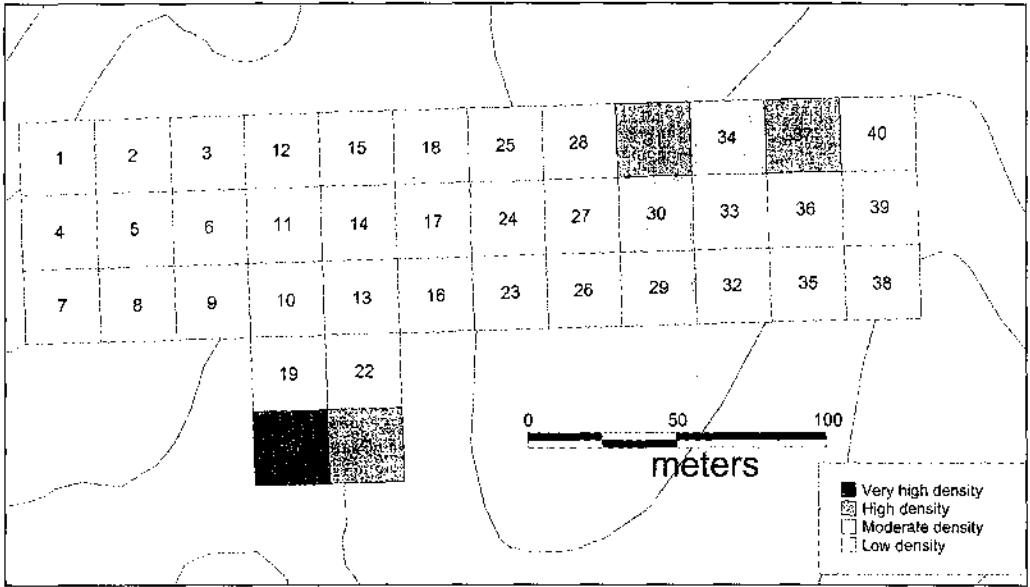

Fig. 3: Remains of a monumental gateway immediately west of the monumental center

Fig. 4: Location of the areas surveyed in 1999, 2000 and 2001 as part of the suburban survey

Fig. 5: Relative density of the ceramics in the areas surveyed in 2001

Fig. 6: General view of the slopes surveyed by the suburban survey in 2001

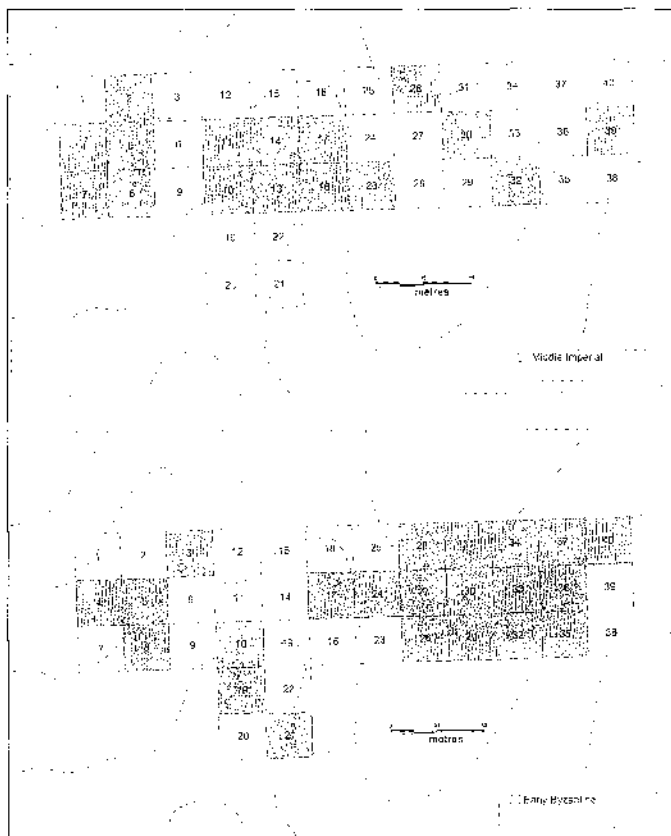
g. 7: View of one of the abandoned fields in the suburban area

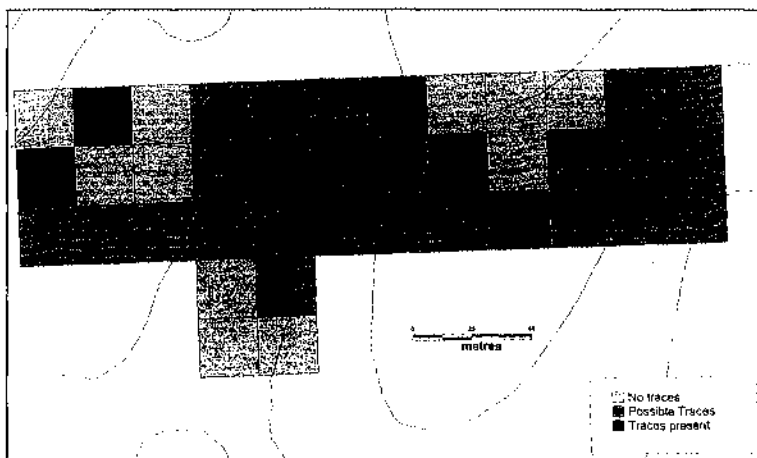
g. 8: View of sectors 19-22 with the concentration of architectural remains seen from the east

Fig. 9: The in situ ashlar remains of a monumental structure in sectors 19-22

Fig. 10: The distribution of middle Imperial (above) and early Byzantine (below) pottery and glass in the 2001 suburban survey area

Fig. 11: Distribution of weathered and fragmented pottery pointing out potential areas of ancient manuring

Fig. 12: Sepulchral statue from the suburban area

Fig. 13: Altar found during the suburban survey

2001 YILI ERZURUM OVASI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Mehmet KARAOSMANOĞLU*

Mehmet IŞIKLI

Birol CAN

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün vermiş olduğu izin ve Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Araştırma Fon Saymanlığı'nın finansal desteği ile gerçekleştirilen "2001 Yılı Erzurum Ovası YüzeY Araştırması" 10 - 20 Eylül 2001 tarihleri arasında Doç. Dr. Mehmet Karaosmanoğlu başkanlığında Araş.Gör. Birol Can, Araş. Gör. Mehmet Işıkli ve yüksek lisans öğrencisi Gülşah Altunkaynak'tan oluşan araştırma ekibiyle gerçekleştirilmiştir. YüzeY araştırması sırasında her konuda desteğini gördüğümüz Erzurum Müzesi arkeologlarından F. Güler Barın'a, bölüm başkanımıza, üniversite yetkililerine ve bölge halkına teşekkür ederiz.

Bölge Coğrafyası

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alan ve Türkiye'nin rakımı en yüksek il merkezi olan Erzurum yaklaşık 825 km²lik geniş bir düzlüğü kenarında kurulmuştur. Denizden yüksekliği ise 1750-2000 m. arasındadır¹. Etrafı yüksek dağlarla çevrilen alanın güneyinde Palandöken Dağları (Ejder Tepesi 3176 m.) kuzeydoğusunda Kargapazarı Dağları (3288 m.) ve kuzeyde Dumlu Dağları (3169 m.) bulunur. Kuzeydoğu ve güneybatı doğrultusundaki ovanın uzunluğu yaklaşık 44 km.dir. Ovanın kuzey-güney doğrultusunda en dar yeri 13 km., en geniş yeri ise 28 km.dir. Erzurum Ovası doğusundaki Pasinler Ovası'ndan "Deve Boynu Geçidi" ile ayrılmaktadır. Ovanın batı bağlantısı ise, Aşkale İlçesi'nin de yer aldığı Karasu Nehri'nin geçtiği dar vadi yoluydu, Tercan Ovası'yıdır. Bu bağlantılar dışında ova, doğal birer engel oluşturan yüksek dağlarla çevrelenmiştir (Harita: 1).

Bu yılki araştırmanın asıl alanını oluşturan Erzurum Ovası kendi içinde gösterdiği coğrafi yapı nedeniyle üç alt bölüme ayrılmaktadır. Batıda "Daphan Ovası", güneybatıda "Sakalı Kesik Ovası" ve doğuda asıl bölümü oluşturan "Karasu Ovası"dır. YüzeY araştırmasında sistematik bir biçimde bu alt bölümler de göz önünde bulundurulmuştur. Ovayı sulayan birçok akarsu vardır. Bunlar kuzeydeki Dumlu ve Kargapazarı Dağları'ndan doğan; Dumlusu, Kabasu, Köşkeresi, Umudum Çayı, Yarbaşı, Kegirli, Salasor, Çakıllı, Serçeme dereleri ile Palandöken Dağları'ndan doğan Kapıkaya, Karapınar, Gavurboğan, Çaykara, Ziyaretsuyu; ovanın güneybatısındaki Çiğdem Dağları, Kapıçukuru ve Ağzıaçık tepelerinden doğan, Fakiriçmez, Çay, Şahvelet dereleri ile Pulur, Kümbet, Erdem, Galıpbey ve Tekke dereleri doğu-batı yönünde akan ve ovayı iki-

* Doç. Dr. Mehmet KARAOSMANOĞLU, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 25240 Erzurum/TÜRKİYE.

1 Atalay 1983, s. 68

ye bölen Fırat'ın kollarından Karasu'ya ulaşırlar². Ovanın güneyinde kalan Palandöken Dağları da kuzeydekiler gibi dik bir meyille yükselerek güney rüzgârlarına engel olurlar. Rakımın yüksekliği ve yüksek dağlarla çevrili olmasından dolayı bölgede kışlar oldukça soğuk ve karlı geçer. Mayısta karların erimesiyle çıkan otlar ağustos ayına kadar yeşil kalır. Bu durum yüksek yaylalarda ağustos sonlarına dek uzar. Ormanı yönünden fakir olan bu yörede genellikle hayvancılık en önemli geçim kaynağıdır. Ovanın batı ve kuzey kesimlerinde de kısa süreli de olsa tarım yapılabilmektedir.

Orta Anadolu ile Karadeniz'i doğuya ve İç Asya'ya bağlayan önemli bir ticaret yolu üstündeki Erzurum Ovası'nda bugün olduğu gibi erken dönemlerde de genellikle kuzey rüzgârlarına kapalı, kuzeydoğuda ve güneybatıdaki dağların yakınlarında ve akarsuların oluşturduğu vadilerde yerleşilmiştir. Bugünkü Erzurum şehir merkezindeki iç kalenin bulunduğu tepede de erken bir yerleşmenin olabileceği yapılacak kazılarla ortaya çıkacaktır.

Bölgedeki Araştırmaların Kısa Tarihçesi

Erzurum bölgesi taşıdığı arkeolojik yoğunluğa karşın, bugüne dek oldukça az kazılmış ve araştırılmıştır. Geçtiğimiz yüzyılın ortalarına doğru İ. Kılıç Kökten ile başlayan araştırmalar istenilen seviyeye ulaşmıştır³. Bunu izleyen yıllarda bölge prehistoryasının ana hallarını çizen çalışmalar H. Zübeyr Koşay'ın gerçekleştirdiği kazılardır⁴. Erzurum Ovası'nda bulunan üç höyükte kısa süreli kazılardan elde edilenler, yapıldıkları dönemin şartları altında hem bölge, hem de Yakındoğu arkeolojisi açısından önemli sonuçlara ulaşılmasını sağlamıştır. Koşay'ın çalışmalarını izleyen süreçte bölgeye yönelik arkeolojik ilgi oldukça düşük olmuştur⁵. Son dönemlerde gerçekleştirilen yüzey araştırmaları bölgenin arkeolojik dokusunun zenginliği konusunda önemli sonuçlara ulaşılmasını sağlamıştır⁶. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü ve Erzurum Arkeoloji Müzesi'nin bölgeye yönelik ilgisi ve arkeolojik çalışmaları bölgenin tarihi ve kültürlerinin ortaya çıkarılması bakımından önemlidir. Kısa süreler halinde Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü tarafından gerçekleştirilebilen Sos ve Çiğdemli Höyük kazılarını da sayabiliriz⁷. Erzurum'daki sistemli kazılara 1994 yılında Pasinler Ovası'ndaki Sos Höyük'te başlanabilmiştir. Avustralya Melbourne Üniversitesi'nden Prof. Dr. A.T. Sagona başkanlığında sürdürülen kazılar, bölgenin prehistoryası konusunda yeni bir kronolojik yapılanmayı ve ilişkiler ağını ortaya koymaktadır⁸.

Son yıllarda bölgeye olan ilgi ve yoğunluk daha sevindirici boyutlardadır. Atatürk Üniversitesi'nin maddî desteği ile gerçekleştirilen yüzey araştırmaları; Erzurum Müze Müdürlüğü tarafından yapılan kazı ve restorasyonlar⁹ ile Pasinler Ovası'nda S. Güneri tarafından 2001'de başlatılan Bulamaç Höyük kazısı bu açıdan geleceğe dönük umutlardır.

2 H. Doğanay, " III. Bölüm Erzurum'un Genel Coğrafi Özellikleri" s.243 vd. *Şehir-i Mibarek Erzurum*. Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları.

3 Kökten'in Erzurum ve civarında yaptığı araştırmalarda Dümlü ve Hasankale (Pasinler) yakınlarında Paleolitik Döneme ait olduğu ifade edilen taş aletler bulunmuştur; Kökten, 1948, s.659 vd.

4 Koşay-Turfan, 1959; Koşay-Vary 1964; Koşay-Vary 1967.

5 Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Araştırma Fon Saymanlığı tarafından "2000/30 EDE" No ile desteklenen "Geç Kalkolitik Çağdan Demir Çağlara Geçen Erzurum Bölgesi'ndeki Yerleşmelerin Tespiti ve Tabakalanması" isimli Proje kapsamında söz konusu kazısı yapılan üç merkezin kazılarından gelen ve Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde korunan malzeme yeniden değerlendirilecektir.

6 Güneri, 1987, s. 45 vd.

7 1997 yılında kısa süreli yapılan Çiğdemli kazısından elde edilen malzemeler bu ekip tarafından değerlendirilerek yayına hazırlanmaktadır.

8 Sagona, 2000, s.229 vd.

9 Erzurum Müzesi ve Atatürk Üniversitesi ile yürütülen "Erzurum İçkale Kazıları"; Erzurum Tabyaları'nda kazı ve restorasyon çalışmaları sürdürülmektedir. Üniversitemiz Tarih Bölümü öğretim üyelerinden İlkçağ Tarihçisi Alpaslan Ceylan da Erzincan -Erzurum - Kars bölgelerinde yüzey araştırmalarını sürdürmektedir. Ceylan, 2000.

Erzurum Ovası Yüzev Araştırması

2001 yılı eylül ayında gerçekteşirilen Erzurum Ovası merkezli yüzev araştırmasında bugünkü yerleşmeler ve yakınları göz önüne alınarak araştırma ve incelemeler sürdürölmüştür. Bu kapsamda yürütölen çalışmalar sırasında farklı boyutlarda çok sayıda yerleşim birimi incelenmiştir. Bunların bir çoğunda ya bitişiğinde, ya da üstünde, bugün de yerleşmenin olduğu saptanmıştır. Batıdan doğuya doğru gerçekteşirilen araştırmada öncelikli amaçlarımız bölgenin dokusunu ve yoğunluğunu saptamak ve bölge için olası bir yerleşim düzeni veya düzenleri geliştirebilmektir. Bu amaçla yapılan çalışmalar iki ana süreçte gerçekteşirilecektir. İlk yıl çalışmaları Erzurum Ovası'nda yapılmıştır. Bunu izleyen araştırma 2002 Eylül ayında Paşınler Ovası'nda olacaktır.

Batı Bölüm: Karasu Vadisi ve Daphan Ovası

Tilki Tepe (Çizim: 1a; Resim: 1)

Karasu Nehri boyunca sürdürölen araştırmada incelenen ilk merkez Erzurum - Kandilli yolu üzerindeki Demirgeçit Köyü'nün 4 km. güneyinde yer alan "Tilkitepe Höyüğü'dür"¹⁰. Yerleşme Karasu Nehri yakınında ve vadiye egemen bir konumdadır. Kabaca yapılan ölçümlere göre höyük 70x120 m. boyutlarında ve 10 m. yüksekliktedir. Kuzeyindeki Çiğdemli Höyüğü'ne 4 km.; güneybatısında kalan Alaca Höyüğü de yaklaşık 5 km. uzaklıktadır. Üzerinde kaçak kazıcılar tarafından birçok küçük çukur açılan höyük genelde iyi korunmuştur. Yapılan araştırmalarda malzemenin özellikle höyüğün güneybatı kesiminde yoğunlaştığı gözlenmiştir. Bu alanda çok sayıda seramik ve obsidiyen dışında birkaç kemik buluntu parçalarına da rastlanmıştır. Buluntular ışığında höyükte Geç Kalkolitik'ten Ortaçağ'a değin yoğun bir yerleşimin olduğunu söyleyebiliriz.

Çiğdemli Höyüğü (Çizim: 1b; Resim: 2)

Erzurum - Erzincan karayolunun 20. km.sinin sol tarafında Çiğdemli (Titkir) Köyü'nün bitişiğinde yer alır. Yan yana sıralanan yerleşmeler yaklaşık 500 m.lik bir alana yayılmıştır. Erken Tunç Çağı dışında Demir Çağı, Bizans ve Selçuklu yerleşmelerine ait arkeolojik malzemelere rastlanmıştır.

Alaca Höyük / Tilkitepe (Çizim: 1c; Resim: 3)

Erzurum - Kandilli karayolunun 28. km.sinin kuzeyinde yer alan Alaca Köyü'nün güneyinde Karasu'nun kenarında yer almaktadır. Köylüler tarafından Tilkitepe olarak adlandırılan höyük yaklaşık 55x65 m. ölçülerinde, 20 m. yüksekliğindedir. Höyük yüzeyinde yapılan incelemelerde batı kesiminde seramiklerin yoğun olduğu saptanmıştır. Obsidiyen malzemeler dışında öğütme taşlarına da rastlanmıştır. Ele geçirilen seramikler bölgede yoğun olarak izlenen Karaz Tipi Erken Tunç Çağı ile Erken Demir Çağı ve Ortaçağ'ın varlığını göstermektedir¹¹.

Cinis Höyük (Çizim: 1d; Resim: 4)

Erzurum'un yaklaşık 40 km. güneybatısındaki Kandilli'ye gelmeden önce sola ayrılan yoldan 3 km. içerdeki Ortabağçe Köyü bitiřiğindedir¹². Höyük büyük oranda toprak alınması sonucu tahrip edilmiştir. Yapılan incelemelerimize göre 300 m. civarında oldukça büyük bir alanı kapladığı anlaşılan höyüğün bugün korunan yüksekliği yaklaşık 5 m.dir. Bugüne dek kazı yapılmayan höyükten değişik yollarla Erzurum Arkeoloji Müzesi'ne getirilen örneklere¹³ ve toplanan seramiklere göre bölgedeki diğer yerlerde olduğu gibi Erken Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'da yoğun bir yerleşmenin varlığı saptanmıştır.

10 Ceylan, 2000 s. 72.

11 S. Çiğdem, *Alaca Tarihi* (2002) s. 16 vd.

12 Koşay, 1973, s.39 vd; Guneri, 1987, s.45; Ceylan, 2000, s.72.

13 T. İakaoğlu, "Hearth Structures in the Religions Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia" *Anatolian Studies* 50, 2000, s. 11 16.

Küçükgeçit (Küçük Çağdarış)

Erzurum-Aşkale karayolunun kenarında Daphan Ovası'nın batı ucunda yükselen, ovaya ve boğaza egemen konumdaki tepede bir Urartu kalesi¹⁴ yer almaktadır. Tepenin doğu eteğinden toplanan az sayıdaki seramikler Demir Çağı'nın varlığını kanıtlar.

Karaz Höyüğü (Çizim: 2 a; Resim: 5)

Erzurum'un ilçelerinden Ilıca'nın 4 km. kuzeyinde yer alan bugünkü Kahramanlar Köyü'nün (eski adı Karaz) altında ve güney bitişiğindedir. Bölgedeki en büyük höyüklerden biridir. H. Z. Koşay'ın kazı yaptığı ovadaki üç merkezden biridir. Tunç Çağı boyunca Transkafkasya'dan, Doğu Anadolu ve Filistin'e kadar geniş bir alana yayılan "Karaz Seramiği"ne adını veren önemli bir merkezdir¹⁵. Kazılardan sonra oldukça tahrip edilmiştir. Geniş bir alana yayılan seramiklere göre Geç Kalkolitik / Erken Tunç Çağı'ndan Ortaçağ sonuna değin yerleşildiği anlaşılmıştır.

Erzurum Ovası'nın Güneybatısı-Sakalikesik Ovası

Ağören Yerleşimi (Çizim: 2b; Resim: 6)

Erzurum'un Ilıca İlçesi'nin 3 km. güneyinde, Ağören Köyü'nün bitişiğinde, 'Harman mevkii olarak bilinen yerdir. Pulur Höyüğü'nün yaklaşık 2 km. batısındadır. Köye güneyden ulaşan yolun hemen yakınında, toprak alınması sonucu oluşan çukurluktan toplanan seramiklere göre, büyük bir olasılıkla, Tunç Çağına ait, tek evreli, yaklaşık 150 m. çapında, bir yerleşimdir.

Pulur Höyüğü (Çizim: 2c; Resim: 7)

Erzurum'un batısında, Ilıca İlçesi'nin 4 km. doğusundaki, Pulur Çayı kenarında yer alan Ömertepesi Köyü altında ve bitişiğindedir. H.Z. Koşay tarafından 1960 yılında bir sezon kazısı yapılan höyük¹⁶ toprak alımı ve kaçak kazılar sonucu oldukça tahrip edilmiştir. Geç Kalkolitikten Ortaçağ'a dek yerleşimin varlığı kanıtlanan höyükte bölgenin tipik Erken Tunç Çağı malzemesinin yaygın olduğu ele geçirilen seramiklerden anlaşılmaktadır. Ayrıca yüzeyde çokça obsidiyene rastlanması şaşırtıcı bir durum değildir¹⁷.

Serçetepesi Yerleşimi (Çizim: 2d; Resim: 8)

Pulur Çayı vadisindeki son yerleşim birimidir; Pulur Höyüğü'nün 4 km. güneyinde, Sakalikesik Köyü'nün batı bitişiğinde, Pulur Çayı'nın yakınındadır. Burada yapılan incelemelerimizde 85x200 m.lik bir alana yayılan seramikler, Erken Tunç Çağı dışında çok miktarda Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittirler.

Erzurum Ovası'nın Kuzeydoğusu ve Karasu Ovası

Güzelova Höyüğü (Çizim: 3a; Resim: 9)

Erzurum'un kuzeyindeki Dumlulu Bucağı'na bağlı Güzelova (Tufanç) Köyü'nün altında kalan bu höyükte Koşay 1961 yılında bir sezonluk kazı yapmıştır¹⁸. Bugün Erzurum Arkeoloji Müzesi'nde korunan malzemelere göre oldukça zengin buluntu veren hö-

14 F. Işık, "Şirinlikale" *Belleteri*, LI, Sayı: 200, 1987, s. 497 vd.

15 Koşay - Turfan, 1959, s. 349 vd.

16 Koşay - Vary, 1964.

17 P. V. Brennan, "Obsidian from Volcanic Sequences and Recent Alluvial Deposits; Erzurum District North-Eastern Anatolia: Chemical Characterisation and Archaeological Implications" *Ancient Near Eastern Studies XXXVII*, 2000, s.128-152.

18 Koşay-Vary, 1967.

yükten hiçbir şey kalmamıştır. Bölgenin en büyük höyüklerinden biridir. Köy içerisinde yaptığımız araştırmalarda, köyün altında geniş bir alana yayılmış seramikler, Karaz ve Pulur Höyük gibi, Geç Kalkolitik'ten itibaren yerleşildiğini göstermektedir.

Dumlu Yerleşimi (Çizim: 3b; Resim: 10)

Erzurum'un 15 km. kuzeyinde yer alan Dumlu Bucağı'nın kuzeyindeki tepenin doğu eteğinde kalan yerleşim alanı, halk arasında "Kilise Yeri" olarak bilinmektedir. Toprak alımı nedeniyle kesiti yer yer izlenebilen yerleşimden ele geçirilen seramiklerin az sayıdaki Tunç Çağı örnekleri, çoğunluğunu ise Demir Çağı örnekleri oluşturur.

Umudum /Kalortepe (Çizim: 3c; Resim: 11)

Erzurum'un yaklaşık 18 km. kuzeyinde ve Dumlu Dağları'nın eteğindeki Umudum Köyü'nün batısında yer alan yerleşme; Kalor Tepe olarak adlandırılan ve üzerinde Urartu Kalesi'nin bulunduğu dağın batı eteğindedir¹⁹. Kaya mezarının alt kısmında ve Umudum Çayı'nın kenarında dar bir şerit halinde 300 m.lik bir alan içerisinde topladığımız seramikler Tunç Çağı ve Demir Çağına ait örneklerdir.

Değirmenler Höyüğü (Çizim: 3d; Resim: 12)

Kalortepe'nin yaklaşık 1 km. güneyinde yer alan Değirmenler Köyü'nün bitişiğindedir. Doğu tarafının yol yapımı sırasında tahrip edilmesine karşın, bölgedeki en iyi korunmuş höyüktür²⁰. Doğu tarafında açılan kesitten ve toplanan seramiklerden anlaşılacağına göre, Tunç Çağı boyunca yoğun bir yerleşimin olduğu izlenebilmektedir.

SONUÇ

Geniş bir düzlükten oluşan Erzurum Ovası'nda yaptığımız yüzey araştırmalarında yerleşim yerlerinin kuzey rüzgârlarını engelleyen Dumlu ve Kargapazarı dağları yakınlarında ve bu dağlardan doğan akarsu kenarlarında kurulduğu gözlenmiştir. Bölgenin ekolojik ve iklim koşulları göz önüne alındığında bu tip yerleşim dağılımının olması şaşırtıcı değildir. Yüzey araştırması sonucunda ele geçirilen malzemeler ışığında; bölgede oldukça yoğun bir Erken Tunç ve Erken Demir Çağı yerleşim dokusunun olduğunu söyleyebiliriz. Bölgeyi temsil eden elle yapılmış "Karaz Seramiği"nin her yerleşimde çokça kullanıldığı izlenmiştir. En geniş alana yayılan höyükler olarak Pulur, Karaz, Değirmenler ve Güzelova'yı sayabiliriz. Araştırdığımız höyüklerin birkaçı dışında, çoğunun yanında veya üstünde günümüzde de yerleşildiğini görebiliyoruz.

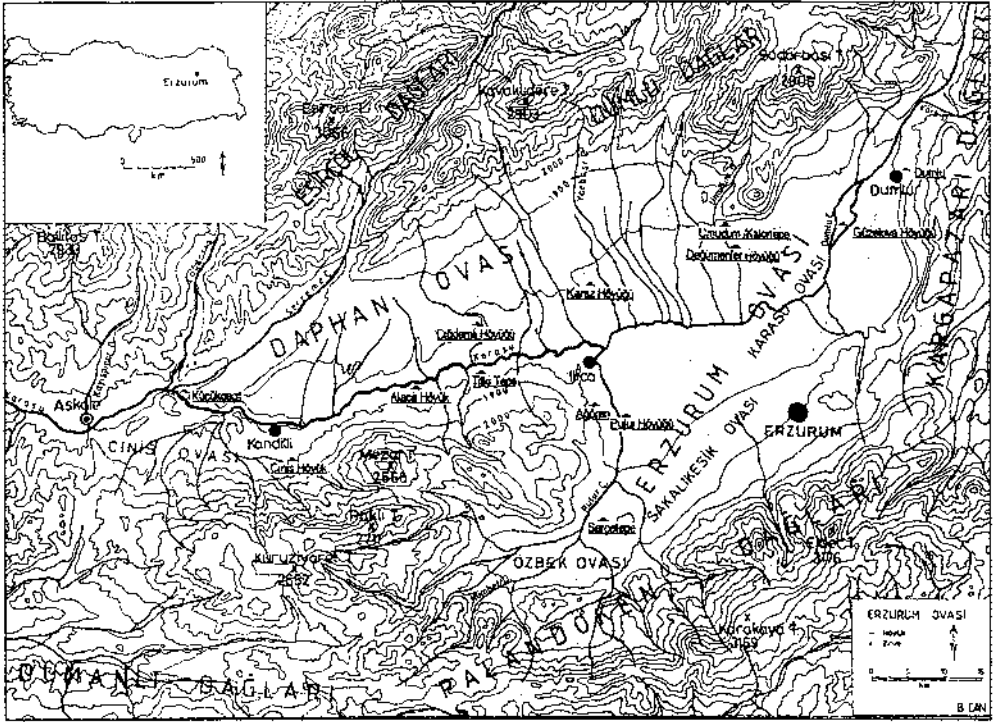
KAYNAKÇA

Atalay, 1983	İ. Atalay, "Erzurum Ovası ve Çevresinin Toprakları" <i>Ege Coğrafya Dergisi</i> Ocak-1983, s.68-99.
Ceylan, 2000	A. Ceylan, "Erzincan - Erzurum Bölgeleri Yüzey Araştırması: " <i>Araştırma Sonuçları Toplantısı XVIII</i> (1999), İzmir 2000, s. 71-82.
Çilingiroğlu, 1982	A. Çilingiroğlu, "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudumtepe (Kalortepe)" <i>Anadolu Araştırmaları VIII</i> , 1980, s.191-194.
Güneri, 1987	S. Güneri, "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Araştırılması" <i>Araştırma Sonuçları Toplantısı V</i> (1987) Ankara, 1988, s.45-76.

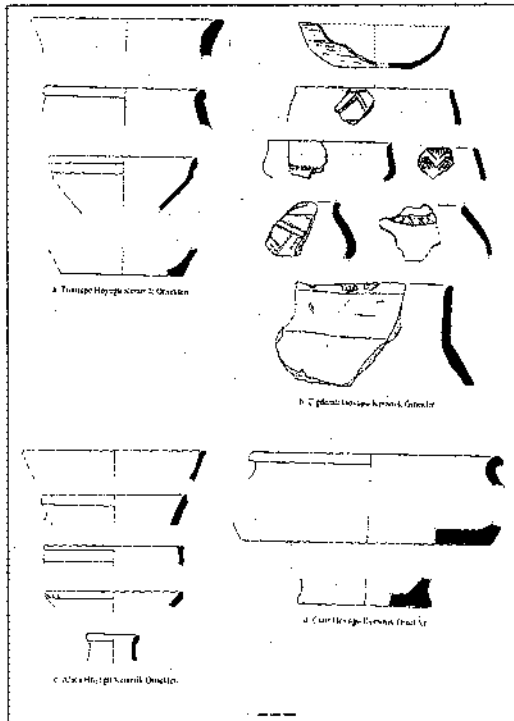
19 Çilingiroğlu, 1982, s. 191-194.

20 Son birkaç yıldır yapılan kaçak kazılar, höyüğün gelecekte diğerleri gibi olacağını göstermektedir.

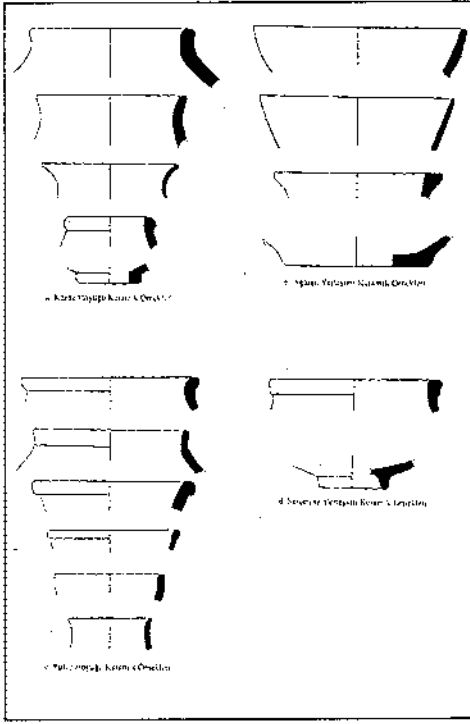
- Koşay - Turfan, 1959 H. Z. Koşay-K. Turfan, "Erzurum - Karaz Kazısı Raporu" *Belleteri VIII*, 1959, s.349-413.
- Koşay- Vary, 1964 H. Z. Koşay-H. Vary, *Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu* (1964).
- Koşay-Vary, 1967 *Güzelova Kazısı* (1967).
- Koşay, 1973 H. Z. Koşay, "Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi" *50.Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Yayını 1974, s.39-64.
- Sagona, 2000 A. T. Sagona, "Sos Höyük and The Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeast Anatolia" *Cronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires* (Ed. C. Marro-H. Hauptmann) Paris 2000, s.329-373.

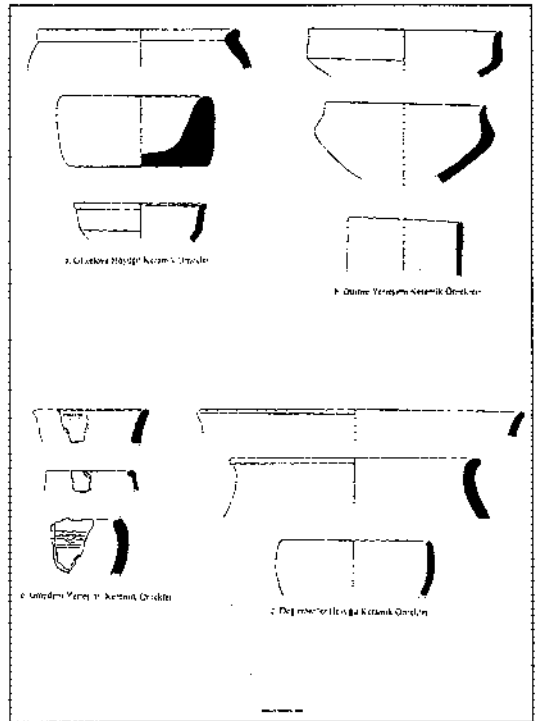
Harita: 1

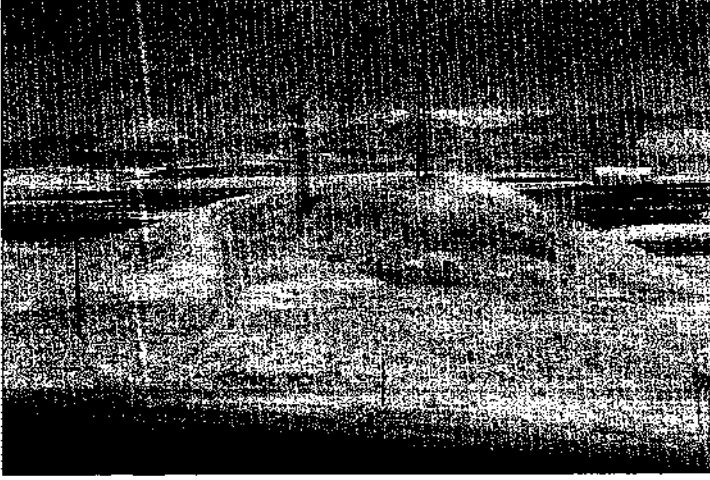
Çizim: 1

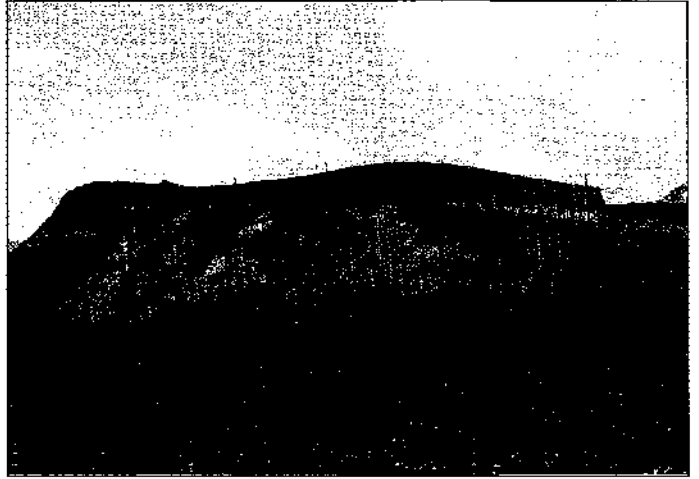
Çizim: 2

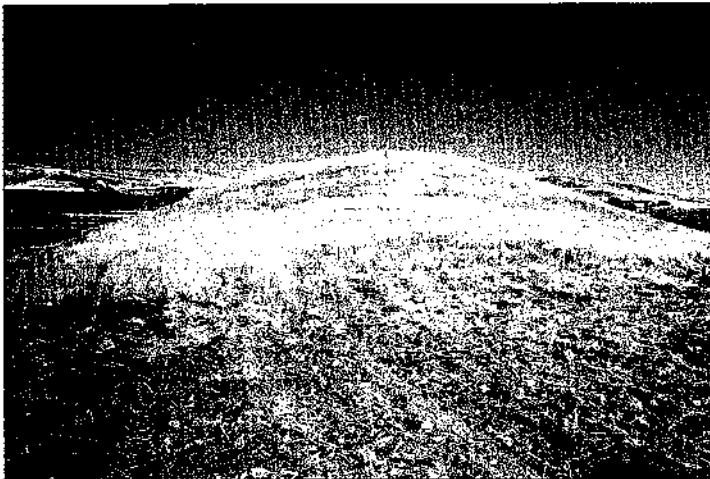
Çizim: 3

Resim 1: Tilktepe Höyüğü

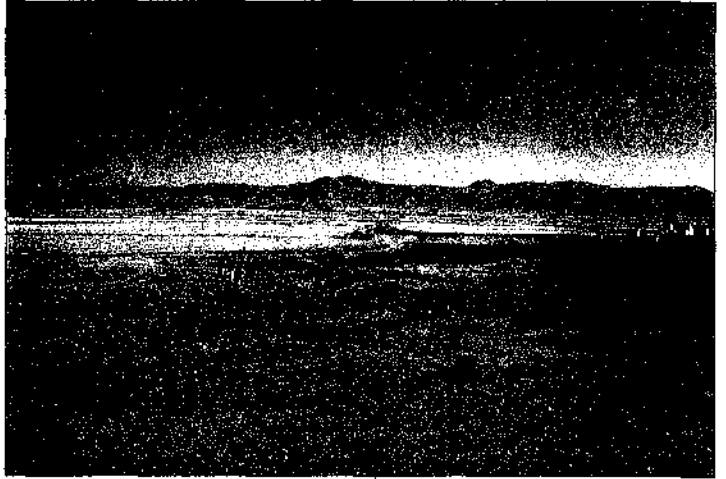
Resim 2: Çiğdemli Höyüğü

Resim 3: Alaca Höyüğü

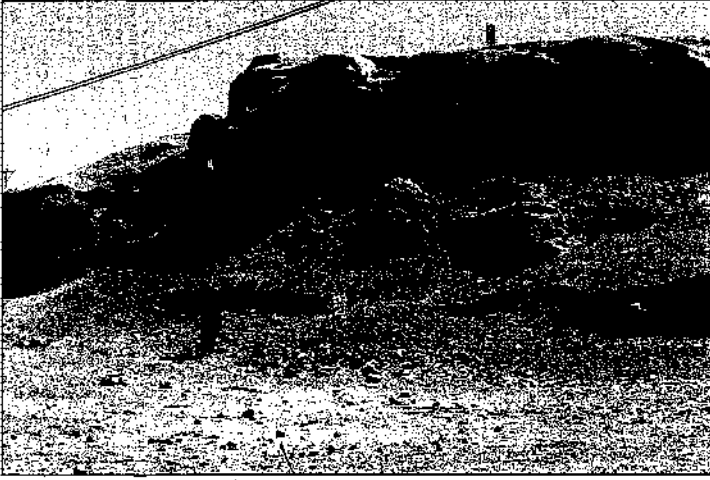
Resim 4: Cinis Höyüğü

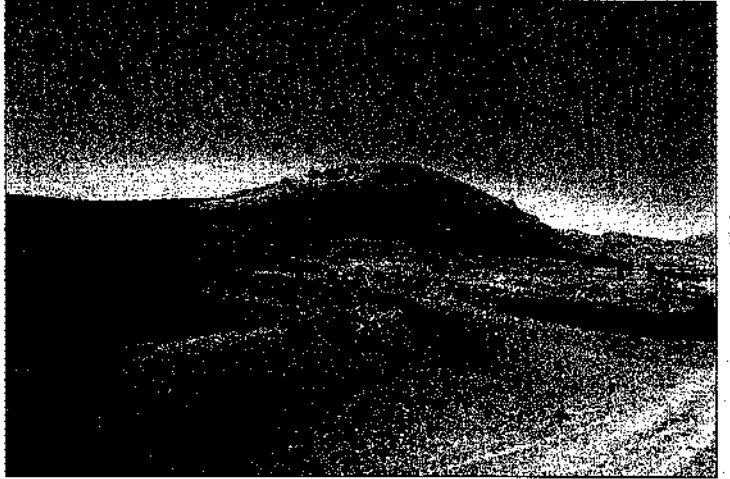
Resim 5: Karaz Höyüğü

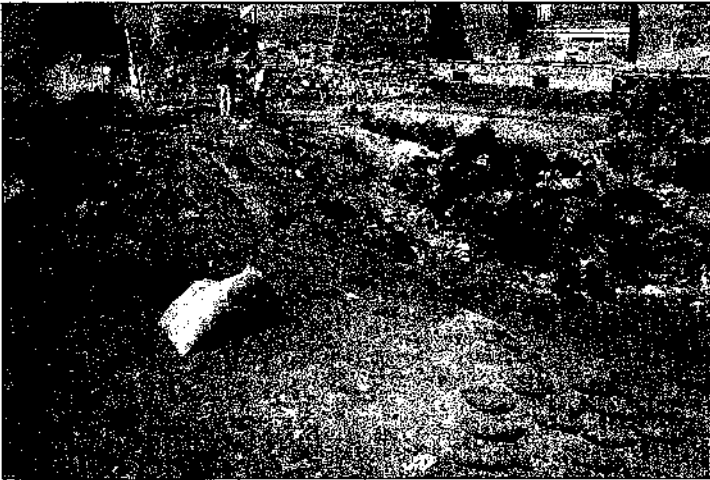
Resim 6: Ağören yerleşimi

Resim 7: Pulur Höyüğü

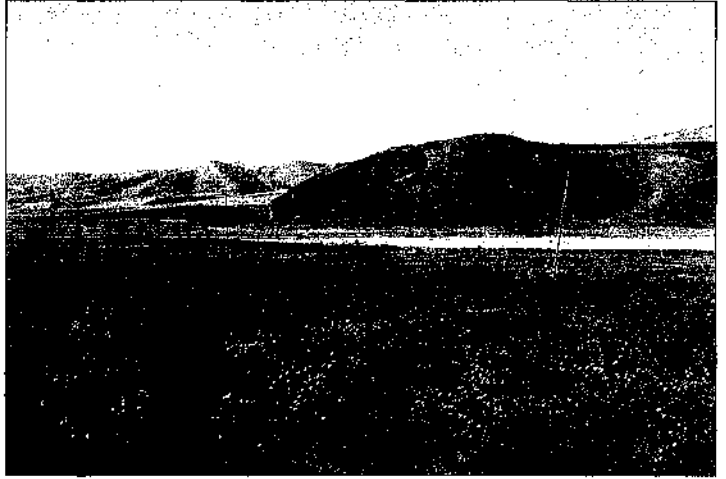
Resim 8: Serçetepe Höyüğü

Resim 9: Güzelova Höyüğü

Resim 10: Dumlu yerleşimi

Resim 11: Umudum (Kallortepe yerleşimi)

Resim 12: Değirmenler Höyüğü